ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

МАРТЕНСКИ СТУДЕНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник с материали от Пета студентска научна конференция във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Том 2

СЪСТАВИТЕЛИ

проф. д-р Красимира Мутафова
гл. ас. д-р Николай Хрисимов

РЕДАКТОР

гл. ас. д-р Николай Хрисимов

© Авторски колектив, 2016
© Университетско издателство “Св. св. Кирил и Методий”, 2016
гр. В. Търново, ул. “Теодосий Търновски” № 2

ISBN 978-619-208-050-1

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

МАРТЕНСКИ СТУДЕНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник с материали от Пета студентска научна конференция във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Том 2

Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“
Велико Търново, 2016

МАРТЕНСКИ СТУДЕНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник с материали от
Пета студентска научна конференция във
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”

Том 2

Българска
Първо издание

Технически редактор *Наташа Гроздановa*
Коректор *Цветанка Рашкова*

Формат 60x84/16
Печатни коли 28,75

ISBN 978-619-208-050-1

Предпечат:
Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2016
Велико Търново, ул. „Теодосий Търновски“ № 2

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 9

АРХЕОЛОГИЯ 15

Татяна ЦВЯТКОВА
ДИОНИС И ДИОНИСИЕВИТЕ МИСТЕРИИ 17

Величка МАРТИНОВА
РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА КЛАСОВЕТЕ НА РАННАТА СГРАФИТО КЕРАМИКА В ДНЕШНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ НА ЮГ ОТ БАЛКАНА 33

Калоян ДИМОВ
ЛОКАЛИЗАЦИЯ И СЪСТОЯНИЕ НА КЪСНООСМАНСКИЯ НЕКРОПОЛ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX В. НА СЕЛО АЛЕКОВО (ОБЛАСТ СИЛИСТРА) 46

БЪЛГАРСКО И ОБЩО СРЕДНОВЕКОВИЕ 51

Анелия МАРКОВА
ПРОБЛЕМЪТ ЗА ИСТОРИЧЕСКОТО ДЕФИНИРАНЕ НА ВОЙНАТА 53

Елена ДИМИТРОВА
КЕСАРЯТ ТЕРВЕЛ 65

Светослав ГЕОРГИЕВ
КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА ПРЕДАВАНЕТО НА ВЛАСТТА И НАСЛЕДЯВАНЕТО ПРЕСТОЛА НА КНЯЗ БОРИС I МИХАИЛ 72

Станислав ВЪЛЕВ
ЗА НАЙ-ЮЖНАТА ГРАНИЦА НА БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ЦАР САМУИЛ И СТАТУТА НА КРЕПОСТТА ЛАРИСА 86

Симеон АНТОНОВ
ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ИДЕИ НА МИХАИЛ ПСЕЛ СПОРЕД НЕГОВАТА ХРОНОГРАФИЯ 92

Димитър ХАРБАЛИЕВ
ДУЕЛЪТ (HÓLMGANGA) ПРЕЗ X ВЕК СПОРЕД
ИСЛАНДСКИ САГИ 101

Теодора РАКАДЖИЕВА
ВОЙНИТЕ НА ЦАР ИВАН АСЕН II 120

Красимира ЙОРДАНОВА
ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КНЯЗ
СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЧ И ОСМАНСКИЯ
ЕМИР/СУЛТАН БАЯЗИД I (1389–1402)........................... 133

Марио ФИЛИПОВ
PETERHOF: ВЪЗНИКВАНЕ, РАЗВИТИЕ И
ЗНАЧЕНИЕ НА ХАНЗЕЙСКИЯ КОНТОР
В НОВГОРОД (XII–XV В.) 143

Кристиян КОВАЧЕВ
ПРЕСЕЛЕНИЯ ОТ ТЪРНОВО В ПОСОКА
СРЕДНА СТРУМА: ХИПОТЕЗИ И ПРИЧИНИ 154

Младен ВАСИЛЕВ
МАНАСТИРСКА И ПРОСВЕТНА МРЕЖА
В ЛОВЕЧ И ЛОВЕШКО ПРЕЗ XV–XVIII ВЕК 164

Десислава ДИМИТРОВА
ПАНАИРИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVII ВЕК
(ПО ДАННИ НА ПЪТЕПИСНАТА ЛИТЕРАТУРА)....... 175

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ 193

Александър ЗЛАТАНОВ
ДВЕ ОСМАНСКИ ЧЕШМИ ОТ XIX ВЕК
ВЪВ ВАРНА 195

Божидарка ИВАНОВА
РУСОФИЛСТВОТО НА „ДОБРОДЕТЕЛНАТА ДРУЖИНА”
ОТ СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „ОТЕЧЕСТВО” 209

Драгомир ГЕОРГИЕВ
БЪЛГАРИ, УЧИЛИ В РУСКИ ВОЕННИ И
МЕДИЦИНСКИ УЧИЛИЩА, УЧАСТНИЦИ
В СРЪБСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ПРЕЗ 1876 г. 221

НОВО И НАЙ-НОВО ВРЕМЕ 241

Ива ЯНЕВА
ТАЙНАТА ДИПЛОМАЦИЯ – СРЕЩАТА В
ПЛОМБИЕР. ПРЕДИСТОРИЯ, ВЗЕТИ РЕШЕНИЯ
И ИЗМЕРЕНИЯ НА ФРЕНСКО-САРДИНСКОТО
СЪТРУДНИЧЕСТВО В ХОДА НА
ОБЕДИНЕНИЕТО НА ИТАЛИЯ 243

Емил ВРЕЖАКОВ
ФРЕНСКО-РУСКИЯТ СЪЮЗ ОТ 1891–1894 г. 261

Стефан ИВАНОВ
ОТ МАЖОРИТАРНОСТ КЪМ ПРОПОРЦИОНАЛНОСТ.
ИЗБИРАТЕЛНАТА РЕФОРМА НА
УПРАВЛЯВАЩИТЕ ДЕМОКРАТИ (1908–1911 г.) 278

Надежда ТОДОРОВА
БЪЛГАРСКИЯТ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ
И РЕПАРАЦИОННИЯТ ВЪПРОС (1920–1923 г.) 286

Нина ШИШМАНОВА
ПРОБЛЕМИ НА ВОЙНАТА И МИРА В КНИГАТА
НААЛЕКСАНДЪР ГИРГИНОВ
„ОТ ВОЙНА КЪМ МИР” 303

Момчил БАЕВ
РАЗЦВЕТ НА ЕВРЕЙСКАТА ТЪРГОВИЯ В
ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ 314

Александър ДОНЧЕВ
ПАМЕТНИЦИТЕ В ЧЕСТ НА ГЕРОИТЕ ОТ
ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ
В БЛАГОЕВГРАД 326

Антон НИКОЛОВ
НАЦИОНАЛИЗМЪТ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ
(1919–1944 г.) 335

Десислава НИКОЛОВА
АМЕРИКАНСКИТЕ ОКУПАЦИОННИ РЕФОРМИ
В ЯПОНИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 346

Пресиян КОСТАДИНОВ
„ДА БЪДАТ УВОЛНЕНИ КАТО ФАШИСТИ!” ЧИСТКАТА СРЕД ЮРИСТИТЕ В РУСЕ (СЕПТЕМВРИ 1944 – ФЕВРУАРИ 1945 г.) 365

Мариела ГЕОРГИЕВА
„СЛАВЕН ПЪТ НИ ЧАКА – ТРУДОВ ПЪТ” ПРОФЕСИОНАЛНА ПОДГОТОВКА НА МЛАДИТЕ ХОРА ЗА УЧАСТИЕ В ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА НА БЪЛГАРИЯ (1947–1948 г.) 381

Богдан АНДРЕЕВ
ПРИЧИНИ ЗА СТРУКТУРНОТО ИЗГРАЖДАНЕ НА КОМАНДВАНЕ НА СУХОПЪТНИ ВОЙСКИ (КСВ) 396

Явор ГЕНОВ
ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКАПАРТИЯ СПРЯМО ЦИГАНСКИЯ ЕТНОС 1944–1989 г. 405

Марина БАРАКОВА
МЕЖДУНАРОДНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ВЪЗРОДИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС (1984–1989 г.) 419

Георги МИТЕВ
ПРЕЗИДЕНТСКАТА ИНСТИТУЦИЯ В САЩ В НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК 433

***ФОЛКЛОРИСТИКА* ....** 441

Цветомира КЮРКЧИЕВА
САМОДИВАТА В БЪЛГАРСКИТЕ ФОЛКЛОРНИ ПРИКАЗКИ 443

***ГЕОГРАФИЯ* ....** 451

Таня ПЕТКОВА
ГЕОСТАТИСТИЧЕСКА ИНФОРМАЦИЯ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО И СЕЛИЩАТА 453

ПРЕДГОВОР

На 28 и 29 март 2015 г. се проведоха петите „Мартенски студентски четения“ на Исторически факултет на ВТУ. До провеждането им се стигна след дълга и сериозна подготовка от страна на студентския инициативен комитет, включващ основно представители на клуба по българска медиевистика, както и такива на клуб „История и памет“, а също и няколко ентусиазирани студенти и докторанти. Групата организатори бяха подпомагани в подготовката от заместник-декана проф. д-р Красимира Мутафова и гл. ас. д-р Николай Хрисимов. Разпределени и изпълнени бяха немалкото задачи по предварителната организация и провеждане на събитието. Осъществяването му беше координирано със Студентски съвет, в лицето на неговия председател П. Петров, като подпомогна за пореден път, според възможностите си, провеждането на четенията. Заедно с това, използвайки съвременните средства за комуникация, предстоящите „Мартенски студентски четения“ бяха широко популяризирани в Интернет пространството и най-вече във Фейсбук. И резултатът от подготовката не закъсня…

За участие в четенията бяха изпратени 72 заявки. Поради несъответствие с формата на четенията, липса на проблемност в заявените заглавия и представени анотации, три от тях отпаднаха. Въпреки това включените в програмата 69 доклада засега са абсолютен рекорд спрямо досегашните издания на студентския форум. Но това не остана и единственият рекорд…

На 28 март бяха тържествено открити петите „Мартенски студентски четения“. Представен бе и излезлият от печат първи том на „Мартенски студентски четения“, включващ статии, четени като доклади по време на първите четири издания на събитието. В петите „Мартенски студентски четения“ участваха 72 студенти и докторанти с посочените 69 доклада. От тях от ВТУ, и то не само от Исторически факултет, бяха 44 участници – 19 студенти бакалаври, 8 – от магистърски програми и 17 докторанти. Традиционно имахме и участници от други факултети на университета (този път преди всичко от Филологически факултет). Това издание на „Мартенски студентски четения“ може да се похвали и с изключително сериозно и масово участие на студенти и докторанти от други университети и преди всичко от Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Оттам наши гости и участници бяха 6 бакалаври, 7 студенти в магистърски програми и 5 докторанти. Участието на възпитаниците на Софийски университет в „Мартенските студентски четения“ на Исторически факултет на ВТУ по традиция бе подпомогнато от Исторически факултет на Софийски университет като те бяха специално командировани за събитието. Освен тях, следваща по масовост, но не толкова голяма, бе групата от Югозападен университет „Неофит Рилски“ – 2 студенти бакалаври и един докторант, водени от гл. ас. д-р Янко Христов. Заявка за участие бяха изпратили и 5 бакалаври и един студент в магистърска програма на Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, но те така и не се появиха по време на четенията. Освен компактните групи от участници от други университети, имаше и индивидуални външни участия. Такива с по един представител имаше от Военната академия „Г. С. Раковски“ и от Медицински университет – София – съответно докторант и студент в магистърска програма.

Големият брой участници означаваше и голямо разнообразие в избраните теми на докладите и научните направления, в които се представяха участниците. Тъкмо затова се наложи и обособяването на десет различни секции: „Археология, праистория и Античност“, „История и култура на Средновековна България“, „География и културен туризъм“, „Етнология и фолклор“, „Късно българско средновековие XV–XVIII в.“, „Българско възраждане“, „Нова българска история“, „История на Византия и средновековна обща история“, „Нова и най-нова обща история“ и „Най-нова българска история“.

Не би било пресилено да се каже, че с този си състав на участниците и широк тематичен профил на представените доклади петото издание на „Мартенски студентски четения“ е основа за превръщането на тази научна студентска проява, организирана от Исторически факултет на ВТУ, в национален студентски форум.

Още по време на четенията някои доклади изпъкнаха пред останалите с новаторския поглед на авторите, неразработваната тематика или слабо познати детайли от събития и още тогава дадоха заявка за приносни публикации. Въпреки желанието и стремежа на организаторите да няма такива, не липсваха и изяви на другия полюс – прояви се и зачестилата тенденция на участие със „собствена“ разработка, с единствена цел получаване на сертификат, който да послужи като допълнителен критерий за получаване да стипендии и т.н.

Вече традиционно бе предвидено представените на четенията студентски разработки, да бъдат издадени в поредния том на „Мартенски студентски четения“. По тази причина на студентите бяха раздадени изисквания за последващо предоставяне на текстовете им за публикация. Този път, предвид разнопосочността на интересите и темите на докладите на участниците, съставителите на настоящия том предпочетоха един по-разчупен и доста по-обективен в постигнатите резултати (ако се осъществи според предвидения замисъл) вариант на оценка на студентското научно творчество – не както в предишния сборник с редактори на отделните тематични раздели, а с пряко научно ръководство и рецензия на статиите от университетски преподаватели, специалисти в съответната проблематика. Този начин на селекция и допуск до издаване е „нововъведение“ за нас, но отдавна утвърдил се като практика зад граница.

След предварително посочения срок за публикация бяха изпратени 42 работи с различна научна стойност и качество на техническото оформяне на текстовете.

Тук е мястото да се спомене, че предварителният замисъл за пряко научно ръководство на студентите, участници в четенията, и оценяването и контрола върху работата им от научните им ръководители се оказа добро като замисъл, но не напълно разбрано или невъзприето от научните ръководители на студентите. За преобладаващата част от тях това ръководство бе изпълнено чисто фиктивно, сведено само до написването на положителна рецензия на съответните студенти, с отделено слабо внимание на съдържанието, а относно техническото изпълнение на работите е решено, че не влиза в техните задължения. Вследствие на това при съставителите на сборника бяха събрани немалък брой студентски (а и докторантски) разработки, при които рецензиите надминаваха с написаните суперлативи качествата на представените текстове на участниците в четенията. Предвид това и въпреки очакванията на съставителите към всички участници, изпратили работите си, немалка част от текстовете бяха върнати с нанесени основни или примерни корекции, придружени със „забележки и препоръки“ по техническото изпълнение и оформлението им. „Забележките и препоръките“ бяха преди всичко по отношение на неточно и некоректно цитиране на използвани заглавия и некоректно използване на препинателни знаци както в основния текст, така и в бележките. Изобщо особен, а и основен проблем се оказа поставянето на бележките. Освен това някои текстове на археолози в първоначалния си вариант, независимо от поставените изисквания за цитиране с бележки в края на текста, бяха изпратени с утвърдилата се при тях т.нар. „оксфордска“ система.

Разбира се, не липсваха и добре написани и акуратно технически оформени работи, които без редакторска намеса или с леки корекции бяха готови за публикуване. При тези работи най-добре си личеше и добрата координация между студент и научен ръководител/рецензент.

Част от авторите, изпратили първоначално материали, явно решили, че работите им са изпълнени съобразно всички изисквания и че направените „забележки и препоръки“ са неоснователни вероятно са се почувствали обидени или пък засегнати от тях и не изпратиха коригирани текстове на статиите си или изпратиха отново първоначалните варианти на работите си. В крайна сметка, след доста усилена кореспонденция с някои автори и с упорство от страна на съставителите на сборника и студентите от организационния комитет се стигна до представения тук финален вариант на текстовете.

В настоящия сборник са включени 35 статии на участници в петите „Мартенски студентски четения“ от няколко университета (ВТУ, СУ, ЮЗУ). Всички те поставят значими, актуални или спорни въпроси от областта на археологията, българската и общата медиевистика, Българското възраждане, Новото и Най-новото време, фолклористиката и географията. Най-пространно представени са разделите *Българско и Общо средновековие* (12 статии) и *Ново и Най-ново време* (15 статии). В широкия хронологически диапазон от Ранното средновековие до съвремието са разисквани редица проблеми, включително и теоретични, тясно свързани с политическата, социално-икономическата и културна българска и обща история; международните дипломатически, политически и икономически взаимоотношения в различните исторически периоди; демографията, моделите на управление и прояви на национализма и др. Не по-малък интерес предизвикват поставените въпроси от по-обш и частен характер в другите три раздела – *Археология* (3 статии), *Българско възраждане* (3 статии), *Фолклористика* (1 статия) *и География* (1 статия) .

Въпреки изложените проблеми, свързани с окончателното оформяне на сборника, той убедително представя един от най-важните очаквани резултати от организаторите – успешните опити на изявени студенти (бакалаври и магистри) и докторанти в писмена форма да изложат и защитят научна теза по интересуваща ги тематика. Макар отделни статии да представят твърде спорни становища и хипотези, всички разработки, включени в сборника, са оставени в непроменен вид, като за съдържанието им носят отговорност авторите и научните ръководители, под чието ръководство са подготвени. Заедно с това бихме искали да подчертаем още веднъж наличието в сборника на работи с приносен характер.

Заедно с това трябва да се спомене, че всички включени в сборника статии се публикуват във вида, представен от авторите като за съдържанието им носят отговорност авторите.

Надяваме се настоящият том с материали от петите „Мартенски студентски четения“ не само да популяризира постиженията на участниците, но и да бъде стойностна част от поредицата студентски и докторантски изследвания върху историята, археологията, етнологията, фолклора и географията.

От съставителите

АРХЕОЛОГИЯ

ДИОНИС И ДИОНИСИЕВИТЕ МИСТЕРИИ

Татяна ЦВЯТКОВА
специалност „Археология“, III курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Олег Александров

Dionysus is Thracian god, deity of the dying and reviving nature, wine, viticulture and merriment, the music, principally noisy and the dramatic poetry. He is revered in ancient Rome (Bacchus, Liber), in Thrace (Zagreus) and in Phrygia (Sabazius). Festivals (Dionysian mysteries), dedicated to Dionysus, in Greece called the Dionysia, in Rome – Bacchanalia, in Thrace – Rozalii. The main problem is the origin of the god, i.e. where exactly he came to Ancient Greece. His country sought in Thrace, Asia Minor or the Crete- Mycenae antiquity. Hardly ever, however, will can be given a clear answer to this question. His attributes are: buckskin, thyrsus, vine shoot, wineglass, his sacred animals – roe, lion or tiger, goat, and sacred plants – ivy and laurel. The cult of Dionysus left traces in Lower Misia, Thrace, Dacia, as some of the most important monuments are in Pavlikeni, villag Krepcha (to Popovo), Gorna Oryahovitsa, Veliko Turnovo, Resen (Turnovo), village Gigen – Eskus, Mangalia – Callatis, Balchik – Dionysopolis and its vicinity.

Дионис е божество на природата, виното, лозарството и веселието, музиката. Почитан е и в Рим под името Бакхус или Либер, в Тракия, наричан Загрей и във Фригия като Сабазий. Празниците, посветени на Дионис, в Гърция се наричат дионисии, в Рим — вакханалии, в Тракия – розалии.

Кога точно култът към Дионис е пренесен в Гърция от Тракия, или обратното, и дали посредници за това са били траки от тракийската диаспора по времето на тракийската „теласократия” на Егейско море, не може да се каже със сигурност. Според Херодот в чисто тракийските центрове траките са имали свой домашен култ към Дионис. Някои елементи в този култ обаче са чисто гръцки, а не тракийски, например празника Фалософории, който според Херодот е пренесен в Гърция от Египет. Траките украсявали своите оръжия и татуирали лицето си с бръшлян, а жените-вакханки по време на „екстаз” разкъсвали неговите клони и листа и ги изяждали, т.е. изяждали самия бог във форма на причастие. По-късно в Гърция този атрибут е отхвърлен като варварски, дошъл от родината на култа. Рязка граница между Дионис и Сабазий не съществува като някои считат Сабазий за тракийско наименование на Дионис[1].

Основното противоречие е за произхода на бога, т. е. откъде именно той е дошъл в Елада. Родината му се търси в Тракия, Мала Азия или в критско-микенската древност. Едва ли някога обаче ще може да се даде категоричен отговор на този въпрос.

Култът към Дионис, широко разпространен сред народа на Гърция, в елинистическите страни и Рим (където се сливал с местното божество на плодородието Либер Патер) първоначално се отличавал с просто веселие, по-късно бил съпътстван от мистерии и диви оргии. В чест на Дионис се устройвали различни празненства. Според легендата след като едонските менади посекли Орфей, певецът на Дионисовите тайнства, богът ги превърнал в дървета и се оттеглил от Тракия в Мала Азия[2].

С голяма тържественост били празнувани в Атина Големите градски дионисии в началото на пролетта. Те продължавали няколко дни и се посещавали от много жители на другите гръцки градове. Хорове представяли в буйни и гръмки култови песни живота и страданията на Дионис. Накрая празненствата завършвали с голямо шествие, начело на което носели дървената статуя на бога. С по-малък блясък се отличавали Малките селски дионисии. Те се ограничавали с жертвоприношение на козел, обикаляне на свещената утвар на бога, танци, карнавални шествия и пиршества. На тях се изнасяли драми, вече представяни на сцената в Атина[3]. Други празненства, свързани с Дионис били Ленеите през януари-февруари. Те били основен празник за един от тиасите в Пангей – този на мистите на Дионис, бога на гроздето. Застъпен бил в Средна Струма. Името им идва от ленос – съдът за мачкане на гродето, популярен днес като чебър или лин, откъдето идва и епитетът на Дионис – Ленайос. В класическата епоха това бил оргиастичен женски празник на вакханките, чийто център бил Ленеонът в Атина[4]. Според Херодот старо светилище с оракул съществувало и на „най-високата планина” (т.е. Родопите, Западните Родопи), негови владетели били траките сатри, а гадатели – бесите[5].

Атрибутите му са: еленова кожа, тирс, лозова клонка, винена чаша, свещените му животни – сърна, лъв или тигър, козел, а свещените растения – бръшлян и лавър. В по-старото изобразително изкуство се представя като внушителен брадат мъж в дълга одежда. В по-новото изкуство е красив младеж с нежни черти и неподрязани къдри. Често срещано обкръжение на Дионис са нимфите, сатири и Силен, пазачът на козите и овчите стада, на градините и лозята Приап, аркадското планинско и горско божество, покровителят на стадата, овчарите и ловците Пан.

В началото култът към бога на виното и веселието също е срещнал съпротива в Рим. Там той бил отъждествен с местния бог на плодородието Либер Патер, който приел и останалите функции на Дионис, и името му Бакх. Женското му съответствие е римската Либера, по-късно отъждествявана с Кора. Церера, Либер и Либера образували римската божествена троица, на която бил посветен общият им храм, северно от Авентинския хълм. Култът получава широко разпространение по време на Принципата в Северна Африка, както и в Испания, Галия и някои Дунавски провинции – Панония и Дакия. През тази епоха е напълно отъждествен с култа към Дионис. В действителност двете божества не са напълно еквивалентни, но тенденцията римските божества да се отъждествяват с гръцки надделява[6].

В чест на бога римляните празнували на 17 март всяка година либералиите, подобни на гръцките Малки дионисии, на които момчетата, навършили възраст, обличали мъжката тога[7]. По-късно празникът получил, както в Гърция, разюздан характер и се превърнал в тамошните бакханалии (вакханалии). По време на гроздобера през октомври са правени възлияния с прясна шира в чест на Либер и Либера[8]. Г. Александров свързва свободния ден на робите с празника на Дионис (Либер) – денят на събуждащата се природа и на човешките надежди.

Някои учени се опитват да свържат празника *Rosalia* и култа на Дионис в провинция Долна Мизия. В историографията е подчертано, че този празник е чисто римски по своя произход и първоначално дори не е свързан с култа на мъртвите, а има и характер на пролетен празник на цветята. Постепенното свързване на празника с култа към мъртвите вероятно се дължи на обичая да се окичват или разпръскват цветя особенно червени рози върху гробовете. Според Nilsson, съществена роля за сливането на *Rosalia* с култа на мъртвите са изиграли и широко разпространените през римската епоха колегии, професионални или религиозни, които са имали и задачата да организират погребалните обреди[9]. Празникът на мъртвите няма точно фиксирана дата и може би се е празнувал локално, в зависимост от цъфтежа на розите, през май-юни. В епиграфските паметници е засвидетелстван доста късно, едва от края на I в., по времето на император Домициан. По изворовите данни може да се проследи разпространението на ритуалната практика най-напред в Италия, откъдето преминава в Мала Азия и Балканите – в Македония, Горна Панония, Долна Мизия и Тракия. Някои автори приемат, че съществена роля за разпространението на празника в тракийските земи има свързването на обредната практика за почитането на мъртвите в деня на празника с култа към Дионис или че култовите сдружения в чест на Дионис са поели и функциите на организатори на ежегодните ритуали, характерни за празника, макар да няма никакви изрични сведения от епиграфските паметници[10]. В първата половина на II в. в елинските колонии празникът *Rosalia* изглежда все още няма нищо общо нито с култа към мъртвите, нито Дионисовите сдружения, а по-скоро организирането му, както и съдържанието, вложено в него, имат официален, а не частен характер и независимо коя е причината за свързването на двата култа, не може да се търси наличие на връзка с култа към Дионис[11].

Култът към Дионис в Долна Мизия е оставил следи в Павликени, с. Крепча, Поповско, Горна Оряховица, В. Търново, с. Ресен, Великотърновско, с. Рибен, Плевенско – с. Гиген – Ескус, Мангалия – Калатис, Балчик – Дионисополис и неговата околност.

От Павликени произхождат три мраморни групи на Дионис с тиас и един фрагмент от статуйка на Дионис. Трите мраморни групи си приличат. По средата на едната от тях стои Дионис прав, гол, само с небрида през рамото, с високи обувки и кантарос в лявата ръка. В групата са включени още гол Сатир, пантера, брадат Силен с дете в ръка, възседнал магаре, малък Пан с кози крака, свирещ на сиринкс върху клона на високо дърво и женска фигура, представяща вероятно вакханка. Във фрагментираната статуйка са запазени от фигурата на Дионис само стъпалата на краката му. Вляво от тях се вижда пантера, а вдясно висок стълб с тирс пред него, на който се е опирал Дионис. От кошницата (*cista mystica*), която стои до стълба, се подава змия[12].

В с. Крепча е открита една малка статуйка на Дионис (Бакхус), от с. Ресен произхожда една глава на млад сатир, без брада, увенчан с листа, а от с. Рибен – отново статуя на сатир.

В с. Гиген е намерена една статуйка от рядък тип, изобразяваща Дионисиева сцена. Вляво от Дионис менада в дълъг препасан хитон, развява над глава булото, което държи с двете си ръце. До нея вдясно стои брадат Дионис с характерните две къдри на главата, който в дясната си ръка държи винена чаша над пантера. Отгоре над групата се вие лоза с увиснали гроздове и листа[13].

Интересна е и находката от околностите на Балчик, представяща фрагмент от голям глинен съд, на който е изобразен Дионис прав, наметнат с мантия и небрида и обут с високи обувки. В дясната си ръка държи кантарос. До него от ляво стои пантера, а наоколо са изобразени грозд и лозови листа. Такива съдове с релефни изображения се срещат много рядко[14].

От В. Търново е известен релеф, изобразяващ гол Дионис с лоза в ръката, един сатир и млада жена. Релефът от с. Никюп също изобразява Дионис с небрида, Силен и Пан. В дясната си ръка държи чаша за вино – кантарос, а с лявата се опира на дълъг тирс. Между Дионис и козоногия Пан се вижда пантера, обърната с глава към Дионис. Вдясно е изобразен брадат Силен, полугол, с кривак[15].

Три релефа – от Гиген, Никюп и Свищов, изобразяват Дионис заедно с Херакъл. В релефа от Свищов до Дионис и Херакъл са изобразени лечебните божества Асклепий и Хигия, като образът на първия е отчупен.

Образът на Дионис е главен монетен тип на Дионисополис. Това е естествено, като се има предвид, че самият град е наречен по името на бог Дионис. В друг надпис от този град Дионис изрично се споменава като епоним на града. Като закрилник и главен бог на града той се явява често върху местните монети, понякога в своя храм[16]. В повечето от тях е изобразяван прав, рядко седнал върху скала, яхнал пантера (изключение са две монети от Калатис, на които язди лъв) или седнал в колесница, теглена от пантери, за да приобщи хората от много страни към всеобщо съвършенство[17]. В повечето случаи е гол, рядко – с къси дрехи или мантия и обувки. В едната си ръка обикновено държи кантарос или грозд, а в другата – тирс. До него обикновено стои пантера[18].

Посветителните надписи на Либер Патер от страна на лица с военна кариера от Долна Мизия са малобройни: от Нове, Черна (Северна Добруджа), Ескус, Тропеум Траяни и един списък на култова колегия на Бакхус от Павликени.

Посвещението към Либер Патер от Нове е издигнато от примипил на *Legio I Italica*. Английският учен Е. Бърлей привежда редица сигурни доказателства за италийския произход на култа, като отхвърля твърдението, че под култа към Либер Патер в Дакия се почита главният бог на даките. О. Александров смята, че култът към Либер Патер в Нове е с чисто римски аспект, а разпространението си дължи на военни лица, идващи от западните провинции. Според Й. Колендо връзката между посветителя и култа се крие в лозовата пръчка – атрибут на центуриона и символ на военната дисциплина, което го обвързва с Либер Патер като покровител на винопроизводството и всичко, свързано с лозата[19]. Липсата на епиграфски паметници в разкритото в м. Манастира, до Нове светилище не позволява да се твърди със сигурност кой бог е почитан на това място – Дионис или Либер. Популярността на култа към Дионис извън самия лагер Нове се регистрира не само от откритите тук пластики с негови изображения, но и от античната сграда, разкрита при археологически разкопки в м. Манастира, на 5 км югоизточно от Свищов, която се смята за светилище на Дионис от римската епоха[20].

В светилището на Дионис край Свищов са намерени две оброчни плочки, свързани с този култ. И в двете Дионис е представен в обичайната обстановка. В първата (обр. 1) в центъра е Дионис, с буйна коса, наметнат с небрида и държащ ритон, от който се излива силна струя вино в устата на пантера, стъпила в полуотворения капак на *cista mystica*. В лявата ръка държи тирс. Отляво зад Дионис е Пан, държащ в лявата си ръка къса извита гега[21]. При другата плочка сцената е аналогична (обр. 2). В дясната си ръка Дионис държи кантарос, а с лявата се обляга на тирса. Долу отдясно на него лежи пантера, а отляво е представен брадат Силен[22]. Важно е да се отбележи, че за първи път тук Дионис е представен с атрибутите на горския бик. Бог на безсмъртието и вечността Дионис притежава качеството не само да се превъплътява в различни животни, но и да приема отделни части от тях.

Паметници на Либер Патер и Либера са известни и от близкия Ятрус. Съществува възможност те да са от Нове, но не могат да се свържат със сигурност с военни лица.

От Монтана произхождат редица паметници, свързани с култа към Дионис. Известна е оброчна плочка с релефни образи на Диана и Дионис, представен като млад мъж с голо, хармонично и красиво тяло в анфас. В косата му са вплетени бръшлянови вейки, по гърдите му се вие змия, а на раменете е преметната къса небрида като в дясната ръка държи кантарос, с който прави излияние, а в лявата – тирс. Вляво е изобразен сатир[23]. Г. Александров отбелязва, че не му е известен друг паметник от българските земи с такова съчетание на Дионис и Диана.

В друга плочка от Монтана са представени Силван – божество на горите и стадата и покровител на бедните и робите, заедно с Диана и трите нимфи, като според Г. Александров тук има сливане на Силван с Дионис (обр. 3).

Намерени са също фрагмент от керамичен съд с изображение на Силен, използван при обреди, свързани с култа към Дионис; бронзова дръжка, единият край на която завършва с релефно изображение на млад сатир, която вероятно е част от предмет, притежание на някой голям почитател на Дионис или свързан с извършване култа към този бог; гема с изображение на Дионис; бронзова статуетка с изображение на Приап, който според митовете е син на Дионис и като бог на земните сили носи техния символ – вечно зеления дионисов бръшлянов венец; част от мраморна статуарна група на Дионис, стъпил върху колесница, подобна тази от Филипопол (обр. 4); мраморен фрагмент от оброчна плочка с изобразена дионисова сцена, на който е изобразен Либер и част от тялото на Пан или Силен – тук отново има сливане на Либер с Дионис; фрагмент от голям каменен кратер, част от голяма дионисова сцена, представяща гроздобер; бронзова матрица с образ на сатир, доказателство за разпространение на култа към Дионис в района на Монтана[24].

Култът към Дионис е със стари традиции и в римската провинция Тракия, където развитието на лозарството и винопроизводството обясняват култа към този бог. При разкопки във Филипопол е открит кратеровиден култов съд, украсен с бюстове на Дионис и Зевс-Сарапис. При разкопки на форума са открити глинени антефикси-калиптери, украсяващи фасадата на покрива на портика около ареата. Единият представя маска на Дионис като главата е увенчана с бръшлянов венец и тения[25]. Важен източник за изучаване на култа към Дионис са откритите оброчни релефи от Филипопол и административната му територия. Обикновено богът е представен гол прав, наметнат с небрида, с буйна коса и характерните атрибути – тирс и чаша. Други атрибути на Дионис са еленовата кожа и лозовата клонка (обр. 5). В един от релефите държи в дясната си ръка рог на изобилието (обр. 6). На всички оброчни плочки е придружен от тиаса си – Пан, Силен, вакханки, сатири, пантери (обр. 7). Интерес представляват паметниците, изобразяващи Дионис и Херакъл, представени в типичната гръцка иконография. Важен е и един паметник от теракота (обр. 8), представящ стария Дионис с брада, мустаци и венец от дъбови листа[26].

Особено внимание заслужава оброчният релеф от гр. Панагюрище (обр. 9), на който Дионис е изобразен в колесница с Херакъл, теглена от две пантери и управлявана от малък сатир. Това нестандартно изображение, внушаващо тържествено шествие на двете божества вероятно носи в себе си елементи от чиста тракийска основа на дионисиевия култ[27].

С важно значение е и една бронзова плочка, произхождаща от Югоизточна Тракия и по-точно Смолян, изработването на която (според И. Венедиков) е поръчано от сирийски търговец. На лицевата страна на плочката е изобразен архитрав (обр. 10). В полето над него е представена група от три фигури, в центъра на която е Дионис като възрастен мъж, носещ в лявата си ръка кратер. В Тракия типът на Дионис като брадат мъж почти не се среща, затова и паметникът е толкова ценен. Вдясно от Дионис е Пан, свирещ на сиринкс, а в ляво танцуваща менада. Вляво, под менадата, е представен бюст на жена, вероятно богинята Ма, почитана в Мала Азия. Под образа на Дионис е изобразено друго неидентифицирано божество, вероятно с малоазийски произход. Под Пан е изобразен конник, в който се открива образът на Зевс Долихен. Върху другата страна на плочката (обр. 11) е изобразен отново Дионис, седнал в двуколка, а до него е седнала Коре – богиня на плодородието, по-известна като Персефона, сестрата на Зевс[28].

Почти всички паметници, свързани с култа към Дионис в Тракия, са работени от гръцки майстори. Най-ранните намерени са находките от некропола при Дуванли. Интересна е ситулата от Пъстрово (първата половина на IV в. пр.Хр.). Върху нея е представена необичайна като иконография сцена. Вляво е изобразен Дионис като младеж, седнал върху скала, зад която расте лоза, а пред бога е застанала пантера, която той гали с лявата си ръка. Вдясно от това изображение се вижда също седнал на скала младеж, зад когото е представена херма на младия Хермес. Главата на самия бог като юноша, с дълги коси и бръшлянов венец, е изобразена пластично в кръгла сребърна апликация от Свещари. Върху ритон от Панагюрското съкровище се открива също образът на Дионис[29].

Ив. Венедиков търси връзката между Дионис и гетският бог Залмоксис. Въпросът е дали предшестващият празник е бил посветен само на мъртвите, или е част от старите тракийски Дионисии. Всъщност Дионисиите са много по-сложни – те обхващат както смъртта и възраждането, така и свещения съюз и пролетното възобновяване на целия природен и човешки цикъл. Дионис е бог, който умира, или по-скоро преминава през смърт[30]. Един от аспектите на Дионис е бог на подземния свят, господаря, който царува едновременно над живите и мъртвите, този, който осигурява безсмъртие. Именно Дионис със своите страдания и с периодичното си възвръщане от смъртта към живота си е извоювал мястото сред боговете. Неговите последователи са вярвали, че по подобие на бога и те ще си осигурят вечен живот. Затова живите и мъртвите мисти участват заедно в празниците на бога. Тази страна в Дионисовата религия е засвидетелствана в целия гръко-римски свят, но фактът, че тъкмо той в земите на траките се свързва с техния върховен бог през римската епоха говори колко силна е била тази представа в тракийската среда, за да премине и у гръцките жители на града[31].

Това се потвърждава и от районите, в които двата култа – на Дионис и Тракийския херос, се преплитат – това са планината Пангей, долината на Струма, Югозападна Тракия, Тасос – и земите на едоните, бесите и одрисите, т.е. районът на прочутото светилище на Дионис. Тук той е бил върховен бог, гарантиращ безсмъртие на своите последователи. Иконографският тип на Дионис, свързан с Хероса се появява и в района на Добруджа, т. е. там където е бил почитан Залмоксис. Според Е. Пенкова е възможно и празникът, за който е служел боровският сервиз да е именно този стар тракийски празник, който по-късно се е слял с римските Розалии[32].

Култът към Сабазий в Тракия е много добре засвидетелстван с паметници от Сердикийската област (обр. 12). Култът към Сабазий в Сердика и в нейната градска територия се е радвал на особена почит. В Сердика бил издигнат храм на Сабазий от негов жрец. Един жертвеник с посвещение на Сабазий произхожда от с. Бухово, Софийско, друг от с. Мрамор, Софийско. Особено интересен е жертвеникът от с. Драгоман, Софийско, намерен в светилището на Сабазий на върха на Петров кръст, недалече от с. Маслово. Г. И. Кацаров предполага, че там се е издигало светилището на Сабазий. Дарителят на средства за издигането му е римски гражданин, служил като войник в преторианската армия в Рим[33].

Относно произхода на култа на Сабазий има различни схващания. Някои приемат, че е бил главно тракийско божество, чийто култ бил отрано пренесен в Мала Азия от тракийските преселници (фригите), смесили се с местното малоазийско население. Той бил първоначално бог на живота в природата – покровителствал растителността и земеделието. Елхата е неговото свещено дърво, а боровата шишарка и овенът са неговите характерни атрибути. Обикновено се представя като брадат конник с рога на изобилието, с фригийска шапка, ръката му вдигната за *benediction latina* и др. Други учени намират близост между култа на Сабазий и Дионис, често пъти смесени. Сабазий през римската епоха се е отъждествявал и с други богове, като Зевс и Хелиос[34].

Въпреки голямата популярност на култа към Либер в Дакия, се разбира, че местните специфични представи се сливат с познатия образ на гръцкия Дионис. Многобройните анепиграфски паметници: релефи, статуетки и статуарни групи, показват иконография, с която е познат Дионис, т.е. Либер няма собствена иконография. Затова е трудно да се каже какво количество от тях е посветено на Либер, поради пълното съвпадение в изображенията на двете божества. По-популярен в провинция Долна Мизия е култът към Дионис. Не може категорично да се твърди, че всички те принадлежат на Либер, каквото е мнението на Й. Колендо.

Култът към Дионис е сред най-разпространените в римската провинция Македония. Традицията на почитта към Дионис е била с дълбоки корени в предримската епоха и се свързва и с македоните, и с тракийските племена в източните предели на провинцията. Най-ранните литературни свидетелства са „Илиада“-та на Омир, както и произведения на Есхил, Софокъл и Аристофан, където се отбелязва присъствието на дионисовите тайнства в областта на Пангей. Жените, които участвали в дионисовите оргии, гръцките автори означавали като „басариди“, заради дългата дреха от лисичи кожи, която носели в Тракия и Лидия, или като „боговдъхновени“, заради обладаването им от божеството, а още и като „бакханки/вакханки“. Жреците били наричани от траките „сабии“, което било в пряка връзка с името на Дионис в Тракия – Сабазий[35]. В резултат от силното им разпространение се появили дори и някои версии за произхода на македоните, които се свързвали с Дионис или неговата свита.

От Македония са известни поне 13 религиозни общества, които се свързват с него, а също и няколко храма. Тези общности, се означавали като “тиаси“. Лицата, които образували тиасите се наричали „мисти“. Освен в областта на Пангей, такива центрове на Дионисовия култ са Филипи, с. Ресилово, с. Подгора, с. Музга, с. Берге, Тесалоника. В Македонска Пиерия и по-конкретно в колонията Дион, пък е локализиран храм на Дионис, възникнал през елинистическата епоха, като продължил да функционира и през римско време. Религиозно общество, свързано с Дионис, съществувало и в Стоби, където се предполага, че е съществувал Бакхейон или дори два храма[36].

Характерът на празненствата, които се провеждали от дионисовите тиасти може да се установи от трите угощения по време на празниците в Тесалоника. Първото угощение се свързва с петия месец от македонския календар, който обхваща дни от днешните февруари и март. В древността по това време се провеждали Антестериите. Доказателство е находката от с. Рупите, Петричко, включваща три статуетки на Дионис и Ариадна и няколко керамични фигурки на бикове. Второто угощение се свързва с осмия месец от македонския календар, който отговаря на днешните май/юни. Това бил традиционен месец на всеобщи веселия. Датата на угощенията ги свързва и с традиционните римски Розалии, които се провеждали по същото време на годината. Няма обаче доказателства, че траките от района на Пангей свързвали розите с Бакх. Затова някои предполагат, че Розалиите били донесении от италийските заселници при основаването на колоните и не трябва да се свързват с местни традиции. В Македония Дионис и свитата му били свързани не само с Либер Патер, но и с подземните демони и маните, а оттук и с култа към мъртвите предци и с римските ежегодни възпоменания – Розалиите. В този смисъл Дионис е и подземен бог. Затова Дионисовите тиаси били ангажирани с празника на розите. Третата дата, на която се устройвали угощенията обхваща части от днешните август и септември и вероятно е свързано с узряването на гроздето. Почти по същото време се празнувал и римският празник Винали. Възможно е и двете традиции да са се обединили в общ празник[37].

Географски култът към Дионис обхваща почти целия древен свят до Индия, Египет, Италия, а на север до Скития. Природното съдържание на неговия култ се ограничава с растителността, виното, лозата; но той често е свързван с водната стихия, с горите и планините. Той често се сравнява с малоазийските богове на умиращата и възраждащата се природа. Оргиастичните страни на култа му се асоциират именно с неговата природа на божество на вегетацията.

В заключение може да се подчертае, че Дионис е почитан от населението не само като бог на плодородието, но и на творческите сили и възможности на човек. Именно затова в оргиите хората се стремели да се слеят с бога, за да бъдат осенени от неговите сили и неговото съвършенство. Култът към Дионис не е просто веселие под влияние на виното, а философско осмисляне на идеята за плодородието и творческите възможности на човека. Реален израз на този култ представляват обредите, чиито връх са оргиастичните прояви на хората, изпаднали в религиозен екстаз. Силата на въздействието му се обяснява с многовековното му съществуване. Дионис идва със събуждащата се природа за нов живот, затова чествванията ставали рано пролет и продължавали есента, когато оплодената земя дарявала богато хората. Те изразявали почитта си, ликували пред силата на природата и всичко това намерило висш израз в оргиастичните прояви, реминисценции от които има и днес. И днес хората се събират да посрещат пролетта, прескачайки огньове – типично за Странджанския край. Това са прояви, свързани с унаследено честване на Дионис и други богове на творческата природа.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тодоров, Я.** Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928, с. 86–88.

[2] **Батаклиев, И**. Антична митология. София, 1985, с. 53.

[3] Пак там.

[4] **Митрев, Г.** Дионисовите тиаси в римската провинция Македония – традиции и нововъведения. – In: JUBILAEUS V: In honorem Prof. Dr. Margaritae Tacheva. 2002, с. 296–297.

[5] **Батаклиев, И.** Антична митология. София, 1985, с. 53.

[6] **Александров, О.** Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I–IV в.). В. Търново, 2010, с. 103.

[7] **Лунгарова, П.** Римските култове в провинция Долна Мизия. В. Търново, 2012, с. 206.

[8] **Александров, О.** Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I–IV в.). В. Търново, 2010, с. 102.

[9] **Шопова, И.** Към проблема за празника Rosalia и култа на Дионис в провинция Долна Мизия (по епиграфски данни). – Seminarium Thracicum, 3. Първи академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров, 1998, с. 157.

[10] **Шопова, И.** Към проблема за празника Rosalia и култа на Дионис в провинция Долна Мизия (по епиграфски данни). – Seminarium Thracicum, 3. Първи академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров, 1998, 158.

[11] **Шопова, И.** Към проблема за празника Rosalia и култа на Дионис в провинция Долна Мизия (по епиграфски данни). – Seminarium Thracicum, 3. Първи академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров, 1998, с. 164.

[12] **Тодоров, Я.** Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928, с. 81.

[13] **Тодоров, Я.** Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928, с. 82.

[14] Пак там.

[15] Пак там.

[16] **Тодоров, Я.** Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928, с. 85.

[17] **Александров, Г.** Паметници от култа на Дионис в Монтана. – Археология, 1990, № 1, с. 33.

[18] **Тодоров, Я.** Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928, с. 86.

[19] **Александров, О.** Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I-IV в.). В. Търново, 2010, с. 103–104.

[20] **Лунгарова, П.** Римските култове в провинция Долна Мизия. В. Търново, 2012, с. 210.

[21] **Митова-Джонова, Д.** Светилище на Дионис край Свищов. – Археология, 1961, № 2, с. 22.

[22] **Митова-Джонова, Д.** Светилище на Дионис край Свищов. – Археология, 1961, № 2, с. 23.

[23] **Александров, О.** Религията в римската армия в провинция Долна Мизия (I–IV в.). В. Търново, 2010, с. 104.

[24] **Мартинова-Кютова, М.** Култът към Дионис във Филипопол. – Годишник на регионалния археологически музей – Пловдив, XI, 2009, с. 169–176.

[25] Пак там.

[26] Пак там.

[27] **Венедиков, И.** Един паметник във връзка с култа на Дионис. – ИАИ, XVIII, 1952, с. 358–364.

[28] **Маразов, И.** Мит, ритуал, фолклор. Т. III. София, 1988, с. 127–128.

[29] **Пенкова, Е.** Тракийският Дионис и вярата в безсмъртието. – Проблеми на изкуството, 1994, № 3, с. 43–54.

[30] Пак там.

[31] Пак там.

[32] **Иванов, Т.** Към култа на Сабазий в Сердикийската област. – Археология, 1952, № 2, с. 40–43.

[33] Пак там.

[34] **Митрев, Г.** Дионисовите тиаси в римската провинция Македония – традиции и нововъведения. – In: JUBILAEUS V: In honorem Prof. Dr. Margaritae Tacheva. 2002, с. 289–297.

[35] Пак там.

[36] Пак там.

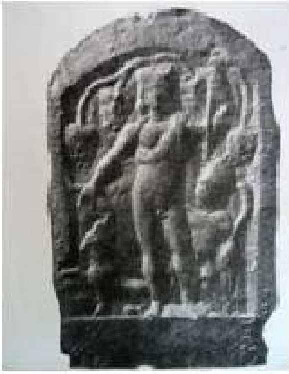

Обр. 1

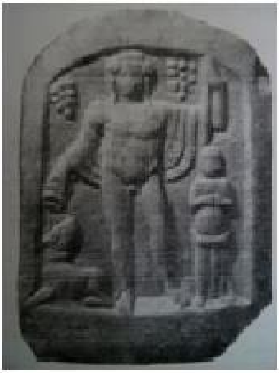

Обр. 2

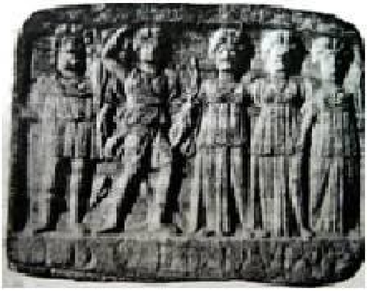

Обр. 3

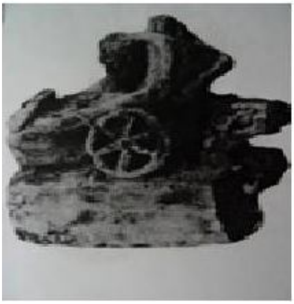

Обр. 4

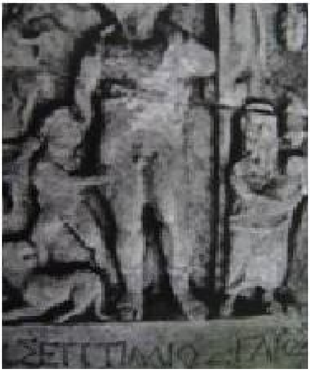

Обр. 5

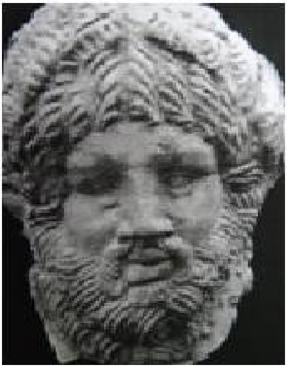

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 121

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА КЛАСОВЕТЕ НА РАННАТА СГРАФИТО КЕРАМИКА В ДНЕШНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ НА ЮГ ОТ БАЛКАНА

Величка МАРТИНОВА
МП „Археология“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Борис Борисов

Early Sgraffito Ware is a class of the Glazed Wares. This type of pottery appeared and evolved in the late 11th and through the whole 12th centuries and it is still found in sites from the very beginning of the 13th century. At first, it was typical just for the great Byzantine centers such as Constantinople, Corinth, Athena, etc. Soon this “luxury product” became popular even in the small towns and villages. At that time the Bulgarian Kingdom was a part of the great Byzantine Empire and there was no border between them. This fact made the wide distribution of Sgraffito Ware easier and these vessels became well spread in the land of today’s South Bulgaria. The Sgraffito Ware from the area is divided into 4 of the well-known classes in the science – Fine Sgraffito Ware, Painted Sgraffito Ware, Incised Sgraffito Ware and the so called Champlevйe. There is also one local class, which is known to exist just in the land of Southeastern Bulgaria – the so called “Bulgarian” Sgraffito Ware.

Сграфито керамиката е разред на глазираната керамика, която макар и в малки количества, се открива в средновековните селища от периода XI–XII в. Освен като материал с висока художествена стойност, тази керамика може да се определи и като важен датиращ елемент за повечето от тези обекти.

Думата „сграфито” (sgraffito) произлиза от италианския глагол „sgraffiare”, който в превод означава „драскам”, „издрасквам”. „Сграфито” е помощна техника в монументалната живопис, която е привнесена като термин и методика в грънчарското изкуство и археологията. В наши дни с термина „сграфито керамика” се обозначават онези съдове, чийто подглазурен орнамент е врязан върху ангобираната повърхност на съда, който след това е покрит с глазура. За целта отначало грънчарите използвали тънко острие, а по-късно и по-широко.

Тази техника се появява за пръв път във Византия през късния XI в., като по същото време се радва на разцвет и в Близкия Изток[1]. В началото сграфито съдовете се разпространяват в големите градове на Византия – Константинопол, Коринт, Атина, както и в Херсонес. Постепенно производството рязко се увеличава и тази керамика добива масов характер, като навлиза във вътрешността и дори в най-отдалечените части на Балканския полуостров. Фактът, че по това време българските земи са в пределите на Империята само благоприятства и съдейства за по-бързото проникване на сграфито керамиката на територията на днешна Южна България.

Почти сигурно е, че сграфито техниката произлиза от Персия, където вероятно е използвана още през IX в. Д. Т. Райс предполага връзка на византийската сграфито керамика със съдовете от Персия, по-късна керамика от Фустат и с ранната майолика от Италия. Според него куфическото писмо, използвано като орнаментален мотив в украсата на „ранното сграфито”, както и някои други орнаметални елементи, носят следи от мюсюлманско влияние, като източникът трябва да се търси по-скоро в Сирия и Месопотамия. Много повече паралели на орнаментални мотиви, както технически и стилови особености, се откриват в Персия[2].

Ч. Морган също предполага използването на оригинални персийски съдове като модели за майсторите-грънчари от Коринт. Общ орнаментален мотив и за двете керамични традиции той вижда в т. нар. „отвързана палмета” (split palmette). Ч. Морган открива и сходство между коринтските орнаментални композиции и тези на египетската люстрова керамика[3].

Според съвременната класификация на изследователи като Д. Папаникола-Бакирдзис и Й. Вруум, сграфито керамиката се разделя на следните класове: Duochrome Ware (двухромно сграфито), Measles Ware (шаркоидно сграфито), Fine Sgraffito Ware (фино сграфито), Painted Sgraffito Ware (рисувано сграфито), Incised Sgraffito Ware (гравирано сграфито) и Champlevèe Ware (сграфито в техника Champlevèe)[4]. През последните две десетилетия Б. Борисов доказа съществуването и на още един, местен клас на сграфитото – т.нар. „българско сграфито”[5].

Фокусът на това изследване е поставен именно върху последните пет класа на сграфитото, които са засвидетелствани в днешна Южна България. Изводите и заключенията са базирани върху целия публикуван материал от тази територия. Използван е и немалко непупликуван и любезно предоставен ми материал от фондовете на музеите в Перник (Кракра), Кюстендил (Хисарлъка) и Ямбол (Ямбол–Калето, Воден–Калето и Воден–манастира) както и от проучванията на Б. Борисов на селището Трояново-Голяма Детелина. Използвани са сграфито съдове от разкопките на 28 обекта: 9 града – Хисарлъка–Кюстендил[6], Сердика[7], Перник[8], Пловдив[9], Никополис ад Нестум[10], Берое, Хисарлъка–Сливен[11], Несебър, Анхиало: 6 крепости – край с. Искрица[12], Гълъбовско, Ямбол–Калето, Воден–Калето, Ямболско, Дебелт[13], Средецка община, Маркели[14] и Хасковски Минерални бани; 11 селища – до селата Дядово[15] и Караново[16], Новозагорско, сезонното селище Гледачево–1, Гледачево–3[17], Гипсово[18], Полски Градец[19], край Знаменосец[20], Трояново-Голяма Детелина, Радневско, Крум–Кар дере[21] и Крум–Керамлъка[22], Димитровградско, средновековното селище над тракийския град Севтополис[23]; 2 манастира – в квартал Веселчани[24] на Кърджали и манастира край с. Воден, Ямболско. Въз основа на събрания материал сграфито керамиката беше разпределена спрямо наложилата се в литаратурата класификация.

В проучените обекти в днешна Южна България се срещат четири от основните класове на сграфито керамиката, утвърдени в научната литература и терминология: фино сграфито, рисувано сграфито, гравирано сграфито, Champlevee и както вече споменах, т.нар. „българско сграфито”. Липсват материали от най-ранните в хронологично отношение класове на двухромното и шаркоидното сграфито.

Съдовете са с преобладаваща форма на разлати и по-дълбоки купи, като рядко се срещат и затворени съдове като кани, стомни и т.нар. съдове за утаяване на течности. Повечето съдове са покрити отвътре и до някаква степен отвън с плътна бяла ангоба, като глазурата е била поставяна само по вътрешната повърхност, а понякога излиза и от външната страна на съда, покрай устието. Глазурата е фина, безцветна, като на фона на плътната бяла ангоба може да бъде прозрачна, или с бледозеленикав оттенък.

Финото сграфито се поставя в хронологичните граници от средата на XII до началото на XIII в.[25]. Орнаменталната композиция при този клас е изпълнена посредством тънко острие. В тази група се разграничават 3 стила – фин (fine style), спирален (spiral style) и развит стил (developed style).

Сравнително слабо разпространение е придобил финият стил на финото сграфито. Съдовете са изработени от изключително добре пречистена глина. След изпичането тя е придобила светлочервеникаво-оранжев цвят. Основната орнаментална композиция обикновено е врязана в медальони в центъра на съда, които са зобиколени от орнаментални пояси. Понякога мотивите са толкова фино врязани, че могат да се сравнят с изящна дантела или филигранни нишки. Среща се мрежест орнамент, куфически символи, плетеници, т. нар. „развод”, изображения на птици.

Спиралният стил се характеризира с използването на спиралата като основен орнаментален мотив. С малки и големи спираловидни орнаменти, стилизирани растителни орнаменти като повлека (развод), и зигзаговидни линийки са изпълнени орнаменталните пояси около централната композиция, както и самите медальони, когато има такива. Откритите съдове се различават по техниката на врязване на подглазурния орнамент, както и по използваната глазура. Спрямо тези особености Б. Борисов отделя три подгрупи на спиралния стил[26].

Най-голям дял от наличния материал се пада на развития стил. При него украсата на съдовете е изключително разнообразна. Срещат се елементи от предходните два стила, но по-груби и схематични. Съществуват и напълно нови сюжетни линии. Най-общо можем да разделим украсата на четири типа: геометрична, растителна, животинска и антропоморфна. Нерядко, особено при запазените цели съдове, в украсата участват преплетени мотиви от всички групи – развод, куфически символи, плетеници, птици, други животни като хищни котки и кучета и дори човешки изображения. Срещат се както композиции с медальони и орнаментални пояси, така и напълно свободни интерпретации, които се развиват на цялата вътрешна повърхност на съдовете.

Рисуваното сграфито се появява около средата и втората половина на XII в.[27] В тази група попадат съдове, чиято украса е изпълнена в техниката на финото сграфито в орнаментални композиции на спиралния и развития стил, с тази разлика, че са добавени орнаменти, шарки или петна в зелени или в комбинация на зелени и кафяви глечи, подобно на групата на рисуваната глазирана керамика (Green and Brown Painted). Тук се отнасят и два затворени съда – един съд за утаяване на течности от Ямбол–Калето и една кана с четирилистно устие от Перник. Рисуваното сграфито е по-слабо разпространено, в сравнение с финото сграфито.

Класът на гравираното сграфито е придобил най-слабо разпространение от всички видове сграфито керамика. Датира се около средата и втората половина на XII в.[28] Засега е засвидетелстван само в градските центрове и крепостите. Отличава се от групата на финото сграфито по по-дебелите, дълбоки и по-груби линии на врязване, съчетани с украса, изпълнена с тънко острие. Засега са налични само образци от медальонния (medallion style) и от свободния стил (free style). При първия стил основната композиция е организирана в медальон или медальони, фланкирани от един или два пояса, изпълнени във фина сграфито техника и често прекъсвани от малки медалиони, гравирани с дебело острие. Отнемани са малки пространства от ангобата на фоновете на централния или малките медалиони. При свободния стил липсват централни медальони и ограничителни пояси, подобно на съдовете от развития стил. При орнаменталните композиции има голямо разнообразие от мотиви. В този стил са засвидетелствани само екземпляри от т.нар. „Егейска керамика".

Champlevèe е клас от сграфито керамиката, при който се използва широк остър инструмент за отнемане на големи пространства от ангобата. По този начин орнаменталните мотиви изпъкват светли на тъмния фон, като в негатив. Останалите детайли от композицията са изпълнявани във фина сграфито техника. Орнаменталните мотиви, които използват майсторите-гравьори, са най-разнообразни. Включват хора, животни и растителни орнаменти, като често композицията предава цяла история. Класът е сравнително слабо разпространен на територията на днешна Южна България. Като негови хронологически граници се определят края на XII – началото на XIII в.[29]

Т. нар. от Б. Борисов група на „българското сграфито" се отличава от останалите класове по техниката на изпълнение на подглазурния орнамент. Той се състои от нанесени с гребен пояси от вълнообразни линии, заключени между прави концентрични линии. Този мотив е характерен само за определен район от разглежданата територия. Това са селищата от Югоизточна България, като най-северна точка на разпространение засега е Сливен, най-южна – Кърджали, най-западна селищата край с. Крум, а най-източна – Дебелт. М. Даскалов е дал устно свидетелство за наличие на фрагменти от българско сграфито и в Созопол, но докато информацията от разкопките не бъде публикувана, по-големи заключения не могат да бъдат направени. Срещат се и съдове от групата на „българското сграфито”, които са с рисувана с масленозелена глеч украса. В проучените обекти от Югозападна България – Сердика, Перник, Хисарлъка–Кюстендил и Никополис ад Нестум (с. Гърмен, Гоце Делчев), такава керамика напълно отсъства. Б. Борисов доказва българския произход на тази група съдове, които не намират паралел сред материалите от византийските центрове, градовете на територията на днешна Русия, останалите балкански държави и днешна Северна България. Те са се произвеждали за много кратък период от време и са се разпространявали на ограничена територия. Хронологичните граници на разпространение на класа се заключват между средата и края на XII в.[30]

* * *

В периода края на XI–XII в., когато е най-големият разцвет на сграфито керамиката, такива съдове се срещат във всички категории селища от територията на днешна Южна България – в големите градски центрове, крепостите, неукрепените селища, манастирите и дори сезонното селище Гледачево-1. Това следва да покаже, че тази керамика не е била предназначена само за високите слоеве от византийското общество, нито само за столицата на Империята и големите византийски центрове в континентална Гърция, Мала Азия и Кримския полуостров. Наличието на напълно идентични съдове, които се откриват на цялата описана територия, говори недвузначно за засилване на производството на сграфито керамика и тясна специализация на труда. По този начин от работилниците излизат голямо количество съдове серийно производство, които наводняват пазара и намалят себестойността на сграфито керамиката. Така тя става достъпна битова стока за обикновеното провинциално население.

Сграфито съдовете, открити в българските земи, по нищо не се различават от керамиката от големите византийски центрове като Коринт, Атина, Олинт, Спарта, Пергамон и дори столицата Константинопол. Съдовете си приличат както по форма, така и по декоративната композиция на подглазурния орнамент. В обектите от Южна България са засвидетелствани почти всички класове и стилове на сграфито керамиката, както и голямо разнообразие от използвани орнаментални мотиви. Голяма част от тях намират паралел в развитите градове на Византия.

Редно е, разбира се, да се отбележи неравномерното разпределение на керамиката по количество в различните проучени обекти. Това не се определя толкова от характера на селището, колкото от географската му разположеност спрямо главните търговски пътища, които минават през територията на днешна Южна България през Средновековието. Това са най-преките пътища към столицата Константинопол, както и вторият по големина византийски център Солун[31]. Със сигурност керамиката се е разпространявала и по море – първо до центрове като Несебър и Анхиало, които вероятно са били разпределителни за територията на днешна Южна България[32].

Най-слабо разпространен в нашите земи е класът на гравираното сграфито, а най-засвидетелстван – развитият стил на финото сграфито. Най-много керамичен материал е публикуван от разкопките на градските центрове Перник и Хисарлъка–Сливен, както и от неукрепеното селище до Дядово. Най-малко сграфито съдове са намерени в селищата край Караново, Крум–Кар дере и Крум–Керамлъка. Разбира се, трябва да се вземе под внимание мащаба на отделните проучвания. Без съмнение голямо количество материал логически се свързва и със Сердика и Филипопол, но за жалост градската среда затруднява провеждането на проучвания на по-обширна територия. От друга страна, съществуват и много устни свидетелства за наличието на непубликувана керамика по фондовете на музеите в Пловдив, Берое и почти всички градове по Черноморското крайбрежие.

Най-голямо разпространение сграфито керамиката получава по времето на император Мануил I Комнин (1143–1180), а повечето чуждестранни изследователи я поставят в хронологическите граници от средата на XII в. до началото на XIII в. Въпреки това, в България от селището до Дядово са засвидетелствани сграфито съдове от първата половина на века[33]

За съжаление, материалите и степента на проучванията на големите византийски градове, не ни позволяват да назовем много ателиета, от които е била доставяна сграфито керамика до нашите земи. Такива вероятно са били керамичните центрове в Константинопол и Коринт. Столицата на Византийската империя се намира най-близо до разглежданата територия и, както вече споменах, през днешна

Южна България минават най-преките пътища към нея. Материалите от Коринт са най-много като публикации и дават възможност за най-подробно сравнение и паралели. Сред керамиката от тези градове се откриват най-много паралели на съдове, намерени в нашите земи.

Територията на днешна Южна България се обособява не само като част от обширната търговска мрежа на разпространение на сграфито керамиката, но и като активна и търсеща страна за тази стока. Доказателство за трайните и далечни търговски контакти между нашите селища и византийските центрове е еднородният керамичен материал, откриван на цялата територия на Империята, включително и в днешните български земи. Нещо повече – в заключение е задължително да се наблегне на това, че някъде на територията на днешна Южна България вероятно е имало местен византийски център за производство на сграфито съдове. Те са се разпространявали на по-ограничена територия за все по-нарастващите нужди на местното население.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Morgan Ch.** The Byzantine Pottery. Corinth XI. Cambridge-Massachusetts, 1942, p. 115.

[2] **Rice D. T**. Byzantine Glazed Pottery. Oxford, 1930, p. 82.

[3] **Morgan Ch.** The Byzantine Pottery. Corinth XI. Cambridge-Massachusetts, 1942, p. 170.

[4] **Papanicola-Bakirtzi D**. Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito. Athens, 1990, c. 18–20.; **Vroom J.** Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. Parnassus Press, 2005, p. 84–93.

[5] **Борисов Б**. О происхождении одного вида граффито керамики из Юго-восточной Болгарии. – В: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Киев, 2005, с. 39–54.

[6] **Иванов Й**. Кюстендилскиятъ Хисарлъкъ и неговитс старини – Известия на Българското археологическо дружество. София, 1915.

[7] **Станчева М**. Средновековна сграфито керамика от София. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания, 1. София, 1964, с. 190, табл. VI 34-37.

[8] **Чангова Й.** Перник. Т. 3. София, 1992, с. 94–102.

[9] **Танкова Ж.** Сграфито керамика от Пловдив. – Годишник на Археологическия музей Пловдив, VIII, 1997, с. 77–89.

[10] **Комитова Ц.** Сграфито керамика от Никополис ад Нестум. – In: Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova, II. София, 2011, с. 279–297.

[11] **Радева М**. Сграфито керамика от Сливен. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София, Сливен 1993, с. 146–157; **Щерева И., М. Радева.** Средновековна трапезна керамика от Сливен. – Годишник на Археологическия институт и музей, I. София, 2001, с. 268–287.

[12] **Шейлева Г**. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989–1994 година. – В: „Марица-изток“. Археологически проучвания, 1995, № 3, с. 243–287.

[13] **Манолова-Войкова М., Костова К., Дражева Ц.** Средновековната керамика от крепостта при с. Дебелт – В: Тракия и Хемимонт IV–XIV в. Варна, 2007, с. 164–176.; **Дражева Ц**. Сграфито керамика от средновековния Дебелт. – В: Странджанско-сакарски сборник, II. София, 1984, с. 94–98.

[14] **Манолова М**. Керамика от XI–XII в. от крепостта Маркели. – В: История и култура на Карнобатския край, IV. София, 2002, с. 232–240.

[15] **Borisov B.** Djadovo 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th–12th Century). Tokyo, 1989, 231–243.

[16] **Борисов Б**. Сравнителна характеристика на кухненската керамика от средновековното селище край с. Караново, Новозагорско. – Известия на музеите от Югоизточна България, XVII, с. 101–108.

[17] **Борисов Б**. Керамиката от средновековното селище край с. Гледачево. – В: „Марица-изток“. Археологически проучвания. Т. 4. Раднево, 1997, с. 129–183.

[18] **Борисов Б**. Сондажни проучвания на ранновизантийско и средновековно селище в землището на с. Гипсово, в комплекса „Марица-изток“. – В: „Марица-изток“. Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 1995, с. 227–241.

[19] **Борисов Б., Шейлева Г.** Ранновизантийска крепост, средновековно селище и некропол край с. Полски Градец („Марица-Изток”). – Археологически открития и разкопки през 1993 г. В. Търново, 1994, с. 103–104; **Борисов Б**. Полски градец. Археологически проучвания 1. В. Търново, 2013, с. 272–285.

[20] **Борисов Б**. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – В: „Марица-изток“. Археологически проучвания, София, № 1, 1991, с. 205–305.

[21] **Борисов Б., Шейлева Г.** Средновековното селище край с. Крум, Димитровградско. – Приноси към българската археология. Т. V. София, 2009, с. 244–257.

[22] **Евтимова Е., Аладжов Ж., Каменаров А.** Сондажни разкопки в м. Керамлъка до с. Крум, Димитровградско. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на ж. п. линията Пловдив – Свиленград. В. Търново, 2006, с. 267–298; **Евтимова Е**. Средновековно селище в местността Керамлъка, с. Крум, Димитровградско. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на жп линията Пловдив – Свиленград. В. Търново, 2008, с. 63–94.

[23] **Чангова Й**. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI–XIV в. София, 1972, с. 67, обр. 53.

[24] **Овчаров Н., Хаджиева Д.** Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос. Разкопки и проучвания. Т. XXIV. София, 1992, с. 76–79.

[25] **Papanicola-Bakirtzi D**. Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito. Athens, 1990, с. 19; **Vroom** J. Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. Parnassus Press, 2005, p. 85.

[26] **Борисов Б**. Керамика и керамично производство през XI–XII в. от територията на днешна Югоизточна България. – В: „Марица-изток“. Археологически проучвания. Т. 6. Раднево, 2002, с. 186.

[27] **Papanicola-Bakirtzi D**. Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito. Athens, 1990, p. 19.; **Vroom** J. Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. Parnassus Press, 2005, p. 87.

[28] **Vroom** J. Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. Parnassus Press, 2005, p. 91.

[29] **Papanicola-Bakirtzi D**. Byzantine Glazed Ceramics. The Art of Sgraffito. Athens, 1990, с. 20; **Vroom** J. Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. Parnassus Press, 2005, p. 93.

[30] **Борисов Б.** О происхождении одного вида сграффито керамики из Юго-восточной Болгарии. – В: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Киев, 2005, с. 39–54.

[31] **Борисов Б.** Средновековното село през IX– XII в. на територията на днешна югоизточна България. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и българската култура. В. Търново, 2005, с. 310–317.

[32] **Манолова-Войкова М.** Към въпроса за разпространението на белоглинената византийска трапезна керамика в българските земи от края на VIII до края на XII в. – Археология, XLI, № 1–2, 2000, с. 10–15.

[33] **Borisov B.** Djadovo 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th–12th Century). Tokyo, 1989, с. 231–243.

[34] **Даскалов М.** Резултати от археологическите проучвания на средновековния град Анхиало през 2009 г. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, с. 544–555.

	Фино сграфито			**Рисувано сграфито**	**Гравирано сграфито**	**Champleve**	**“Българско” сграфито**
	Фин стил	Спирален стил	Развит стил				
1. Перник	+	+	+	+	+	+	
2. Хисарлъка–Кюстендил			+			+	
3. Сердика			+				
4. Пловдив	+	+	+	+			
5. Берое			+				
6. Сливен–Хисарлъка	+	+	+		+	+	+
7. Никополис ад Нестум			+		+	+	
8. Несебър			+				
9. Анхиало						+	
10. Ямбол–Калето				+			
11. Воден–Калето		+	+				
12. Хасковски Мин. бани			+			+	
13. Маркели		+	+				
14. Дебелт		+	+	+	+	+	+
15. Искрица		+	+	+			
16. Севтополис			+				
17. Дядово		+	+	+		+	+
18. Знаменосец	+	+	+	+			+
19. Полски Градец		+	+				+
20. Караново			+				+
21. Гипсово		+	+				+
22. Трояново – Г. Детелина			+	+			+
23. Крум–Кар дере							+
24. Крум–Керамлъка	+		+				+
25. Гледачево			+				+
26. Воден–Манастира		+	+				
27. Кърджали–манастир в кв. Веселчани		+	+				+

Табл. 1. Разпределение на класовете на сграфито керамиката по обекти

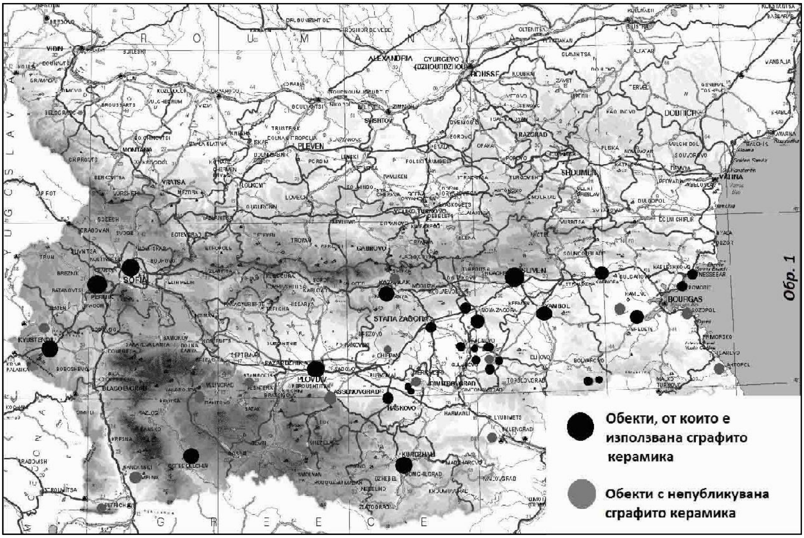
Обр. 1
Обекти, от които е използвана сграфито керамика
Обекти с непубликувана сграфито керамика

Обр. 1. Карта на разпространението на сграфито керамиката в Южна България

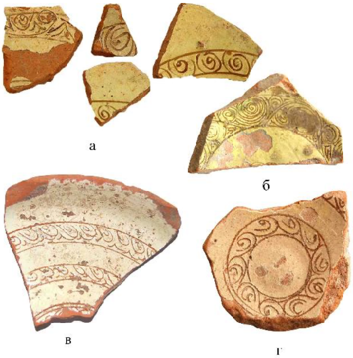

Обр. 2. Фино сграфито,
спирален стил
а – Полски Градец
б, в, г – Дядово

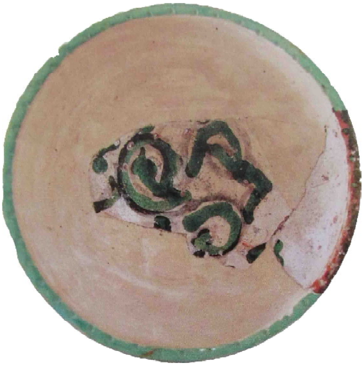

Обр. 3. Рисувано сграфито от
Полски Градец
(по Борисов 2013, III 6|

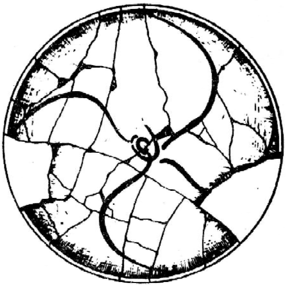

Обр. 4. Гравирано сграфито от Дебелт (по Дражева 1980, обр. 4)

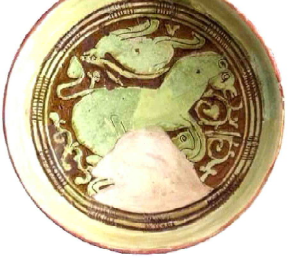

Обр. 5. Champlevèe – Анхиало (по Даскалов 2009, обр. 2[34])

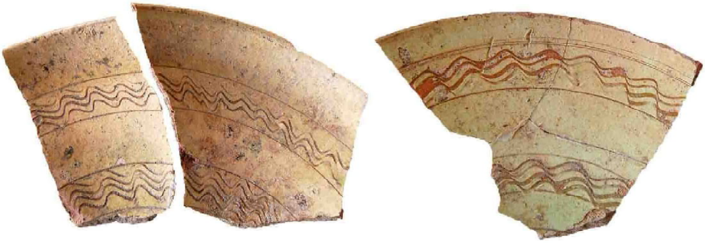

Обр. 6. „Българско” сграфито – Полски Градец

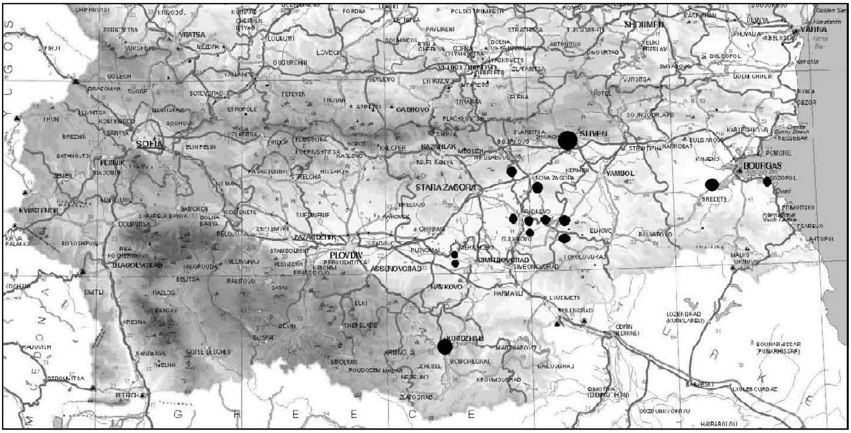
VRATSA
LOVECH
GABROVO
SHOUMEN
VARNA
SOFIA
KAZANLAK
SLIVEN
YAMBOL
BOURGAS
STARA ZAGORA
NOVA ZAGORA
PAZARDZHIK
PLOVDIV
DIMITROVGRAD
HASKOVO
ELHOVO
BLAGOEVGRAD
KURDZHALI
G R E E C E
T U R K E

Обр. 7. Карта на разпределението на „българското сграфито”

ЛОКАЛИЗАЦИЯ И СЪСТОЯНИЕ НА КЪСНООСМАНСКИЯ НЕКРОПОЛ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX В. НА СЕЛО АЛЕКОВО (ОБЛАСТ СИЛИСТРА)

Калоян ДИМОВ
специалност „Археология“, IV курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д.и.н. Георги АТАНАСОВ

Alekovo is a village which was populated in the past mostly by representatives of Turkish ethnicity. It is mentioned for the first time in the register from 1697-1698 under the name Gyullerkyoy. In the middle of the XIX century the village was burned and changed its location. During the same period the beginning and a new necropolis was set. Today this necropolis apparently does not exist on the surface, but thanks to the memories of older people from the village of Alekovo it could be precisely localized. Field studies and talks were used to clear the fate of tombstones and time limits in which the necropolis was used, as well as its position in the urban network of the settlement in the time when it was used.

Село Алеково се намира в Североизточна България. Част е от община Алфатар и отстои на 32 километра от областния гр. Силистра.

За пръв път селото се споменава в регистър от 1697–1698 г. като Гюллеркьой, т.е. село на розите[1]. Селището носи това име до 1924 г., когато е преименувано на Алеково.

Според историческата справка, съхранявана в ДАА – Силистра, „… до около 1826 г. селото е било в местността Юрутлука след което е било опожарено от Турците и останалите живи селяни се преселват на настоящото местонахождение на селото на около един километър източно от старото местонахождение …“[2].

Считам тази информация за произхода на селото за грешна. Според местните устни предания, предавани сред жителите на селото, Гюллеркьой е променило местонахождението си действително след опожаряване, но това се случва приблизително по времето на Кримската война от 1853–1856 г. Смятам, че в действителност селището не е „опожарено от турците“. Вероятно това се дължи на инцидент или на някакви други събития, но не може да бъде свързано с армията на Османската империя. Мнението ми се подкрепя от факта, че във вече спомената историческа справка е написано следното: „… Поначало с. Алеково е било заселено предимно от турци след което с желание за повече земя започва преселване от селата Калипетрово рода Урумята и Чаковци, от. с. Поп Кралево рода Банчулията и различни родове от с. Алфатар и така се оформя едно село от около 350 къщи …“[3].

Освен от историческата справка информация за селото може да бъде получена и от „Старото българско население въ североизточна България“ на Л. Милетич. За Гюллеркьой той пише, че „… на 1891 г. имало 150 к. тур. и само 3 к. български …“[4]. След като от двата източника става ясно, че населението на новото село е било от етнически турци, тогава няма как селището в м. Юрутлука да е било както се споменава в справката „опожарено от турците“.

Относно състоянието на старото османско селище в м. Юрутлука от местното население получих информация, че от години то е обект на редовни иманярски набези. Беше ми казано, че в последно време не се забелязват и камъните, които доскоро са се виждали на повърхността. От всичко това съдя, че евентуалното провеждане на археологически проучвания в м. Юрутлука би довело до никакви или минимални резултати, които ще бъдат придружени с множество стратиграфски проблеми.

Гробищата са места на почит и памет. Като такива те съществуват и се пазят, докато изпълняват тази си функция и докато са обект на посещения. Известни са множество случаи на премахване на останалите от времето на османския период гробища.

Като вече несъществуващи, но все пак документирани като такива и с установено местоположение, могат да се посочат примерите с „турското гробище” от центъра на Варна – премахното през 80-те години на XIX в., османското гробище в Разград – премахнато при направата на стадион през 1934 г., както и множество гробове, премахнати при заличаването на джамии в цялата страна[5].

Както при всяко друго селище, така и при новото село Гюллеркьой възниква некропол. Това османско гробище може да бъде точно локализирано. Сред старите жители на Алеково, които го помнят, то е известно с топонима „Турското гробище”. От тях научих, че се е намирало на мястото на двора на днешната болница и е обхващало както него, така и пространство отвъд главната улица в селото. Това означава, че гробището е съществувало най-късно до 1962 г., когато е построена сградата на болницата, а пространството около нея е разчистено и превърнато в градина[6].

При разчистването на терена тленните останки на погребаните не са ексхумирани. Вероятно това е причината дълго време местното население да не строи върху територията на бившето гробище. Така в самия център на селото остава едно голямо и празно пространство, което и до днес не се използва от никого. Единствено в южния край на бившия османски некропол през 90-те години е построено жилище. При изкопните работи за него са открити човешки останки, които не са изследвани, но по всяка вероятност става дума за гробове от османския некропол.

Могат да се направят някои наблюдения относно местоположението на некропола като елемент от градоустройствената схема на Гюллеркьой във времето, когато все още е функционирал. Чрез съвременни въздушни снимки, на които се разпознават някои от запазените жилищни сгради със сигурна османска принадлежност, мога да твърдя, че той положително се е намирал в югозападния край на Гюллеркьой.

Източно от некропола се е развивала крайната южна улица на османското селище, като някои от жилищните постройки по нея, макар и силно увредени и рушащи се, са запазени до днес.

За архитектурата на запазените османски жилища, строени в средата на XIX в. в Гюллеркьой, могат най-общо да бъдат направени някои наблюдения. По-голямата част от постройките са имали дървен кьошк. Жилищата са едноетажни, строени върху едноделна или двуделна маза, която е облицована с дялани камъни. Във височина камъните достигат най-много до половин метър над съвременното земно ниво, а над тях градежът е кирпичен и е увенчан от керемиден покрив. Етажът над мазата е върху гредоред, който е подпиран от носещи дървени колони.

Съдбата на надгробните камъни от некропола също се изясни. В средата на XX в., непосредствено преди изграждането на болницата, те са преизползвани като строителен материал при строежа на новите къщи в селото. Днес повечето от тях едва ли биха могли да бъдат разпознати, понеже при преизползването им са претърпели допълнителна обработка.

Въпреки липсата на пряка връзка с темата на проучването ми, считам за нужно да спомена за една археологическа находка, която ми бе показана при изследването ми в селото. От двор на къща в рамките на с. Алеково произхожда бронзова монета – центенионалис на император Констанций II, от типа „Виртус наляво поваля паднал враг“, който датира от периода 350–361 г. За съжаление, не разполагам с друга информация, свързана с откриването и контекста на монетата.

Въпреки липсата на надгробни камъни *in situ*, некрополът на Гюллеркьой все още съществува. Евентуални бъдещи строителни дейности и свързаните с тях изкопни работи биха допринесли за проучването на некропола. Възможно е в бъдеще да бъдат открити преизползвани запазени надгробия, които също да внесат яснота в историята и хронологията на новото селище и неговия некропол[7].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Андреев, Ст.** Речник на селищни имена и названия на административно-териториални единици в българските земи през XV – началото на XX век. София, 2013, с. 288.

[2] ДА – Силистра. Фонд на дело № 82К, л. 1.

[3] ДА – Силистра. Фонд на дело № 82К, л. 1.

[4] **Милетичъ Л.** Старото българско население въ североизточна България. София, 1902, с. 166.

[5] **Георгиев, А., Хр. Матанов, Д. Трънкова.** Пътеводител за османска България. София, 2011, с. 142–143.

[6] ДА – Силистра. Фонд на дело № 82К, л. 1.

[7] Искам да благодаря на дядо ми Колю Димов за информацията при писането на настоящия текст.

БЪЛГАРСКО И ОБЩО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ИСТОРИЧЕСКОТО ДЕФИНИРАНЕ НА ВОЙНАТА

Анелия МАРКОВА
докторант, катедра „Стара и средновековна история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Иван Лазаров

Considered meaningfully in the strict sense war is conflict between political formations that takes the form of hostilities. In this sense war is not limited to military action only. Reasons, progress and aims are result of the interaction of different and mutually influencing factors that shape it as ideology, not a single armed conflict. The principle of typology of wars and armed clashes was organized by different criteria. The aims pursued in time of war can be classified as peacekeeping, intervention or oppressive (offensive), rebellions and mutinies, defensive and dynasty wars. Three traditions of thought dominate the ethics of war and peace: *Realism, Pacifism* and *just war theory.*

Същността на проблема за дефинирането и съдържанието на понятието *война* е свързана с липсата на цялостна концепция, както и с различията в гледните точки на авторите, работещи върху изясняването на това понятие. Целта на настоящата работа е да разгледа възприетите основни концепции и да оформи обща представа за понятието *война*. При определяне на войната като сложен процес се появява необходимостта от разглеждането на различните подходи и теории, които обособяват нейната същност и я превръщат в многоаспектен проблем. Всички тези подходи и теории не се опровергават едни с други, а се допълват и очертават пълната представа за войната не само като единичен въоръжен конфликт, а като цялостна идеология. За да се отговори цялостно на въпроса какво е война, е необходимо да бъдат разгледани и описани съществуващите дефиниции. На база тяхното систематизиране ще бъде изградена, доколкото е възможно, цялостна концепция за войната като понятие, което не трябва да бъде асоциирано само с въоръжен конфликт. Другата основна постановка има за задача да разясни, че съвременните теории и концепции са обособени на база античните и средновековните схващания за разбирането на войната.

Разглеждана в най-тесен смисъл, войната е конфликт между политически формирования, който преминава под формата на въоръжени действия. Основната цел е едната страна да наложи волята си над другата. Средство за постигане на тази цел са въоръжените действия, продиктувани от икономически, политически и идеологически възгледи. В този смисъл войната излиза извън границите само на въоръжените действия. Причините, ходът и целите са продиктувани от взаимодействието на различни и взаимно влияещи си фактори, които я оформят като цяла идеология. Тя е организирана в действията и целите си. Военното противопоставяне не се състои от спонтанни и хаотични сблъсъци, а двете страни подхождат систематично в действията според целите си. Реакцията на участниците се разгръща обикновено в централно управлявана и организирана форма, дори ако става въпрос само за въоръжена защита или планови нападения. Войната като организиран насилствен конфликт се характеризира с агресия, сътресения в обществото – с най-голямо предавано значение на смъртността, период на конфликта, техника и процедури, на чиято база е създадена „военната наука”.

Един от основните подходи, използван за разбирането на войната е неоеволюционисткият, който се ангажира с тезата за съвместимостта на двете основни понятия *мир* и *война*, чиято взаимосвързаност е обусловена от влиянието на социално-икономическите промени. Те имат голямо влияние върху развитието на военните дела. Един от основоположниците на еволюционизма Дж. Спенсър счита, че развитието на войната върви ръка за ръка със социално-политическата еволюция[1].

Принципът на типология на войните и въоръжените стълкновения може да бъде разработен на основата на различни критерии. В този смисъл се разглеждат три основни критерия: организационно-структурен, причинно целеви и военно-технически. Организационно-структурният е детайлно разгледан от Дж. Шнайдер, който отбелязва, че не може да се говори за война, когато действията се извършват на индивидуално ниво. Действията трябва да бъдат масови, да са дело на мнозинство. По тази причина война е онова въоръжено насилие или действие, в което участие вземат солидни по численост автономни групи-общини, общества, които действат като едно цяло. Една от най-ясните дефиниции, съществуващи в това направление е, че войната е легитимно и организирано настъпление или кръвопролитни насилствени действия между политическите общности[2].

Причинно-целевият критерий маркира основния акцент на причините и целите на войната, свързвайки я със заграбването на плячка и териториална експанзия. Този критерий се оказва един от издръжливите във времето на еволюцията за разбирането на войната. В идейното развитие по проблема се набляга на икономическите цели на войната. Б. Малиновски акцентира върху политическите, отдавайки голямо значение и на икономическите стимули[3]. Тясната връзка между войната и политиката е една от основните позиции и определящ фактор в марксисткия подход за нейното разбиране. От тази гледна точка войната се приема като продукт и неотменна част от цивилизованото общество, което съответства на възгледите на дифузионизма[4].

Военно-техническият критерий проследява развитието на военното дело във всички аспекти, особено когато те достигат на ниво „Война на хоризонта" – истинска война. Последното означава провеждане на тактически операции чрез използването на редица и различни бойни действия под военно ръководство, които имат различна продължителност във времето и изискват участието на професионалисти.

Всички автори, изследващи проблема с войните, застъпват мнението, че войната не е първопричината и разглеждат аспектите на нейното развитие. Една от първите добре разработени типологии за въоръжените стълкновения е дело на Б. Малиновски, който обособява няколко основни типа: междуличностни стълкновения вътре в самото общество, които той определя по-скоро като „прототип на престъпното поведение"; организирани колективни сблъсъци в рамките на културното единство с цел отмъщение; въоръжени набези с цел залавяне на военнопленници и плячка; бойни действия, водещи до образуването или възникването на нови държавни, политически образувания; експедиции с цел грабеж, за улавяне на роби и плячка и въоръжена борба между две мултикултурни групи фокусирани върху териториалното завладяване и създаването на държавност. Според него само действията, свързани с образуването на нови държавни образувания и териториалното завладяване се характеризират и обособява като война[5]. С тази своя постановка той поставя въпроса и провокира мисленето кои въстания са въстания по своя характер, и кои от тях прерастват във война.

В горепосочените постановки се откроява твърдението, че войната и завоеванията са основната движеща сила при формирането на държавността. Тази идея поставя в центъра на дискусията мнението, че войната лежи в основата на социално-политическия прогрес, т.е. тя е взаимообвързана с протичащия прогрес. Защитниците на тази теза твърдят, че именно там, където има по-голяма концентрация на природни ресурси, вследствие на което и населението е по-многолюдно, се водят повече войни, и че точно на тези места са се появили по-сложни организационни структури и държавност[6].

Идеите на функционалистическият подход изразяват мнението, че войната има демографска функция, способстваща равномерното разселване на хората по територии и ограничаваща прекомерното нарастване на населението. Някои учени развиват идеята на Хобс, че при отсъствието на централизирана власт войната се явява механизъм за възстановяването на социалната справедливост във взаимоотношенията между неголеми автономни групи[7].

Целите, които се преследват във време на война, могат да бъдат поделени на следните видове: умиротворителни, интервенционни или репресивни (офанзивни), въстания и метежи (тези на вътрешните групировки, с условието съпротивлението да е достатъчно силно и продължително във времето), дефанзивни (отбранителни) и династични. Проблемът за въстанията и тяхното еволюиране във война трябва да бъде внимателно разглеждан в историята и да се подхожда на идейна основа в процеса на обособяването им като войни.

Дефанзивните войни имат за цел отбрана на собствените територии от нахлуващи вражески войски. Този тип войни са били предпочитани за оправдаване на политическите действия и постигане на държавни интереси. Във Византия такива дефанзивни войни са се водели срещу „варварските” нашествия за защита на имперските територии[8]. За разлика от дефанзивните офанзивните войни имат за цел не защита, а пряко нападение с цел завоевание, въпреки че във византийската концепция за водене на войни голяма част от нападателните войни имат защитни цели. Такива са войните от края на X и началото на XI в. срещу българската държава.

Всички съвременни теории, подходи и концепции, описващи процеса на война и очертаващи нейните насоки в идеологията на нейното развитие, са приспособими и за характеризиране на събитията във времето. Макар и базиращи се на съвременната терминология същността за разбирането и дефинирането остава една и съща от Античността до наши дни. Целите и идеите на войните във времето остават едни и същи на идейно равнище, променяйки само методите и подходите си.

Характеристиките на военните операции се различават в зависимост от развитието на средствата и методите за водене на война, както и според промените в съотношението на силите на международната арена.

Причините за войната се коренят в стремежа на политическите субекти да постигнат вътрешните и външнополитически си цели. Нетърпимостта към чуждото и възприемането му като непонятно се оказва най-силното средство за разпалването на враждата. К. Валц представя изработената от него типология на причините за войни, чиято вярност и обективност е доказана във времето. Той отделя причините йерархично на три нива, всяко от което предхожда предното и в не малко случаи е следствие от него. На първо той поставя като причина отделния индивид с неговите импулсни реакции и решения. На следващо ниво поставя обществото като отделна единица. На това ниво войните са резултат най-вече в следствие на деспотично управление, липса на държавен, законен ред или несправедливо разпределение на благата. На последно ниво причините са обусловени от съществуващата международна система и войните като резултат от нея[9].

Поведенческите теории за причинността на войните използват методиката, изследвана от психолозите, които твърдят, че войната е неизбежна поради факта, че агресията е вродена у хората и тя лесно се проектира в недоволство и ненавист към други раси, нации, идеологии и религии. Италианският психоаналитик Ф. Форнари развива теорията за причинността на войната като следствие от жертвоготовността на хората за защита и съхранение на своето. Проекцията на тази негова теза е най-изпълнима чрез дефанзивните войни и много по-рядко в репресивните, офанзивни войни[10]. Някои теории могат да обяснят съществуването на войните, но не могат да обяснят конкретните причини за тях, тъй като всеки случай на война е строго индивидуален според времето, ситуацията и участниците. И ако изследователи представят войната като определен момент на съществуване, то от другата страна е тезата на милитаристите, които защитават позицията си, че всъщност състояние на мир и невоенно време е само момент, тъй като според тях мирното време е време за подготовка на следващата война. Тази теория е подробна анализирана и разбрана още от Ана Комнина в „Алексиада"[11].

Определяйки войната не само като въоръжени действия, а като цялостна идеология, не трябва да бъде пропуснато, че войната като част от държавната политика може да достигне точката на т. нар. краен предел. Според К. Клаузевиц употребата на сила до краен предел обикновено изключва сътрудничеството с разума[12]. При тоталната война[13], при която въоръженото насилие се извършва до крайност, основното средство за постигане на този краен резултат е армията. В тоталната война превъзходство на противника има този, който не се съобразява с превъзхождащото я кръвопролитие. Така първият диктува закона и се стига до крайност. В историята много рядко се стига до състояние на тотална война. В този смисъл в българската средновековна военна история например няма примери за военни действия, които да покрият смисъла до краен предел.

Теоретичните изследвания по отношение на войната разкриват идеологията и същността на войната като цял и сложен процес, излизащ не само от рамките на военните действия, но и от рамките на разбирането за значението само като средство и цел. Много изследователи обесняват понятието война в три основни смисъла, които взаимно се допълват и коригират, образувайки една цялостна организирана система, разкриваща семантиката за понятието *война*. На база на тези изследвания се обособяват три основни течения, всяко от които обособява собствените си идеи логично и систематично. Условно, тези течения съдържат в себе идеите за „справедливата война", идеите на реализма и пацифизма[14]. Идеята за „справедливата война" възниква още по времето на Рим и се доразвива и прилага до днес.

Теорията за „справедливата война" условно може да се разграничи на три основни части, всяка от които обособява цялостната идеология на това многоаспектно понятие. В литературата те са обозначени с латинските им наименования, но за улеснение и поточно разбиране в контекста, ще бъдат посочени като „идеология преди въоръжения сблъсък” (*Jus ad bellum)*, която се отнася правото да се прибегне до война, „идеология по време на въоръжения сблъсък” (*Jus in bello)*, отнасяща се до поведението по време на въоръжения конфликт, и „идеология след военния сблъсък” (*Jus post bellum)*, отнасяща се до правосъдието, споразуменията и фазата на прекратяване на войната[15].

Идеята на *справедливата война*, за да бъде оправдана политически, и за да покрие своята същност, трябва да отговаря на определени изисквания. Първото и най-важно изискване е необходимостта от т.нар. справедлива кауза, тъй кай като това се явява причина за всичко последващо. Една държава може да започне война, само ако има вярната и правилна причина, за да направи това. Най-често споменаваните и изтъквани причини са самозащитата от външни нападения, защита на невинни от агресивни режими (неподходящ социален строй) или наказание за действия, възприети и признати като неправилни. От голямо значение е използването на въоръжените сили да не е в стълкновение с правата, продиктувани от самата държава.

Въпросът за правата и тяхната законност са от голямо значение, тъй като страните се нуждаят от тях, за да могат на първо място да защитят своето население и да подсигурят неговото съществуване. Джон Лок декларира, че управляващите са институционализирани спрямо обикновеното население с цел да могат да реализират тяхната ефективна защита. Това е важно от морална гледна точка, тъй като само легитимните правителства и управляващи имат законни права, включително и правото за повеждане към война. Те имат легитимност пред врага и политическия свят да водят съответната война и да поискат легитимни и законови резултати по време на нейния край. Тома Аквински описва и вижда много по-добре и връзката между легитимността и перспективите за война. Той твърди, че войната в нейната същност е насилствен сблъсък за това как хората и ресурсите да бъдат управлявани. Действителната мотивация за прибягване към война трябва да бъде морално подходяща[16]. Теорията за справедливата война определя скритите мотиви като етническа омраза, заграбване на територии или като отмъщение за неправилни, въпреки че в повечето случаи те са основни и заемащи първа позиция сред приоритетите на управляващите.

Във войната има някои неписани правила, които са необходими за нейната легитимност. Едно от тези правила е наличието на публичната декларация за известяване на нейното начало. Много редки са случаите, когато една от страните в конфликта не е уведомена и не знае за предприетите военни действия. Решението за обявяване на война е конструктивно и сложно. Прагматичните политици предпочитат да избегнат войната при възможност за разрешаване на конфликта с други средства. При изчерпване на всички правдоподобни мирни алтернативи, особено дипломатическите преговори, войната се оказва единственото средство за решаване на проблема. Войната сама по себе си задължава управляващите да притеглят предимствата и недостатъците от събитията. Само ако ползите и привилегиите са пропорционални по стойности на негативите, само тогава тя може да продължена. В този смисъл по време на война се използва т.нар. деонтологичен подход[17], според който решенията се взимат на база кое е правилно и кое не, кое е рационално и кое – не.

Вторият етап на войната се отнася за времето на битката и до правилното поведение на участниците в нея. Отговорността за правилните и адекватни действия пада върху плещите на онези военни командири, които формулират и изпълняват военната политика на определена държава. Те са подведени под отговорност за нарушение на определените принципи. Външните белези на този етап от войната засягат правилата, който действат и които трябва да се спазват по отношение на противника, докато вътрешните се отнасят до правилата, които трябва да бъдат следвани във връзка със своите хора в борбата срещу външните врагове. Основните правила на войната на този етап се свеждат до пропорционалността. Използваната сила трябва да е пропорционална на достижимата цел. Използваната сила трябва да бъде ограничавана до размер, подходящ за достигане на поставените цели[18].

Заключителният етап на войната, известен като *jus post bellum* се отнася до същинския край на войната, по време на който основната цел е да се регулира прекратяването на войните и да се улесни преходът от война обратно към мира. Мирните споразумения се оказват фактическия край на войната. Тези споразумения по идея трябва да се примерени, разумни, както и обект на публично достояние. Мирното уреждане на проблема в края на войната трябва да оправдават самата война[19]. Подписването на мирните договори е съществена част от проблематиката за войната, защото при тяхното договаряне и ратифициране на преден план излиза проблемът с дискриминацията. Тук не става въпрос за расова, религиозна или етническа дискриминация. Обикновеното население на победената страна, както и тези, които са само на служба в армията, имат право на благоразумен и основателен имунитет срещу наказателните следвоенни мерки. Това изключва обаче социално-икономическите санкции[20].

Идеята за *справедливата война* съвсем не е съвременна концепция. Изследователите на византийската военна етика като Спирос Врионис и Янис Стуретис използват като опорна точка „Алексиада" на Анна Комнина, за да могат да обяснят разбирането на теорията за справедливата война във Византия, опитвайки се същевременно да изяснят ролята на религиозния елемент във византийската военна идеология, правейки взаимовръзката между войната и мира като два допълващи се елемента[21]. От този т.нар. шедьовър на византийската литература се извлича ценна информация относно възприятията на византийският управляващ елит и разбирането им за войната и мира, и тяхното използване като средство за прокарване на византийската политика през Средновековието[22]. Разкриват се мотивите и стремежът на Константинопол за осъществяване на плановете чрез военни действия в източно римската геополитическа сфера.

В търсене на идеологическите основи, отнасящи се до войната и мира, Ана Комнина, въпреки че се опитва да представи своя баща като идеалния император, в същото време не се отдалечава от образа на средновековния източноримски владетел, който е принуден да води война, за да се защити от конспириращи и размирни събития, настъпващи в нейната геополитическа сфера[23]. Осъжда идеите на онези генерали и демагози, които вместо да предпочитат мира като естествен завършек, продължават военните действия или вместо мирно разрешаване на конфликта, поставят войната като тяхна основна и крайна цел[24].

Това твърдение е особено интересно поради различните тълкувания, на които подлежи. То прокарва мнението, че всъщност основната и крайна цел на всяка война е мирът, което ни връща към мислите на Аристотел. По-късно тази аксиома е подета от Цицерон, който формулира и римската теория за Справедливата война, преработвана в идеологически аспект от св. Августин, за да може да послужи за легитимиране на християнски римски манталитет относно смисъла и същността на войната[25]. Във византийския свят нуждата от война е продиктувана от факта за защитаване на държавните политически интереси, заложени като основни и опорни точки в идеологията за управление на византийския управляващ елит. Концептуално в "Алексиада" се прави разлика между мир и политически мир, като за политическия мир разбирането се свежда до това на Клаузевиц в по-късно време. Политическият мир във е период без военни действия, но не е изолиран от цялостния конфликт и затова всъщност той представлява времето, през което се провежда подготовката за продължаването на войната.

Изследователите на византийската идеология за войната правят връзка относно разбирането за концепцията на войната между „Алексиада" на Ана Комнина и „Тактика" на Лъв VI[26]. Основната цел е да се наблегне на идеологическата отправна точка, която легитимира всяка война като правилно щом се отнася не толкова до завоевание на чужди територии, а за възвръщане на свои собствени. По този начин византийската военна практика е насочена към дефанзивната война, но с експанзивен характер или казано с други думи: „завладявай, за да си върнеш изгубеното". Съществува и още един подход в тази идеология, основаваща се на Аристотеловата теория за законния характер на войната, според който войната е справедлива и целесъобразна, особено когато тя се води срещу някой, който е на по-ниско ниво на развитие. Затова те заслужават да бъдат управлявани.

В заключение на анализа за войната като цялостна идеология и процес е необходимо да бъдат разгледани обстойно всички аспекти, които я характеризират. Необходимо е да бъдат обособени нейните цели, които трябва да бъдат внимателно определени на фона не само на локалното въздействие, а според международната обстановка и система според времето. Причините за нейното започване да бъдат търсени не само в строго следваната политическа идеология на управляващите, а да бъдат обвързани икономическите и социалните фактори, съпътстващо развитието на културното общество в съответното време. Многозначително и правилно е да се избягва от обикновената формулировка за войната като еднократно и въоръжено стълкновение, а да се обособи нейната цялост и продължителност във времето според конкретната обстановка и да бъде разгледана като една цялостна концепция на политическата мисъл на управляващите. Нужно е да бъдат възприети концепциите и теориите, които определят войната като процес, съдържащ в себе си три основни етапа – преди, по време и следвоенното стълкновение, за да може да се проследи нейното цялостно развитие от причините до фактическият ѝ край чрез подписването на съответния контракт.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Першиц, И., И. Семенов, А. Шнилерман.** Война и мир в ранней истории человечества. Т. 1. Москва, 1994, с. 25.

[2] **Першиц, И., И. Семенов, А. Шнилерман.** Война и мир…, с. 49.

[3] **Першиц, И., И. Семенов, А. Шнилерман.** Война и мир…, с. 51.

[4] Учение, според което основен двигател на обществения живот се смята взаимното проникване на отделни култури.

[5] **Першиц, И., И. Семенов, А. Шнилерман.** Война и мир…,с. 51.

[6] **Першиц, И., И. Семенов, А. Шнилерман.** Война и мир…,с. 56.

[7] **Hames, R.** Antropology of war. – <www.unl.edu/rhames/courses/ppoint/war-212.pdf> 14.04.2015.

[8] **Haldon, J**. Byzantium at war AD 600-1453, Osprey Publishing Ltd, New York, 2002, p. 39–42.

[9] Това негово ниво за причинност се покрива идейно с идеята за „Справедливата война”.

[10] **Fornari,** F. The Psychonalysis of War. – <www.libraryofsocialscience.com/ideologies/docs/psychoanalysis-of-war/index.html> 28.04.2015.

[11] ГИБИ, VIII, с. 7.

[12] **Клаузевиц, К**. За войната. София, 2009, с. 6.

[13] Автор на концепцията за тоталната война е немският генерал Ерих Лудендорф. При тоталната война почти не се прави разграничение между цивилни и военни, защото усилията на цялото население се разглеждат като част от усилията на агресора за спечелване на войната.

[14] **Orend, B**. War. – In: The Stanford Encyclopedia of Philosophy. - < http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/war/><http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/war/> 28.07. 2005

[15] **Orend, B**. War.- <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/war/> 21.04.2015.

[16] **Orend, B**. War. – <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/war/> 21.04.2015.

[17] Деонтологията е наука за нравствеността, дълга и отговорността на човека за неговото поведение. Нейното начало се заформя чрез творчеството на древногръцкият философ Демокрит. Един от нейните съвременни изразители е Антоан дьо Сент-Екзюпери.

[18] **Moseley,A.** Just War Theory. – <http://www.iep.utm.edu/justwar/> 15.04.2015.

[19] **Eisikovits, N**. Transitional Justice. – <http://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/justice-transitional/> 04.04.2015.

[20] **Fiala, A**. Pacifism. – <http://plato.stanford.edu/archives/win2014/entries/pacifism/> 30.04.2015.

[21] Цит. по: **Stouraitis I**. Conceptions of War and Peace in Anna Comnena's Alexiad. – In: Byzantine war ideology between Roman imperial concept and Christian religion, Akten des Internationalen symposiums, Wien, 19-21.05.2011. Wien, 2012, p. 69.

[22] **Stouraitis I.** Conceptions of War and Peace in Anna Comnena's Alexiad…, p. 73.

[23] **ГИБИ**, VIII,Annae Comnenae,Alexias. с. 95

[24] **ГИБИ**, VIII,Annae Comnenae, Alexias. с. 24–25, 44, 52.

[25] **Stouraitis I**. Conceptions of War and Peace …, p. 74–75.

[26] **Stouraitis I**. Conceptions of War and Peace …, p. 80.

КЕСАРЯТ ТЕРВЕЛ

Елена ДИМИТРОВА
специалност „Български език и история“, II курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай Хрисимов

The paper throws light on the problem of the religious identity of the Early medieval Bulgarian ruler Tervel. It reviews the opinions the data about it of many sources and nowadays historians. Most of them support the opinion for a Christian religious identity of the ruler and a fewer for him being a pagan. All of them lean on documents, monuments and research. However the historians are unable to solve the problem unanimous, still.

Началото на Дунавска България без съмнение свързваме с името и делата на хан Аспарух (681–700/1), но утвърждаването на българската държава на международната сцена и най-вече признаването ѝ от страна на Византия дължим на делата на хан Тервел. За периода на своето управление той успял да се намеси в съдбата на Империята, да се титулува кесар на Византия, успял да разшири границите на държавата на юг от Стара планина, оставя своя отпечатък и в световната история, като спрял ислямското нашествие на Балканите и в Европа.

Неговото управление е обект на вниманието на редица византийски хронисти от VIII до XIV в., между които са патриарх Никифор, Теофан Изповедник, Лъв Граматик, Йоан Зонара, Георги Монах, Скилица Кедрин, анонимния автор, описващ старините на Константинопол, Теодор Скутариот, анонимният съставител на лексикона Свидас и др.[1]

Когато застанал на престола, хан Тервел бил изправен пред сериозни проблеми. Това обаче било нормално, защото българската държава била създадена на ромейска земя и граничела с три световни империи от това време – Византия, Аварския каганат и Хазарския каганат. Застанал начело на една новосъздадена варварска държава, благодарение на качествата си на военачалник и тактик, за кратък период хан Тервел успял да я превърне във фактор влияещ и на вътрешната политика на Византия. Скоро след като приел титлата хан на българите, той се увенчал и с византийската титла „кесар”. Ето по какъв начин се случило това.

След дворцов преврат през 695 г. законният император на Византия Юстиниан II бил детрониран, отрязан му е носът и е заточен в Херсон. Той обаче успял да избяга оттам и се установил в Хазарския каганат. Там той предвидливо сключил брак със сестрата на кагана, която приела християнското име Теодора. Новият византийски император Тиберий III (698–705) видял опасност в лицето на своя предшественик и поискал от кагана да го екстрадира. Каганът проявил склонност да предаде зет си и пред Юстиниан не останала друга възможност освен да бяга отново. За това събитие в патриарх Никифор пише, че Юстиниан и спътниците му се качили на кораб и поели към резиденцията на Тервел, но поради морска буря били принудени да се приютят временно в Томи[2]. През 704 г. той потърсил убежище при българският хан Тервел. Първоначално Юстиниан изпратил своя приближен Стефан в резиденцията на българския хан, за да преговаря с него. Сваленият император поискал от Тервел да му помогне да се възкачи отново на престола, а в замяна на това той му обещал множество дарове и дъщеря си за жена[3]. Българският хан приел предложението и обещал с клетва да му се подчинява във всичко и да му помага. Заедно с помощта на хан Тервел и подчинената му войска от българи и славяни на следващата 705 г. Юстиниан отново се възкачил на императорския престол[4].

Със своите качества на държавник, пълководец и дипломат хан Тервел успял да вплете българската държава в събития, знакови за цяла Европа, които били отразени в съчиненията на съвременните му летописци. За благодарността, която показал към българския владетел, разбираме от Теофан Изповедник, който кратко е отбелязал в своята „Хроника”: *„Юстиниан завзел отново царската власт и като дал на Тервел много дарове и знаците на царската власт, го изпратил в мир”*[5]. По-ясно и по-подробно патриарх Никифор описва случилото се след повторното възкачване на престола на Юстиниан,като пише: *„Той [Юстиниан II] извънредно любезно се отнесъл с владетеля на българите Тервел, който бил на стан извън Влахернската стена, и сетне, когато Тервел дошъл при* *него, наметнал го с царската хламида и го провъзгласил за кесар. И тогава го поставил да седне до себе си, заповядал на войските да се поклонят на двамата. Надарил го с много дарове и го изпратил в земята му“*[6]. Събитието е описано подробно и в един по-късен византийски извор: *„Тервел хвърлил щита и бича си на земята, а Юстиниан II заповядал те да бъдат затрупани със златици, а пък забитото в земята негово копие било затрупано с копринени платове и златотъкани одежди, предназначени за хана, неговото семейство и аристокрацията. Същевременно василевсът щедро гребял монети от две ковчежета и с едната си ръка раздавал злато, а с другата – сребро на българските войни“*[7].

Независимо от това, че от всеки един извор черпим различна информация, то това което ги обединява е факта, че във всеки един от тях присъства момент, в който императорът дава на хан Тервел кесарски инсигнии, което допълнително потвърждава това събитие. Не можем да кажем единствено със сигурност, какво точно е дал императорът на новия кесар като материални възнаграждения.

За изключителната роля на хан Тервел при възстановяването на властта на Юстиниан II, пишат всички хронисти, които са разглеждали политическия живот във Византия в началото на VIII в. Това е обяснимо, тъй като от времето на Древен Рим и Ранна Византия, в историята нямало друг подобен случай, в които непокръстен владетел да се намесва в съдбата на Великата империя. Хан Тервел бил първият и единствен варварски владетел, който фактически сменил един император и поставил на престола друг, а също така е и първият варварин, който получил кесарската титла и кесарските регалии. Нужно е да се отбележи, че през VIII в. се смятало, че императорът стои начело на земния свят, което моментално го изкарва над йерархията, а като първа титла остава тази на кесаря. Дори Филотей в своя трактат за дворцовия церемониал от 899/900 г., изтъква, че кесарската титла е сравнима само с императорската слава[8]. В продължение на почти седемстотин години, от разделянето на Империята през 395 г. до 1081 г., кесарската титла била най-висшата титла в йерархията. Във Византия е имало общо едва двадесет и седем или двадесет и осем носители на титлата кесар, като единствено хан Тервел не бил поданик на Империята[9]. Поглеждайки назад във времето, един от най-големите познавачи на византийския дворцов живот Михаил Псел пише: *„Най-добрите василевси се възкачвали на трона от достойнството на кесари”*[10]. До IX в. традиционно кесарската титла била носена от сина на василевса и на него се гледало като на бъдещият император. Юстиниян II избързал и преди да обяви Тервел за кесар, коронясал сина си Тиберий за съимператор[11], тъй като поради липса на строги правила за предаване на престола във Византия, ако приживе императорът не е коронясал съимператор, то на кесаря се гледало като на негов наследник на престола. Така той определил бъдещият император и отдалечил кесаря от престола на Империята. Както споменахме по-горе, в знак на благодарност носоотрязаният император наметнал с пурпурна хламида Тервел. Въпреки че Теофан и Никифор не са описали всички регалии и костюм, можем да добием представа за тях от описанието на Константин Багрянородни. Благодарение на него ние разбираме, че освен пурпурна хламида, кесарят притежавал още червени обувки, златотъкан дивитисион и кесарски венец, наречен още „стефанос” или „кесарикий”. Като му връчил на тържествена церемония всички тези символи на кесарската власт, император Юстиниан II го провъзгласил за кесар на Византия.

Категорично потвърждение за кесарската титла на Тервел получаваме от открития на територията на Константинопол оловен печат върху една от страните на който ясно се чете „Богородице, помагай на Тервел кесаря”[12].

След като принадлежността на титлата „кесар” е абсолютно доказана, следва да разгледаме фактите показващи религиозната принадлежност на хан Тервел. Както Теофан, така и Никифор не са споменали, че по време на промоцията Тервел е бил покръстен. Това обаче съвсем не доказва, че такъв акт не е имало, тъй като техните трудове имали за цел само да отбележат събитието, а не да го описват подробно. В кесарската промоция задължително участвал патриарха, а също така се палели свещи в църква и се четели молитви. Това са неопровержими аргументи в подкрепа на тезата, че все пак Тервел е бил християнин. Историята изключва възможността патриархът да участва в церемония с езичник или да го допусне в църквата. Можем да споменем и едно друго предположение, това на Г.

Атанасов, според което Тервел е бил покръстен като малък на север от р. Дунав[13]. Както е известно, дядото на кесаря Тервел, хан Кубрат е бил почетен с титлата „патриций”, а от Йоан Никиуски черпим сведения, че е бил покръстен в Константинополския дворец. Историците приемат като много вероятно, че християнското вероизповедание на хан Тервел е съхранено в рода още от времето на неговия дядо хан Кубрат. Като аргумент, подкрепящ тази теория, се изтъква, че император Юстиниан II бил обещал на българският хан дъщеря си за съпруга далеч преди да го провъзгласи за кесар. Според дворцовата традиция и византийската доктрина било невъзможно ромейска принцеса да се омъжи за нехристиянин-варварин. Липсата на отбелязано в хрониките отделно събитие, свързано с покръстването, също е в подкрепа на тезата, че е бил покръстен като малък. Редица учени смятат, че сватбата между принцесата и Тервел не се е състояла. Ако приемем това за вярно, то тогава кесарската му титла и регалиите му не били легитимни, защото по традиция кесаря е трябвало до бъде част от императорското семейство. Оловният печат и липсата на бунтове от страна на силно религиозното византийско общество срещу незаконния император показват, че титлата е абсолютно законна. Няма вероятност силно религиозното средновековно общество да не е отразило толкова груба проява на отклонение от традициите.

При промоцията си Тервел и войниците му били щедро обдарени, но заедно с всички богатства и привилегии, които Тервел получил, той се сдобил и със задължения към императора. Историците твърдят, че точно заради клетвата, която положил при приемането на кесарската титла, през 711 г. Тервел се отзовал на помощ на Юстиниан II, въпреки проявената от него неблагодарност и нападението му срещу България. Отново на кесарските му задължения можем да отдадем подкрепата, която оказал срещу далеч по-могъщите араби. Допринасяйки за спирането на ислямската експанзия на Балканите, кесарят Тервел отново защитил християнската вяра. Заради тази проява на смелост и защитничество на запад хан Тервел е главен персонаж на спектакли.[14]

Като друго доказателство за християнското вероизповедание на кесаря Тервел може да се приема оловният му печат. Върху една от страните на печата има текст нанесен кръстовидно и се разчита като „Богородице, помагай на Тервел кесаря”. Този текст подкрепя пряко тезата, че българският владетел е бил християнин. Показателно в това отношение е призоваването на Богородица като закрилница, а тя не може да бъде възприемана по друг начин освен като „майката на християнския Бог”, докато в други намерени надписи, се разчита думата „Бог/Теос”, която може да се преосмисли и като абстрактното понятие за Бог изобщо. Ако се доверим на Г. Атанасов, върху другата страна на печата също можем да намерим фрагменти, свързващи кесаря Тервел с християнската традиция. Там е изобразен кесарят във войнско облекло, а според Г. Атанасов на щита му е представен свети Константин[15], императорът при когото християнската вяра станала господстваща в империята.

Във своята история Паисий Хилендарски нарежда хан Тервел сред българските светци. Въпреки че на това не може да се гледа като на чист исторически факт, защото „История славянобългарска” е литературно произведение, което е имало за цел да пробуди поробения български народ. Самият факт обаче, че не е избрал някой друг владетел, а точно Тервел е показателен в случая. Под въздействието на Паисий редица възрожденски църкви изобразяват на стенописите си св. Тервел.

За хан Тервел има създадено и житие, което също като историята на Паисий, потвърждава тезата че Тервел е имал общо с християнската вяра. Както е известно, житието представлява животоописание на личност, канонизирана от християнската църква. Използва се най-често за описване на живота на светци.

Фактите изложени по-горе изключват всякаква възможност ханът-кесар Тервел да е бил езичник. Разглеждайки ги, бихме могли да се зачудим по-скоро дали той е бил силно религиозен християнин или само фиктивно е приел Христовата вяра, но в никакъв случай да се съмняваме в неговото вероизповедание. Въпреки че повечето доказателства са в подкрепа на твърдението, че кесарят Тервел е бил християнин, съвременните учени не могат да достигнат до единодушно решение и категорично да обявят религиозната му принадлежност. От друга страна, тяхната неувереност не е доказателство, че кесарят Тервел е бил езичник.

БЕЛЕЖКИ

[1] ГИБИ, III, София, 1960, с. 266–269; ГИБИ, III, с. 299–300; ГИБИ, IV, София, 1961, с. 48–49; ГИБИ ,V, София, 1964, с. 148–149; ГИБИ, VI, София. 1965, с. 215–216; ГИБИ, VII, София. 1965, с. 156–157; ГИБИ, III. София, 1960, с. 223–225; ГИБИ, VIII, София, 1971, с. 215–216; ГИБИ, V. София, 1964, с. 324–325; ГИБИ, V. София, 1964, с. 309.

[2] ГИБИ, III, с. 297–299.

[3] **Чичуров, И. С.** Византийские исторические сочинения: „Хронография” Феофана, „Бревиарий” Никифора. Москва, 1980, с. 63, 164.

[4] ГИБИ, III, с. 268.

[5] ГИБИ, III, с. 298.

[6] ГИБИ, III, с. 298.

[7] ГИБИ, V, с. 309–310; **Гюзелев, В., Ив. Божилов.** История на Средновековна България (VII–XIV в.). София, 1999, с. 106.

[8] **Oikonomidès N.** Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Introduction, texte et commentaire. Paris, 1972, p. 97–99. Цит. По.: **Кънев, Н.** За значението на кесарската титла на българския владетел Тервел. – В: Историкии. Т. 2. Научни изследвания в чест на доц. д-р. Ст.Танев. Шумен, 2007, с. 69.

[9] **Кънев, Н.** За значението на кесарската титла…, с. 69.

[10] **Атанасов, Г.** Първостроителите на българската държавност. София, 2015, с. 271.

[11] **Атанасов, Г.** Първостроителите…, с. 271.

[12] **Zacos, G., A. Veglery.** Byzantine Lead Seals, Vol. 1. Basel, 1972, n. 2672. Цит. по: **Юрукова, Й.** Оловен печат на Тервел. – Нумизматика, XII, 1998, 2, 3–8.

[13] **Атанасов, Г.** Първостроителите…, с. 274–77.

[14] **Заимова, Р.** Българската тема в западноевропейската книжнина XVI–XVII в. София, 1992, с. 20–21, 139.

[15] **Атанасов, Г.** Първостроителите на българската държавност…, с. 272.

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА ПРЕДАВАНЕТО НА ВЛАСТТА И НАСЛЕДЯВАНЕТО ПРЕСТОЛА НА КНЯЗ БОРИС I МИХАИЛ

Светослав ГЕОРГИЕВ
специалност „История“, II курс
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай Хрисимов

Prince Vladimir (889–893) is a figure around who there are still a few myths. For example, such myth is the mass perception that Prince Boris I Michael and Prince Vladimir were opposing historical figures, who personify positive and negative characteristics, carrying the specific features of the myth. Led by the maxim that “historians are archeologists of deception”, in the current article I’m trying to present Vladimir in the light based of the sources that reached us. This allows the monarch to be presented just like a real historical individuality, who has his own positive and negative sides, right and wrong decisions, but he is not demonized or idealized.

В края на деветото столетие България вече е поела по нов път на развитие. Тогава начело на държавата е княз Борис I Михаил, който е основна движеща сила на осъществяващите се промени. През 889 г. той се оттегля от престола и се замонашва, оставяйки властта над държавата в ръцете на своя син Владимир (889–893). Традиционно в българската историография управлението на този владетел се свързва с езическа реставрация, гонения срещу християните и разрушаване на техните храмове. В следващите редове ще се опитам да представя събитията от този период, търсейки отговор на въпроса – тази характеристика на Владимир достоверна ли е? Преди да пристъпя към анализирането на посочения времеви отрязък, ще обърна внимание на някои от ключовите моменти от управлението на Борис I Михаил (852–889).

Събитието, което предопределя бъдещата посока за развитие на България, несъмнено е приемането на християнството. Причините, които довеждат до вземането на това решение, условно се делят на три групи – външнополитически, вътрешнополитически и идеологически. В средата на деветия век България е езическа държава, която се намира в обкръжението на могъщи съседи, отколе превърнали християнството в своя държавна религия. В тази международна обстановка изповядваната езическа религия се явява пречка за понататъшното развитие на страната[1]. Неизменна част от българската държава е разделението на обществото на етноси, основите сред които са славяни и българи. В средата на столетието разделението вече не толкова силно колкото преди, но все още съществува. Това предопределя сливането на двата етнически компонента в един народ, който да се превърне в здрава основа за бъдещ подем на държавата. Тази симбиоза може да се изгради на база вярата в общ бог, какъвто е християнският. Княз Борис I проявява предпочитание към християнството и поради още една важна причина– християнската идеология е в състояние да утвърди владетелската власт и да узакони идеята за юридическата ѝ неограниченост[2]. Приведените доказателства идват да покажат, че приемането на християнството не е резултат от една водеща причина, а от съвкупност от фактори.

Точната дата на приемането на християнството не е установена от изследователите и се колебае в границите 863–866 г.[3] Покръстването на даден народ изисква солидна подготовка, а провеждането му отнема време. Следователно то не може да се осъществи за една година, а представлява продължителен процес. Възприемането на християнството като държавна религия поставя началото на християнизаторската политика на княз Борис I Михаил.

Решението на владетеля да въведе християнството среща отпора на боилското недоволство, отразено в Бертинските летописи. „*...Недоволни от това, неговите боляри разбунтували народа против него [Борис – б. а.], за да го погубят. И тъй, колкото били в десетте комитата, те се събрали около двореца му. Но той като призовал името Христово, потеглил срещу цялото множество само с четиридесет и осем души, които били останали при него поради предаността си към Христовата вяра...*“ и ги победил[4]. По своя характер това е метеж насочен срещу държавния глава. Преди и след покръстването като важно престъпление против държавата се разглежда именно заговорът против владетеля[5]. Според българското средновековно наказателно право на смъртно наказание подлежи всеки, който образува партия против царя без оглед на това, дали се предприемат действия за извършването му, тоест наказва се дори идеята за заговор[6]. На фона на тази наказателна практика решението на Покръстителя, който „*...наказал със смърт [само] петдесет и двама от болярите, които най-много бунтували народа против него, а на останалия народ позволил да си отиде невредим...*“[7] изглежда необичайно. Произнасянето на различни присъди за едно и също престъпление е нелогично и с нищо не допринася за укрепването на централната власт. Това е причината да се мисли, че историята за масовото помилване е продукт на християнската идеология и на изградения идеализиран образ на княз Борис I[8]. В българската историческа наука е възприето схващането, че срещу княза-кръстител въстават 52-ма боили, докато той е подкрепян от 48. От посочения вече извор става ясно, че князът наказва „*...петдесет и двама от болярите, които най-много бунтували народа против него...*“. Втората част на представеното изречение загатва за наличие на още боили в средите на бунтовниците. Това масово недоволство не бива еднозначно да се определя като „бунт на 52-мата боили“, а като антихристиянски.

Друга задача, на следваната от Покръстителя политическа линия, е издействането на автокефална българска църква. За да постигне тази си цел, Борис влиза в дипломатически двубой с най-големите личности на деветия век – патриарх Фотий и папа Николай I[9]. Без да се впускам в подробности ще отбележа, че политиката на княза се олицетворява от идеята чрез Запада да се плаши Изтока[10]. Това явно проработва, защото на 4 март 870 г. на извънредно заседание на VIII Вселенски събор в Константинопол е учредена автокефална българска църква с ранг архиепископия, която формално признава върховенството на Вселенската патриаршия. С този важен политически и дипломатически успех не приключва пътят, който трябва да бъде извървян от България.

Успешният край на християнизаторската политика на Покръстителя може да се осъществи само ако се придаде български облик на църковната организация в България. За осъществяването на това начинание са необходими роден клир и въвеждането на славянския език в църквата, които да ограничат, а впоследствие и да ликвидират, византийското влияние в страната. За тази цел княз Борис изпраща във Византия своя син Симеон и други българчета, за да получат образование. Придобилите византийско образование българи ще бъдат хората, които ще ръководят съдбините на църквата. Създаването на родна църква почива на далеч по-важния въпрос – на какъв език ще се проповядва в държавата? Водеща роля в разрешаването му изиграват Кирило-Методиевите ученици Климент и Наум и тяхното дело. Чрез решенията на събора от 893 г. се поставя венецът на начинанието за българизация на Църквата.

През 889 г. княз Борис I Михаил се оттегля от престола. В българската средновековна история до този момент липсва друг пример, в който владетелят доброволно сдава властта си. Решението на княза се тълкува по различен начин в изворите, а впоследствие и в историографията. Ще се опитам да представя някои от изказваните хипотези, относно оттеглянето на Покръстителя.

Едно от често цитираните мнения е на Теофилакт Охридски. „*...След като царувал тридесет и шест години и утвърдил вярата, той след това паднал в тежка болест...*“[11]. Това известие се оспорва от съвременната историография. Сред авторите, които не възприемат това обяснение е и В. Гюзелев[12]. Фактът, че Покръстителя живее още 18 години след оттеглянето си (889–907), прави съмнително изказаното предположение.

Западният хронист Регино представя събитието по различен начин: „*...не след дълго време по божие внушение той изоставил земното царство, за да царува вечно с Христа на небето...*“[13]. Управлението на Покръстителя показва, че християнството е средство за постигане на дадена политическа цел. В светлината на тази констатация вероятността Борис I Михаил да възприема християнството до такава степен, че да се откаже от властта, за да изкупува старите си грехове изглежда минимална.

Според изтъкнатия български медиевист В. Гюзелев оттеглянето на Покръстителя не бива да се обвързва само с една конкретна причина, а със съвкупност от различни фактори. В края на своето управление князът е задал и отъпкал пътя, който вече може да бъде извървян и от друг. На този фон оттеглянето на Борис I Михаил може да се обвърже с желанието му да следи отблизо книжовния процес, с което показва, че въвеждането на българския език и клир в църквата е също толкова важно за България, колкото и управлението ѝ[14].

Във Византия оттеглянето на император в манастир е начин да се извърши промяна във управлението на държавата без да пострада авторитетът на оттеглящия се и без да бъде накърняван авторитета на владетелската институция. Това може да се обвърже с мнението на Янко Христов. Според него не е изключено емоционалните последици от извършеното клане, след бунта на боилите, да изиграват съществена роля за оттеглянето на владетеля от престола[15]. Може да се мисли, че абдикацията на Покръстителя в полза на престолонаследника е и стремеж да се върне харизмата на българския владетел като се даде на народа ново начало чрез нов княз.

Оттеглянето на Борис отваря една ниша в историята, при която всяка изказана хипотеза е условна. Това, което откриваме в изворите, не може да бъде възприето като достоверно, а изказаните предположения от специалистите не могат да се възприемат безкритично. Представените хипотези на В. Гюзелев и Я. Христов звучат правдиво на фона на изворите, които имаме и последвалите събития.

Със смяната на владетеля в Плиска на историческата сцена излиза Владимир. На неговото управление не са посветени толкова изследвания, колкото на Борисовото или Симеоновото. Това е причина днес в историческата памет и литература да съществуват и да се преповтарят различни митове, свързани с този владетел[16].

Едно от основните събития през това относително кратко управление е свързано с преговорите на княз Владимир с Немското кралство. Във „Фулденските летописи" те са представени по следния начин: *„...След това през месец септември изпратил свои пратеници с дарове при българите и техния княз Владимир за възобновяване на някогашния мир и поискал да не се позволява на моравците да закупуват оттам сол. Пратениците, като не могли да пътуват по суша поради засадите на княз Светополк, били пренесени на кораб от княжеството на Браслав до България по река Одра до Кулпа и после по Сава. Там те били приети от царя с почести и след това по същия път, по който били дошли, се върнали обратно с подаръци през месец май..."*[17].

По това време Немското кралство и Великоморавия са в обтегнати отношения и е възможно крал Арнулф да търси военната подкрепа на българския княз. Според В. Гюзелев този договор е първата погрешна крачка на Владимир, тъй като застрашава мира с Византия[18]. Ако приемем това за вярно, изниква въпросът, защо само две години по-късно, когато княз Симеон започва война срещу

Византия това не се приема със същото критично отношение от изследователите. Ив. Иванов приема, че тук се сблъскваме с двоен стандарт при оценката на събитията, и този двоен стандарт е силно повлиян от църковната книжнина[19]. Ем. Райчев от своя страна изказа предположението, че пратеничеството се осъществява изцяло по инициатива на немския крал, докато българския княз приема пасивна роля. Според него е показателно, че пратениците на Арнулф се нуждаят от девет месеца, за да изпълнят задачата си и да се завърнат през май 893 г.[20] Това твърдение не може да бъде прието безкритично, защото както се отбелязва във „Фулденските летописи" маршрутът на пратеничеството е трябвало да бъде променен, което е възможна причина за забавянето му, а не княз Владимир. Независимо от това дали князът приема веднага или не немските дипломати е редно да се отбележи важността на сключения договор. Именно с този договор са поставени основите на трайните мирни отношения с Немското кралство, които се запазват и при княз Симеон[21].

За да се разгледа провежданата от Владимир вътрешна политика ще цитирам част от „Хроника"-та на абат Регино: „*...Между това неговият син, когото той поставил за княз и който далеч отстъпвал от баща си по ревност и деятелност, почнал да върши грабежи, да прекарва времето си в пиянство, пиршества и разврат и с всички средства да възвръща новопокръстения народ към езическите обреди...*"[22].

Този откъс се привежда като доказателство при обвиненията към владетеля, че прави опити да върне страната и народа към „*езическите обреди*". Това, върху което е важно да се акцентира, е първата част на изречението: „*...почнал да върши грабежи, да прекарва времето си в пиянство, пиршества и разврат...*". В текстовете, създадени от духовници, понятията невинаги са еднозначни. Под езичество може да се разбира както идолопоклонничеството, така и неморалното от християнска гледна точка поведение. Г. Владимиров приема, че Владимир проявява точно такова неморално поведение[23].

Към посочената вече „Хроника" на абат Регино като допълнително доказателство се привежда 43-а беседа от „Учително евангелие" на Константин Преславски: „*...Затова нека и ние да му се помолим [Бога – б.м.] да прозрем с душевни очи, за да изпълняваме заповедите му и да го славим боголепно, без страх от* *цар, без срам от князе и велможи. Дори и ако настане гонение, ако предстоят мъки, ако ни сполети принуда, да не се боим, нито да се отлъчваме от неговата любов, но с дръзновение да проповядваме и да му се молим...“*[24]. Тълкуването на този извор е различно от различните специалисти. Ем. Райчев, например, смята, че самото произведение свидетелства, че гонения няма. Това свое мнение той обосновава с това, че на няколко места в текста Константин Преславски споменава, че проповядва всяка неделя пред множеството, приканва го да придобие полза от речите му. Посочените проповеди се приемат от автора като податки за свободно изповядване на християнството[25]. Йордан Андреев от своя страна приема, че беседата е доказателство за наличие на гонения[26].

Ивелин Иванов представя различен поглед към вътрешната политика на княза, обявявайки, че Владимир провежда политика на едновременно съществуване на християнството и езичеството[27]. Изказаната хипотеза не бива да се приема като напълно достоверна, защото представлява принасяне на съвременни понятия в миналото. Не можем да си представим едно такова паралелно съществуване на две противостоящи си религиозни системи в българската действителност от края на IX век. Политиката на религиозна търпимост може да се обясни отчасти и с недоволството, най-вече сред аристокрацията, което не е напълно премахнато с потушаването на антихристиянския бунт. Хипотезата на Пламен Павлов обяснява действията на владетеля по следния начин: „...Владимир тайно или явно симпатизира на средите, в които “посланията” на старата вяра (и старите разбирания за политическата система!) все още има някаква почва...“[28].

Вътрешната политика на княза не бива да се разглежда едностранчиво. Доказателствата за провеждана политика на езическа реставрация са малко и недостатъчни. Пълно доверяване на абат Регино би било неудачно, защото в домашният извор „Чудото на свети Георги с българина“ липсва податки за такава насока на вътрешната политика. Без съмнение ако княз Владимир подготвя връщането на старите божества неговия баща – Борис не би стоял безучастно, виждайки как делото на неговия живот загива[29].

„Владимир представлявал бледо копие на великия си баща. Предизвикателството, на което се решил Владимир, подсказва, че той не бил лишен от някои качества като решителност, самоувереност, инициативност – само, че ги впрегнал в едно усилие, което безнадеждно се съпротивлявало на новото време...“[30]. Това казва професор Йордан Андреев по повод на този български владетел. С малки изключения неговото мнението се подкрепя от българските историци[31].

За представянето на която и да е историческа личност не бива да се използват суперлативи, за това да се казва, че княз Владимир е слаб или силен владетел е ненужно. Редно да се посочи неговият принос за историческото развитие на България. На няколко пъти стана дума, че той проявява далновидност, приемайки предложението на крал Арнулф, и това е наистина така, защото на база този мир Симеон ще може впоследствие да концентрира вниманието си към Византия.

В българската историография има известно различие по въпроса дали княз Владимир е самостоятелен владетел на България, или е ограничен в своите действия от баща си. Като доказателство за тази хипотеза се посочва едно от писмата на Константинополския патриарх Николай Мистик, адресирано до цар Симеон I, в което се чете: *„...Откак българският народ е преклонил врат пред Христа и бога наш, ти си вторият от получилите неограничена власт...“*[32]. Несъмнено това е дипломатически ход, но остава един въпрос – защо отсъства Владимир[33]? Възможно е тази част от писмото да се приеме като доказателство, което загатва за един вид несамостойно властване на княз Владимир. По разглеждания въпрос за пълновластието на Владимир се привеждат и откритите печати на княз Борис I Михаил със следния текст: *„Богородице, помагай на твоя раб Михаил монах, от Бога поставен архонт на България“.* Иван Йорданов не е категоричен в датировката на този тип печати. Възможно е те да са или от целия период, в който Борис е монах, т.е. от 889 до 907 г., или от времето около смяна на Владимир (893 г.)[34]. Датировката на Ив. Йорданов е неточна. Възможна е и една по-детайлна датировка – 893 г., чрез печатите Борис придава законност на извършената смяна в управлението на държавата. Печатите може би показват, че въпреки всичко Борис запазва прерогативите си на владетел на България, а синът му Владимир, който поел фактическото управление на държавата, е приел само статута на съвладетел[35]. В подкрепа на тази хипотеза се изказва и Тодор Тодоров, който приема, че събитията от края на IX век, свалянето на Владимир (893 г.) и типично владетелските изяви на князамонах по време на българо-маджарската война от 895 г., и цитираните извори идват да покажат, че след 889 г. първият български християнски владетел дори и да е прехвърлил основните държавнически задължения първоначално на Владимир, а впоследствие и към Симеон, явно е запазил правото на „върховен надзор“, а наред с това и титлата „архонт на България“[36].

Идеята, че Владимир е съвладетел на баща си Борис не бива да се приема безкритично по няколко основни причини. Предложената от Иван Йорданов датировка на печатите е условна, което означава, че не е напълно сигурна. От друга страна, във Византия, поне към този момент, липсва пример за монарх, който да е монах и владетел едновременно. Това е важно да се отбележи, защото България повтаря в нередки случаи византийския политически модел. Владимир не може да се възприема като съвладетел, докато не се изясни докрай датировката на печатите и/или не се открият нови извори.

Вече на няколко пъти стана дума за годината 893, когато владетелят е свален от власт. При една неестествена смяна на княза като тази трябва да се запознаем с участниците, причините и последствията от нея. Западният хронист Регино разказва: „*...Когато баща му узнал това, възпламенен от силен гняв, свалил монашеската дреха, отново препасал военния пояс, облякъл царските дрехи и като взел със себе си тия, които се бояли от Бога, опълчил се срещу сина си. Скоро без особено затруднение той го заловил, извадил му очите и го пратил в затвора*“[37]. Ако обърнем поглед към домашните извори ще забележим разминаване с „Чудото на свети Георги с българина“, където се разказва следното: „*...Още докато беше жив [Борис – бел. моя] и беше монах, а на негово място беше Владимир, първородният му син, биде благословението божие и Михаилово към Симеон и той зае престола, като свали брат си...*“[38].

Двата извора дават различни отговори на въпроса кой организира свалянето от власт на Владимир. В хрониката на абат Регино на княз Борис I е отредена ролята на инициатор, докато в домашния извор тя е запазена за Симеон. Въпреки замонашването си, Борис продължава да следи отблизо ситуацията в държавата. Представените до момента факти позволяват да изведем Покръстителя като водеща фигура при отстраняването на Владимир от власт. Независимо от това дали участва пряко, или не е немислимо да си представим, че в държавата може да се осъществи каквато и да е промяна без знанието и съгласието на Борис.

В българската историография са изказани различни предположения и хипотези за причините, които довеждат до свалянето на Владимир от престола. От „Хроника“-та на абат Регино като причина се извежда провежданата от княза политика на езическа реставрация. Както бе посочено вече доказателствата в подкрепа на идеята за такава политическа линия са недостатъчни. До намирането на нови и неоспорими сведения причината, посочена от Регино, не може да бъде приета за достоверна.

Продължаваме с „Чудото на свети Георги с българина“, където се посочва: „*...на негово място беше Владимир, първородният му син...*“. От този откъс става ясно, че Владимир е законен наследник на баща си, тъй като е негов първороден син. Според текста смяната на владетелите се отдава на Божие благоволение, което е традиционна формула за оправдание на извършена узурпация[39]. Това не може да бъде доказано със сигурност, но изглежда по-вероятно от обвиненията към Владимир в увлечение по езичеството.

Много български историци възприемат безкритично сведението на Регино, което гласи, че Борис ослепява своя син[40]. В домашния извор „Чудото на свети Георги с българина“ липсва конкретно споменаване на наказанието, а само се казва, че Симеон взел властта и свалил брат си. Според Юрдан Трифонов, източник на разказа за ослепяването на Владимир е единствено хрониката на западния монах Регино[41]. Посоченият автор отбелязва, че тази наказателна мярка няма традиции в българското законодателство. Събитията, които се извършват около свалянето на Владимир са прецедент за българската история към разглеждания момент. Да се търси някаква традиция за подобни наказания е обречено на неуспех. Разказът на Регино не е достоверен и не можем да му се доверим.

Смяната на българския владетел се узаконява чрез провеждането на събор на цялото княжество[42]. В българската историография той е въведен като Преславски събор от Васил Златарски[43]. Важна характеристика на съборите от т.нар. езически период е, че на събралото се множество е отредена пасивната роля на слушател на владетелската воля, което се наблюдава и в разглеждания случай.

Първото и може би най-важното решение е узаконяването на един нов ред в българското престолонаследие – от брат на брат[44]. Съборът придава законност на смяната на княз Владимир с неговия по-малък брат Симеон. В лицето на Симеон Борис ще да е виждал достоен и подготвен наследник, който ще завърши започнатото дело. Изборът на Покръстителя именно Симеон да поеме властта над държавата може да се обвърже с факта, че той е първият владетелски син, роден след приемането на християнството. С това Борис показва, че България скъсва окончателно със своето езическо минало[45].

Наред с другите си важни решения на този събор се въвежда още една промяна – замяната на гръцкия клир с български и въвеждането на славянския език като официален за богослужението и държавата. С това решение, от една страна, се ограничава византийското влияние в страната, а от друга – се изпълнява в пълен обем третият етап от християнизаторската политика на княз Борис I Михаил, за която стана дума в самото начало.

Реформите, които се въвеждат чрез решенията на събора с ясна антивизантийска насоченост. Идеята тези решения да се вземат на събор, а не еднолично от владетеля е, че това е дело на целия народ, а не на една отделна личност. Моментът на провеждане на събора е избран добре, защото по това време Византия е омаломощена от вътрешните борби и военните неуспехи.

Управлението на Владимир е вододел между две велики епохи в българската история – Борисовата и Симеоновата. Разглеждането на това властване трябва да става на база достигналите до нас писмени, археологически или косвени данни. Княз Владимир е реална историческа личност, която не бива да бъде демонизирана или идеализирана, а проучена задълбочено и представена в истинската ѝ светлина. Краткото управление на Владимир е белязано от множество митове. Ако чрез настоящата статия съм успял да „пропукам“ поне един от тях, то аз съм изпълнил основната си цел.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гюзелев, В.** Княз Борис I. България през първата половина на IX век. София, 1969, с. 65.

[2] **Борис I Михаил.** В: **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** Кой, кой е в средновековна България. София, 1994, с. 43.

[3] **Василевски, Т.** България и Византия IX–XV век. София, 1997, с. 31–42.

[4] ЛИБИ, II, София, 1960, с. 287–288. (Бертински летописи).

[5] **Милкова, Ф.** Наказателната репресия в средновековна България. – Исторически преглед, 1988, № 5, с. 17–30.

[6] **Петрова, Г.** Престъпленията в средновековна България. София, 1992, с. 23–26.

[7] ЛИБИ, II, София, 1960, с. 287–288. (Бертински летописи).

[8] Тук споделям мнението на доц. д-р Ивелин Иванов, че помилването не е традиционно за българите, имайки предвид сакралността на владетелската личност. Според посоченият учен идеята за масовото помилване е резултат от изградения образ на Покръстителя, който е „…милостив и състрадателен към обикновеното население...“. Виж: **Иванов, Ив.** Княз Борис I и Владимир–Расате между мита и реалността. – Епохи, 2007, № 1–2, с. 141–155.

[9] **Андреев, Й.** Българските ханове и царе VII–XIV век. София, 1994, с. 59.

[10] **Гюзелев, В.** Княз Борис I. България през първата половина на IX век. София, 1969, с. 214–314.

[11] ГИБИ, IX, ч. 2, София, 1994, с. 68–69. (Из „Мъченичество на 15-те Тивериуполски мъченици“ от Теофилакт Охридски).

[12] **Гюзелев, В.** Княз Борис I. България през първата половина на IX век. София, 1969, с. 445–459.

[13] Из **„Хроника на абат Регино”**. – В: **Гюзелев, В.** Покръстване и християнизация на българите. София, 2006, с. 188.

[14] **Гюзелев, В.** Княз Борис I. България през първата половина на IX век. София, 1969, с. 445–459.

[15] **Христов, Я.** Култът към Покръстителя в Средновековна България през X век: аспекти на утвърждаването, признанието и съществуването. – Исторически преглед, 2008, № 5–6, с. 28–51.

[16] Най-разпространеният мит е масовото възприемане на княз Борис I Михаил и княз Владимир като противостоящи исторически фигури, които са защитници на противостоящи си религии – християнство и езичество.

[17] ЛИБИ. Том II, София, 1960, с.46–47. (Фулденски летописи).

[18] **Гюзелев, В.** Княз Борис I. България през първата половина на IX век. София, 1969, с. 460.

[19] **Иванов, Ив.** Княз Борис I и Владимир – Расате между мита и реалността. – Епохи, 2007, № 1–2 , с. 141–155.

[20] **Райчев, Е.** За ловната страст на владетелите във византийската книжнина. За един друг Владимир (Расате). – В: Черно море между Изтока и Запада. Варна, 2003, с. 140.

[21] **Ангелов, П.** Средновековната българска дипломация. София, 2011, с. 274.

[22] Из **„Хроника на абат Регино”**. – В: **Гюзелев, В.** Покръстване и християнизация на българите. София, 2006, с. 188.

[23] **Владимиров, Г.** Управлението на Владимир-Расате (889–893). Опит за критичен коментар. – История, 1997, № 3-4, с. 87–93.

[24] Из „Учително евангелие“ на Константин Преславски. – В: Гюзелев, В. Покръстване и християнизация на българите. София, 2006, с. 67.

[25]**Райчев, Е.** За ловната страст на владетелите във византийската книжнина. За един друг Владимир (Расате). – В: Черно море между Изтока и Запада. Варна, 2003, с. 134–145.

[26] **Андреев, Й**. Българските ханове и царе VII–XIV век. София, 1992, с. 60–61.

[27] **Иванов, Ив.** Княз Борис I и Владимир-Расате между мита и реалността. – Епохи, 2007, № 1-2 , с. 141–155.

[28] **Павлов, Пл.** Бунтари и авантюристи в средновековна България. Велико Търново, 2000.

[29] Павел Стефанов приема, че по времето на Владимир езичеството прави последни опити да си върне позициите на държавна религия. Като този процес се извършва бавно, с което се обяснява забавянето на Борисовата реакция. Виж: **Стефанов, П.** Юлиан Отстъпник и Владимир-Расате. В: 1100 години Велики Преслав. Т. 1. Шумен, 1995, с. 227–239.

[30] **Андреев, Й.** Българските ханове и царе VII–XIV век. София, 1992, с. 60–61.

[31] Оценките за княз Владимир в българската историография са за един слаб владетел. Такова мнение споделят В. Златарски, В. Гюзелев, Г. Владимиров, П. Стефанов и др., докато Ем. Райчев, Ив. Иванов и други са на противоположното мнение.

[32] ГИБИ. Том IV, София, 1961, с. 274. (Из писмо на патриарх Николай Мистик).

[33] От достигналите до нас извори за Владимир може да се съди, че над името му е наложена забрава. Защо? Това е въпрос, който до момента не открива еднозначен отговор. Вероятно тази забрава се налага от Симеон?!

Към момента на написване на въпросното писмо константинополският патриарх просто следва създаденото статукво.

[34] **Йорданов, Ив.** България при Борис I (852–889, + 907). Приносът на сфрагистиката – В: Християнската култура в средновековна България. Материали от национална научната конференция, Шумен 2–4 май 2007 г. по случай 1100 години от смъртта на св. Княз Борис I Михаил (ок. 835–907). Велико Търново, 2008, с. 42–61.

[35] **Гюзелев, В.** Княз Борис I. България през първата половина на IX век. София, 1969, с. 459–460.

[36] **Тодоров, Т.** За едно отражение на съвладетелската практика в Първото българско царство през втората половина на IX – първите десетилетия на X век. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV. (Доклади от Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев „България, земя на блажени...", В. Търново, 29-31 октомври 2009 г.) Велико Търново, 2011, с. 173–181.

[37] Из **„Хроника на абат Регино"**. – В: **Гюзелев, В.** Покръстване и християнизация на българите. София, 2006, с. 188.

[38] Сказание за железния кръст/Ч**удото на свети Георги с българина**. – В: **Калоянов, А., М. Спасова, Т. Моллов.** Сказание за железния кръст и епохата на цар Симеон. Велико Търново, 2007, с. 196–200.

[39] **Райчев, Е.** За ловната страст на владетелите във византийската книжнина. За един друг Владимир (Расате). – В: Черно море между Изтока и Запада. Варна, 2003, с. 134–145.

[40] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Том 1, част 2, София, 1994, с. 246–253; Проф. Йордан Андреев казва: „За ослепяването на Владимир съобщават единствено западните хронисти, докато българските документи съзнателно премълчават грозната постъпка на „най-християнския " княз на българите. Нямаме основание да се съмняваме в жестокостта, проявена от Борис, в подобни случаи той винаги предпочитал крайните решения". Виж: **Андреев, Й.** Българските ханове и царе VII–XIV век. София, 1994, с. 60–61.

[41] **Трифонов, Ю.** Достоверен ли е разказът за ослепяването на Борисовия син Владимир? – Училищен преглед, 1927, № 5-6, с. 865–890.

[42] Т.нар. Преславски събор е предполагано събитие, поради което и изпада от полезрението на някои от най-авторитетните медиевисти, сред които е проф. д.и.н. Иван Божилов. Виж: **Божилов, И.** Симеон // КМЕ 3, 2003, с. 591–600.

[43] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Том 1, част 2, София, 1994, с. 253.

[44] **Андреев, Й.** Народните събори в политическия живот на Първата българска държава. – Исторически преглед, 1971, № 4, с. 96–105

[45] Идеята ми бе споделена от гл. ас. д-р Николай Хрисимов.

Съкращения:

ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ЛИБИ – Латински извори за българската история.

ЗА НАЙ-ЮЖНАТА ГРАНИЦА НА БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ЦАР САМУИЛ И СТАТУТА НА КРЕПОСТТА ЛАРИСА

Станислав ВЪЛЕВ
специалност „История“, IV курс,
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай Хрисимов

The current paper duscusses Tsar Samuel’s advance southwards. Attention is paid on the status of the key fortresses of Veria, Servia and Larissa, for they were an obstacle the Bulgarian army should have overcame in order to conquer the duscussed territories. The chronological periods in which the warriors of Samuel acted around them are put to analysis and for each one a conclusion is made on what they have actually achieved. The final aim of this text is to clarify the status of the aforementioned fortresses, to give a new concept of the southernmost border of Samuel’s Bulgaria – where it ran through and where it reached to.

Често си задаваме въпроса, докъде се е простирала България през Средновековието. Отговорът може би е лесен, но когато говорим за глобални мащаби. Предизвикателството идва, когато трябва да определим границите с точност или поне да сме близо до точността. Именно върху това ще акцентира този текст. Като се опирам на данните, които ни дават византийските хронисти относно крепостите Верея, Сервия и Лариса, ще се опитам да хвърля светлина върху това докъде е стигала най-южната граница на България по времето на цар Самуил.

Коментарът на проблема трябва да започне с един от основните трудове по темата, който дълго време е отправна точка за подобен тип проучвания. Това е „Политическата география на средновековната българска държава“ на Петър Коледаров. Разбира се, в този капитален труд е засегнат и въпросът за границата, върху която акцентира настоящия текст. След като разглежда накратко историята на България при цар Самуил, авторът достига до твърдението, че след превземането на крепостта Лариса, границата продължава още по-на юг, почти до р. Спархей[1]. Това е отразено и в карта, която е поместена в труда му (фиг. 1). Именно с тази граница ще се заема и ще се опитам да я коригирам, като предложа нов поглед върху това къде е била тя.

Византийският автор Лъв Дякон, съвременник на събитията, говори за превземането на Верея непосредствено след като описва поражението на ромеите при Траянови врата през 986 г. Той пише, че появяването на *„звездата и огнените стълбове"* били предвестници и за превземането на Херсон от тавроскитите и за Верея от мизите[2]. Следователно превземането на Верея може да разположи във времето между 986–989 г. В своя труд „Войните на цар Самуил и неговите приемници" Г. Кашев изразява мнението, че крепостите Верея, Сервия и Лариса са паднали в български ръце преди 986 г., тъй като през тази година цар Самуил бил зает с похода на Василий II към Сердика и нямал възможност да ги завземе[3]. Това мнение обаче е неоснователно, тъй като Лъв Дякон говори, че „звездата и огнените стълбове" са *предвестници*, което означава, че превземането на Верея се е случило след битката в прохода Траянови врата. Васил Златарски отнася към този период и превземането на Сервия, а именно 989 г.[4] В подкрепа на тезата на Васил Златарски можем да приложим една грамота, посочена от академик Иван Дуйчев, която говори за набезите на Самуил в околностите на Солун и около крепостта Йерисо. Грамотата е издадена от патриарх Николай II Хрисоверг (984–995) и е от месец април 989 г. В нея се говори за манастира Гоматос, който се намирал в тема Солун, под властта на крепостта Йерисо и е в съседство със Света гора. Той бил разорен от живеещите в съседство българи[5]. Това ще рече, че наистина там е имало набези на българите и Сервия най-вероятно е паднала едва тогава, тъй като се намира в непосредствена близост до Солун и Света гора.

Когато разгледаме картата се вижда разположението на двете крепости спрямо Лариса (фиг. 2). Те се явяват като подстъпи към нея. Следователно можем да си зададем въпроса, възможно ли е падането и присъединяването към българските територии на толкова важна крепост без да са неотрализирани укрепленията около нея и влизала ли е изобщо някога в границите на царството?

За да си отговорим на въпроса, е нужно да разгледаме в ретроспекция действията на българския цар около крепостта.

Първите действия на цар Самуил около Лариса се отнасят към 980 г. Към този момент тя е подчинена на владетеля, но не е окончателно превзета.[6] За този променлив статут, в който крепостта ту се подчинява на цар Самуил, ту отхвърля властта му, ни дава сведения Кекавмен в своя „Стратегикон“[7]. Именно заради това българският владетел предприема по-решителни действия, които ще бъдат отбелязани нататък в текста. В същата година българските войски извършват и първия си поход дълбоко на юг в Елада. Докато Самуиловите войни действат там, византийците повторно установяват контрол върху Лариса, която се оказва в тила на българската армия[8]. Това е напълно възможно, тъй като в това време споменатите крепости Сервия и Верея са все още византийски[9] и отвоюването ѝ би било лесно. Предвид разположението им около Лариса, за което вече споменах, оставането ѝ за дълго време в български ръце е невъзможно. Това кара Самуил да се върне назад, а по-късно да започне нова кампания срещу нея между 983–985 г. Според сведенията на Скилица владетелят на българите превзема Лариса и изселва цялото ѝ население[10]. Това се потвърждава и от Кекавмен, който също говори изключително подробно за превземането ѝ и споменава за поробване на цялото лариско население[11]. Отново обаче липсват сведения за Верея и Сервия, фактически те все още се владеят от ромеите. Това еднозначно показва, че укреплението отново не може да остане в български ръце за дълго. Цар Самуил отлично разбира това и го демонстрира чрез преселването на населението ѝ в посока Преспа. Следователно предполагам, че след кампанията от 983–985 г., макар тя да завърша успешно, Лариса не влиза в границите на българската държава, а единствено населението ѝ е преселено на българска територия. Най-южната граница в този момент стига до Костур и продължава в посока Битоля – Струмица, вероятно в близост до Серес и Солун, а след това, следва направление север-североизток.

Следващите действия, които се развиват около крепостта Лариса се отнасят към 996 г. По това време, според историците и изворите, Сервия е в български ръце[12]. Следователно, можем да допуснем, че към този момент южната граница на българското царство вече стига дотам.

Веднага след нападението срещу Солун през 996 г. цар Самуил предприема втори поход, дълбоко в Елада. Въпреки че Верея и Сервия вече са в български ръце, Лариса отново не е включена трайно в българските предели. Основание за такова твърдение дава едно сведение у Скилица, според което непосредствено преди поражението при р. Сперхей от 996 г. Никифор Уран, византийски пълководец, който се сражава срещу цар Самуил в тази битка, оставил обоза на войската си в Лариса[13]. Тъй като не говори за превземане на крепостта, предполагам, че тя все още е празна и в нея няма български гарнизон. Скилица е византиец и не би пропуснал възможност да отбележи превземането на ключовата твърдината, ако е имало такова. Без българско присъствие в нея е невъзможно да смятаме, че тя се владее от българите и охранява южната граница на царството. Този втори поход завършва трагично за българските войски и те се изтеглят от Южна Гърция. Следователно и след 996 г. Лариса остава извън гранците на Самуилова България.

След този втори поход, фронта на военни действия се измества към територията на жупанствата Зета (Дукля), Требине и Захълмие. След 1000 г. започва етапът от войните, в който предимството е на страната на ромеите. Оттук насетне цар Самуил няма възможност да действа в южна посока. С оглед на казаното дотук, допускам, че най-южната граница на Самуилова България не е стигала по на юг от Сервия.

Като доказателство, което още веднъж да подкрепи твърдението ми, мога да добавя и написаното от Йоан Зонара. Той отбелязва, че след победата при р. Спархей от 996 г. ромеите си върнали и Верея и Сервия, като дори записва и имената на управниците им – Добромир и Никулица[14]. На базата на това може да се потвърди, че те не просто са подчинени, а очевидно наистина са владени от българите. Летописецът обаче не споменава нищо за Лариса. Това ме кара да предполагам, че тези крепост наистина е празна и там не е имало български гарнизон, който да я охранява и да я държи в български ръце. От казаното дотук може да се установи, че крепостта Лариса, макар и превзета от войските на цар Самуил, никога не влиза трайно в пределите на България през периода 985–1018 г. По-приемливо е да наречем пространството между Сервия и Лариса с термина „ничия земя“ или буферна зона. По този начин статутът на ларискoто укрепление може да бъде изяснен на фона на историческите условия през периода.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Коледаров, П.** Политическата география на средновековната българска държава. София, 1979, с. 55.

[2] ГИБИ, 5, с. 276.

[3] **Кашев, Г.** Войните на цар Самуил и неговите приемници. София, 1933, с. 19.

[4] **Златарски, В.** История на Българската държава през средните векове. Том 1, Част 2. София, 1971, с. 647.

[5] **Дуйчев, И.** Проучвания върху Българското средновековие. София, 1945, с. 21.

[6] **Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** Българска военна история от втората четвърт на X до втората половина на XV в. София, 1989, с. 32.

[7] ГИБИ, VII, с. 23.

[8] **Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** Българска военна история …, с. 33.

[9] Те попадат в български ръце между 986–989 г.

[10] ГИБИ, VI, с. 276.

[11] ГИБИ, VII, с. 23.

[12] **Дуйчев, И.** Проучвания върху Българското средновековие. София, 1945, с. 21; **Златарски, В.** История на Българската държава през средните векове. Том 1, Част 2. София, 1971, с. 647.

[13] ГИБИ, VI, с. 279.

[14] ГИБИ, VII, с. 187.

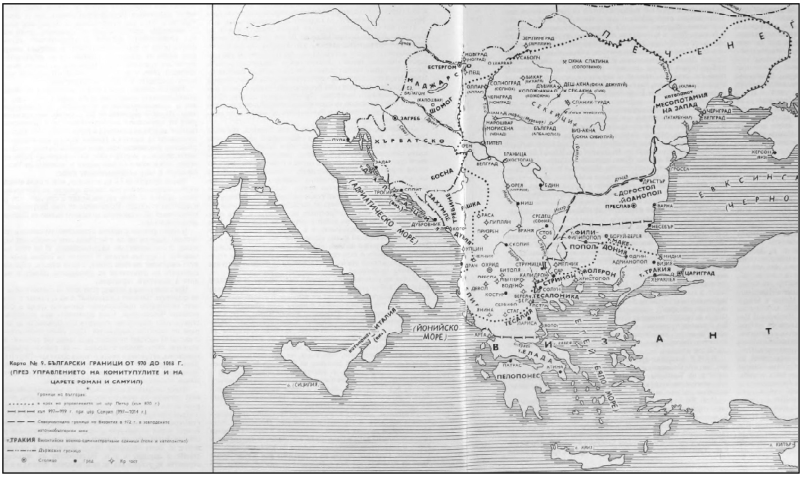
Карта № 9. БЪЛГАРСКИ ГРАНИЦИ ОТ 970 ДО 1018 Г.
(ПРЕЗ УПРАВЛЕНИЕТО НА КОМИТУПУЛИТЕ И НА
ЦАРЕТЕ РОМАН И САМУИЛ)
Граници на България:
в края на управлението на цар Петър (към 970 г.)
към 997—999 г. при цар Самуил (997—1014 г.)
Северозападна граница на Византия в 972 г. в завладените източнобългарски земи
т.ТРАКИЯ Византийски военно-административни единици (теми и катепанства)
Държавна граница
Столица
Град
Крепост
ПЕЧЕНЕГИ
МАДЖАРСКО
ХЪРВАТСКО
БОСНА
ЗАХУМИЕ
ТРЕБИНИЕ
ДУКЛЯ
(АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ)
(ЙОНИЙСКО МОРЕ)
ИТАЛИЯ
СИЦИЛИЯ
ЕВКСИНСКО (ЧЕРНО)
МЕСОПОТАМИЯ НА ЗАПАД
ДОРОСТОЛ
ЙОАНОПОЛ
ПРЕСЛАВ
ФИЛИПОПОЛ
МАКЕДОНИЯ
ТРАКИЯ
ЦАРИГРАД
СТРИМОН
БОЛЕРОН
СОЛУН
ТЕСАЛОНИКА
ТЕСАЛИЯ
ЕЛАДА
ПЕЛОПОНЕС
ОХРИД
ПРЕСПА
БИТОЛЯ
СКОПИЕ
СРЕДЕЦ (София)
БЕЛГРАД
ВИДИН
НИШ
ЗАГРЕБ
ЕСТЕРГОН
ВАРНА
НЕСЕБЪР
АДРИАНОПОЛ
ДУБРОВНИК
СПЛИТ
ЗАДАР
КРИТ
КИПЪР
А Н Т

Фиг. 1

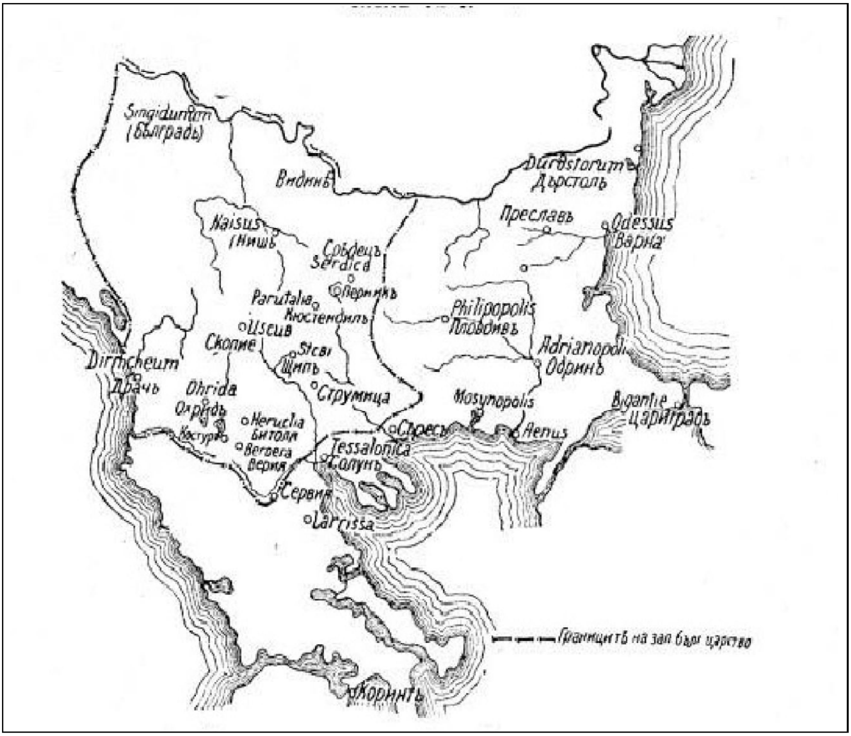
Singidunum
(Бѣлградъ)
Видинъ
Durostorum
Дърстолъ
Преславъ
Odessus
Варна
Naisus
(Нишъ
Срѣдецъ
Serdica
Перникъ
Pautalia
Кюстендилъ
Uscub
Скопие
Stobi
Щипъ
Струмица
Philipopolis
Пловдивъ
Adrianopoli
Одринъ
Dirrcheum
Драчь
Ohrida
Охридъ
Костуръ
Heraclia
Битоля
Berbera
Верия
Tessalonica
Солунъ
Сересъ
Mosynopolis
Aenus
Bizantie
Цариградъ
Сервия
Larrissa
Коринтъ
Границитѣ на зап бълг царство

Фиг. 2

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ИДЕИ НА МИХАИЛ ПСЕЛ СПОРЕД НЕГОВАТА *ХРОНОГРАФИЯ*

Симеон АНТОНОВ
МП „Византинистика“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай Хрисимов

Michael Psellos is a remarkable figure in the Byzantine cultural and political history. Polymath, writer, philosopher and a lecturer, he was also a close councilor of several emperors and empresses in the quickly changing reality of the “Byzantine 11th c.”

His *opus magnum*, called *Chronographia* – a complex work of both historiographic and memoiristic nature – is also interesting for the political ideas it presents. They comprise of various matters: the pillars and the ideology of central authorities, the specific Byzantine order, known as *taxis* (*τάξις*), the importance of army and finances, etc. Their presence in *Chronographia* is traced back carefully and their characteristics examined. Judging by Psellos’ political ideas, we could rethink his role in the turbulent for the Byzantine Empire 11th century. Some of them excel in means of expressivity and clarity, which is quite unusual for the period in consideration.

Михаил Псел е забележителна, но противоречива личност от византийската история. Ретор, философ, писател и историк, той е водещ политически деец и близък съветник на няколко императори, който с творчеството си до голяма степен формира възгледите на съвременните изследователи за т. нар. „византийски XI в.”

Михаил Псел е роден през 1018 г. в Константинопол под името Константин. За семейството му не се знае почти нищо. Съществува хипотезата, че бащата на писателя е работил във ведомството на епарха на Константинопол[1]. Тя намира косвено потвърждение в изказаното от автора преклонение към службата на епарха, която е наречена „*царско достойнство, макар и без пурпур*”[2].

Псел получава отлично за времето си образование – един от неговите учители е интелектуалецът Йоан Мавропод. Той бързо се издига и заедно с Йоан Ксифилин и Константин Лихуд оформят интелектуален кръг през 40-те години на XI в. Константин IX Мономах (1042–1055) го поставя на поста на *ипат на философите* (ὕπατος τῶν φιλοσόφων) в новоучреденото от императора Константинополско висше учебно заведение[3].

Наред с издигането му като учен и писател Михаил Псел сравнително бързо придобива завидни позиции в двореца. Това се случва още при император Михаил IV Пафлагон (1034–1041), когато Псел последователно работи като *асекрит*, а при Михаил V Калафат (1041–1042) и като *протоасекрит* в канцеларията на двореца[4].

Кариерата му е временно прекъсната през 1054 г., когато Псел изпада в немилост и е изпратен в манастир в планината Олимп във Витиния. Този период, макар и кратък, остава лош спомен в съзнанието на твърде „светския" столичен интелектуалец, който възприема това като същинско изгнание[5].

Ако се съди по неговата *Хронография*, Псел е бил близък съветник на императорите Константин X Дука (1059–1067), Роман IV Диоген (1068–1071) и Михаил VII Дука (1071–1078). Вероятно при последния той напуска двора и престава да играе активна политическа роля[6].

Ф. Лаурицен – един от съвременните изследователи на живота и творчеството на Псел – приема, че успешната му политическа кариера се дължи не толкова на постоянно сменящите се императори, а на императриците, с които той е поддържал близки връзки. Тези връзки му позволяват да стане свидетел на десет коронации и смени на престола, преди да се оттегли от двора, като причината за това според изследователя се крие в промените в женските покои след управлението на Михаил Дука[7].

Михаил Псел умира след 1081 г., като точната година на смъртта му е неизвестна[8].

* * *

Михаил Псел е енциклопедист, автор на исторически, философски, реторически, богословски и правни текстове, както и на известен брой запазени писма, но безспорно най-представителния за политическите му идеи труд е неговата *Хронография*. Тя обхваща годините от 976 до 1078[9], като според изворите, които авторът е черпил, може да се раздели на две части. В първата (976–1034) той ползва по-ранни историографски и хронографски текстове. Изложението във втората част (1034–1078) произхожда преди всичко от личните му впечатления и има освен това характера и на мемоарна творба, в която акцентът често е върху личността на самия Псел.

В *Хронография* византийският писател декларира определени политически възгледи – някои от тях индиректно, които позволяват да се възстановят идеите и разбиранията му за **държавното устройство**. Към това трябва да прибавим и вижданията на Псел за **характера на императорската власт и устоите ѝ**. Те са най-добре засвидетелствани в пасаж от *Хронография*, засягащ управлението на император Михаил VI (1056–1057): *„...царската власт се крепи на три опори: народа* (*δημοτικῷ πλήθει*)*, синклита* (*συγκλητικῇ τάξει*) *и войската* (*συντάγματι στρατιωτικῷ*)*, те отделят малко внимание на последната, но затова пък още невзели властта, обсипват с милости първите две.”*[10]

Последното е своего рода обвинение не само към Михаил VI персонално, но и към неговите предходници. Освен всичко Михаил е разкритикуван от автора, че раздавал щедро звания, „*много по-щедро, отколкото е прието*”[11]. Тук проличава друг аспект в политическия светоглед на Псел, свързан с **хармоничния социално-политически порядък или *таксис* (*τάξις*) и раздаването на титли и служби**.

Към този проблем той се връща неколкократно. Първият път е в изложението за Михаил IV Пафлагон, където императорът получава добра оценка за това, че „*не извършил никакви нововъведения, не отменил отдавнашен закон и не въвел нов, противоречащ нему*”[12], както и за това, че никого не издигнал веднага на високи постове[13].

За Михаил Псел, като представител на дворцовите среди, свещеният ред в ромейската държава не бива да бъде нарушаван. Той е тази установена с времето и доказала по този начин своята функционалност черта, която помага на империята да просъществува и да се справя със своите врагове – били те външни или вътрешни. *Таксисът* е неотменен, наложен свише, а опитите за промяната му – безплодни и дори пагубни. Тази идея намира потвърждение в пасаж, посветен на краткото съвместно управление на Зоя и Теодора (1042), където „*неоправдани нововъведения*” (*καθηκόντων καινοτομίας*), „*неразумни решения*” (*βουλευμάτων ἀλογίστων*) и „*незаконосъобразни действия*” (*πράξεων ἀθεμίτων*) са поставени редом едно до друго, като по този начин са *de facto* приравнени[14].

В прекалено бързото издигане на определени лица в строго йерархизираната система на държавно управление пък Псел забелязва заплаха за съществуващия ред и възможност за недостойни (по род и способности) хора да се издигнат бързо до върховете, благодарение на волята на своите могъщи покровители. Това създава условия за поява на „паразитизъм” върху ромейския държавен организъм от страна на тези лица, което явление авторът на *Хронография* остро осъжда.

Оттук стигаме до друг въпрос: какво е отношението на Псел към **фактора „благородство”** като определящ за политическите възможности на едно лице? На него не може да се отговори съвсем еднозначно, вероятно защото и самият автор не принадлежи към знатните ромейски родове. Друга причина се корени в това, че Псел твърде често си противоречи по този въпрос. Всичко това най-добре проличава в конфликта между Михаил V и гражданите на Константинопол, провокиран от изпращането в изгнание на императрица Зоя. От едната страна е управляващият василевс, описан от Псел с най-черни краски, често произлизащи от неговия род. Неговият баща имал неблагороден произход („*произлизал от най-забутаното село в някакъв затънтен край*”) и се занимавал с калафатарство[15]. Самият Михаил пък е наречен „*чужденец*” (*ὁ ἀλλότριος*), „*неблагороден*” (*ὁ δυσγενέστατος*), „*безродник*” (*ὁ δυσγενὴς*) и „*тиранична душа*” (*τὴν τυραννικὴν* […] *ψυχὴν*)[16].

Не него е противопоставен образът на законната наследница на престола и представителка на Македонската династия Зоя, „*родената в покоите на двореца*” (*τοῦ κοιτωνίσκου τὴν ἐγγενῆ*) и „*благородната*” (*τὴν εὐγενεστάτην*)[17], а събралата се в нейна защита тълпа я славослови като „*единствена господарка на целия род, законна наследница на царството, на която и бащата е цар, и дядото, и неговият баща*”[18]. За Зоя се застъпва населението на Константинопол със своето накърнено от постъпката на императора чувство за легитимизъм. То макар и да се състояло от „*хора от ергастириите*” (*τῶν ἐργαστηρίων*), „*съюзниците и чужденците*” (*ξενικόν τε καὶ συμμαχικὸν*), търговците и жените[19], имало възможност да изрази политическата си воля, но единствено в полза на благородните и високопоставените.

Псел се възхищава на устройството на древна „*Атина и на тези градове, които подражавали на нейната демокрация*”[20]. Причината за това се корени не в самата демокрация (δημοκρατία) –

традиционно негативно явление в очите на ромеите, а в изготвянето на списъци (*οἱ κατάλογοι*) „*както на най-добрите и благородните, така и на незнатните*”[21], в съществуването на строг ред, следящ всеки да спазва отреденото му по рождение място. Властта – цивилна и военна – е прерогатив преди всичко на знатните и поради отдавна установения *таксис* трябва да остане такава. В нея нямат място „варвари”, „*които съвсем скоро са смъкнали грубите дрехи*”[22], и бивши роби, наречени от автора „*презрени спартаковци*” (*οἱ ἀτιμότατοι Σπάρτακοι*)[23].

Правото на бунт срещу „лошия” владетел, нарушил сакралните норми, произтичащи от неговата власт, е неизменно право във всяко монархическо общество. Възможност да се защити обаче има и легитимната власт, а успешният или неуспешен завършек на започнатото начинание е в ръцете на Бог. Когато бъдещият император Исак I Комнин (1057–1059) вдига източните войски срещу Михаил VI в опит да вземе властта, Псел дава някои съвети на управляващия император в качеството си на негов приближен. Те могат да бъдат обобщени по следния начин: 1) помирение с патриарха, чиято власт в случаи на бунт нараства; 2) изпращане на посланици при узурпатора, които да го склонят с помощта на различни обещания да се откаже от започнатото; 3) да се извикат останалите верни на императора войски от Запада[24].

Въпреки че е представител на столичната цивилна бюрокрация, Михаил Псел отчита по достойнство **значението на войската** не само за властта и властимащите, както вече стана дума, но и като средство за опазване на границите и вътрешния ред в империята. Тя е наречена „*опора на Ромейската държава*” (*τὰ νεῦρα Ῥωμαίων*)[25], а пренебрегването на грижите за нея е оценено като начало на бедите: „*... на мен ми се струва, че една къща рухва чак тогава, когато изгният подпиращите я греди. Макар че повечето хора не съзряха началото на злото, то се корени в събитията от онова време: от облаците, които тогава се събираха, днес рукна проливен дъжд.*”[26]

Вината за това е хвърлена върху управлявалите за кратко съвместно дъщери на Константин VIII (1025–1028) – Зоя и Теодора. Тяхната недалновидна политика и раздаването на парите за войската на други се превърнали в катализатор на бъдещи трудности за империята[27].

Няколко десетилетия по-късно този проблем става очевиден за всички, но не и за управляващия император Константин Х Дука. Както отбелязва самият Псел: *„силата на нашите врагове расте с отслабването на нашата армия и те все повече ни притискат.”*[28] Липсата на прозорливост и пренебрегването на грижите за войската довеждат до неизбежната катастрофа при Манцикерт от 1071 г., третирана, впрочем, съвсем накратко от автора на *Хронография*[29].

В друг пасаж Михаил Псел заявява, че *„Ромейската държава има две основания, осигуряващи надмощието ѝ – ранговете и парите, и освен тях още едно, трето – разумната грижа за тях и добре обмисленото им раздаване”*[30]. Този път войската не е включена към опорите на държавата, но присъства друг важен фактор – **финансовият**. Значението му за всяка една държава е неоспоримо, а Псел многократно критикува различни владетели за неразумното прахосничество за публични строежи и лични прищевки. Сред подложените на подобна критика са Роман III Аргир (1028–1034), който хвърля огромни суми за построяването на църквата и манастира *Богородица Перивлепта*[31], Зоя и Теодора заради разграбването на хазната, което се оказало *„началото на упадъка и унижението на държавата”*[32], Константин IX Мономах, който *„се заел веднага да опустошава хазната и я опразнил до последната дребна монета”*[33] преди всичко със строежа на новата църква *Св. Георги в Мангана*, както и за двореца в същия квартал[34]. Точно обратно на всички тях Константин Х получава от Псел похвали за умерената си финансова политика, довела до положителни резултати за държавната хазна. В подчертано панегиричен стил авторът на *Хронография* споделя: *„Виждайки бедственото положение на държавата и колко е празна нейната хазна, той започна да разпределя държавните пари много умерено, не пилееше парите неграмотно, не жънеше онова, което не е сял* […] *и в резултат успя – ако не докрай, поне наполовина – да напълни царската съкровищница.”*[35]

Друг епизод, който е косвено свързан с разглежданата тема, е този с ослепяването на Роман IV Диоген, който е своеобразен връх на политическото лицемерие на автора на *Хронография*. След като императорът е пленен от селджуките в битката при Манцикерт, в Константинопол е извършен дворцов преврат, върнал на власт Михаил

VII Дука, син на предшественика на Роман Диоген. Последният е освободен от султан Алп-Арслан, но сключеният между тях договор е обезсилен от случилото се в ромейската столица. Роман опитва да си върне властта със сила, но не успява и е пленен и ослепен от ромеите, скоро след което умира. Михаил Псел, който едва ли е бил съвсем безразличен към ослепяването на бившия император, разсъждава върху това по следния начин: „*събитията, които не биваше да станат, но които... задължително трябваше да станат*”[36]. Тези разсъждения са приложими не само в конкретния случай. Те могат да служат като образец за действие при опити за узурпация (ἀποστασία), като примерите за прилагането им във византийската история – и към неуспели бунтовници, и към свалени императори – са безброй много.

* * *

Михаил Псел често е възприеман като образец за „византийщина” (с всички негативи на това нарицателно – егоизъм, лицемерие, притворство, сервилност, цинизъм)[37]. Внимателното вглеждане в неговия *opus magnum* обаче показва, че това твърдение, макар и в основата си вярно, подлежи на преразглеждане и поне частична отмяна. Дали заради богатата си ерудиция и познаването на античната писмена традиция, дали заради дългите години, прекарани в двореца, вижданията на Псел по различни политически въпроси нерядко блестят със своята яснота и дори оригиналност, нетипични за авторите от това време. Те допълват един образ, многостранен и многослоен, образ на историческа личност, която се е превърнала в органична част от понятието „византийски единадесети век”.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Kazhdan, A**. P. (ed.) The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3. New York/Oxford, 1991, p. 1754.

[2] *βασίλειος δὲ αἄτη ἀρχὴ, εἰ μὴ ὅσον ἀπόρφυρος* (II: Константин VIII, X). Всички цитати са по българското издание: **Иванов, В. Н.** (прев.) Михаил Псел, Хронография. Варна, 1999, което съм коригирал при необходимост и възможност. Гръцкият текст е цитиран по френското двуезично издание: **Renauld, É.** (tran.) Michel Psellos, Chronographie ou histoire d’un siècle de Byzance (976–1077). Paris, 1967. Цитирането се посочва в следния формат: книга: император(и), параграф.

[3] **ODB**, vol. 3, p. 1754; **Хунгер, Х.** Империя на ново средище. София, 2000, с. 454; **Lauritzen, F.** Psellos’ Early Career at Court: a Secretis and Protoasecretis (1034–1042). – BB, 68, 2009, p. 139.

[4] **Lauritzen, F.** Psellos’ Early Career…, pp. 135–142.

[5] **ODB**, vol. 3, p. 1754; **Хунгер, Х.** Империя…, с. 466.

[6] **ODB**, vol. 3, p. 1754.

[7] **Lauritzen, F.** A Courtier in the Women’s Quarters: the Rise and Fall of Psellos. – Byzantion, LXXVII, 2007, pp. 251–266.

[8] **ODB**, vol. 3, p. 1754.

[9] **ODB**, vol. 3, pp. 1754–1755; **Хунгер, Х.** Империя…, с. 466.

[10] *῍Εν τρισὶ δὲ τούτοις τῆς φυλακῆς αὐτοῖς ἱσταμένης, δημοτικῷ πλήθει, καὶ συγκλητικῇ τάξει, καὶ συντάγματι στρατιωτικῷ, τῆς μὲν τρίτης ἧττον φροντίζουσι, τοῖς δ’ ἄλλοις εὐθὺς τὰς ἐκ τοῦ κράτους προσνέμουσι χάριτας* (VII: Михаил VI. Исак I Комнин, I).

[11] VII: Михаил VI. Исак I Комнин, II.

[12] […] *οὔτε γάρ τι τῶν συνήθως πραττομένων ἐκαινοτόμησεν, οὔτε νόμον ἀνεῖλεν, οὐδ’ ἀντίθετον τούτῳ εἰσήνεγκεν* (IV: Михаил IV, X).

[13] IV: Михаил IV, X.

[14] VI: Зоя и Теодора. Константин IX, II.

[15] IV: Михаил IV, XXVI.

[16] V: Михаил V. Теодора, XXI, XXVI.

[17] V: Михаил V. Теодора, XXI.

[18] *τοῦ ξύμπαντος γένος δεσπότις, ἡ τὸν κλῆρον τῆς βασιλείας ἐννομώτατα ἔχουσα, ἧς καὶ ὁ πατὴρ βασιλεὺς καὶ ὁ ἐκεῖνον φὺς καὶ ὁ τοῦτον αὖθις ἀποτεκών* (V: Михаил V. Теодора, XXVI).

[19] V: Михаил V. Теодора, XXV–XXVIII.

[20] *Ἀθηναῖοι ἐπολιτεύσαντο καὶ ὁπόσαι πόλεις τὴν ἐκείνων δημοκρατίαν ἐζήλωσαν* (VI: Зоя и Теодора. Константин IX, CXXXIV).

[21] *ἐκ τῶν ἀρίστων καὶ τῶν εὐγενῶν τε ἅμα καὶ ἀγενῶν* (VI: Зоя и Теодора. Константин IX, CXXXIV).

[22] *τις παρ’ ἡμῖν σισυροφόρους τὴν στολὴν μεταλλάξαντας* (VI: Зоя и Теодора. Константин IX, CXXXIV).

[23] VI: Зоя и Теодора. Константин IX, CXXXIV.

[24] VII: Михаил VI. Исак I Комнин, X.

[25] IV: Михаил IV, XIX. В оригинала е букв. „*сухожилие*” – *τὰ νεῦρα* (от *νεῦρον, τὸ*).

[26] VI: Зоя и Теодора. Константин IX, IX.

[27] VI: Зоя и Теодора. Константин IX, VIII.

[28] *τῆν στρατιωτικῆς καταλυομένης μερίδος τὰ τῶν ἐναντίων αὐξάνοιτο καὶ ἐπὶ τὸ μεῖζον καθ’ ἡμῶν φέροιτο* (VII: Константин X, XVIII).

[29] VII: Евдокия. Роман IV, XVIII-XXII.

[30] *Δύο τοίτυν τούτων τὴν ῾Ρωμαίων συντηρούντων ἡγεμονίαν, ἀξιωμάτων φημὶ καὶ χρημάτων, καί τινος ἔξω τρίτου, ἔμφρονος περὶ ταῦτα ἐπιστασίας καὶ τοῦ λογισμῷ χρῆσθαι περὶ τὰς διανεμήσεις* (VI: Зоя и Теодора. Константин IX, XXIX).

[31] III: Роман III, XIII–XVI.

[32] *τὸ ἀντίθετον καταγωγῆς τε καὶ ταπεινώσεως* (VI: Зоя и Теодора. Константин IX, VII).

[33] *οὗτος τοὺς μὲν τῶν χρημάτων θησαυροὺς αὐτόθεν ἐκχεῖν ἐπιβέβλητο, ὣσ μηδὲ τοῖς πυθμέσι καταλιπεῖν τι* (VI: Зоя и Теодора. Константин IX, XXIX).

[34] VI: Зоя и Теодора. Константин IX , CLXXXV–CLXXXVII.

[35] *Τὴν δὲ βασιλείαν ἐν στενῷ ἀπειλημμένην ἑρῶν, πάντων αὐτῇ τῶν χρημάτων ἐξαντληθέντων, χρηματιστὴς ταύτῃ μέσος ἐγένετο, οὔτε ἀπειροκάλως τοῖς ἀναλώμασι χρώμενος, οὔτε θερίζων* […] *ὅσα μὴ αὐτὸς ἔσπειρεν* ἢῤὴ *ὅθεν οὐ πλήρεις μὲν, οὐδ' ἐπιχειλεῖς, ἡμιδεεῖς δὲ τοὺς βασιλείους θησαυροὺς ἐποιήσατο* (VII: Константин X, III).

[36] *ἧν οὐκ ἔδει μὲν γενέσθαι* [...] *ἔδει δὴ γενέσθαι παντάπασι* (VII: Евдокия. Роман IV, XLII).

[37] **Безобразов, П. В., Я. Н. Любарский.** Две книги о Михаиле Пселле. Санкт-Петербург, 2001, с. 192–196.

ЛИТЕРАТУРА

I. Издания на *Хронография*:

Renauld, Й. (tran.) Michel Psellos, Chronographie ou histoire d'un sincle de Byzance (976–1077). Paris, 1967.

Sewter, E. R. A. (tran.) The Chronographia of Michael Psellus. London, 1953.

Иванов, В. Н. (прев.) Михаил Псел, Хронография. Варна, 1999.

Любарский, Я. Н. (прев.) Михаил Пселл, Хронография. Москва, 1978.

II. Изследвания:

Kazhdan, A. P. (ed.) The Oxford Dictionary of Byzantium. New York/Oxford, 1991.

Lauritzen, F. A Courtier in the Women's Quarters: the Rise and Fall of Psellos. – Byzantion, LXXVII, 2007, pp. 251–266.

Lauritzen, F. Psellos' Early Career at Court: a Secretis and Protoasecretis (1034-1042). – Византийский временник, 68, 2009, pp. 135–143.

Безобразов, П. В., Я. Н. Любарский. Две книги о Михаиле Пселле. Санкт Петербург, 2001.

Хунгер, Х. Империя на ново средище. София, 2000.

Списък на съкращенията:

ODB – The Oxford Dictionary of Byzantium

ВВ – Византийский временник

ДУЕЛЪТ (HÓLMGANGA) ПРЕЗ X ВЕК СПОРЕД ИСЛАНДСКИ САГИ

Димитър ХАРБАЛИЕВ
Докторант, катедра „Стара и средновековна история“
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Ивелин Иванов

In 16 of the commonly 42 Icelandic sagas, registered during XIII–XIV century and pertained to the period 870–1056, can be found lots of descriptions of hólmganga – a duel between men, arguing in a definite problem, wide practiced in Iceland and Norway, most actively in 10th century. In the different parts of Scandinavia, it was provided with different ceremonials, rules, and laws, but essentially it stayed identical everywhere. Just like any other duel, this one represented a possibility for a decision of every emerged conflict. Thas way could be escaped the growth of the conflict into a blood feud between families and clans. But this wasn't practiced during each conflict – after all the duel was a possibility, not a law. In sagas it is observed that descriptions of duels pertained to the 10th century almost doesn't attend, which shows their fadind hólmganga was repudiated in Iceland and forbidden with an edict in Norway. For the right understanding of the conflict in Scandinavia during the 10th century, it's necessary to realize the role of the duel as an juridical, social and cultural phenomenon.

Историята на Скандинавските страни в периода от началото на Викингската епоха през 793 г. до т.нар. „Стар договор” от 1262 г. според който Исландия става зависима на норвежката корона, се разкрива до голяма степен благодарение на многобройните оцелели до днес саги. Това са записани в проза предания, съдържащи огромна по количество и неоценима по значение информация за всеки аспект от живота на северните народи. Но работата върху тях изисква особено внимание – достоверната информация в сагите, записани поне два века след събитията, които описват, често върви ръка за ръка с измислицата. Според своето значение като исторически извори по-надеждните от тях обхващат следните пет групи: **исландски саги** (Íslendinga sögur), **кралски саги** (Konunga sögur), **саги за**

гренландците (Grænlendinga sögur), **съвременни саги** (Samtíðar sögur) и **епископски саги** (Biskupa sögur)[1]. Групата на исландските саги съдържа 42 отделни ръкописа, дело на анонимни автори, отнасящи се предимно за миналото на Исландия. По-голямата част от тях са записани през XIII–XIV в. и се отнасят за периода 870–1056 г., известен в исландската история като „период на сагите". Едновременно с това информацията, която се открива в тях, често напуска пределите на Исландия, като това превръща сагите в ценен, а понякога и в единствен извор за отделни аспекти и събития от историята на средновековна Скандинавия и Европа.

Това, което прави силно впечатление в сюжетните линии на исландските саги, е наситеността с описания на събития от които проличава централното място на конфликта в северните общества. Чрез тях се добива ясна представа за последователното и паралелно протичане на множество конфликти между личности, семейства, родове, като голяма част от тези конфликти представляват кръвни вражди, протичащи чрез редуващи се отмъщения. Сама по себе си кръвната вражда не е уникално явление. В най-общ план тя остава непроменена без значение къде се провежда, но до определена степен бива изменяна от обществото, което я практикува. Типично за нея е постепенното ѝ ожесточаване, водещо до нарастване на броя на жертвите. В Скандинавия ефектът от това започнал да се усеща най-рано сред норвежкото общество[2]. Дали с цел да се ограничи насилието, или поради стремеж към бързо решаване на споровете, вероятно в края на VIII в. или през първата половина на IX в., като естествен процес в Норвегия започнал да се практикува **холмганга** (hólmganga)[3] – дуел, провеждан според определени правила и закони. Практиката на дуелиране в Скандинавия обаче датира далеч по-рано, като холмганга стъпва на основи, поставени от практика, упомената в сагите като **ейнвиги** (einvigi). Това което се знае до момента за произхода на ейнвиги е, че се практикува сред германските племена бургунди, алемани, рипуарски франки, ломбарди и шведи преди IV в.[4]. Постепенно тази практика навлиза в Скандинавия, а оттам, през IX в., в Исландия.

Според сагите ейнвиги представлявал нерегулиран, първичен двубой при който отправянето на предизвикателство не било задължително[5]. Разчитало се единствено на опита, физическите качества и късмета[6]. Макар да липсвали каквито и да е правила, според обичая участниците трябвало да са равностойно въоръжени и да са наясно, че между тях се провежда такъв вид двубой. Краят обикновено настъпвал със смъртта на единия от двамата, а победителят си навличал гнева на близките и приятелите на загиналия, както и желанието им за отмъщение[7]. В случаите в които загиналият бил с ниско социално положение – роб, слуга или друг низш представител на домакинството, до отмъщение не се прибягвало, но победителят трябвало да заплати кръвнина (bætur) на ощетения стопанин[8]. От юридическа гледна точка в дуела изцяло била заложена древната доктрина за правото на по-силния, а не за правото на онзи с повече доводи[9]. Поради това той се наложил като най-бързата и елементарна от всички практикувани в средновековна Скандинавия правни процедури.

В края на VIII в. ейнвиги започнал да се отдалечава от първоначалния си вид защото към него започнали да се прикрепват правила. Тази промяна довела до появата на холмганга, като се предполага, че за известен период двете практики съществували едновременно[10]. Преимуществата на регулирания дуел постепенно наложили холмганга над ейнвиги, като през последната четвърт на IX в. тази практика започнала да навлиза в Исландия благодарение на норвежки търговци и пътешественици. На острова той започнал да се развива самостоятелно и бил изменен по начин, отговарящ на потребностите на исландското общество. Това дава право да се говори за исландски дуел и норвежки дуел, различаващи се по своите правила. Но, въпреки това, в основата си холмганга бил еднакъв в цяла Скандинавия.

Описания на дуели, провеждани по правила, се откриват в общо 16 исландски саги, като това безспорно говори за наличието на такава практика, провеждана в Исландия и Норвегия най-активно през X в.[11]. Доказателства за това твърдение се откриват в самите саги, очертаващи сравнително точно периода в който холмганга се е практикувал най-активно.

На първо място трябва да се отчете, че съществуването на регулиран дуел е в тясна зависимост от личната и семейна чест, типична за скандинавските общества. До определена степен именно на честта (drengskapr) се дължало общественото положение на индивида, на неговия род и семейство. От това произхожда и силната непримиримост към обиди и посегателства от всякакъв вид, насочени към личността или към семейството или приятелите. Според сагите игнорирането на подобни действия се възприемало от обществото като проява на страх от страна на индивида и съответно водело до загуба на чест и до социална изолация. Оказва се, че единственият начин да се избегне отнемането на честта било отмъщението, което често полагало началото на кръвна вражда.

Предизвикателството било онази част от холмганга, най-силно свързана с личната чест. От информацията, която се открива в анализираните исландски саги, се стига до заключението, че всеки мъж можел да предизвика всеки друг, без оглед на социален статус. Причините за това били разнообразни – от претенции върху имот, движимо имущество, пари и дори претенции върху определена личност, най-често млада жена[12], до накърняване на личната или родова чест чрез обида, унижение, заплаха[13]. Освен това, въпреки оскъдната информация, сагите намекват за придаването на определено значение на това кой отправя предизвикателството и кой го приема[14]. Отправянето на предизвикателство можело да бъде и реакция в резултат от действия на опонента, като това също показвало стремежа за запазване на честта. От друга страна, предизвиканият не можел да си позволи да отхвърли предизвикателството, защото освен че се лишавал от чест, това автоматично превръщало опонента му в победител и той получавал всичко онова за което претендирал. С пълна сила важала скандинавската средновековна максима „*По добре да загинеш с чест, отколкото да живееш в срам*“[15]. За да се избегнат нежелани проблеми, предизвикателството обикновено било отправяно пред свидетели[16]. Тук трябва да се спомене, че в анализираните исландски саги не се открива пример, в който да се споменава за отхвърлено предизвикателство.

За разлика от ейнвиги, който се провеждал на момента и без предварителна подготовка, в някои от сагите се забелязват епизоди според които след отправянето на предизвикателство за холмганга до неговото провеждане изминавали до три денонощия[17]. В този кратък период двамата мъже се подготвяли психически, обмисляли действията си по време на дуела и същевременно уреждали нещата в домакинството, в случай че загубят. Единственото изключение от това правило се открива в глава 66-та от „Сага за Егил Скалагримсон” (Egils saga Skalla-Grímssonar), където се споменава, че холмгангът между Егит и Атли започнал непосредствено след като предизвикателството било отправено[18].

След отправянето на предизвикателството, отново водени от чувството за чест, двамата участници са длъжни да се появят на мястото на дуела. Но ако някой от тях все пак не се появял, както се забелязва в някои от анализираните саги, като неписано правило се прилагало практиката отсъстващият да бъде публично обявен за страхливец, предател, опозорен[19] (niðingr; niðr – срам, позор; niðingsverk – срамно, позорно дело) от присъстващия негов опонент, който пък печелел „служебна” победа. Чрез това действие отсъстващият бил лишаван от личната си чест и съответно губел позиции в обществото[20]. Все още не е изяснено дали победителят придобивал права над нещата върху които предявил претенции, но е сигурно, че позицията му от правна гледна точка била доказана.

В някои саги се споменава, че публичното обявяване на някого за страхливец в следствие от неявяване на дуел било съпроводено с интересен ритуал. В глава 33-та от „Сага за хората от Ватнсдал” (Vatnsdæla saga), отнасяща се за Исландия в периода 875–1000 г. се чете за заплаха, която Йокул (предизвиканият) отправил към своя опонент Берг, като изрекъл следното: „*Ти трябва да дойдеш на дуела ако имаш мъжко сърце, а не кобилско. Ако някой от нас не се появи на дуела, ще бъде вдигнат знак на презрението* (niðstöng) *и ще бъде отправено проклятие той да бъде страхливец* (niðingr) *в очите на всички мъже и никога повече да не бъде другар с добри мъже. Ще си навлече гнева на боговете и ще бъде наричан предател*“[21]. Интерес предизвиква този „знак на презрението”, който според анализираните текстове представлява парче резбовано дърво или дълъг прът (най-често от леска[22]) с врязани руни, посочващи името на опозорения и отправени към него проклятия[23]. Понякога на върха на дървения прът се забивала конска глава[24]. Обявяването на някого за „опозорен” дори се среща в един фрагмент от правния текст Hednalagen, отнасящ се за Западна Швеция, което е доказателство, че практиката била дълбоко вкоренена в северните езически общества[25].

Друга интересна практика, типична по-скоро за Западна Европа през Високото и Късно средновековие, е избиране на опитен мъж, който да се сражава вместо свой роднина, приятел или доброжелател по време на холмганг. Примери за това, отнасящи се за Исландия и Норвегия, се откриват в ред саги[26]. От тях се вижда, че „шампионите“ действали привидно доброволно, но също проличава, че те били принудени да предложат услугите си според възникналата ситуация с цел да затвърдят или увеличат социалния си престиж[27].

Относно законите които трябвало да се спазват по време на дуел (*hólmgangulög)* в анализираните примери, ясно проличава тяхното разнообразие, като с малки изключения е трудно да се определи със сигурност кое било закон (*lög)* и кое обичай[28]. Но това не е изненадващо като се има предвид, че законите не били записвани, а наизустявани и съответно изменяни от т. нар. „говорители на закона” (lögsögumaður). Поради това, както се вижда и в сагите, в различните области на Исландия и Норвегия се откриват разнообразни правила и закони[29]. Но това не се дължи само на говорителите на закона, а и на естествената еволюция на практиката, оставаща непроменена в своето ядро. Същевременно присъствието на говорител на закона на всеки дуел било невъзможно. В такъв случай правилата на дуела се рецитирали от неутрална личност, запозната с уговорките между сражаващите се. В глава 9-та от „Сага за хората от Сварфдал” (Svarfdæla saga) се посочва, че претендентът е онзи, който рецитира законите, но това е изолиран пример[30]. По-подробна информация за рецитирането на законите на дуела се открива в други две саги – „Сага за Кормак” (Kormáks saga) *и „*Сага за Егил Скалагримсон”[31].

От анализираните примери се стига до извода, че сред неизменните правила било дуелът да се провежда на пригоден за целта терен, локализиран в определена област (hólmgöngustaðir). Първоначално както в Исландия, така и в Норвегия, дуелите обикновено се провеждали на малки острови в речното корито или в близост до морския бряг[32]. Доказателство за това е самата староисландска дума “hólmganga”, буквално превеждаща се като „разходка до островчето”[33]. В Исландия, в близост до Тингвелир – мястото където се свиквал веднъж годишно исландският Алтинг (общонародното исландско събрание), и днес тече река Оуксара (Öxsara). В глава 16-та от „Сага за хората от Льосават” (Ljósvetninga saga) се посочва, че в коритото на реката имало малък остров, упоменат като „Съдебния остров“ (Leiðhólm), на който се провеждали дуелите по време на

Алтинг[34]. За такъв остров се споменава и в глава 2-ра от „Сага за Гисли Сурсон", назован Сьоксу (Söxu), намиращ се в близост до бреговете на Норвегия[35]. Неясно защо, но вероятно поради практически съображения, островите били изоставени като място за дуелиране. Започнали да се предпочитат ливади, гори и др. – все безлюдни местности.

След като мястото на дуела било определено, се пристъпвало към приготовления. През втората половина на X в. се наложило като правило (а на места и като закон) дуелът да се провежда върху специално изработено за целта кожено платнище, неподвижно закрепено за земята посредством дървени клинове[36]. В глава 10 от „Сага за Кормак", отнасяща се за Исландия, се казва, че то било квадратно с дължина на страните 5 елла (елл или лакът – старогерманска мярка за дължина, отговаряща приблизително на 45 сантиметра. Така 5 елла се равняват приблизително на 2,25 м)[37]. При използването на такова платнище, по време на рецитирането на правилата преди началото на дуела, се казвало, че който стъпи извън него щял да се смята за страхливец[38]. Около образувалия се своеобразен „тепих" постепенно започнали да се прибавят подобрения. Едно от тях представлявало разчертани в пръстта три допълнителни полета, всяко с ширина един елл. Така цялото поле възлизало на квадрат със страни от по 8 елла, или около 3,60 м.[39]. Според друго правило, в ъглите на полето се забивали колове от леска и между тях били опъвани въжета[40]. Но както и да изглеждало полето, в сагите то е упоменато като **холмхринг** (hólmhring) и задължително било оградено по някакъв начин. В „Сага за Егил Скалагримсон" се открива пример за дуел, проведен на поле, оградено с камъни (marksteinana)[41]. Тук възниква въпросът по какъв начин сражаващите се били задържани в очертаните граници? В глава 10-та от „Сага за Кормак" при рецитирането на правилата на холмганга се посочва, че ако единият крак на някой от сражаващите се излезе извън очертанията на терена, се приемало, че той отстъпвал, но ако излезе и с двата крака, той напускал дуела като страхливец, което му коствало честта[42].

Същевременно трябва да се изясни, че сакрализирането на дуела било един от начините да се подсигури спазването на правилата. Предположението, че границите на холмхринг били натоварени със сакрална функция почива върху малко на брой доказателства, извлечени от аналогични практики[43]. Сред тях е упоменаването на границите на терена като свещени (vebųnd)[44]. В някои германски племена такива граници били поставяни около съдилището за да бъде подчертана свещената същност на закона. По аналогия може да се каже, че свещените граници определяли холмхринг като свещено място, отделено от външния свят. Като цяло обаче примерите за сакралност на терена и за религиозни обичаи, извършвани в началото или края на дуела, са рядкост, поради което трябва да бъдат подложени на съмнение. Въпреки това в сагите съществуват примери, в които се говори за такива религиозни практики. Една от тях се назовава в сагите като **тьоснублоут** (tjösnublót)[45] и се осъществява непосредствено преди дуела. Не е съвсем ясно какво представлява този ритуал, като в „Сага за Кормак" се среща единственото негово по-подробно описание, пораждащо силни съмнения и недоверие[46]. Всичко това предизвиква множество въпроси относно неговата същност и роля, които все още остават неизяснени[47]. По-достоверно звучи описанието на един ритуал, който се упоменава като **блоутнаут** (blótnaut)[48] и се провеждал веднага след края на дуела. Изворите сочат, че блоутнаут започнал да се практикува сравнително късно – вероятно през последната четвърт на X в.[49]. Негови описания се срещат в сагите далеч по-често от тези на тьоснублоут. Според изворите този ритуал представлявал принасяне в жертва на специално избрано за целта животно от победителя в дуела[50]. В глава 66-та от „Сага за Егил Скалагримсон" се споменава следното: „*На полето бил изведен бик, голям и стар – блоутнаут, за да бъде жертван от победителя. Понякога имало говедо, а понякога всеки боец трябвало сам да доведе свое животно*"[51]. Благодарение на наличната информация може да се предположи, че жертвоприношението се извършвало от победителя като благодарност към боговете[52].

Най-подробни са описанията на практическото провеждане на дуела, като никъде в сагите не се среща правило относно вида на използваните оръжия – всеки се сражавал с онова, с което бил най-опитен. Въпреки това анализираните примери посочват, че най-предпочитан бил мечът. По-опитните и заможни воини дори носели по два меча – един в ръка и друг препасан на кръста или провесен на някоя от китките посредством кожен ремък[53]. Единственото доказателство за някакво ограничение относно оръжието се открива в глава 14-та от „Сага за Кормак”, където се посочва, че Торкел казал на Берси: „*Мечът, който ти имаш, Берси, е по-дълъг отколкото законът позволява*“[54]. Понеже това е единичен случай, не може да се твърди, че съществувал такъв закон. Най-вероятно това представлявало устно споразумение между двамата, което видимо не било спазено. В първа глава от „Сага за Гилси Сурсон” (Gísla saga Súrssonar) се казва, че Гисли използвал „магическия” меч Грасида (Grásíða) за да посече „неуязвимия” берсерк Бьорн[55]. Описания на такива мечове се срещат често в сагите. Предполага се, че в действителност върху тях се извършвали непознати религиозни ритуали, включващи изписване руни върху оръжието, в резултат от които се вярвало, че мечът ставал по-здрав и по-остър от преди.

В далеч по-малко примери се споменава, че сражаващите се предпочитали да използват в дуела брадва или копие[56]. Това се дължало както на начина на боравене с тях, който често не позволявал употребата на щит, така и на факта, че сюжетите в сагите се концентрират върху заможната част от исландското население, сражаваща се предимно с щит и меч. В крайна сметка обаче избора на оръжието бил изцяло индивидуално решение. Поради това не може да се каже със сигурност каква била интензивността на използване на други оръжия по време на дуел.

За блокиране на първите и често най-свирепи удари по време на дуел, сражаващите се използвали щитове, като в някои случаи те достигали до три на брой за всеки от двамата участници. В края на X в. в Исландия условно наречената първа половина на дуела протичала като надпревара по унищожаване на вражеските щитове, като онзи, който останел най-дълго с щит в ръка, получавал преимущество пред своя опонент, който пък от своя страна трябвало да се отбранява единствено с оръжието си[57]. Това подсказва, че първите удари били насочени към щита, а не към опонента[58]. Тук може да се изкаже предположението, че вероятно съществувало неизвестно правило или закон, който поставял определен стандарт за използваните по време на дуел щитове.

Интересно е, че при описания на дуели, проведени в Исландия, понякога се забелязва присъствието на щитоносец – лице, на което сражаващият се имал пълно доверие[59]. Неговата функция била да подава здрави щитове, но в редки случаи сагите споменават, че той взимал участие в самата схватка като отбивал ударите на противника със своя щит. В такива случаи на терена присъствали не двама, а четирима души – сражаващите се и техните щитоносци[60]. Примери за това се откриват в четвърта глава от „Сага за убийството на Глум” (Víga-Glúms saga) и в глави 12-та и 14-та от „Сага за Кормак”[61]. Въпреки тези описания, присъствието на щитоносци вътре в холмхринг повдига доста въпроси на които не може да се даде категоричен отговор.

Макар и да не се споменава често в сагите, сред присъстващите по време на холмганга, бил говорителят на закона или друго неутрално лице, обявяващ на всеослушание правилата и уговорките между сражаващите се, като същевременно съблюдавал и за тяхното спазване[62]. Освен него, често присъствали и странични наблюдатели. Понякога сражаващите се идвали на мястото на дуела заедно със своите дружини. В някои от сагите дори се посочва числеността на дружините на двамата дуелисти[63]. В първа глава от „Сага за Гисли Сурсон” се чете, че след победата на Гисли в дуела му с Бьорн, неговата дружина атакувала и разгромила тази на Бьорн[64]. Това показва един друг аспект от ролята и функцията на дружината по време на холмганга.

Що се отнася до самата фехтовка, в сагите съществуват примери, свидетелстващи за регламентиране на ударите. Това било характерно за Исландия, където по време на холмганга двамата сражаващи се не трябвало да нанасят ударите безразборно, а да се редуват[65]. Според друго правило правото на първи удар се падало на предизвикания[66]. В сагите доказателства за подобни правила в Норвегия не се откриват[67].

Без значение дали в Норвегия или в Исландия, продължителността на дуела варирала. В „Разказ за Торщейн“ (Þorsteins þáttur stangarhöggs) се описва дуел, който продължил толкова дълго, че сражаващите се трябвало да спират няколко пъти за да почиват[68]. От друга страна, в глава 14-та от „Сага за Кормак” се описва дуел, в който Берси с един единствен удар посякъл своя опонент Торкел[69].

Наред с всички посочени дотук правила, целящи ограничаване на смъртността, постепенно се появила възможността губещият да откупи живота си на определена цена, която според анализираните саги най-често възлизала на 3 сребърни марки[70]. Не може да се каже със сигурност каква е стойността на тази сума през X в., но в началото на XI в. една унция сребро в Исландия се равнявала на 27 грама[71]. Осем унции съставяли една марка, равняваща се на 216 гр. Така три сребърни марки в началото на XI в. в Исландия възлизали на 648 гр. сребро – една голяма за времето си сума[72]. Практиката на откупуване най-вероятно възникнала през втората половина на X в. наред с другите ограничаващи смъртността механизми. Относно имота и честта, чрез откупуване загубилият запазвал онова, за което претендирал неговият опонент, но бил заклеймяван от обществото като страхливец[73].

Даването на три марки откуп не било по всеки джоб. За да се намали смъртността постепенно дуелите започнали да се прекратяват от присъстващите. Когато единият от сражаващите се бил тежко ранен, за победител се обявявал по-невредимият от двамата. Пример за това се открива в 22-ра глава от „Сага за Кормак”, където е описан дуелът между Кормак и Торвалд, проведен в Исландия. Там се разказва, че след поредица от удари някои от ребрата на Торвалд били счупени и той трудно се движел, поради което дуелът бил прекратен[74]. В Исландия неустановено кога, на базата на такива случаи възникнало правилото за проливане на „първа кръв”. Според него дуелът приключвал при физическо нараняване причиняващо кръвотечение[75]. Интересен пример за това се открива отново в „Сага за Кормак” но в епизода, описващ дуела между Кормак и Берси. Според сагата след като мечът на Берси се счупил, парче от него причинило драскотина на палеца на Кормак от която паднала капка кръв върху кожената постелка. В резултат дуелът бил прекратен на мига, а за победител бил обявен Берси. Това хич не се харесало на Кормак[76]. От този пример се вижда, че дуелите в Исландия били по-безопасни от тези в Норвегия, но не осигурявали желаното удовлетворение. Това принуждавало настървени в своите конфликти исландци да се дуелират в Норвегия, където имало възможност за посичане на опонента[77].

Въпреки множеството правила и закони, с практиката на дуелиране започнало да се злоупотребява активно в края на X в. и предимно в Норвегия. Първоначално от значение било дали предизвикващият имал съдебно право да оспорва собственост върху имущество, индивид или предмет. Впоследствие обаче това прераснало в претенции без покритие, като всеки можел да предизвика всеки за всичко. По този начин с дуелите започнало да се злоупотребява и на тях започнало да се гледа като на бърз начин за печалба. В „Сага за Егил Скалагримсон ” се чете следното: „*Ако мъж предизвика друг по какъвто и да е въпрос и спечели, то той като победител получава всичко за което е бил отправил предизвикателството. Ако той бъде победен, той е длъжен да откупи себе си по предварително уговорена сума. Но ако умре по време на дуела, сражаващият се губи всичките си притежания и този, който го е убил ги наследява*“[78]. Появили се опитни професионални дуелисти (hólmgöngumaðr) предизвикващи по-слаби опоненти с цел да отмъкват имуществото им. В глава 40-та от „Сага за Гретир“ (Grettis saga) е отбелязано следното: „*Не било необикновено нещо в Норвегия крадци и други злосторници да излизат от гората и да предизвикват мъже да се сражават за техните жени или присвоявали собствеността им чрез насилие, ако нямало кой да ги защити*“[79]. За това, че определен човек професионално се занимавал с холмганга, се разбира от посочения в сагите му прякор който обикновено бил „дуелиста“ – например: Храфн – дуелиста, Льот – дуелиста, Мани – дуелиста, Шкеги – дуелиста и Берси – дуелиста[80]. В повечето случаи сагите посочват тези опитни дуелисти като берсерки, играещи отрицателна роля в сюжета, като това се дължи на късното записване на сагите[81]. Постепенно дуелите започнали да се използват за материална облага на безимотните и бедните, но физически добре подготвени хора. Така започнало да се забелязва един вид заграбване по легален път на имуществото и състоянието на богатите от бедните[82]. Все пак за северняците богатството можело да се придобие единствено по два начина – чрез битка или търговия[83]. Постепенно в Норвегия започнали да се налагат различни забрани и ограничения с цел да се предотврати тази злоупотреба, но те се оказали неефективни[84].

Краят на практикуването на холмганга настъпил в началото на XI в. като причините за това в отделните части на Скандинавия били различни. На първо място трябва да се обърне внимание на ролята на християнството. Християнизацията на Норвегия започнала по времето на крал Олаф Трюгвасон (995–1000), но едва при крал Олаф II (1015–1028) новата религия придобила силни позиции. В Исландия християнски мисионери се появили в края на X в., а през 1000 г., по време на Алтинг, християнството било обявено за равноправна религия. Въпреки това то започнало да се изповядва от по-голямата част от населението чак след 1056 г., когато бил избран първият исландски епископ[85]. В „Сага за изгарянето на Нял” (Brennu-Njáls saga) се разказва за мисионера с норвежки произход Тангбранд, който участвал в два дуела, описани като сблъсъци между старата и новата вяра[86]. Проповедникът надделял и в двата дуела. В един епизод от „Сага за хората от Льосават“, отнесен към 1058 г. се казва, че когато някой си Хролф предизвикал Ейолф на дуел, последният отговорил: *„Аз силно не одобрявам холмганга да бъде възроден, понеже това е езически обичай*[87]. Това е едно от доказателствата, че дуелът в Исландия бил изоставен, а не забранен чрез закон. Макар обаче християнството да изиграло определена роля, то не стои зад края на холмганга в Исландия. Това най-вероятно се дължало на появата на т.нар. „Пети съд“ около 1004–1005 г., който по функции представлява висша съдебна инстанция[88]. Справедливите решения на Висшето съдилище станали за предпочитане пред несигурността от изхода на холмганга[89]. В 11-та глава от „Сага за Гунлаг Змийския език“ (Gunnlaugs saga ormstungu) се разказва за дуел, проведен през 1006 г. между Гунлаг и Храфн. За него авторът на сагата твърди, че е последният дуел, проведен в Исландия[90]. В „Сага за Вала-Льоут“ (Valla-Ljóts saga) има описание на друг дуел, проведен в Исландия през 1007 г. и също посочен като последен[91]. Третото описание, посочващо такъв дуел се открива в глави 16-та и 17-та на „Сага за хората от Льосават“, отнасящо се за 1014 г.[92]. Вижда се, че и трите примера се отнасят за първите години след приемането на християнството в Исландия и появата на „Петия съд”. В анализираните шестнадесет исландски саги не се забелязват описания на проведени дуели след 1015 г., което навежда на мисълта, че през първите петнадесет години на XI в. тази практика постепенно започнала да замира, докато накрая съвсем била изоставена.

Съдбата на холмганга в Норвегия е далеч по-ясна. Там дуелирането било забранено със закон през 1014 г. от ярл Ерик Хаконсон (1000–1015). Това събитие е описано в глава 19-та от „Сага за Гретир“[93] и имало за цел да премахне порочната практика от която се възползвали опитните дуелисти.

Възникването, развитието и замирането на практиката на дуелиране в Скандинавия през X в. – векове по-рано отколкото в Европа, е забележително явление. Същевременно описанията в исландските саги и посочените в тях разнообразни ритуали, правила и закони са доказателство за широкото практикуване на холмганга. Ясно се откроява ролята на дуела за ограничаване на насилието по време на кръвна вражда. В анализираните исландски саги описания на дуели, отнасящи се за времето след 1014 г., не се срещат, но кръвните вражди остават все така широко засегнати в текстовете. Това доказва, че все още не бил наложен ефикасен и траен метод за тяхното ограничаване и прекратяване. Въпреки това може да се твърди, че холмганга като ограничаваща насилието практика функционирала най-добре през X в., но не всеки прибягвал до нея. В сагите се срещат множество описания на кръвни вражди и конфликти, проведени през X в., в които не се споменава за холмганга. Това води до заключението, че дуелът не бил закон, а възможност, представляваща една малка, но съществена част от средновековните мерки за разрешаване на конфликти в северните страни.

БЕЛЕЖКИ

[1] За класификацията на сагите вж. **O'Donoghue, H.** Old Norse-Icelandic Literature, Blackwell Publishing, 2004, p. 22. Всички преводи и транслитерации в текста са дело на автора. Според спецификата на термините, посочени в настоящия текст, някои от тях са преведени на български език по смисъл, а други са посочени в техния транслитериран вариант. За по-голяма яснота, при първото споменаване на термин или наименование на сага в текста, в скоби се посочва тяхното староисландско изписване такова, каквото се открива в исландските саги.

[2] **Byock, J.** *Feud in the Icelandic Saga.* Berkeley, University of California Press, 1982, p. 1.

[3] На шведски език – holmgeng; на норвежки и датски език – holmgang. Разпространението на понятието в различните езици е доказателство, че тази практика била широко позната в Скандинавия.

[4] **Nelson, L.** Medieval Law. <http://www.vlib.us/medieval/lectures/law.html> 23.04.2015.

[5] В единични описания се говори за отправяне на предизвикателство, като това се правело, за да се придаде публичност на действието. Вж.: **Jones, G.** Some Characteristics of the Icelandic Hólmganga. – Journal of English and Germanic Philology. vol. 32, 1933, p. 217.

[6] Вярата че късметът има важна роля в човешката съдба, силно се проявява сред скандинавските народи. Пример за това се открива в глава 30-та от „Сага за хората от Льосават“ (CSI. vol. IV, p. 253). Допълнително вж. **Ward, C.** Hólmgang and einvigi. <http://www.vikinganswerlady.com/holmgang.shtml> 23.04.2015.

[7] **Foote, P., D. Wilson**. *Viking Achievement*. London, 1970, p. 428; **Jones, G.** Op. cit., p. 205.

[8] Вж. „Сага за Храфнкел, жреца на Фреир“, втора глава (CSI. vol. V., p. 262).

[9] Вж. „Сага за Гретир“, глава 22-ра (CSI. vol. II, pp. 85-87).

[10] **Ward, C.** Hólmgang and einvigi. <http://www.vikinganswerlady.com/holmgang.shtml> 23.04.2015.

[11] Староисландските заглавия на тези шестнадесет саги са: 1) Egils saga Skalla-Grímssonar, 2) Brennu-Njáls saga, 3) Ljósvetninga saga, 4) Kormáks saga, 5) Gunnlaugs saga ormstungu, 6) Gísla saga Súrssonar, 7) Svarfdæla saga, 8) Flóamanna saga, 9) Reykdæla saga og Víga-Skútu, 10) Kjalnesinga saga, 11) Víga-Glúms saga, 12) Heiðarvíga saga, 13) Valla-Ljóts saga, 14) Kristni saga, 15) Grettis saga, 16) Gull-Þóris saga. Описание на дуел се открива и в един кратък разказ със заглавие „Þorsteins þáttur srangarhöggs“, представляващ епизод от „Landnámabók” – ръкопис за заселването на Исландия. Друг дуел е описан в глава 32 от кралската „Сага за Улав Трюгвасон”.

[12] Ярък пример за дуел, проведен за жена, се открива в 12-та глава от „Сага за Гунлаг Змийския език“ (CSI. vol. I, pp. 328–331).

[13] Дуели за запазване на чест се откриват в 10-та глава от „Сага за Кормак“ (CSI. vol. I, pp. 194–195) и в 66-та глава от „Сага за Егил Скалагримсон“ (CSI. vol. I, pp. 131–132).

[14] Предизвикващият и предизвиквания в юридическата среда съответстват на ищец и ответник. Пример за това се открива в 66-та глава от „Сага за Егил Скатлагримсон“ (CSI. vol. I, pp. 131–132).

[15] На староисландски език: “*Betra er ap deyja virpulega en lifa skammsamlega*”. – цитат от глава 15-та от „Сага за хората от Флои“ (<http://www.sagadb.org/floamanna_saga#15> 02.03.2015).

[16] **Ciklamini, M.** The Old Icelandic Duel – Scandinavian Studies. vol. 35, No. 3, August 1963, p. 178.

[17] Вж. „Сага за Гисли Сурсон“, първа и трета глава (CSI. vol. II, pp. 1-3; p. 4) и глава 11-та от „Сага за Гунлаг Змийския език“ (CSI. vol. I, pp. 323–328).

[18] CSI. vol. I, pp. 131–132.

[19] **Ciklamini, M.** Op. cit., p. 180.

[20] Idem.; **Matson, G.** Holmganga: Its use, abuse, and fictionalization in Viking Age Norden. p. 3. <http://www.academia.edu/9102367/Holmganga_its_Use_Abuse_and_Fictionalization> 23.04.2015.

[21] CSI. vol. I, pp. 43–45.

[22] За скандинавските общества лескaта е един от символите на бог Тор, както и на плодовитост, божественост и мъдрост – **Freeman, M.** Tree Lore: Hazel. <http://www.druidry.org/library/trees/tree-lore-hazel> 23.04.2015.

[23] Подробни описания на различни видове „знаци на презрението“ се откриват във втора глава от „Сага за Гисли Сурсон“, където се описва дуел, проведен в Норвегия в края на X в. (CSI. vol. II, pp. 3–4). Други такива описания се откриват в глава 57-ма от „Сага за Егил Скалагримсон“ (CSI. vol. I, pp. 107–110) и глава 34-та от „Сага за хората от Ватнсдал“ (CSI. vol. IV, pp. 34–35).

[24] **Seingfried, K.** How to make a Níðstöng. <http://www.norsemyth.org/2013/09/how-to-make-nistong-part-one.html> 23.04.2015.

[25] **Foote, P.** Op. cit., pp. 379-380; **Ciklamini, M.** Op. cit., p. 179; **Ericsson, N.** Kдllkritik – hednalagen. <https://niklasericsson.wordpress.com/2014/01/15/hednalagen-en-kallkritisk-ovning/> 23.04.2015.

[26] Втора глава от „Сага за Гисли Сурсон“ (CSI. vol. II, pp. 3-4); глава 65-та от „Сага за Егил Скалагримсон“ (CSI. vol. I, pp. 127–129); глава 15-та от „Сага за хората от Флои“ (CSI. vol. III, pp. 282–283); глава 33-та от „Сага за хората от Ватнсдал“ (CSI. vol. IV, pp. 43-45); глава 19-та от „Сага за хората от Рейкядал и убийството на Скута“ (CSI. vol. IV, pp. 286–287); глава 60-та от „Сага за изгарянето на Нял“ (CSI. vol. III, p. 72).

[27] **Jones, G.** Op. cit., p. 211.

[28] Ibid., p. 212.

[29] Idem.

[30] CSI. vol. IV, pp. 159-160; **Matson, G.** Holmganga…, p. 1. <http://www.academia.edu/9102367/Holmganga_its_Use_Abuse_and_Fictionalization> 23.04.2015.

[31] CSI. vol. I, pp. 194-195; pp. 127–130.

[32] Вж. 33-та глава от „Сага за хората от Ватнсдал“ (CSI. vol. IV, pp. 43–45) и втора глава от „Сага за Гисли Сурсон“ (CSI. vol. II, pp. 3–4).

[33] На староисландски език „hólm“ означава „малък остров“ а „ganga“ – „разходка“.

[34] CSI. vol. IV, pp. 221–222; **Jones, G.** Op. cit., pp. 213–214; Holmgang, or The Icelandic Art of Dueling. <https://sagathingpodcast.wordpress.com/2014/08/01/saga-brief-2-holmgang-or-the-icelandic-art-of-dueling/> 23.04.2015. Днес „Съдебния остров“ не съществува.

[35] CSI. vol. II, pp. 3–4.

[36] **Matson, G.** Holmganga…, p. 3. <http://www.academia.edu/9102367/Holmganga_its_Use_Abuse_and_Fictionalization> 23.04.2015.

[37] CSI. vol. I, pp. 194–195.

[38] Вж. девета глава от „Сага за хората от Сварфдал“ (CSI. vol. IV, pp. 159–160); **Short, W.** Honor, Dueling, and Drengskapr in the Viking Age <http://www.hurstwic.org/history/articles/society/text/drengur.htm> 23.04.2015.

[39] **Jones, G.** Op. cit., p. 214; **Short, W.** Honor, Dueling, and Drengskapr in the Viking Age <http://www.hurstwic.org/history/articles/society/text/drengur.htm> 23.04.2015; **Ward, C.** Hólmgang and einvigi. <http://www.vikinganswerlady.com/holmgang.shtml> 23.04.2015.

[40] Девета глава от „Сага за хората от Кяларнес“ (CSI. vol. III, pp. 315–316).

[41] CSI. vol. I, pp. 127–131; **Ciklamini, M.** Op. cit., p. 186. В Западен Готланд, Швеция, са открити множество подредени в кръг камъни, служещи именно за терен за провеждането на дуели.

[42] CSI. vol. I, pp. 194–195; Девета глава от „Сага за хората от Кяларнес“ (CSI. vol. III, pp. 315–316).

[43] **Ciklamini, M.** Op. cit., p. 186; вж. глава 10-та от „Сага за Кормак“ (CSI. vol. I, pp. 194–195).

[44] **Jones, G.** Op. cit., p. 214; **Ward, C.** Hólmgang and einvigi. <http://www.vikinganswerlady.com/holmgang.shtml> 23.04.2015.

[45] На староисландски “tjösnur” се наричали клиновете, прикрепващи коженото платнище за земята, а “blót” означава „жертва, жертвопринушение“.

[46] Вж. глава 10-та от „Сага за Кормак“ (CSI. vol. I, pp. 194–195).

[47] **Ciklamini, M.** Op. cit., pp. 184-185; Holmgang, or The Icelandic Art of Dueling. <https://sagathingpodcast.wordpress.com/2014/08/01/saga-brief-2-holmgang-or-the-icelandic-art-of-dueling/> 23.04.2015.

[48] На староисландски „naut“ означава „рогат добитък, бик“.

[49] **Matson, G.** Holmganga…, p. 7. <http://www.academia.edu/9102367/Holmganga_its_Use_Abuse_and_Fictionalization> 23.04.2015.

[50] Информация за това се открива в 23-та глава от „Сага за Кормак” (CSI. vol. I, pp. 218–219), във втора глава от „Сага за Гисли Сурсон“ (CSI. vol. II, pp. 4–5), глава четвърта от „Сага за посичането в пустоща“ (CSI. vol. IV, pp. 71–74) ” и глава 66-та от „Сага за Егил Скалагримсон” (CSI. vol. I, pp. 131–133).

[51] CSI. vol. I, p. 132.

[52] **Ciklamini, M.** Op. cit., p. 183; **Jones, G.** The Religious Elements of the Icelandic Hólmganga – Modern Language Review. Vol. 27, No 3, 1932, p. 310.

[53] **Вш, O.** Hólmganga and Einvigi: Scandinavian Forms of the Duel. – Medieval Scandinavia. vol. 2, 1969, p. 144.

[54] CSI. vol. I, p. 202; или на <http://www.sagadb.org/kormaks_saga#14> 23.04.2015.

[55] CSI. vol. II, pp 1–2.

[56] В девета глава от „Сага за Кормак“ се казва, че Кормак избрал да се дуелира с брадва (CSI. vol. I, p. 193); във втора глава от „Сага за Гисли Сурсон“ (CSI. vol. II, pp. 4–5) и глава 32-ра от „Сага за Олав Трюгвасон“ (**Стюрлюсон, С.** Саги за Кралете на Севера. т. 1, С., 2003, 174) също се споменава за бойна секира; в глава 66-та от „Сага за Егил Скатлагримсон“ (CSI. vol. I, p. 132) се споменава, че всеки участник в дуела бил въоръжен с дълго копие и меч.

[57] Пример за това се открива в глава 66-та от „Сага за Егил Скалагримсон“ (CSI. vol. I, p. 132).

[58] **Jones, G.** Some Characteristics of the Icelandic Hólmganga…, p. 215.

[59] В дуелите, проведени в Норвегия, всеки държал своя собствен щит – вж. **Matson, G.** Holmganga…, p. 2. <http://www.academia.edu/9102367/Holmganga_its_Use_Abuse_and_Fictionalization> 23.04.2015; Holmgang, or The Icelandic Art of Dueling. <https://sagathingpodcast.wordpress.com/2014/08/01/saga-brief-2-holmgang-or-the-icelandic-art-of-dueling> 23.04.2015.

[60] **Ward, C.** Hólmgang and einvigi. <http://www.vikinganswerlady.com/holmgang.shtml> 23.04.2015.

[61] CSI. vol. II, p. 272; vol. I, p. 200; p. 202.

[62] Holmgang, or The Icelandic Art of Dueling. <https://sagathingpodcast.wordpress.com/2014/08/01/saga-brief-2-holmgang-or-the-icelandic-art-of-dueling> 23.04.2015; глава 65-та от „Сага за Егил Скатлагримсон“ (CSI. vol. I, p. 129–131).

[63] Глава 64-та от „Сага за Егил Скалагримсон“ (CSI. vol. I, pp. 126–127) и втора глава от „Сага за Гисли Сурсон“ (CSI. vol. II, pp. 4–5).

[64] Първа глава от „Сага за Гисли Сурсон“ (CSI. vol. II, pp. 1–2).

[65] **Jones, G.** Op. cit., p. 216; **Matson, G.** Holmganga…, p. 2. <http://www.academia.edu/9102367/Holmganga_its_Use_Abuse_and_Fictionalization> 23.04.2015.

[66] Глава 11-та от „Сага за Гунлаг Змийския език“ (CSI. vol. I, p. 327); **Jones, G.** Op. cit., p. 215; **Ward, C.** Hólmgang and einvigi. <http://www.vikinganswerlady.com/holmgang.shtml> 23.04.2015.

[67] Глави 64-та и 65-та от „Сага за Егил Скалагримсон“ (CSI. vol. I, pp. 126-131) и първа глава от „Сага за Гисли Сурсон“ (CSI. vol. II, pp 1–2).

[68] **Short, W.** Honor, Dueling, and Drengskapr in the Viking Age <http://www.hurstwic.org/history/articles/society/text/drengur.htm> 23.04.2015. Пример за продължителен дуел се открива и в глава 64-та от „Сага за Егил Скалагримсон“ (CSI. vol. I, pp. 126–127).

[69] CSI. vol. I, pp. 202–203. Пример за светкавичен дуел се открива и в четвърта глава от „Сага за убийството на Глум“ (CSI. vol. II, pp. 272–273).

[70] Вж. девета глава от „Сага за хората от Кяларнес“ (CSI. vol. III, pp. 315–316); първа и 12-та глава от „Сага за Кормак“ (CSI. vol. I, pp. 179-180; pp. 198–201); глава 11-та от „Сага за Гунлаг Змийския език“ (CSI, vol. I, pp. 323–328); девета глава от „Сага за хората от Сварфдал“ (CSI. vol. IV, p. 159–160).

[71] За сравнение – една днешна унция се равнява на 28.39 гр.

[72] Повече информация за това изчисление виж на: <http://www.hurstwic.com/history/articles/daily_living/text/Towns.htm> 23.04.2015.

[73] **Jones, G.** Op. cit., p. 219.

[74] CSI. vol. I, pp. 215–219.

[75] **Jones, G.** Op. cit., p. 219. **Ward, C.** Hólmgang and einvigi. <http://www.vikinganswerlady.com/holmgang.shtml> 23.04.2015.

[76] CSI. vol. I, pp.194–195; глава 11-та от „Сага за Гунлаг Змийския език" (CSI, vol. I, pp. 323–328).

[77] Пример за това се открива в глава 11-та от „Сага за Гунлаг Змийския език" (CSI, vol. I, pp. 323–328).

[78] CSI. vol. I, p. 132.

[79] CSI. vol. II, pp. 113–114.

[80] **Ciklamini, M.** The Literary Mold of the Hólmgongumaðr – Scandinavian Studies. vol. 37, No 2, 1965, p. 124.

[81] Вж. 64-та и 65-та глава от „Сага за Егил Скалагримсон" (CSI, vol. I, pp. 126-131) и първа глава от „Сага за Гисли Сурсон" (CSI. vol. II, pp 1–2.); **Jones, G.** Op. cit., p. 219. **Ward, C.** Hólmgang and einvigi. <http://www. vikinganswerlady.com/holmgang.shtml> 23.04.2015.

[82] Примери за това се откриват в девета глава от „Сага за хората от Сварфдал" (CSI. vol. IV, pp. 159–160); първа глава от „Сага за Гисли Сурсон" (CSI. vol. II, pp 1–2.); глава 64-та от „Сага за Егил Скалагримсон" (CSI, vol. I, pp. 126–127); глава 40-та от „Сага за Гретир" (CSI. vol. II, pp. 113–114.) Посочените тук епизоди описват дуели, проведени извън пределите на Исландия – в Норвегия и Швеция.

[83] **Matson, G.** Holmganga…, p. 9. <http://www.academia.edu/9102367/Holmganga_its_Use_Abuse_and_Fictionalization> 23.04.2015.

[84] **Jones, G.** Op. cit., p. 220.

[85] **Хяулмарсон, Й.** История на Исландия. От Заселването до наши дни. С., 2007, 38.

[86] Глави 102-ра и 103-та от „Сага за изгарянето на Няул" (CSI. vol. III, pp. 123–127). За дуел в който се сражавал проповедника Тангбранд се споменава и в девета глава от „Кристни сага", поместена във: Viking Society for Northern Research. Text Series, ed. A. Faulkes, A. Finlay. vol. XVIII. Íslendingabók – Kristni saga. London, 2006, pp. 42–44.

[87] Глава 30-та от „Сага за хората от Льосават" (CSI. vol. IV, pp. 252–254).

[88] Информация за това се открива в глава 98-ма от „Сага за изгарянето на Няул" (CSI. vol. III, pp. 118–120).

[89] **Jones, G.** Op. cit., p. 223; **Ward, C.** Hólmgang and einvigi. <http://www.vikinganswerlady.com/holmgang.shtml> 23.04.2015.

[90] CSI, vol. I, pp. 323-328; **Jones, G.** Op. cit., p. 222.

[91] Трета глава от „Сага за Вала-Льот" (CSI. vol. IV, pp.135–136).

[92] CSI. vol. IV, pp. 221–223. **Vigfusson, G.** Um. Timatal I Islendinga Sogum I Fornold, Nabu Press, 2010, p. 185; **Jones, G.** Op. cit., p. 223.

[93] Глава 19-та от „Сага за Гретир" (CSI. vol. II, pp. 76–81).

ВОЙНИТЕ НА ЦАР ИВАН АСЕН II

Теодора РАКАДЖИЕВА
специалност „История и чужд език“, III курс
ВТУ “Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Николай Хрисимов

In the year of 1218 Bulgaria was enthroned by Ivan Asen II. During his rule he achieved many diplomatic privileges for the country and he is also considered for one of the greatest diplomats ever been on the bulgarian political scene. Historians sometimes underestimate his military successes, and he actualy has big ones. His countless unions with Nikea, The Latin Empire and Epir were accompanied by lots of military actions. By the year 1229 his rule is known as peace policy rule. After the battle of Klokotnitsa and after the confusion of his plans to be enthroned in Konstantinopol Ivan Asen changed his mind about how to rule. He started to make alliances with Nikea and The Latin Empire, he also conquered new territories. His behaviour and actualy his strange thinking about how the country should be ruled gives us a thounght if he was only a ‘good diplomat’ or something much more or much less than that?

След смъртта на цар Калоян през 1207 г. престолът в Търново е зает от Борил[1], което довело до тайното отвеждане на синовете на Асен Иван Асен и Александър при куманите, а след това в земите на русите[2]. Десет години по-късно през 1217 г. Иван Асен II заедно с руски наемници потеглил към България като след няколкомесечна обсада на Търново станал цар на българите[3]. Така през 1218 г. на политическата сцена в България се появява Иван Асен II. Изворовият материал категорично доказва, че Иван Асен II е син на цар Асен[4]. Несъмнено Иван Асен е смятан за една от най-видните личности в историята на Второто българско царство. Много изследователи в миналото и днес го представят като блестящ дипломат, добре преценяващ ходовете си, а царуването му е смятано за един от най-блестящите периоди на Второто българско царство. При разглеждане на управлението му обикновено се набляга на дипломатическите му ходове, на множеството династични бракове и всичко онова, което той вършил в името на мирната политика. Това, което остава на заден план са множеството войни, които води след 1229 г. Постоянните промени в настроението на българският владетел, множеството сключени и разпаднати съюзи ни поставя въпроса дали не е нужно преосмисляне на някои утвърдени оценки и изводи за управлението му?

Новият български владетел се възкачил на престола в една доста сложна политическа обстановка. Това е времето, когато започва издигането на Епирската държава начело с Теодор Комнин. Епирският владетел успял да увеличи значително територията си благодарение на противоречивите интереси на съседите си. Никейската държава по това време се изявявала като център на стремежите на всички гърци за обединение и възстановяване на Византия. Такива цели започнал да си поставя и Теодор Комнин. Разликата обаче била там, че в Епирската държава населението не било изцяло гръцко, каквото било в Никея[5]. В последвалите години, въпреки издигането си, Теодор Комнин срещал в лицето на Йоан III Ватаци (император на Никея) сериозен противник. След молба на одринските жители Одрин е освободен от покровителството на латинците, а православната Цариградска патриаршия е пренесена именно в Никея. В изворите е посочено, че за да се подсигури епирският владетел сключил съюз със Иван Асен II, като оженил брат си Мануил за дъщеря на българския владетел от „наложница“[6]. В същото време Теодор Комнин успял да изтласка никейците от Одрин, а територия на Латинската империя бил само Цариград и околностите[7].

В тази сложна политическа обстановка българският цар постигнал първия си дипломатически успех. Предприетият кръстоносен поход от унгарският крал Андрей II внезапно бил прекъснат и унгарският крал трябвало да се върне от Сирия към Унгария като на връщане трябвало да премине през България. За да пропусне през 1218 г. войските на унгарците през българските земи, Иван Асен II поставил ултиматум да му бъде дадена за жена дъщерята на унгарския крал. Така българският цар взел за жена маджарската принцеса Ана Мария. Тържественото провъзгласяване на Ана Мария за българска царица се случило през 1221 г. с благословията на папата[8]. Предполага се, че като зестра Иван Асен II получил Белградската и Браничевската област, които при управлението на предшественика му Борил били откъснати от България[9].

Оттук възниква въпросът колко жени е имал българският владетел или по-точно колко брака е имал – два или три? Със сигурност знаем за брака му с унгарската принцеса Ана Мария и по-късно за брака му с дъщерята на Теодор Комнин – Ирина. Неяснотата, на която се натъкваме е относно първата му съпруга, за която в „Синодика" се говори като за законна съпруга, а Акрополит я упоменава като наложница[10]. Според Иван Божилов първата жена на Иван Асен Анна, която по късно приема монашеското име Анисия съвсем не е била незаконна съпруга на царя. Той подчертава, че първата съпруга е наричана „царица" Анна, докато другите две – „благочестиви царици". Това ни навежда на мисълта, че първата съпруга на Иван Асен – Анна може би му е била съпруга по времето, когато той все още не е бил български владетел[11]. След като се възкачил на престола в Търново българският цар се разделил с първата си съпруга, която постъпила в манастир и се оженил за унгарската принцеса, наречена в „Синодика" Анна[12], а от Акрополит – Мария[13]. От нея той имал четири деца – Елена, Тамара, Калиман и едно неизвестно по пол и име дете, което починало заедно с майка си през 1237 г. Третият брак на Търновския владетел бил с дъщерята на Т. Комнин – Ирина. Бракът бил сключен към края на 1237 г.[14] Плодове на последния му брак са синът му Михаил Асен и двете дъщери – Мария и Ана-Теодора[15].

До 1229 г. Иван Асен II, използвайки съперничеството между никейци, латинци и епирци, успял да присъедини към българските земи Пловдивската област и областта на деспот Слав[16]. По същото това време Латинската империя бавно започвала да залязва. През 1228 г. на престола в Цариград седнал малолетният Балдуин II. Латинците сметнали, че могат да потърсят опората на българският владетел, като предложили малолетният крал да бъде сгоден за едва тригодишната дъщеря на Иван Асен II – Елена. Предложението било прието от българска страна. По този начин пътят на Иван Асен към Константинопол бил открит, защото щял да стане тъст и регент на малолетния император. Иван Асен приел да отвоюва всички западни земи на империята, които били загубени при предишните латински императори[17].

Друг е въпросът, че договор за сродяването на малолетните изобщо не е съществувал, при това бароните изобщо не били единни в решението си, че именно българският владетел е подходящ за тъст и регент на Балдуин II. За да се случи това, то трябвало да се подкрепи и от папата, а папа Григорий IX от своя страна не бил сигурен в предаността на българския владетел към католицизма.

Това, което латинците направили през април 1229 г. в Перуджа, е да сключат договор с йерусалимския крал Жан дьо Бриен. Според клаузите на този договор Балдуин II се жени за йеруалимската принцеса, а Жан дьо Бриен става регент на малолетния крал[18]. От този договор става ясно, че на бившия йерусалимски крал са дадени почти неограничени права. Той получава властта над Константинопол до живот, а Балдуин ще получи цялата власт едва след смъртта на Жан дьо Бриен[19].

Вероятният съюз между Латинската империя и България, за който стана въпрос малко по нагоре, пряко се противопоставял на целите на Епирския владетел. Изглежда обаче, че устните договорености между латинците и Иван Асен II по-скоро са една превантивна мярка, застраховка за бароните. По този начин те дават надежда на Иван Асен за възможност да седне на императорския трон, дори като регент, и предизвикват раздор между българи и епирци. От друга страна, както вече бе посочено, Иван Асен бил застраховката, от която бароните имали нужда, ако не се намери кой да бъде регент на Балдуин II. Българският цар, макар и добър дипломат, не успял да прецени какъв е планът на латинците. Той взел насериозно тези устни уговорки, които всеки един добър дипломат би освидетелствал с договор[20]. Това го накарало да поеме друга посока относно външната си политика. А след като през 1224 г. Теодор Комнин нападнал Солун и превзел бившето кралство на Бонифаций Монфератски, а през 1225 г. бил коронясан като император, и той също като българският цар се стремял към трона в Цариград [21].

До този момент в управлението си Иван Асен II провеждал интензивни дипломатически ходове. Тези първи години на управлението му в някои определени случаи го показват като добър дипломат, пресметлива личност и бележит владетел. Събитията обаче се обръщат, а българският владетел навлиза в период от своето управление познат с множеството войни, сключени и разтрогнати съюзи. Период, който може да ни накара да се замислим и преосмислим политическите влечения на българският владетел.

Първоначално Епирската държава обхващала Епир, част от Югозападна Македония и Южна Албания с Драч, със столица град Арта. Първият владетел на Епир бил Михаил Комнин. След смъртта му през 1215 г. на престола застанал Теодор Комнин. Възползвайки се от слабостта на Латинската империя след смъртта на император Хенрих, той завладял почти цяла Македония и Западна Тракия. След това присъединил Солунското кралство, а през 1224 г. бил провъзгласен за император от Охридският архиепископ Димитър Хоматиан[22].

Амбициите на Теодор Комнин за влизане в Цариград нараствали и за да си подсигури тила сключил съюз с българите. През 1228 г. обаче след смъртта на латинския император, отношенията между Теодор Комнин и Иван Асен II се влошили, защото Епирският владетел виждал опасност в очите на Иван Асен II.

В годината 1230 г. Теодор Комнин тръгнал с армия към Одрин по течението на р. Марица и без всякакъв повод нарушил мира с България. Целта му била да срази българските войски и след това да премине към нападение над латинците. Мария Спасова в работата си ‘’Кога се е състояла Клокотнишката битка?’’ оспорва годината 1230. Според нея битката при Клокотница се е състояла през април 1229 година[23]. Както знаем за датировката на Клокотнишката битка ние си служим с Търновския надпис, а оттам също разбираме и в коя година се е възкачил на престола Иван Асен II. Според авторката преводът предложен от Васил Златарски съдържа една неточност. Тази неточност се изявява при синтактичното деление на израза, върху който Златарски гради тезата си именно за датировката на битката[24]. При настъплението си българската и гръцката войска се срещнали при Клокотница. Теодор Комнин вероятно смятал, че българите не ще устоят на гръцката атака, което се оказало пагубно за епирския владетел. В сражението Иван Асен дори закачил нарушения от Теодор Комнин договор на знамето[25]. С един удар българският владетел успял да превземе целия лагер на гърците, а впоследствие самият Теодор Комнин и семейството му са пленени. В изворите се споменава, че Иван Асен, въпреки че бил победител в сражението, се отнесъл добре с гръцките войници, като ги изпратил да се прибират по селата и градовете си[26]. Противоречие можем да намерим в разказа на Акрополит, който съобщава, че след победата при Клокотница всички „безкръвно се подчинявали“ на българския цар, а под негова власт паднали Одрин, Димотика, целият Волерон, Серес, Пелагония, Прилеп, и околностите. Българския цар пребродил Велика Влахия, превзел Албания и все пак „оплячкосал“ земите до Илирик[27]. Възможно ли е без съпротива българският цар да присъедини толкова много територии? Нещата, представени така, ни дават представата, че българският цар без да наранява войниците на епирския владетел и без да среща съпротива от жителите на новопокорените територии все пак „оплячкосал“ земите чак до Илирик. Другото, което прави впечатление е, че Иван Асен все пак не подкрепял или като цяло в този момент не спазвал изцяло мирната политика, защото при нападението край Клокотница именно той изненадващо нападнал войските на солунския владетел. Иван Асен II не предприел тактика на отстъпление или изчакване, а самият той започнал сражението.

Важно нещо, което трябва да споменем е, че тогава България достигнала огромно териториално разширение. В пределите ѝ влизало не само българско население, но и гърци, власи, албанци[28]. Епирската държава била разгромена, а земите в Тесалия и Епир били дадени на брата на Теодор Комнин – Мануил Комнин. Тези земи станали васални на България, а Мануил Комнин получил титлата деспот от Иван Асен II. В това време българският цар не пропуснал възможността да разпростре своето покровителство и над Света гора. През 1230 г. той посетил манастирите там, а някои от тях надарил богато[29]. В грамотите, издадени от това време, българският владетел започнал вече да се подписва „цар на българи и гърци“[30].

През 1231 г. Жан дьо Бриен официално е коронясан за император на Латинската империя според договора от Перуджа, а тази коронация е смятана за причина за обрата във външната политика на българският цар[31]. Според Иван Божилов коронацията на новият латински император изненадала българският владетел. Но тази изненада едва ли повлияла толкова много, че да промени целите на външната му политика. Ситуацията би променила възгледите на Иван Асен, ако е имало договор между Търново и Константинопол, но вече стана ясно, че такъв договор вероятно не е съществувал[32]. Въпреки че не давал признаци, че знае какво му се крои зад гърба, Иван Асен вероятно го е подозирал. При това бъдещото сродяване на малолетния император с българската принцеса останало само на устни уговорки. Още преди коронясването на Жан дьо Бриен за император в Цариград, Иван Асен бил започнал преговори с никейският патриарх Герман II за учредяване на патриаршия и следователно да бъде признат суверенитетът на България[33].

Периодът от 1230 г. до смъртта на Иван Асен е добре познат като постоянно лавиране на България между Никейската държава и Латинската империя. Тези ходове несъмнено са в състояние да накарат читателя в един момент да се оплете в събитията и хронологията.

Следващата стъпка, която предприел търновският владетел е да се съюзи с Никея. Това щяло да се случи със скрепен брак между Иван-Асеновата дъщеря Елена и бъдещия никейски император Теодор II Ласкарис. Как обаче се стигнало до това? Неясноти има по въпроса, кой всъщност е бил инициаторът на този съюз и кой би имал най-голяма полза от този династичен брак. Никифор Григора твърди, че инициативата била от българска страна[34], а Акрополит твърди точно обратното[35].

Според Акрополит държавата на Йоан Ватаци не била в цветущо състояние, а след провала на преговорите между Латинците и Иван Асен, било идеалното време за съюз между Никея и България. За да приеме съюза, на България е обещана Българска патриаршия, а това било доста примамливо предложение[36]. От друга страна, българският цар също имал причина да търси съюза с гръцката държава. Така Иван Асен II можел да получи патриаршия, с която да затвърди суверенитета си като владетел на обширните новопокорени територии и на практика стъпвал в съюз срещу латинците.

Преговорите между двете страни се проточили докъм началото на 1234 г., когато Йоаким бил ръкоположен за търновски архиепископ. А същата тази година бил сключен договор между България и Никея срещу Латинската империя. Едно от условията в договора било българският архиепископ да бъде провъзгласен за патриарх, а съюзът да бъде скрепен с династичен брак[37]. Като последица от преговорите българският цар и никейският император се срещат в Галиполи през 1235 г., а в Лампсак е сключен династичният брак между Теодор Ласкарис и Елена. Именно тук, в Лампсак, както отбелязва Г. Акрополит, станало факт възстановяването на българската патриаршия[38].

В така стеклите се обстоятелства, освен бракосъчетанието извършено в 1235 г., така и военният съюз между двете държави бил факт. В същата година двамата съюзници предприемат военни действия срещу Латинската империя. Те разделят помежду си земите, в които всяка войска ще воюва и съответно кой какви придобивки ще има. Под властта на никейският император остават Галиполи и целият полуостров с гр. Медит, както и други градове по северозападното крайбрежие на Мраморно море. Също крепостите Кисос, Ганис като гарнизоните на императора са поставени до р. Марица. Иван Асен II вземал земите на север и на запад от тези, които владее Йоан Ватаци[39].

През 1235 г. в от началото на пролетта до началото на зимата се състояла първата обсада на Цариград на съюзните войски. Обсадата е по суша и море, но с настъпването на зимата обсадата, която разтревожила латинския император Жан дьо Бриен, била свалена. Цариград обаче бил подложен на повторна обсада. Това разбираме от писмо на папа Григории IX до унгарския крал Бела IV, в което главата на католическия свят моли унгарския владетел да се притече на помощ на бароните. И тъй като писмото е от 16. XII. 1235 г. това ни кара да мислим, че въпреки победите на латинците и свалянето на обсадата, Иван Асен II и Йоан Ватаци за втори път обсадили Константинопол в края на 1235 г.[40]

За обсадата на Латинската столица говори и Филип Мускес, който казва, че заедно с българските и никейски войски воювали и войски на Мануил Комнин. А солунския деспот по това време бил политически зависим от България. Това което разбираме от Мускес е, че латинската столица била в изключително тежко състояние, но с помощта на съюзници латинците успели да отблъснат обсадата[41].

След обсадите на Константинопол българският владетел променил крайно настроението си, а отношенията между Никея и България се разпадат. Иван Асен II взема дъщеря си Елена (съпруга на бъдещият престолонаследник на Никея) и пристъпва към подобряване на отношенията с Латинската империя. Защо се случва това? Вероятно Иван Асен е осъзнал, че съюзът му с Никея не е в интерес на България. Стъпването на Йоан Ватаци на Балканите и бъдещите му желания към Тракия и Македония, вероятно насочили българския владетел към разтрогване на съюза[42].

Сключен е мир между България и бароните в Константинопол и започват съвместни военни действия в Източна Тракия, като новите съюзници се стремели най-вече към овладяването на крепоста Чорлу, която била много важна за Никейската държава[43]. За тези действия на българския владетел разбираме от кореспонденцията му с папа Григорий IX. В първото писмо, което папата връща на Иван Асен, датиращо от 21.V.1237 г., се разбира, че българският цар изпратил писмо на папата и го уверявал в предаността си към Рим. Дали тази рязка промяна във възгледите на Иван Асен II не е доведена от факта, че Латинския император умира и мястото отново е вакантно? Може би да, защото българският владетел не повдигал никакви църковни и канонически въпроси, а само политически. Можем да предположим, че интересът на Иван Асен II бил свързан именно със императорския престол в Цариград[44]. Сближаването между българи и латинци, подкрепени от кумански войски, довело до обсадата на важната крепост Чорлу. По време на обсадата обаче царят на българите получил известие, че жена му, детето му и търновският епископ починали. Иван Асен се оттеглил от обсадата и тръгнал към Търново, а след това прекратил добрите отношения с латинците и отново се съюзил с Никея[45]. Бихме се запитали дали смъртта на близките на българският цар е причината за скъсване добрите отношения между Цариград и Търново? Едва ли личната трагедия на царя е обективната причина за отново изцяло променените настроения на Иван Асен II.

През 1236 г. Балдуин II се отправя към Западна Европа. Той посещава папата, като го моли за помощ за спасението на Латинската империя. Започва организирането на кръстоносен поход в подкрепа на латинците. Една от пречките обаче бил немският император Фридрих II Хохенщауфен. Немският император бил твърд противник на папата и бил против неговата политика, и в този случай работел за отслабване на Латинската империя. По този начин се изявява като съюзник на всички неприятели на Цариград. И когато Латинската империя, в пределите на която по това време влизали Константинопол и околностите, имала повече силни врагове, отколкото съюзници и Иван Асен II решил, че е по добре да бъде на страната на по-силните[46].

Така след възстановяването на добрите отношения през 1237 г. между Никея и България, започнало нарастване на опасността, дебнеща пред портите на Цариград. В тази кампания срещу латинците е привлечен и Фридрих II Хохенщауфен. Тримата владетели трябвало да съгласуват бъдещите си действия срещу Константинопол, като немският император трябвало да попречи на кръстоносците. Ангажиран обаче с Ломбардската лига и борбата срещу нея немският император преценил, че не може да се ангажира с борбата срещу латинците в този момент и позволил на кръстоносците да преминат през земите му безпрепятствено. Така през 1238–1239 г. започва кръстоносния поход. Кръстоносците преминават Германия, Унгария. По вероятно е похода да започва 1239 г., защото именно началото на юни 1239 г. Балдуин тръгва към Константинопол[47]. Смята се, че през България походът преминава през 1240 г. В статията си „Новооткрит оловен печат на Латинския император Бодуен II“ Николай Кънев и Константин Тотев заключват, че вероятното преминаване на Балдуин II през българските земи се отнася към 1239 г.[48] Когато кръстоносците преминават през българските земи се разбира, че Иван Асен II отново променя отношението си спрямо Латинската империя и Никея. Понеже българският владетел пропуска свободно кръстоносците, ни кара да мислим, че отношенията между България и Никея отново са парирани. Това, което Г. Акрополит споменава е, че заради този акт българският цар е обвинен в коварство от никейците[49].

Една от причините за този поврат в отношенията между българи и гърци може да се търси в оттеглянето на немския император като поддръжник на двете държави. А друга обективна причина е пристъпването на татарите към българските земи от Централна и Източна Европа[50]. Изворовият материал показва и още един евентуален мир между България и Никея през 1240 г. след война между Никея и Латинската империя. Но и в този мир българският цар не спазвал договореностите[51]. Последните военни действия, които може би е водил българският цар, са срещу татарите през 1241–1242 г.[52]

Традиционно в българската историография се приема, че Иван Асен II умира през 1241 г., в началото на лятото. Много вероятно е годината на смъртта му да се отнесе през лятото на 1242 г.[53] Самият Акрополит ни съобщава, че първо *„тази императрица умира*[54]*.. .Наскоро умря и българският владетел Асен”*[55], като византийският автор споменава, че смъртта на императрицата била предизвестена от пълно слънчево затъмнение[56]. Слънчевото затъмнение било най-вероятно през октомври 1241 г.[57], което от своя страна ни отвежда на мисълта, че никейската императрица умира след октомври 1241 г. А оттук следва да твърдим, че българският владетел в никакъв случай не умира през юни 1241 г., а в края на 1241 или началото на 1242 г. Не можем обаче да сме сигурни в датировката, поради факта, че той споменава и за комета на север, появила се шест месеца преди затъмнението, която се виждала три месеца[58]. Единствената обаче комета, която е фиксирана в тази област в годините 1237–1250 г. се появила на 31 януари 1240 г. в съзвездие Пегас, а в края на февруари се мести в съзвездие Касиопея[59]. Оттук следва да заключим, че не можем да сме сигурни във времевите ориентири представени ни от Георги Акрополит.

По време управлението на Иван Асен II България е една от силните държави в Европа, а територията ѝ е многократно разширена. Добрият дипломат, който през 1235 г. възстановява българската патриаршия, през цялото си управление няма ясна позиция по отношение на външната си политика. Войните, които води ту срещу латинците, ту срещу никейците може да се смятат за умел ход на българският владетел, но и същевременно да ни оплетат. Проследявайки добре променливите решения на търновския цар, не можем да не се запитаме каква е била целта на това лавиране между Цариград и Никея? Със сигурност той не можел да допусне Никейската държава на Балканският полуостров и когато това се случило след поредния българо-никейски съюз, осъзнал този недалновиден ход и парирал отношенията. Друго нещо към което се стремял Иван Асен II е да седне на трона в Константинопол, но и двете възможности му убягнали. Противоречива е външната му политика и в последните години на управление. Дали тази политика била с цел запазване целостта на България не можем да твърдим със сигурност. За личността на Иван Асен може да се говори много. Общото мнение е, че това е един от най-добрите дипломати излизали някога на българската политическа сцена. Всичко написано в тази статия няма за цел да промени вече създаденото мнение, а по скоро да погледнем на управлението му от друга гледна точка. Войните, които води след 1229 г., понякога остават настрани от неговата личност. Но тези войни са факт, а успехите и неуспехите от тях са също важни за определянето личността на българският цар, която при по-подробен преглед се оказва много сложна и трудна за разкриване.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци (1186–1460) генеалогия и просопография. София, 1985, с. 77.

[2] **ГИБИ, VIII,** с. 157–158 (Г. Акрополит); **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци..., с. 77.

[3] **ГИБИ, VIII,** с. 158 (Г. Акрополит).

[4] **ГИБИ, VIII,** с. 157 (Г. Акрополит).

[5] **Цанкова-Петкова, Г**. България при Асеневци. София, 1978, с. 110.

[6] **ГИБИ, VIII,** с. 160 (Г. Акрополит).

[7] **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеневци..., с. 111.

[8] Според Бориловия синодик, предишната съпруга на българския цар е изпратена в манастир под името Анисия.

[9] **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци..., с. 78.

[10] **ГИБИ, VIII,** с. 160–161 (Г. Акрополит).

[11] **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци..., с. 86–87.

[12] **Попруженко, М. Г**. Синодик царя Борила. Български старини., VIII, 1928, с. 88.

[13] **ГИБИ, VIII,** с. 169 (Г. Акрополит).

[14] **ГИБИ, VIII,** с. 169 (Г. Акрополит).

[15] **ГИБИ, VIII,** с. 169 (Г. Акрополит); **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци..., с. 87.

[16] **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеневци..., с. 112; **Мутафчиев, П.** История на българския народ. т. 2, София, 1944, с. 78–80

[17] **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеневци..., с. 112–113.

[18] **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци..., с. 78–80; **Цанкова–Петкова, Г.** България..., с. 112–113.

[19] **Данчева-Василева, А.** България при Асеневци..., с. 125–126.

[20] **Данчева-Василева, А.** България и Латинската империя, София, 1985, с. 123–124.

[21] **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеневци..., с. 110.

[22] **Ангелов, Д.** История на Византия. Т. 3. София, 1974, с. 21.

[23] **Спасова, М.** Кога се е състояла Клокотнишката битка? – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 435–443.

[24] **Спасова, М.** Кога се е състояла..., 435–436.

[25] **ГИБИ, VIII,** с. 161 (Г. Акрополит); **Цанкова–Петкова, Г.** България при Асеневци..., с. 114.

[26] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 3: Второ българско царство – България при Асеневци (1187–1280). София, 2007, с. 338–342.

[27] **ГИБИ, VIII**, с. 161–162 (Г. Акрополит).

[28] **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеневци..., с. 115.

[29] **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци..., с. 81.

[30] **Ласкарис, М.** Ватопедската грамота цар Иван Асен II. Български старини, XI, 1930, с. 5.

[31] **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеневци..., с. 118.

[32] **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци..., с. 81.

[33] **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеневци..., с. 113.

[34] **ГИБИ, XI,** с. 127–128 (Н. Григора).

[35] **ГИБИ, VIII,** с. 163 (Г. Акрополит).

[36] **ГИБИ, VIII,** с. 163 (Г. Акрополит).

[37] **Цанкова-Петкова, Г**. България при Асеневци..., с. 121–122.

[38] **ГИБИ, VIII,** с. 163 (Г. Акрополит).

[39] **ГИБИ, VIII,** с. 164 (Г. Акрополит); **Данчева-Василева, А.** България и Латинската империя..., с. 139.

[40] **ЛИБИ, IV,** 7, 50–51; **Данчева-Василева, А.** България при Асеневци..., с. 140.

[41] **Данчева-Василева, А.** България при Асеневци..., с. 140.

[42] **Данчева-Василева, А.** България при Асеневци..., с. 143.

[43] **ГИБИ, VIII,** с. 167 (Г. Акрополит); **Данчева–Василева, А.** България при Асеневци..., с. 142–143.

[44] **Данчева-Василева, А.** България при Асеневци..., с. 143–144.

[45] **ГИБИ, VIII,** с. 167 (Г. Акрополит).

[46] **Данчева-Василева, А.** България при Асеневци..., с. 145–146.

[47] **Данчева-Василева, А.** България при Асеневци..., с. 148; **Кънев, Н. Тотев. К.** Новооткрит оловен печат на латинския император Бодуен II. (под печат).

[48] **Кънев, Н., Тотев, К.** Новооткрит оловен печат...

[49] **ГИБИ, VIII,** с. 167 (Г. Акрополит).

[50] **Данчева-Василева, А.** България при Асеневци..., с. 149.

[51] **ГИБИ, VIII,** с. 168–169 (Г. Акрополит).

[52] **Жаворонков, П.** Первый поход Йоанна III Ватаца на Фессалонику (1243 г.) и смерть Ивана II Асеня (1242 г.). Проблема датировки. – Византийски временник. Т. 60 (85), 2001, 72–74; **Божилов, И., Гюзелев, В.** История на Средновековна България. Т. I. София, 1999, с. 495.

[53] **Жаворонков, П.** Первый поход..., 72–74.

[54] Императрица Ирина – съпруга на никейския император Йоан III Ватаци.

[55] **ГИБИ, VIII,** с. 170 (Г. Акрополит).

[56] **ГИБИ, VIII,** с. 170 (Г. Акрополит).

[57] **Жаворонков, П.** Первый поход ..., с. 72, бел. 39.

[58] **ГИБИ, VIII,** с. 170 (Г. Акрополит)

[59] **Жаворонков, П.** Первый поход ..., с. 73.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КНЯЗ СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЧ И ОСМАНСКИЯ ЕМИР/СУЛТАН БАЯЗИД I (1389–1402)

Красимира ЙОРДАНОВА,
докторант,
катедра „История на Византия и балканските народи“,
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: проф. д.и.н. Христо Матанов

This article discusses the issue of historical context and chronological elements related to the content of diplomatic relations between Moravian Serbia and Ottoman empire. Special attention has been paid to historical sources and the contact between despot Stefan Lazarevic and Bayezid I.

В тази работа ще бъдат разгледани отношенията между сръбския княз Стефан Лазаревич и османския владетел Баязид I, като се обърне внимание на политическата ситуация, в която двамата се намират и причините, които обуславят техния съюз. Периодът на независими дипломатически контакти между тях е много кратък – около три години. Веднъж след признаването на княз Стефан за османски васал, дипломатическите връзки се трансформират във васални, като срещите и кореспонденцията между тях променят характера си. В следващите години за примери за дипломатически контакти служат исканията на Баязид за изпълнение на васалната клетва чрез изпращане на сръбски военни отряди и съответно изпълнението на клетвата от сръбска страна. Въпреки това не трябва да предполагаме, че дипломатическите възможности на княз Стефан са твърде ограничени, защото той винаги има избор да се откаже от клетвата си и да се обърне към Унгария. В последните му години на управление княз Стефан се оказва васал едновременно на двама владетели – парадокс, който в Западна Европа отдавна не се среща. Затова отношенията му с Баязид са особено важни за по-нататъшната съдба на Моравска Сърбия.

За разглеждания период преобладават гръкоезичните и османо-турски извори, но има и някои допълнителни. Основно двама са гръцките историци, писали за живота на Баязид и деспот Стефан. Това са Дука и Халкокондил, които споменават в своите трудове и посочените владетели, наред с предхождащи и последвали ги събития. Дука описва най-вече битката при Анкара, в която споменава колко смело се държал Стефан Лазаревич и как именно той спасил сина на Баязид – Сюлейман, в злополучния край на битката. Според Вл. Ангелов, Дука пише с известно чувство на солидарност към сръбския княз, сякаш разбира безизходицата, в която се намира[1]. Само за сравнение Халкокондил пише по-късно, по време на междуособицата в османската държава, че Стефан е неверен васал. Впечатление прави, че историкът се възмущава не от съюза с османците, а от факта че княз Стефан сменя позициите си в гражданската война[2]. Това все пак не бива да ни учудва, защото Халкокондил пише за тези събития няколко десетилетия по-късно, когато е в двора на Мехмед II и се предполага, че одобрява османската политика. Сред османските извори основен е „Огледало на света“ от Мехмед Нешри, където също се споменава за действията на Стефан Лазаревич при Анкара[3], както и някои кратки османски хроники. Друг основен извор за разглеждания период е „Житието на деспот Стефан“ от българския книжовник Константин Костенечки. Той живее и твори в Моравска Сърбия под покровителството на деспота, в близки контакти с последния и има възможност да следи отблизо голямата политика и да си вади заключения. Освен това пише Житието около четири години след смъртта на деспота, така че има достатъчно време да събере липсващата информация. Освен всичко, Костенечки се изявява и като дипломат, така че разполага с информация от първа ръка[4]. Авторът описва подробно отношението на деспот Стефан към принудителното васалство: „след Косово бях подчинен на измаилтянския народ, докато не дойде царят на персите и татарите и не ги разгроми. И Бог ме освободи от ръцете им поради Своята милост”[5]. Това му изказване обаче противоречи с поведението му на верен османски васал до момента на Анкарската битка.

Има и други извори, които споменават участието на сръбските отряди в османската армия или относно някое събитие. Такива са, например, Българската анонимна хроника[6], в която се споменава за „поставянето“ на княз Стефан на сръбския престол от Баязид или пътеписа на Шилтбергер, в който се описва значението на сръбския отряд за изхода на битката при Никопол.

За да се вникне в същността на отношенията между княз Стефан и Баязид, е необходимо да се кажат няколко думи за личността на всеки от тях и ситуацията, в която се налага да поемат държавното управление. Стефан Лазаревич е син на сръбския княз Лазар Хребелянович (1371–1389), който се установява в областта по поречието на р. Морава. Княз Лазар е виден дворцов представител в двора на сръбския крал Стефан Душан (1331–1355). За майката на Стефан Лазаревич – Милица се знае, че тя е родена във фамилията Неманя. Постепенно княз Лазар завладява още земи под шапката на унгарския васалитет и става господар на по-голямата част от сръбските земи след разпадането на Зета, изпъквайки като основна фигура, натоварена със задачата да организира антиосманската съпротива[7]. През лятото на 1389 г. се стига до битката при Косово поле, където османският владетел Мурад I е убит с хитрост от сърбина Милош Обилич (Кобилич). Синът на Мурад I – Баязид (1389–1402), наречен Светкавицата (Йълдъръм), повежда войската в битката и след като залавят княз Лазар, заповядва да бъде убит. Развитието на битката и нейният изход не са обект на това изследване и няма да ги разглеждам подробно, особено след като все още съществуват разногласия по този въпрос.

След нейния край, сръбските земи минават под управлението на невръстния син на княза – Стефан Лазаревич (1389–1427). На 12-годишна възраст той поема изтощена от военно напрежение държава, от което се възползват нейните бивши съюзници и заграбват част от земите ѝ. Унгарският крал Сигизмунд също се възползва от кризата в Моравска Сърбия при малолетния княз[8] и започва продължителна кампания в опити да завземе голяма част от територията й, постигайки частични успехи. Баязид, който по това време се намира в Мала Азия, научава за този развой на събитията и това обяснява защо се свързва със сръбския княз чак през 1392 г., изпращайки посланици при княгиня Милица и нейния син Стефан. Те са натоварени със задачата да поискат ръката на най-малката лазаревича дъщеря Оливера за съпруга на Баязид и по този начин Моравска Сърбия да се признае за васална страна.

За личността на княза особено подробно пише Костенечки. Стефан Лазаревич е много обичана личност, а Костенечки сипе похвали и славословия за него. Изтъква се, разбира се, неговата набожност, любовта му към мира, към културата и литературата, както и състрадателността към бедните и онеправданите. Княз Стефан е покровител на книжовниците, строи манастири из цялата страна, а от полуразрушения Белград[9] изгражда нова столица с болница, училище и т.н.[10] Костенечки го сравнява с Птоломей Филаделф, при когото била преведена Библията на гръцки, а в Житието го сравнява с Моисей, като спасител на своя народ. М. Пуркович също разказва подробно за достойнствата на владетеля. Той посочва, че княза има библиотека и освен покровител на литературата, самият той също пише.

След като описах основните черти на сръбския княз, поставен в тежка обстановка след Косово поле, е редно да кажа няколко думи и за неговия сюзерен Баязид I – човекът, с когото го свързват противоречиви отношения. Баязид е син на османския владетел Мурад I и участва заедно с него в битката на Косово поле от 1389 г. Участието му в Косовската битка се е случило вероятно при първото му идване на Балканите, като преди това е бил управител на област в Мала Азия и е участвал активно във войните с бейлиците там. Още тогава той получава прозвището си „Йълдъръм“. Забележително е, че той свободно се възползва от помощта на васални християнски отряди за тези войни[11], като се предполага, че разчита на религиозния плам на християните, които вярват, че се бият със старите си врагове[12].

Според османо-турските извори, след Косово поле Баязид бърза да се върне в столицата Одрин[13], за да уреди въпроса около наследяването на властта. Предполага се, че наследяването е минало без особени сътресения във властта. В първите си години на управление новият владетел се концентрира върху задачата да затвърди властта си в азиатските османски владения. Подчинява някои разбунтували се емирства, преди да започне балканските кампании. Докато Баязид се занимава с походи в Анатолия, до него достига вестта за политиката на Сигизмунд и османският емир (все още) активизира действията си на Балканите.

В различни извори Баязид е представен като владетел, скъсал с традициите на „борците за вярата“. По-скоро като източен деспот, живеещ във веселие, остро критикуван от анонимните османски хроники за нарушаването на традициите. Наистина, за него е характерен опитът бързо и рязко да се откъсне от племенната традиция и да организира държава по подобие на султанат или халифат[14].

От изложения текст се забелязва, че се използват различни титли за османския владетел и сръбския княз Стефан. Това се дължи на факта, че и двамата – Стефан и Баязид, приемат властта с една титла, а по-късно получават нова, по-висока по ранг, която се налага за употреба. Положението с двойните титли и при Стефан, и при Баязид е интересно и донякъде сходно. При османския владетел наследствената титла е емир, какъвто е Мурад I. Баязид получава титлата „султан“ чак през 1395 г. от духовния водач на мюсюлманите[15]. Интересен е и въпросът около титулатурата, която използва Костантин Костенечки относно деспот Стефан. А.-М. Тотоманова прави паралел между названията, използвани от Костенечки в „Сказание за буквите“ и в „Житието“. Първоначално в Житието Стефан Лазаревич е наричан „княз”, както своя баща. След гл. 41 Костенечки започва да го нарича с титлата „деспот”, след като Стефан получава деспотския сан от византийския император, „благочестивия цар Йоан”[16]. По-късно Костенечки разказва за повторното даване на деспотска титла и от съвладетеля на Йоан-Мануил II. Аз се постарах да използвам подходящата титла, в зависимост от това коя е актуална към дадено събитие. За разглеждания период Стефан Лазаревич е единствено княз.

Началото на дипломатическите връзки между двамата е поставено с брака между Баязид и сестрата на Стефан. Срещу ръката на сръбската княгиня Оливера, Баязид обещава да не напада младия сръбски владетел. По това време проунгарски настроените благородници се опитват да подтикнат към съпротива срещу османците, но когато се стига до въоръжен бунт, потушен от протурски настроената фракция, Стефан взема решение[17]. Младият владетел е посъветван и от майка си Милица да се признае за османски васал и като знак на добра воля изпраща сестра си Оливера на Баязид[18]. „И пратениците му (на Баязид) се уговориха с благочестивата му госпожа за по-малката й дъщеря Оливера ... И тогава отива и приснопаметният ѝ брат със сестра си при самодържеца, и оттогава сръбската страна беше поробена“[19]. След като отношенията с Лазаревич са уредени, Баязид прави свои васали и Вук Бранкович и Георги Страцимирович и по този начин завладява всички територии на княз Лазар и ограничава претенциите на Унгария.

В края на 1393 г. се споменава за първия пример на промяна в османската политика към балканските владетели. В Сяр е свикана среща на всички васали на Баязид, а там се събират Стефан Лазаревич, император Мануил II Палеолог, морейският деспот Теодор Палеолог, Константин Драгаш и вероятно още някой. Според императора, отразил по-късно впечатленията си, всички си помислили едно и също – че това е последният им час[20]. Можем да си представим изумлението на владетелите, които рядко се срещат и двама помежду си, изведнъж да се видят толкова много на едно място. Срещата не завършила както предполагали, вероятно защото някои от османските съветници на Баязид го разубедили.

През 90-те години на XIV век за младия сръбски владетел Стефан се споменават отделни сведения в житието му. Той управлява с позволението на Баязид, а османският владетел дори се превръща в арбитър при спорове между Стефан Лазаревич и негови подчинени. Житието позволява да се разбере, че Баязид е благосклонен към Стефан и споменава, че османският владетел е посъветвал младия княз как да се възползва от бъдеща разпра между синовете му. Костенечки разказва за някои моменти от живота на младия Стефан, като проблемите, създадени му от бунта на сръбските войводи Никола Зоик и Новак Белоцърковник. Ситуцията се развила до степен те да обвинят Стефан пред Баязид в измяна и заговор с унгарците[21]. След намесата на княгиня Милица[22], Баязид е склонен да изслуша лично Стефан Лазаревич. Последният отива при османския султан и му разказва намеренията си, при което се случва нещо невероятно – Баязид обявява бъдещия деспот за свой „най-голям и любим син“ и го съветва докато е жив да подчини велможите си, а след смъртта на османския владетел да се възползва от борбата за власт между синовете му. Тук обаче Костенечки споменава нещо интересно. В разговора за отношенията на Стефан с унгарците, Баязид го уверява че с тяхна помощ няма да успее да постигне нищо. За пример той посочва българските царе, които „си спомня по име“ и „другите“[23]. Кои ще да са тези други владетели обаче, Костенечки не разказва. Дали отношенията между сръбския владетел и османския султан са били чак толкова близки, като на баща и син, е доста съмнително. Все пак бащата на Стефан – княз Лазар, е причина за смъртта на бащата на Баязид, а мирът, сключен след Косово поле, е по-скоро стечение на обстоятелствата.

От изложеното до момента става ясно, че същността на отношенията между княз Стефан и Баязид I се определя като васална зависимост на сръбския княз от османския владетел. Макар че князът споменава за тежестта на васалната си отговорност, той се проявява като верен васал, като има достатъчно примери за това. От васал като Лазаревич Баязид има голяма изгода – изпраща го при войни с унгарци и изобщо срещу непокорните си васали, като, разбира се, с него изпраща и свои отряди, по-скоро да следят как се е държал в битката. По този начин освен че изтощава своите противници, а васалите си държи в подчинение, успява да запази собствените си воини за бъдещи сблъсъци. Тук е мястото да добавя, че използвайки васални християнски отряди за походи, особено в Мала Азия, османците изтощават евентуалните си противници на Балканите и най-вече черпят от военния им опит. Според Ханс Шилтбергер, немски оръженосец, пленен при Никопол, именно християните, по-конкретно сръбските отряди, вкарали в османската армия огнестрелното оръжие[24]. Те са носители на нови военни технологии, които османците включват в арсенала си. Това е доказателство за голямото влияние, което оказва сръбската държава в османското завладяване на Балканите.

Пример за васалната зависимост на Стефан са походите срещу Влашко, които Баязид организира. През май, 1395 г. се състои битката при Ровино поле. На това място се събират османските васали Стефан Лазаревич, Константин Драгаш, владетел на Велбъждкото деспотство (1378–1395) и Крали Марко, син на Вълкашин и владетел на Прилеп (1971–1395). Походът е насочен срещу влашкия войвода Мирчо Стари (1386–1418), който оказва съпротива на османската експанзия. Две години по-късно Баязид отново организира поход, този път към Босна и като изпраща синовете си и Стефан Лазаревич. След поредица от завоевателни походи на юг към Солун и околността, до османския султан достига новината за приближаването на Тимурленг от изток и предложението му Баязид да се признае за негов васал и да му плати данък. Според думите на Костенечки, когато Баязид „чу тези неща, побесня и се стремеше към бран, и се готвеше да даде отпор, и злословеше и пращаше страшни писма“[25]. Започва подготовката за известната Ангорска битка, в която Стефан Лазаревич, като османски васал, трябва да се включи. Авторът хвали приснопаметния Стефан за храбростта, показал по време на битката, като с отбраната си войска поразил хиляди монголски воини. Споменава, че Стефан дори се опитал да помогне на сюзерена си, който бил обграден от монголците, но поради намалелите си сили се отказал да настъпва. Вероятно бъдещият деспот е проумял навреме опасността от евентуален враг, по-силен от Баязид. Битката при Анкара завършва с разгром на османската армия и хвърля младата държава в сериозна политическа криза, изразила се като гражданска война за период от 11 години. Или както гласи едно точно определение – проявите на кризата „съвпадат със симптомите на добре известната ‚детска болест‘ на феодалните общества“, а именно за конфликта между новата османска върхушка и номадските традиции[26].

В отношенията си с Баязид I, Стефан Лазаревич се проявява като верен васал, който често оказва ценна помощ на сюзерена си. Пуркович разказва за положителните качества на деспота. Той е много храбър, проявил се в четири битки на помощ на Баязид – при Ровине против влашкия войвода Мирчо Стари, в битката при Никопол 1396 г., при босненско сражение от 1398 г., както и при Анкара през 1402 г.[27]. Не можем да не направим сравнение между деспота и българския цар Иван Шишман, като последният се отличава с всякакви усилия срещу османските завоеватели. От днешна гледна точка сравнението не е в полза на деспот Стефан, но за съвременниците на описаните събития, политиката на сръбския владетел е най-правилната, защото държавата и населението оцеляват още няколко десетилетия. Не можем да упрекваме Стефан Лазаревич в недалновидност или липса на християнска солидарност, защото от негова гледна точка, действията му са правилни, особено когато с неговите усилия Моравска Сърбия оцелява до средата на XV век.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелов, Вл.** Сърбия и сърбите през погледа на византийските историци. – История. Научно-методическо списание, 2003, XI, № 3-4, с. 29–30.

[2] **Ангелов, Вл.** Пак там, с. 38–39.

[3] **Нешри, М.** Огледало на света. <http://www.promacedonia.org/kalojan/mn/mn_121-150.html#237> 07.05.2015.

[4] **Куев, К.** Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. София, 1986, с. 333.

[5] **Константин Костенечки.** Съчинения. Сказание за буквите. Прев., бел. и послесл. Анна-Мария Тотоманова. София, 1993, с. 156.

[6] **Тютюнджиев, Иван.** Българската анонимна хроника от XV в. В. Търново: Елпис, 1992.

[7] Княза урежда външнополитическите си отношения с Унгария и съседните владетели от Босна, Косово и България. За повече информация Вж: **Матанов, Хр., Р. Михнева.** От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571. София, 1988, с. 79–80.

[8] В Средновековието имало два стандарта за пълнолетие, като първият е на 14 години, а вторият на 18.(За повече информация Вж: **Шуица, Марко.** Моравска Србија на крају XIV века-питање државно-правног континуитета у светлу ограниченог суверенитета. – В: Моравска Србија. Историја-култура-уметност. Београд-Крушевац, 2007, с. 41–42.

[9] Градът е отстъпен от крал Сигизмунд на княз Стефан, когато последният му става васал, за определен период от време – до смъртта на сръбския княз. **Константин Костенечки.** Съчинения. Сказание за буквите. Прев., бел. и послесл. Анна-Мария Тотоманова. София, 1993.

[10] **Константин Костенечки.** Съчинения. Сказание за буквите. Прев., бел. и послесл. Анна-Мария Тотоманова. с. 208.

[11] **Матанов, Хр., Р. Михнева**. От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571. София, 1988, с. 84.

[12] Пак там, с. 95.

[13] През 1377 г. османската столица е преместена в Одрин (От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571. София, 1988, с. 64)

[14] Пак там, с. 84.

[15] **Матанов, Хр.** Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2002, с. 393.

[16] **Тотоманова, А.-М.** Езикови аспекти на царската титулатура през средновековието. София, 2009, с. 270–271.

[17] **Имбър, К.** Османската империя 1300–1481 г. <http://istorianasveta.eu/pages/posts/osmanskata-imperija – 1300–1481-6-645.php> 07.05.2015.

[18] **Матанов, Хр.** Средновековните Балкани. Исторически очерци. София, 2002, с. 447.

[19] **Константин Костенечки.** Съчинения. Сказание за буквите. Прев., бел. и послесл. Анна-Мария Тотоманова. София, 1993, с. 150.

[20] **Матанов, Хр., Р. Михнева.** От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571. София, 1988, с. 87.

[21] **Константин Костенечки.** Съчинения. Сказание за буквите. Прев., бел. и послесл. Анна-Мария Тотоманова. София, 1993, с. 152.

[22] **Пурковић, М.** Кнез и деспот Стефан Лазаревић. Београд, 1978, с. 52–53.

[23] Пак там, с. 153.

[24] **Шилтбергер, Х.** Пътепис. Прев. от нем. М. Киселинчева. София, 1971, с. 27.

[25] Пак там, с. 157.

[26] **Матанов, Хр., Р. Михнева.** От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571. София, 1988, с. 144.

[27] **Пурковић, М.** Цит. съч., с. 72

PETERHOF: ВЪЗНИКВАНЕ, РАЗВИТИЕ И ЗНАЧЕНИЕ НА ХАНЗЕЙСКИЯ КОНТОР В НОВГОРОД (XII–XV В.)

Марио ФИЛИПОВ
МП „Средновековното общество – идеология, политика и култура“
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. д-р Александър Николов

The German Hansa is undoubtedly a significant phenomenon with large significance for the European societies in the Middle ages. The Hansa of the merchants of Gotland Island occurred in the middle of the XII century. At first it was an association of merchants from German cities along the Baltic coast and the island of Gotland. In the XIV and XV century the Hansa rose as trading confederation of free cities, and monopolized North European trade and became the main intermediary between the Central, Northern and Eastern Europe.

The *Kontore*, or associations of German merchants abroad, were the backbone of Hanseatic trade. They were founded spontaneously at different times and had special privileges by the ruling powers wherever they settled. Also they were governed by regulations which became progressively stricter, and came under the jurisdiction of the central assembly of the Hansa – the diet of Lьbeck after XIV century. If one were to count up all the German merchant settlements, not only in Northern and Eastern Europe, but also those on the Atlantic coast as far south as Portugal, the total would be several score. Some of those settlements were more important than the others. Four of them were the main outposts of the Hanseatic League, and fundamental to its prosperity. There were the *Kontore* at Novgorod, Bergen, London and Bruges. The rise of a great *Kontor* was possible only under certain conditions which did not existed everywhere, and its organization was much more vigorously regulated than of the other home towns. Each had its own leaders, tribunal and treasury. In this case we can talk about a typical medieval corporation.

In this paper I will try to make an observation of one of the so-called Great *Kontore* – the one situated at Novgorod, and called *Peterhof*, or “the court of St. Peter”.

First I will introduce briefly the common historical concepts of the *Hanseatic league* and the *Kontore*. Secondly, by using some source

material like the Statutes of *Curia Sancti Petri* (*Scra*), and some of the treaties between Novgorod, Lьbeck and Visby, I will try to describe the history of establishment of the Hanseatic Kontor in Novgorod, its structure, social composition and law organization. I will outline also some matters, connected to the dynamic and sometimes contradictory relations between the locals and the German merchant community at Novgorod between XIII and XV centuries, and their significance for Eastern and Northern European trade in general.

I. Ханзейската лига

Германската Ханза (среднодолноемски *Dudesche Hanse*; лат. *Hansa Teuthonicorum*[1]) е особено явление с изключително значение за историята на средновековните европейски общества. По ред причини проблематиката, свързана с нея, е слабо позната на българската историография. Ханзата, в своята същност е голяма асоциация, найнапред на търговци, а впоследствие и на градските търговски гилдии в Северна Европа, но нейните характеристики са далеч по-комплексни. Хронологически не е лесно да се постави нейното начало. Германската и руска историография отбелязват периода около 1160 г., когато се създава икономическото обединение между търговци от земите на Северна Германия и о-в Готланд[2]. Френският историк Филип Долингер предлага датата да бъде фиксирана в 1161 г., когато под егидата на херцог Хайнрих Лъвът е сключен мирен договор, който поставя начало на общността на свободните германски търговци, търгуващи с Готланд (*universi mercatores imperii Romani Gotlandiam frequentates*)[3]. Първоначално Ханзата не се различава много по своя характер от типичните за периода търговски гилдии. Постепенно обаче този съюз ще се разширява, за да изгради търговски монопол в по-голямата част от Северно и Балтийско море, от Норвегия до Англия. В ерата на своето могъщество Ханзата обединява десетки търговски гилдии в редица градове, превръщайки се в основен посредник между Централна, Северна и Източна Европа. Като неин център се налага основаният в 1143–1159 г. град Любек, където най-често се провежда и събранието на Лигата (*Hansetag*).

В своята същност тази своеобразна търговска конфедерация трудно се подава на едностранно определение, понеже организацията ѝ обхваща множество аспекти. На първо място тя не е само меркантилно обединение, но има и политическо значение и в някои случаи действа като политически субект, обединяващ свободните градове. Всички градски търговски гилдии в рамките на Ханзата се ползват с определени привилегии и взаимопомощ. Не липсват обаче и случаи на конфликти, когато те воюват помежду си, защитавайки своите собствени икономически и политически интереси. Долингер употребява подходящия термин „Ханзейска лига”, който се използва и през Средновековието, макар да става официален едва в средата на XIV в.[4]

В периода XIII–XVI в. в редица държави съществуват ханзейски поселения, десетки от тях използват в администрацията си правото на Любек и Хамбург, приносите на ханзейското корабостроене са огромни, а ханзейските търговци повлияват на социално-политическото и урбанистичното развитие на редица градове. В пиковия си момент Ханзата обединява повече от 70 селища в Прибалтика и вътрешността на Свещената Римска империя. Тя подържа преки и постоянни търговски връзки с южните части на Стария континент, доминирани от италианските градове, като експлоатира умело морските пътища. С изместването на основните търговски пътни артерии и засилването на Кралство Швеция и Московското княжество, Ханзата започва да губи своето влияние и могъщество в началото на XVI в.

Наследството на Лигата е живо и в Съвремието и влиянието на нейните традиции все още се чувства в европейското общество. И до днес за някои градове като нарицателно остава името им *ханзейски град*, каквито се Хамбург, Любек и Бремен. През 1980 г. в Зволе се създава „Нова Ханза” (*Die Neue Hanse*), като обединение на градовете в Балтика и Северна Европа, бивши ханзейски членове, с цел насърчаване на туризма, икономическите връзки и културните взаимоотношения в региона[5].

Опряна върху десетките ханзейски градове в цяла Европа, обединени политически и икономически в рамките на Ханзейската лига, зараждащата се едра търговия благоприятства появата и развитието на търговски фактории, които допълват експанзията на Християнския свят. Търговските операции в Балтика и Северна Европа зависят до голяма степен и от т.нар. „контори” (среднодолноемски *Kontor*)[6]. По своята същност те представляват задгранични представителства и форпостове на германските търговци. Ако можем да дадем еднозначно определение за контор, то ще бъде в рамките на представите за типичната средновековна корпорация. Те възникват в градове които нямат членски статут в рамките на Лигата, но все пак са с ключово значение за контрола на търговските пътища и определени ресурси. Обикновено конторите са покровителствани от местните власти и се ползват с определени привилегии. Търговците, които участват в тези общности са със статут на членове на Ханзата. Вътрешно тези обединения имат собствена администрация и правила за регулация на търговските и правни отношения, които често са много строги. Четири са т.нар. големи контори, разположени в Берген, Лондон, Брюж и Новгород. Може да се каже, че тези форпостове съставят гръбнака на цялата търговия в Северна Европа през Зрялото и Късно средновековие.

II. Конторът в Новгород

Има редица фактори, от които зависи установяването на даден контор и неслучайно сред основните четири големи, е създадената във Велики Новгород фактория. В историята тя остава с името *Peterhof* или „двор на Свети Петър", по името на католическата каменна църква, строена за немските търговци[7]. Градът Новгород е обвързан икономически с немските градове и Готланд много преди създаването на Ханзата, а географското му положение благоприятства контрола на търговията с определени, ключови суровини. Целта на доклада е възможно най-кратко и ясно да се разгледа в исторически план възникването, същността и администрацията на Новгородския контор и неговото значение.

Историята на търговските и културни връзки на Новгород със Северна и Западна Европа намира отражение в разнообразни като вид източници. На фона на това, което се знае за останалите 3 големи контора, изворовата база за Peterhof е сравнително богата и добре проучена. Тя намира отражение в редица писмени документи, археологически материали, както и нумизматични и сфрагистични данни.

На първо място са основните писмени източници, разделени от Елена Рибина на две групи – официални документи и наративи[8]. Към първата група спадат Търговски договори и грамоти от XII–XV в. между Новгород и о-в Готланд и немските градове (най-старият известен от тях е сключен в 1191–1192 г.). Към момента на науката са известни 19 търговски договора и 33 грамоти, запазени на среднодолнонемски, латински и руски език[9]. Сред най-важните документи са преписите на Устава на Немския двор (*сднем. scra*), запазен в 7 редакции[10]. Най-ранната или Първа редакция – е от първата третина на XIII в., а най-късната е съставена в XVII в., когато вече конторът е извън ханзейската власт. Запазени са и търговски книги и постановления, кореспонденция на отделните търговци. В това число влизат и типичните за района на Новгородското княжество грамоти, писани на брезова кора. Количеството писмени документи с чуждестранен произход, пазено в архивите на Любек, Гданск, Рига, Талин, Тарту и други градове значително превишава това на руските домашни източници. Значителни и богати на информация относно търговските отношения с Новгород са корпусите с протоколи от Ханзейските събрания, провеждали се през вековете, както и търговските книги на Немския двор. Налице са и редица наративи от руски произход като „Легенда о Посаднике Добрыне”, съхранена в три преписа от XVI–XVII в. или „Хроника” на Адам Бременски (1070 г.), от която може да се почерпи полезна информация за търговските пътища и ранните контакти на Новгород с Дания[11].

От 1968–970 г. в т.нар. Готски двор се провеждат системни разкопки и наличния материал хвърля допълнително светлина върху естеството на търговията и бита на пребиваващите в града търговци от Готланд и Ханзейските градове[12].

Както вече бе споменато, подобно на останалите контори, така и този в Новгород е избран като локация неслучайно. Още в Доханзейския период налице е една доста интензивна търговия, между редица западни държави и Новгород. С кратки прекъсвания тя продължава да се развива. Основен търговски партньор, преди установяването на ханзейския контор са жителите на о-в Готланд със столица Висби. Цялата търговия в Балтика е обвързана с пристанища на Готланд, контролиращ търговията с херинга в региона. Готландци установяват свой собствен търговски квартал в Новгород в XII в., който носи името Двор на св. Олаф или Готски двор. От 1160 г. немските търговци се превръщат в техни постоянни партньори и първоначално се настаняват в техния квартал при своите ежегодни пътувания на Изток. Постепенно те вземат инициативата в свои ръце. Около 1192 г. новгородският княз Ярослав сключва договор с Готланд и немските градове, чрез който се регулират мирните отношения, посланичествата и търговията[13]. Именно тогава немските търговци установяват в Новгород своята търговска фактория, останала в историята с имената *Peterhof,* и *Немски двор.* Елена Рыбина предлага хронологията на развитието на Новгородския контор да бъде разделена на общо 8 етапа. Първият маркира периода от основаването на Готския двор до 1192 г., а последният 8-ми – от 1603 г. до края на XVII в., когато факторията е закрита за втори път, а градът окончателно загубва своето влияние[14]. През вековете различни ханзейски градове се стремят да наложат авторитета си над новгородския контор. В ранните етапи Висби и Любек си поделят инициативата, а в средата на XIV в. по-близките географски ливонски градове засилват влиянието си и в 1392–1494 г. се разпореждат еднолично с ханзейските търговски операции в Новгород. Борбата за влияние в региона е обяснима с естеството на изнасяните за Запада стоки и суровини, чието търсене е значително. Все пак Велики Новгород, въпреки че не е член на Ханзейската лига, във времето на своя разцвет е един от най-големите центрове на международната търговия в Североизточна Европа.

Оттам за Северна и Западна Европа се изнасят восък и скъпи кожи (предимно белки, бобри, мечки, а от XIV век – хермелин). От Ливония а след това от Тевтонския орден и Германия основен импорт са тъканите, солта, виното, германското пиво и цветните метали. Археологическите разкопки показват сериозен импорт на сребро, под формата на монети. Особено търсен от Новгородското княжество е кехлибарът, чиито основни находища са в Прибалтика. Много аспекти на тези търговски взаимоотношения са строго регламентирани. Качеството на стоките е един от тези аспекти. В сключена от 1342 г. договорна грамота между Новгород, Рига и Любек се регламентира ясно какъв точно восък ще бъде изкупуван от немските търговци:

...а след Деня на Свети Петър и Свети Павел те (немските търговци) повече да не вземат от новгородците восък с примеси, който би бил смесен с масло или жълъди, или със смола, или с грах, нито в Новгород, нито в Псков, нито в Полоцк, нито в Юриев, нито в Рига, нито в Коливан, нито на Готския бряг. Немците да вземат от новгородците само чист восък, такъв, какъвто го дава Бог...[15]

Велики Новгород, развива значителна търговия с околните руски градове, особено щом се отнася до зърното, което винаги е в недостиг в тези земи. Търговската важност на града предполага и ожесточените борби за регионално влияние, които се водят сред градовете – членове на самата Ханза за контрол над Немския двор.

Самото име *Peterhof* произлиза от това на каменната католическа църква св.Петър. Мястото му се е намирало според данните от археологическите разкопки на десния бряг на река Волхов, недалеч от пазарния площад (фиг. 1). През XIV в. има достъп до речното пристанище. Площта е заградена с палисада, с една входна порта, охранявана през нощта, както гласи четвъртата редакция на скрата[16]. Разкопките на Готския двор показват, че в 1400 г. диаметърът на използваните за палисадата дървета е около 40 см, докато дебелината на обичайните огради от този тип във вътрешността на града не надвишава 12-14 см[17].

Принципите на структурата и организацията на Новгородския контор са изследвани до голяма степен, благодарение на наличните преписи на устава на Петерхоф – *scra*.

Храмът „Св. Петър" е основната административна сграда и център на Немския двор, подобно на „Св. Олаф" в Готския двор. Самата сграда на „Св. Петър" се използва не само за религиозни цели, но също така там се е складира част от стоката на пребиваващите търговци. Там се намират съкровищницата и архивите на търговската общност, както и регламентираните везни за претегляне. Всяка нощ входът към двора се затваря, а специално регламентирани пазачи (*kerkensleper*) пазят залостената отвътре църква. Уставът е стриктен относно съхраняването на товарите на търговците в сградата. Категорично например се забранява складирането им в близост до олтара, под заплаха от глоба в размер 10 гривена (марки) сребро. В случай на атака църквата е и последно място за спасение на немските търговци. Днес тя не е запазена, а все още не са проведени разкопки на предполагаемият терен. От изворите става ясно, че наред с храма, наоколо се разполагат жилищните помещения на търговците. Самата търговия с местните се извършва извън пределите на Немския двор.

Особеностите на климата и терена в района на Новгород предполага определена организация на дългите и изпълнени с опасности търговски пътувания. Времето между XI–XIII в. е епоха на т.нар. „Търговска революция" в Европа. Епоха на т.нар. странстващи търговци, търсещи удобни възможно най-безопасни пътища. Неслучайно ханзейските търговци предпочитат морските и речни пътища към Новгород, въпреки значителния риск от корабокрушения и пиратства. За времето си това е най-бързият възможен начин на транспортиране на стоки в значителни обеми. Капацитетът на ханзейските кораби тип *koggen* в края на Средновековието достига до няколко хиляди тона вместимост[18]. Основния контингент от пътуващи търговци в първите етапи на развитие на Новгородския контор се състои именно от странстващите *mercatores*. В зависимост от сезона към града се отправят два пъти годишно т.нар зимни (*Winterfvahrer*) и летни (*Sommervahrer*) търговци, пътуващи по вода и суша. Първите пристигат през есента, а вторите в късна пролет, за да останат за период от 6 месеца. Всяка от групите има отделна организация. Те избират свои собствени старейшини, споменати в устава като *Oldermen, Olderlud*е[19]. Търговският им път има начални точки от град Любек, Висби и Ливонските Ханзейски градове в Балтийско море, като продължава през Финския залив до река Нева и Ладожкото езеро. От там се свързват с местните руски водачи. От корабите товарите се прехвърлят на речни баржи и нагоре по течението на река Волхов пристигат до Велики Новгород (фиг.2).

В *Peterhof* животът на немските търговци е строго регламентиран. Летните и зимните посетители са независими едни от други. До XIV в. Олдерманът им практически е избиран от сформиращ се съвет на търговците (среднодолноемски *stevene*). Ако избраникът откаже да заеме поста, може да му бъде наложена висока глоба от 10 сребърни марки. Той има определени административни и съдебни задължения, също така отговаря и за хазната на Peterhof., попълвана ежегодно от такси и глоби. Олдерманът посочва 4 свои помощници. С нарастване на влиянието на градовете се стига дотам, че старейшината е назначаван и пращан от доминиращите контора градове. Постепенно Новгородският ханзейски контор попада във все поподчинено положение спрямо ханзейските градове, които се опитват да налагат повече рестрикции. Към XV в. старейшините са заменени с управител на двора *(hoves knecht*) – длъжност, която първоначално е заемана от помощника на старейшината. Управителят на двора остава целогодишно в града и се грижи за вътрешните дела на Peterhof и се явява основен дипломатически представител пред новгородския управител и княза. Наред със старейшината на двора, има и такъв, отговарящ за самата църква. Това обикновено е грамотно, духовно лице отговарящо за оформяне на кореспонденцията, търговските книги и архива. Докъм началото на XV в. броят на грамотните сред ханзейските търговци в Новгород е все още сравнително нисък[20].

Сред членовете на факторията има търговци, които сключват самостоятелни сделки от свое име (*maistermanne*); млади търговци-комисионери (*geselle*), които представляват командировалите ги търговци; ученици (*lerekinder*) и слуги (*knapen*). В XV в., наред със свещеника, занимаващ се с документите в Peterhof, се появяват и грамотни светски лица, своеобразни секретари, помагащи на неграмотните търговци. Известни са названията на тази длъжност от останалите ханзейски контори – *schriver(e), klerk, secreter.*[21] С развитието на европейската търговия, воденето на делата все по-рядко е свързано с опасностите на дългото пътуване на главата на търговската фамилия. Търговските сделки все по-често са повелявани на неговите синове или назначени по случая комисионери. Все повече време богатият ханзейски търговец на XIV–XV в. прекарва в своята кантора, сключвайки своите сделки чрез кореспонденция. Настъпва пиковото време на търговските съдружия в голяма част от Европа[22].

С времето количеството на пребиваващите млади търговци и комисионери расте значително в Немския двор. В XV в. тяхната численост достига около 200, което създава големи проблеми с дисциплината в Немския двор, както показва част от кореспонденцията на управителите.

Нататък, уважаеми господа, доколкото ни е известно тук се случват много интересни неща: така младите хора прекарват тук в безделие цялата година и не се занимават с нищо, освен това, че купуват от русите на кредит, пропадат в пивницата и продават бира с бъчви и мерни съдове[23].

През XIV–XV век Ханзейската лига изживява годините на най-големия си възход, когато държи в ръцете си всички връзки на западноевропейската търговия и поема ролята на генерален посредник между Централна, Северна и Източна Европа. Новгородския контор в Peterhof изиграва своята ключова роля, наред с останалите големи ханзейски контори. Значението му за цялата регионална търговия е огромно. С началото на XV в. Немският двор, който в най-добрите си години бива посещаван от над 200 самостоятелни търговци или техните помощници, започва да губи своето влияние и запада, докато е затворен в 1494 г. по волята на великия московски княз Иван III Василиевич. По-късно той е възстановен отново, но подобно на Велики Новгород, никога не достига предишното си ключово за търговията в Североизточна Европа и Прибалтика влияние.

БЕЛЕЖКИ

[1]Среднодолнонемският през Същинското средновековие се превръща в стандартен говорим език в значителна част от градовете в Северна Европа, станали впоследствие членове на Ханзейската лига, Вж: – **Dollinger, Ph.** The German Hansa. Stanford. 1970, p. XIX.

[2] Подробнен преглед на най-важните германски и руски изследвания по въпроса е представен във: – **Рыбина, Е.** Новгород и Ганза. Москва, 2009, с. 18–27.

[3] **Dollinger, Ph.** Op.cit., p. 24–26.

[4] Op.cit., p. XIX–XX.

[5] Städtebund – Die Hanse <http://www.hanse.org/en/the_hansa/> 26.02.2015.

[6] **Dollinger, Ph.** Op.cit., p. 98–99.

[7] **Angermann, N.** Das Novgoroder Hansekontor. – In: Hansischen Geschichtsblätter, No. 109, 1991, p. 83–93.

[8] **Рыбина, Е. А.** Цит.съч., с. 10–18.

[9] По-голямата част от източниците са събрани и преведени на руски. Вж: *Грамоты Великого Новгорода и Пскова.* Под ред. **Валка, С.**, Москва-Ленинград, 1949, с. 55–129.

[10] **Schlüter W.** Die Nowgoroder Schra in sieben Fassungen vom XIII bis XVII Jahrhundert. Dorpat. 1911.

[11] **Рыбина, Е.** Цит.съч., с. 10–18.

[12] Пак там, с. 19.

[13] Грамоты Великого Новгорода и Пскова…, с. 55–56.

[14] **Рыбина, Е.** Цит.съч., с. 128–129.

[15] Грамоты Великого Новгорода и Пскова…, с. 73–74.

[16] **Schlüter, W.** Op.cit.; Превод на IV скра по И. Клейненберг Вж.: Рыбина, Е. А. Цит.съч., Прил. 1.

[17] **Сквайрс, Е., С. Фердинанд.** Ганза и Новгород: Языковые аспекты исторических контактов. Москва, 2002, с. 22–23.

[18] **Льо Гоф, Ж.** Търговци и банкери през Средновековието. София, 1999, с. 10–14.

[19] **Dollinger, Ph.** The German Hansa. Stanford. 1970, p. 99–101.

[20] **Сквайрс, Е. С.Фердинанд.** Цит съч., с. 29.

[21] **Сквайрс, Е. С.Фердинанд.** Цит съч., с. 25–28.

[22] **Льо Гоф, Ж.** Цит съч., с. 17–22.

[23] **Сквайрс, Е., С. Фердинанд.** Ганза и Новгород…, с. 25 и прил. I, 4.

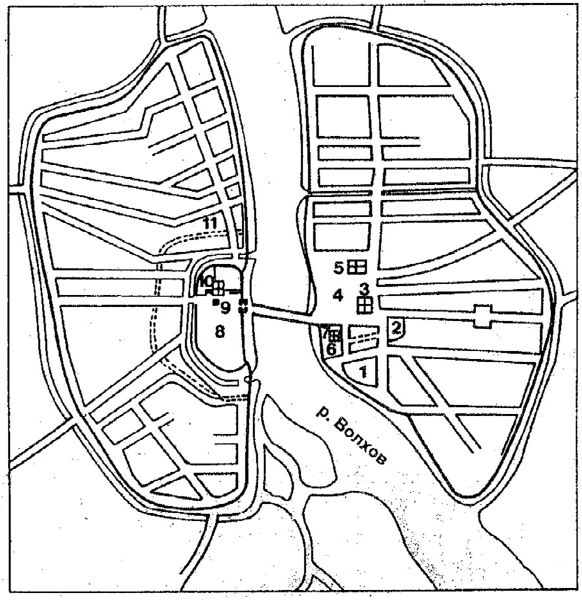
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
р. Волхов

Рис. 3. План Великого Новгорода. Археологическая реконструкция.
Торговая сторона: 1 — Готландское подворье; 2 — Петрово подворье с каменной церковью св. Петра, жилыми помещениями, складами, тюрьмой, больницей, баней, общей кухней и трапезной палатой; 3 — церковь Параскевы Пятницы; 4 — торг; 5 — церковь Ивана на Опоках; 6 — собор Николы на Ярославовом дворище; 7 — княжеский двор; 8 –11 — Детинец: 9 — собор св. Софии; 10 — «Архиепископский дворец»; 11 — стены Детинца.

Фиг.1. План на Велики Новгород, археологическа реконструкция

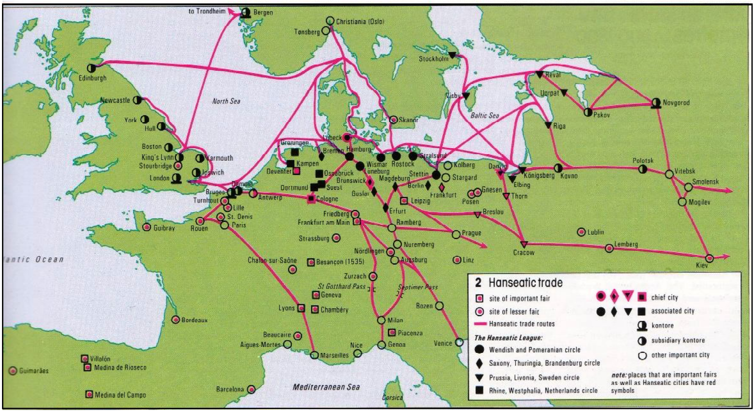
to Trondheim
Bergen
Christiania (Oslo)
Tønsberg
Stockholm
Edinburgh
North Sea
Reval
Visby
Dorpat
Novgorod
Pskov
Newcastle
York
Hull
Skanör
Baltic Sea
Riga
Boston
King's Lynn
Stourbridge
Yarmouth
Ipswich
London
Groningen
Lübeck
Bremen
Hamburg
Wismar
Rostock
Stralsund
Kolberg
Danzig
Polotsk
Vitebsk
Smolensk
Kampen
Deventer
Osnabrück
Lüneburg
Brunswick
Stettin
Stargard
Königsberg
Kovno
Elbing
Thorn
Mogilev
Dortmund
Soest
Magdeburg
Berlin
Frankfurt
Gnesen
Posen
Bruges
Damme
Turnhout
Antwerp
Cologne
Goslar
Leipzig
Erfurt
Breslau
Lille
St. Denis
Paris
Guibray
Rouen
Friedberg
Frankfurt am Main
Bamberg
Prague
Lublin
Strassburg
Nördlingen
Nuremberg
Augsburg
Linz
Cracow
Lemberg
Kiev
antic Ocean
Chalon-sur-Saône
Besançon (1535)
Zurzach
St Gotthard Pass
Septimer Pass
Geneva
Chambéry
Lyons
Bozen
Bordeaux
Milan
Beaucaire
Aigues-Mortes
Piacenza
Genoa
Venice
Nice
Marseilles
Villalón
Medina de Rioseco
Guimarães
Medina del Campo
Barcelona
Mediterranean Sea
Corsica
2 Hanseatic trade
site of important fair
site of lesser fair
Hanseatic trade routes
The Hanseatic League:
Wendish and Pomeranian circle
Saxony, Thuringia, Brandenburg circle
Prussia, Livonia, Sweden circle
Rhine, Westphalia, Netherlands circle
chief city
associated city
kontore
subsidiary kontore
other important city
note: places that are important fairs as well as Hanseatic cities have red symbols

Фиг.2. Пътища на ханзейската търговия.

ПРЕСЕЛЕНИЯ ОТ ТЪРНОВО В ПОСОКА СРЕДНА СТРУМА: ХИПОТЕЗИ И ПРИЧИНИ

Кристиян КОВАЧЕВ
специалност „История“, III курс
Югозападен университет „Неофит Рилски“
Научен ръководител: доц. д-р Валентин Китанов

The report is a review in historiography associated with the issue of internal migrations. The report is based on documents (Ottoman registers), kept in the National Library “St. St. Cyril and Methodius”. These documents draw Spasina Hisarlushka’s attention. This report examines the possible migration of a group of people from Tarnovo towards the Struma river in the late Middle Ages.

Миграцията е характерна черта и склонност на човешката природа към търсене на нови хоризонти, но и на по-спокоен живот. Те са присъщи за всяка историческа епоха и се наблюдават почти винаги при по-специфични исторически събития, процеси и явления, често обвързани с войни, несигурност, глад, епидемии, стопански и климатични промени. Такъв е случаят и с едно вероятно преселение, въпроса за което ще разгледаме в настоящата статия – а именно от Търново към югозападните български земив посока Средна Струма, към днешното село Тросково.

Ето защо си поставям за цел както да информирам аудиторията, така и да провокирам дискусия за един интересен, но не достатъчно изследван аспект от българската история, какъвто представляват вътрешните миграции[1].

Село Тросково е разположено на около 7 километра югозападно от град Симитли, община Симитли, област Благоевград и неговата географска локация през различните периоди се определяла в зависимост от най-значимия близък селищен център, а именно Горна Джумая (дн. Благоевград). Поради тази причина Георги Стрезов определя, че селото се намира на „5 часа далеч от Джумая”[2]. Васил Кънчов отбелязва, че към края на XIX – началото на XX в. в селото живеят 800 християни[3], а по данни на Неврокопската митрополия през 1907 г. селото има 613 жители българи-християни[4].

В миналото село Тросково е известно и с името Търново[5], което е дало основание на някои изследователи да правят предположения с наименованието на столицата на Второто българско царство. Сп. Хисарлъшка-Танева в своето изследване *Тросковският манастир-спомен от Асеневци в Благоевградско* излага вероятността, че селото е образувано от преселници от Търново[6]. В юбилейния сборник „Българското село” от 1930 г. четем следния текст: „Село Тросково – наричано в миналото „Търново”, понеже е образувано (преди 800 години) от преселници от гр. Търново. При нашествието на турците е преместено и преименувано”[7]. В „Държавен вестник” от 1934 г. също е записано, че предишното име на Тросково е Търново, поради факта, че е било основано от преселници от Търново, избягали от османското потисничество и заселили се над местността Ливадище[8]. Твърденията в „Държавен вестник”, в юбилейния сборник и в изследванията на Спасина Хисарлъшка-Танева почиват по-скоро на предположения, а не на строги научни изследвания. През 2009 г. краеведът Крум Костов издава своята книга „История на Крупник – от дълбока древност до наши дни”, където цитира горепосочения юбилеен сборник и излага хипотезата, че името Търново се запазва чак до XVI–XVII в., аргументирайки се на османски документи без обаче да ги цитира по установения стандарт[9].

В тази насока на мисли могат да бъдат отнесени и сведенията на един османски регистър за ленните владения в с. Крупник[10], където е спомената „мезрата Търново”[11], която често се посещава от жители на Крупник и околните села и която се поделя от селяни от селата Крупник и Докатичево. Регистрите се явяват в разглеждания казус важен извор, на базата на които могат да се правят различни предположения най-вече по топонимите, посочени там. Не е за пренебрегване и фолклорът, който като цяло не е исторически обоснован, но вероятно стъпва на исторически базис. До днес малкото все още живи местни възрастни хора си спомнят разказите на техните бащи и деди, че преди много години „хората са дошли от горе”[12], вероятно от север. В своята статия *Население, миграции и поселищни имена в Благоевградско* Сп. Хисарлъшка-Танова, вероятно на базата на направени теренни обхождания, също отбелязва, че „жителите на село Тросково живеят със самочувствието, че са потомци на бежанци от старопрестолния град Търново след завладяването му от османците"[13].

В района наименованието „Търново" се запазва до 30-те години на XX в. В протоколната книга на църковното настоятелство към храм „Рождество на Пресвета Богородица" – с. Симитли, четем, че бившият жител на селото Мустафа Мустафов Кафлуши подарява свои имоти на храма, сред които е и една нива от 4 декара в местността Търново[14]. В проколите за оземляване на лица от Симитли, Ораново, Тросково, Железница, Докатичево и Брестово от 1937 г. пък четем наименования на местности като Долно Търново, Търновски драки, Горно Търново и т.н.[15]

Ако приемем вероятността заселването на селото от преселници от Търново, то логичен е въпросът кога се е случило въпросното преселение. Най-приемливото предположение е, че това става в годините непосредствено след падането на Търновското царство под османска власт, когато завоевателите пристъпили към наказателни мерки. Те отстранили от власт патриарх Евтимий и осквернили патриаршеския храм на Царевец. Както свидетелстват оценките на съвременниците на събитията „човешкият език изтръпва и костите се разтрошават"[16]. Голям брой търновски семейства са пратени в Мала Азия. Може да се предположи, че принудителни изселвания от Търново към други места са станали и заради наложената нова данъчна система.

За събитията от това драматично време Григорий Цамблак ни е дал и следното описание: „Разделяха се деца от бащи и братя от родни братя... Дни на плач бяха ония дни..."[17]. Голяма част от търновци бягат, за да не попаднат под робство, а и да не бъдат избити от османците. Част от тях се отправят на север – към земите на Русия. Трайният спомен от това събитие продължава и през следващите столетия, за да стигнем до епохата на Възраждането, когато „миналото е призвано да свидетелства за настоящето..."[18] и когато преселването от Търново след османското завоевание е събитие, намерило място и в литературата. В страниците на „Цариградски вестник" от 1851 г. четем:

Ах! Твоите чеда къде са?
Едно отиде в Одеса,
друго вътре в Букурещ,
а пък трето в Браила...[19]

Ако предположението за преселване на търновчани в Тросково един ден бъде доказано с автентичен изворов материал, то това ще да се е случило при разселването на града от Търново, когато и част от търновчани се насочват и към Видинското царство, а след това се спускат на юг. Всичко това, разбира се, е в сферата на предположенията.

Създаденото от преселниците от старопрестолния град село Търново (Благоевградско) след известно време било разрушено от османците вероятно към XVII в. На мястото на обрасналите с троскот развалини се появило с. Тросково, създадено вече вероятно от преселниците от Албания, за които ще стане въпрос малко по-късно[20].

За разлика от няколкото си трудове, изцяло посветени на историята на Тросковския манастир и на района около него, в които излага единствено хипотезата за преселение от старопрестолната столица Търново по посока към село Тросково, то в *Население, миграции и поселищни имена в Благоевградско* Хисарлъшка вече допуска и възможността за преселение на бежанци от Югозападна Македония, където също има селища с името Търново[21].

След падането на България под османска власт голямо значение за народностното съхранение играят манастирите. Част от тази манастирска мрежа е и манастирът „Св. архангел Михаил" в с. Тросково, възобновен през 1847/8 г. от рилския монах Серафим (със светско име Златко Юручки). Манастирът съществувал и през Средновековието. Бил построен около 1149 г. – според Серафим Попгаврилов, от двама братя и една сестра, преселници от с. Белица, Петричко[22]. Попгаврилов допуска, че манастирът е разрушен през византийското владичество, а в края на същото това владичество е възстановен[23]. По-късно манастирът вероятно е седалище на крупнишкия епископ.

След падането на Търново като един своеобразен център на духовната култура в югозападните български земи се издига Рилският манастир. Пряко свързана с голямото религиозно средище е и мрежата от храмове в района на Бобошево[24]. Според Серафим Попгаврилов територията на Тросковския манастир включвала земи от споменатото село Бобошево до Кресненското дефиле, река Струма и до вододела на Малешевската планина, което било засвидетелствано от стари документи, които били на разположение на Тросковския игумен Серафим[25].

В литературата е изказано и мнение относно практиката, предприета от османците за разместване на християнското население с цел да се настани на негово място мюсюлманско население[26].

Интересна обаче е датировката, дадена в посочения по-горе юбилеен сборник от 1930 г. Без да са посочени изворови основания, ясно и точно се казва, че преселниците търновчани се заселват в землището на днешно Тросково точно преди 800 г. Като направим математическа справка и извадим от 1930 г. 800 години назад във времето, ще получим 1130 г. Не за пренебрегване е и фактът, че това е по-скоро краеведски, отколкото строго научен труд. На базата на това ние не може да се доверим със сигурност на изложената в него информация. Поради тази причина ще коментирам съвсем накратко тази макар и малко вероятно хипотеза.

Годината 1130 г. съвпада с годините на византийското владичество. Далеч е мигът, когато братята Петър и Асен ще вдигнат въстание. Знаем, че колкото повече едно място е в периферията на дадено държавно формирование, толкова то е по-освободено от налаганата „свише" администрация. Така че може би една от причините е именно тази. По-вероятно е обаче това да е една малка група, предшестваща по-голямата.

Макар и част от Византийската империя придвижването вътре в самото държавно формирование било сравнително лесно. Този извод може да направим след като се запознаем с действията на Петър Делян – внук на цар Самуил, първоначално вероятно е пребивавал в Унгария, след това бил в Константинопол като роб, а след като избягал обиколил целите български земи и се озовал в Белград[27]. Така че придвижването било сравнително лесно при малко повече внимание.

Около средата на XII в. се забелязва известно „роене" на селищата и възникване на нови селища покрай вече съществуващи някога[28].

Която и хипотеза да приемем, трябва да отбележим, че непременно е имало сблъсък на парадигми. Преселниците от Търново са възпитани и живели под лоното на каноническото християнство. Все пак са обитавали земите в центъра на Търновската Патриаршия. Идвайки в района на с. Тросково, обаче те се сблъскват с едно народностно по своя характер християнство, в което ясно личат останките от езическия период. Това донякъде вероятно объркало прииждащата група.

Другият сблъсък ще е на ниво култура. В Търново масата народ е свикнала с вече утвърдена едва ли не градска култура. Идвайки в района на Коматинските скали, те попадат в един друг свят – където културата не е толкова развита, тя е повече от типа селско-битова, като не се набляга ни най-малко на различните украшения[29].

Сведения за наличие на селище в района на с. Тросково се намират през Средновековието. Такива следи са локализирани при махала Качулска. Запазени са основите и на еднокорабен храм[30].

Селото в по-късен етап е споменато под името Торускува в подробен османски регистър на джелепкешаните (овцевъдците) от 1576 г.[31]

Селото – дали заради евентуалната си връзка с Търново, или с наличието на една от важните обители в района, имало и търговски връзки с други краища на българското пространство, а и извън него. За търговски връзки свидетелствуват намерените в местността Кръста монети, представляващи 53 талери от времето на Мария Терезия (1717–1780)[32]. Наред с това от селото е имало няколко души кираджии, които са докарвали с кервани стоки от Солун[33].

През XVIII в. се наблюдава нова вълна на преселници към с. Тросково – този път прииждаща от запад[34]. Това е в периода, когато преселенията от запад на изток са чести и са свързани с кризата в Османската империя и със сепаратизма на провинциалните владетели. Али паша Янински се е закрепил в санджака си Янина и неговите противоречия довеждат до разстройване на селищната система и до вътрешни миграционни вълни. Една от причините за тези миграции е именно търсенето най-вече на спокойствие.

Летописната книга на Тросковския манастир свидетелства за преселение от север, но в края на XVII в. Ето как в нея се представят събитията: „Едва към края на XVII в., когато се отворила австро-турската война, придружена с кипърското въстание; когато турските пълчищи проявили своите нечувани зверства и прокудили маса българи из различните краища на света и на Турската империя. Тогава трима българи от към Дунава, както говори преданието, по всяка вероятност кипровчани попаднали в нашия край (бел. ред. – района на с. Тросково) и се криели дълго време из непроходимите гори. Възползвали се от един доста удобен момент, когато отсъствувал агата ..., що управлявал тогава нашия край. Тримата скитници отишли при кадъната и я помолили да им даде храна и подслон. Обаче булата имала сърце милостиво...” и летописът продължава в наративна форма за тяхното пребиваване и установяване в района на с. Тросково, където към края на дните си „построили няколко църкви и манастири”[35].

Всичките тези миграции се обясняват най-вече с протичащи по това време процеси вътре в Османската империя. „Според различните събития в Отоманската империя турски преселници са престоявали за известно време в селото (бел. ред. – Тросково)...”[36].

Тези евентуални преселения, за които вече споменахме, имат донякъде еднакви и сходни причини:

1. политически – народът бяга с налагането на новата власт в чужди територии или в перифериите на вече създаденото държавно формирование, където ще има по-голяма сигурност и няма да има силен натиск от страна на официалната власт, иначе типичен за по-централните части.

2. социално-икономически – когато по естествен път или по политически причини един район започва да изостава в своето социално-икономическо развитие за сметка на други райони.

За разлика от гореспоменатите и преповтаряни от историографията хипотези за вероятност от миграции към Тросково, последвани от основаването на самото село, може би най-обективната позиция по въпроса изразява един от свещенослужителите в Тросковския манастир „Св. архангел Михаил”, който записва в Летописната книга на манастира: „Кога и как е изникнало селището точно никой не може да каже...”[37].

Важно е да отбележим, че в периферията на българската етническа територия се срещат селища, в които има митове за подобни преселения от Търново[38].

В заключение искам да кажа, че когато коментираме въпроса за подобни миграции от центъра към периферията на българското етническо пространство, не винаги акцентът трябва да бъде поставен върху автентичността на свидетелствата за подобни процеси. По-важно е според мен, че в продължение на столетия това знание е било поддържано от местното население и е било предавано от поколение на поколение. Така то се е утвърдило като една оригинална форма, чрез която е изразяван стремежът за принадлежност към българската народност и за съпричастност към съдбата на българската държава. Самата Спасина Хисарлъшка в една своя изява по Радио „Благоевград” на 8 август 1987 г., говорейки за „неизвестните подробности от съдбата и миналото на Тросковския манастир – просветно и културно огнище на българите от поречието на Средна Струма” казва: „Важното в случая е, че в този край се пазят спомени за връзки на населението му със старите български столици и книжовни огнища”[39]. Не на последно място това е един оригинален фолклорен начин да се осмисли географията на българския етнос.

БЕЛЕЖКИ

[1] По въпроса за миграциите в Османската империя в по-късен етап виж: **Мантран, Р**. История на Османската империя, София, 1999, с. 499–502; **Хисарлъшка-Танова, Сп**. Население, миграции и поселищни имена в Благоевградско – РИМ-Бл-д, НА-Л.Ф. „Спасина Хисарлъшка-Танова”, инв. № 46; От етничност към миграция. Съст. и науч. ред. А. Кръстева. София, 2004; **Борисов, Б. Д**. Демографските промени през XI–XII в. в днешните български земи (археологически свидетелства). – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София, 2006; **Александрова, Е**. Етнодемографски промени в Горноджумайско по време на Балканските войни (1912–1913). – Военноисторически сборник, 2013, кн. 3, с. 67; **Мельов, А**. Кандидатска дисертация на тема „Етнодемографските процеси в Пиринския край, 1878–1944 г.” – РИМ-Бл-д, Отдел „Нова и Най-нова история”, Инв. № 3:5/821.

[2] **Стрезов, Г.** Два санджака от Източна Македония – Периодично списание на БКД в Средец. кн.27 и 28, 1891, с. 21.

[3] **Кънчов, В.** Македония. Етнография и статистика, София, 1900.

[4] Енциклопедия „Пиринскикрай”. Т. II, **гл. ред. Ив. Божилов**. Благоевград, 1999, с. 348.

[5] Според Павел Делирадев името Търново произлиза от растението трън.Виж: **Делирадев, П**. От Черно море до Пирин. София, 1942, с. 17.

[6] **Хисарлъшка-Танева, Сп**.Тросковският манастир – спомен от Асеневци в Благоевградско, РИМ-Бл-д, НА Л. Ф. „Сп. Хисарлъшка”, инв. № 47, л. 37–43.

[7] **Кепов, Ив. П., Хр. Груев, Т. Зъбов, Д. Иванова, Ив. Михайлов, Д. И. Цонев, Ив. М. Илиев, И. С. Кобчев**. Юбилеен сборник „Българското село”, София, 1930, с. 191.

[8] Държавен архив – Благоевград, Спомен 179 – Доклад „Историческото минало и настояще на с. Тросково” – доклад, изнесен на земляческа среща на 21.9.1980 г., съставен по спомени на лица от с. Тросково, с. 2.

[9] **Костов, Кр**. История на Крупник – от дълбока древност до наши дни, София, 2009, с. 55.

[10] **Мельов, А**. Превратности в историческата съдба. – В-к „Пиринско дело”, 1987, бр. 279, 25.11.1987.

[11] **Хисарлъшка-Танова, Сп**. Население, миграции и поселищни имена в Благоевградско. – РИМ-Бл-д, НА-Л.Ф. „Спасина Хисарлъшка-Танова”, инв. № 46, с. 118.

[12] Проведени теренни записи от Кристиян Ковачев през 2015 г. В наличност в Личен архив.

[13] **Хисарлъшка-Танова, Сп**. Население, миграции и поселищни имена в Благоевградско – РИМ-Бл-д, НА-Л.Ф. „Спасина Хисарлъшка-Танова”, инв. № 46, с. 118.

[14] Държавен архив – Благоевград, Ф. 215К, оп. 1, а. е. 1, с. 7.

[15] Държавен архив-Благоевград, Ф 143К, оп. 1, а. е. 24, с. 119–121; Държавен архив – Благоевград, Ф. 143К, оп. 1, а. е. 25, с. 38.

[16] История на България, т. III, София, 1982, с. 365.

[17] История на България, т. III., София, 1982, с. 363-364.

[18] **Боя, Л**.История и мит в румънскотосъзнание.София, 2010.

[19] За Търново – В-к „Цариградски вестник”, 03.03.1851 г., год. А, число 25, с. 3.

[20] **Хисарлъшка-Танова, Сп**. Население, миграции и поселищни имена в Благоевградско. – РИМ-Бл-д, НА-Л.Ф. „Спасина Хисарлъшка-Танова”, инв. № 46, с. 118.

В летописната книга на храм „Св. архангел Михаил” е изложена хипотезата, че името на селото идва от „Тодоровци” – на един от тримата братя, дошли от Дунав към края на XVII в. и заселили се тук; Държавен архив – Благоевград, Ф. 283К, оп. 1, а. е. 84.

[21] **Хисарлъшка-Танова, Сп**., Население, миграции и поселищни имена в Благоевградско. – РИМ-Бл-д, НА-Л.Ф. „Спасина Хисарлъшка-Танова”, инв. № 46, с. 118.

[22] Държавен архив-Благоевград, Ф. 238К, оп. 1, а. е. 84, с. 7.

[23] **Попгаврилов, С**. Самобитен център на българщината.– В-к „Пиринско дело”, бр. 65, 16.3.1988.

[24] Като пример може да посочим храм „Св. Димитър”, датиран към края на XV в., както сочи ктиторският надпис.

[25] **Попгаврилов, С**. Самобитен център на българщината.– В-к „Пиринскодело”, бр. 65, 16.3.1988.

[26] **Куев, К**. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете, София. 1986, с. 35.

[27] **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. История на Средновековна България VII–XIV в. София, 1999, с. 397.

[28] **Борисов, Б. Д**. Демографските промени през XI-XII в. в днешните български земи (археологически свидетелства) – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев, София, 2006, с. 404.

[29] Ако става въпрос за различните предмети, открити в Община Симитли почти винаги случайно – за съжаление в повечето случаи от иманяри.

[30] Енциклопедия „Пирински край”. Т. II, гл. ред. Ив. Божилов. Благоевград, 1999, с. 348.

[31] Енциклопедия „Пирински край”. Т. II, гл. ред. Ив. Божилов. Благоевград, 1999, с. 348.

[32] Монетите са открити при пороен дъжд. Днес те се съхраняват във фондохранилищата на Регионален исторически музей – Благоевград. Енциклопедия „Пирински край”. Т. II, гл. ред. Ив. Божилов. Благоевград, 1999, с. 348.

[33] Държавен архив – Благоевград, Спомен 179 – Доклад „Историческото минало и настояще на с. Тросково” – доклад, изнесен на земляческа среща на 21.9.1980 г., съставен по спомени на лица от с. Тросково, с. 2.

[34] **Хисарлъшка-Танева, Сп**. Тросковският манастир. – Векове, 1988, № 2,; **Хисарлъшка-Танева, Сп**., Тросковският манастир – спомен от Асеневци в Благоевградско, РИМ-Бл-д, НА Л. Ф. „Спасина Хисарлъшка”, инв. № 47, л. 37–43.

[35] Държавен архив – Благоевград, Ф. 238К, оп. 1, а. е. 84, с. 6–8.

[36] Държавен архив – Благоевград, Ф. 238К, оп. 1, а. е. 84, с. 3.

[37] Държавен архив – Благоевград, Ф. 238К, оп. 1, а. е. 84, с. 2.

[38] Пример – Малко Търново (Странджа).

[39] РИМ – Бл-д, НА Л. Ф. „Спасина Хисарлъшка-Танова”, инв. № 47, с. 1.

МАНАСТИРСКА И ПРОСВЕТНА МРЕЖА В ЛОВЕЧ И ЛОВЕШКО ПРЕЗ XV–XVIII ВЕК

Младен ВАСИЛЕВ
докторант, катедра „Стара и средновековна история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Красимира Мутафова

The Turnovo Patriarchy does not immediately lose its autonomy after the Ottoman conquest although this is a matter of discussion in Bulgarian history. None of the existing hypothesis nowadays gives a clear answer when exactly has this happened. However it is a certain fact that the Bulgarian Orthodox Church dependency on Constantinople Orthodox Church has not occurred immediately after the conquest of Turnovo in 1393 AD but was a process that ended much later. As to the Lovech Diocese as a part of the Bulgarian country it shared the Turnovo Patriarchy's destiny. This also applies to the Lovech kyriarchs and their place in the church hierarchy.

The first known record of the Lovech Primate dates back to the middle of the 16th century. This is a note of the bookman Peter Gramatik to his gospel from 1558 AD which says "it was written in the town of Lovech during the time of the God-loved bishop kyrios Jeremiah". During the covered period the area of the Lovech Diocese included such religious and cultural centers like Tryan Monastery, Etropolski Monastery, Glozhenski Monastery, etc.

След османското завоевание Търновската патриаршия не губи веднага своята самостоятелност, но това е един от дискусионните въпроси в българската историческа наука. Нито една от съществуващите днес хипотези не дава ясен отговор, кога точно се е случило това. Все пак едно е сигурно, че църковната зависимост от Цариград не настъпва веднага след падането на Търново през 1393 г., а е процес приключил доста по-късно.

Колкото до Ловешката епархия, като част от българската държава тя споделя съдбата на Търновската патриаршия, което важи и за ловешките митрополити и тяхното място в църковната йерархия.

Въпреки противоречивите сведения, доста оптимистично е да се твърди, че след края на XIV началото на XV в. Ловешката митрополия запазва своя статут, макар, че за Търновската църква като за патриаршия се пише чак до края на XVI в.[1] Последното би означавало, че подведомствените на Търново епархии са запазили митрополитския си статут. Нещо, което по-скоро се възприема като романтичен анахронизъм.

Първото известно сведение за ловешки предстоятел е от средата на XVI век. Това е приписка на книжовника Петър Граматик към четвероевангелието му от 1558 г., в която се чете: „Писа се в град Ловеч при боголюбезния епископ кир Йеремия.”[2].

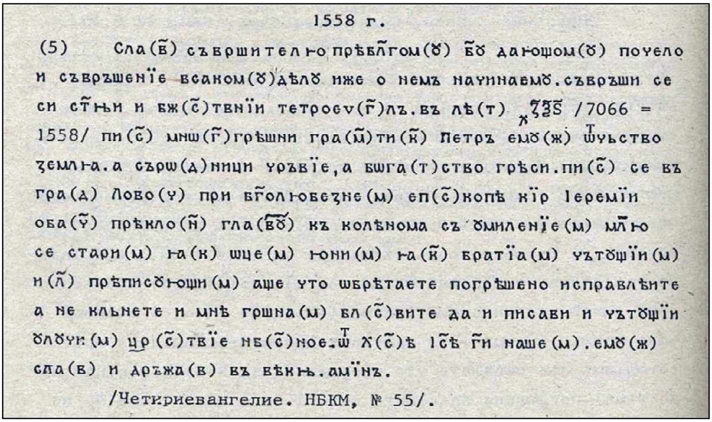

1558 г.

(5) Сла(в҃) съвршителю прѣбл҃гом(ȣ) б҃ȣ даюшом(ȣ) почело
и съвръшеніе всаком(ȣ) дѣлȣ иже о немъ начинаемȣ. съвръши се
си ст҃ыи и бж(с҃)твніи тетроєv(г҃)лъ. въ лѣ(т) ҂зѯѕ /7066 =
1558/ пи(с҃) мнш(г҃)грѣшни гра(м҃)ти(к҃) Петръ емȣ(ж) ѿчьство
ꙁемлꙗ. а сърѡ(д)ници чръвіе, а бѡга(т)ство грѣси. пи(с҃) се въ
гра(д) Лово(ч) при бг҃олюбезне(м) еп(с҃)копѣ кір Іеремїи
оба(ч҃) прѣкло(н҃) гла(вȣ҃) къ колѣнома съ ȣмиленіе(м) мл҃ю
се стари(м) ꙗ(к) ѡце(м) юни(м) ꙗ(к҃) братіа(м) чътȣщіи(м)
и(л҃) прѣписȣющи(м) аще что ѡбрѣтаете погрѣшено исправлѣите
а не кльнете и мнѣ грѣшна(м) бл(с҃)вите да и писави и чътȣщіи
ȣлȣчи(м) цр(с҃)твіе нб(с҃)ное. ѿ Х(с҃)ѣ Іс҃ѣ Г҃и наше(м). емȣ(ж)
сла(в) и држа(в) въ вѣкы. амінъ.

/Четириевангелие. НБКМ, № 55/.

Приписка от четвероевангелие на Петър Граматик, завършено през 1558 г.

Всъщност, още от първата половина на XV в. търновският предстоятел се подписва като митрополит, което означава че ловешката епархия вече е понижена до ранг на епископия. Това положение се запазва през целия османски период.

От втората половина на XV в. шокът от иноверното завоевание започва да утихва и християнските институции започват да се връщат към нормалния си живот. Сведения за това нормализиране на обществения и религиозен живот имаме от почти цялата бивша българска територия. Манастирчетата на север от София, издигащи се в постъпите на Стара планина, биха могли да се разглеждат като част от старопланинска манастирска верига[3]. Според Олга Тодорова по-важни обекти в тази поредица са Раковишки, Черепишки, Челопечки, Карлуковски, Струпецки манастир, манастирът Касинец, Буховският, Куриловският, Кремиковският, Елешничкият, Сеславският, Калугеровският манастир, манастирът „Седемте престола” при гара Елисейна, Етрополският манастир „Варовитец”, Гложенският „Св. Георги”, Тетевенският „Св. Илия”, Троянският „Успение Богородично” и Дряновският „Св. Архангел Михаил”.

Част от тях са съществували от времето на Второто българско царство, а такива, като Троянския манастир например, са основани в по-късен период. Бих могъл да допълня тази поредица със Сливешкия манастир „Ястреб” („Св. Богородица”) край Ловеч, Бохотския манастир[4] край село Бохот – Плевенско, плевенските манастири „Св. Николай Мирликийски”[5] и „Св. Георги” и Садовския манастир до с. Садовец, Плевенско. Разбира се, манастирската мрежа продължава и в другите области на Предбалкана, но тъй като моята презентация ще се съсредоточи върху Ловешкия край, ще спра дотук.

Макар манастирската мрежа в равнинните части на Северна България да не е много плътна, мога да заключа, че състоянието на основните църковни структури в общобългарски план, макар и да не е било блестящо, в никакъв случай не е било и трагично. Въпреки общоизвестното мнение за демографски и църковен колапс, след завоеванието епархийската мрежа, макар и доста трансформирана, като цяло запазва своята структура. Манастирската система в повечето райони също оцелява и продължава да функционира на нивото на минималната достатъчност.

До втората половина на XVII в. за Ловешко и Плевенско имаме сведения за съществуването на манастирите „Св. Богородица”, популярен като „Ястреб”; „Св. Троица” в местността Кешиш Дереси (Кешишлика, Попинец), останки от който все още са запазени в рамките на военното поделение „Гуровото” край Ловеч; Бохотския манастир – село Бохот, Плевенско; манастира „Св. Николай Мирликийски” в Плевенска каза и Садовския манастир – с. Садовец, Плевенско, които впоследствие са разрушени от османците и повече нямаме данни за тях.

Останки от манастира „Св. Троица” в местността Кешиш Дереси (Кешишлика, Попинец), запазени в рамките на военното поделение „Гуровото” край Ловеч. Снимката е направена през декември 2012 г., съвместно с проф. Кр. Мутафова и проф. Пл. Павлов

Неизвестно кога са унищожени манастирът „Св. Георги” на историческия хълм Хисар в гр. Ловеч, „Св. Атанасий” при село Батулци, „Св. Георги” в местността Бяла река при село Деветаки, манастирът в местността Калугерица при село Крушуна, манастирът „Св. Спас” в местността Манастир кюзю при село Смочан и др. Друг е примерът с манастира „Св. Георги” в местността Кайлъка – град Плевен, за който се знае, че е унищожен и разграбен от кърджалиите около 1800 г.

Останки от храма към манастира „Ястреб” („Св. Богородица”) край село Сливек, Ловешко. Снимката ми е предоставена от Иван Лалев – бивш директор на РИМ – Ловеч. По негови данни, тя е правена в далечната 1925 г.

Тук бих искал да обърна внимание на манастира „Св. Спас”, обозначен като „неизвестно книжовно огнище в Ловешко през XVII в.” от йером. П. Стефанов в едно от малкото изследвания, посветени на манастира[6]. Като най-ранно сведение се сочи запазен надпис, според който манастирът е съществувал през 1639 г. Преведените от Кр. Мутафова османски регистрови данни от 1541–1545 г. в едно от последните ѝ изследвания „удължават живота” на това поредно почти „неизвестно” духовно средище от т.нар. османски период. При всички случаи манастирът е съществувал още преди 1541–1545 г., тъй като по това време във въпросния подробен (*муфассал*) дефтер към манастира, вписан като „Исвети Испас" (Св. Спас), са регистрирани 2 монаси (Прохор и Ликан) и годишно задължение в размер на 60 акчета[7].

Ловеч като епархийски център заема важно място в книжовната дейност на Централна Северна България. Значимо книжовно средище в нейните граници през XVI и XVII в. е калиграфската школа на Етрополския манастир. Известни книжовни центрове са както самият Ловеч, така и Троянският и Тетевенският манастири.

Има и до днес запазени множество преписи на богослужебни и други книги, както и приписки към тях, които ни дават ценни сведения от историята за живота на града и епархията като цяло.

Такова е творчеството на граматика Петър (споменат по-горе), роден в Крушевац и получил образованието си в българския по онова време гр. Ниш. Неговата дейност се свързва с манастира „Св. Богородица", известен като „Ястреб", който се намирал край ловешкото село Сливек. Самият той дава доста сведения за себе си в достигналите до нас негови приписки[8]. Засега са известни четири четвероевангелия, преписани от него в манастира „Ястреб", съответно през 1544, 1555, 1558 г. и едно без дата[9].

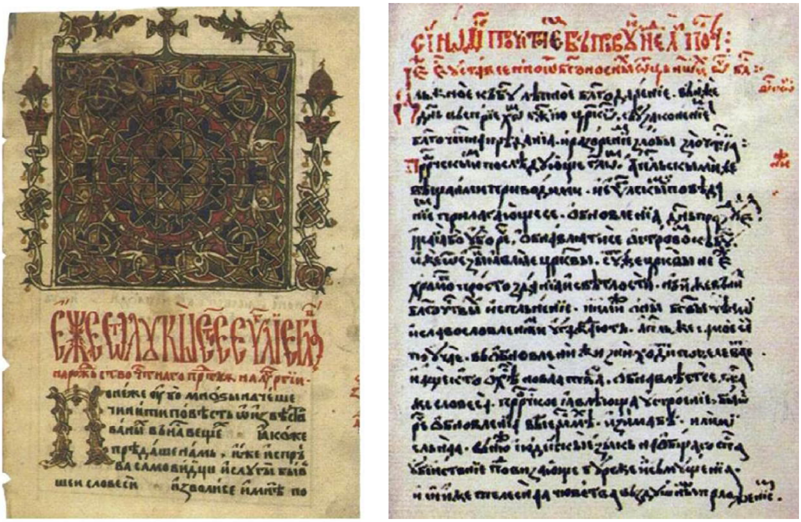

Листи от четвероевангелие, писано от Петър Граматик през 1544 г.

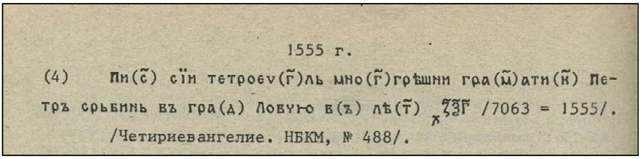

1555 г.

(4) Пи(с̃) сїи тетроеѵ(г̃)ль мно(г̃)грѣшни гра(м̃)ати(к̃) Петръ срьбинь въ гра(д) Ловчю в(ъ) лѣ(т̃) ҂ꙁѯг /7063 = 1555/.

/Четириевангелие. НБКМ, № 488/.

Приписка от типик, писана от Петър Граматик през 1558 г.,
съхраняван в църквата „Св. Николай“, град Брашов, Румъния

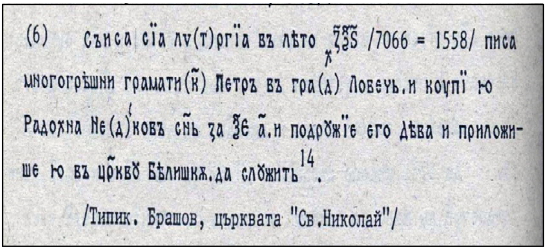

(6) Съиса сїа лѵ(т)ргїа въ лѣто ҂ꙁѯѕ /7066 = 1558/ писа многогрѣшни грамати(к̃) Петръ въ гра(д) Ловєчь.и коупї ю Радохна Не(д)ковъ с̃нь за ꙁ̃е а̃.и подрѹжїє его Дѣва и приложише ю въ цр̃квѹ Бѣлишкѫ.да слѹжить[14].

/Типик. Брашов, църквата "Св.Николай"/

Приписка от четвероевангелие на Петър Граматик,
писано в манастира „Ястреб” през 1555 г.

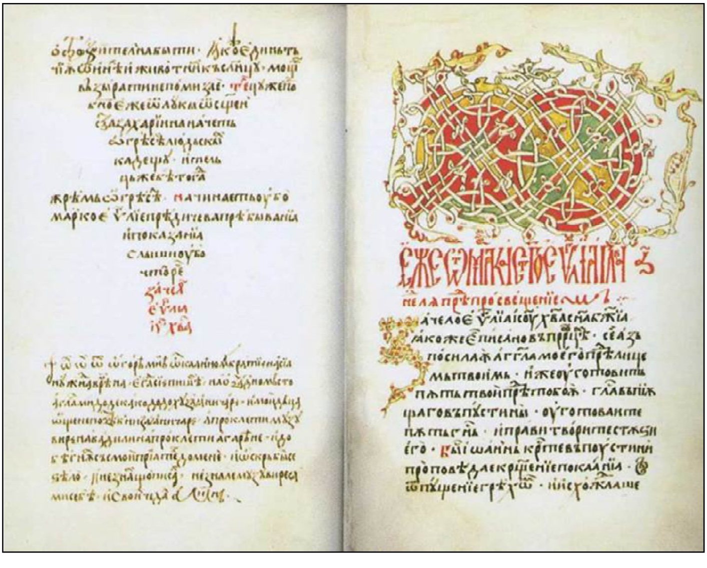

Мулаж на четвероевангелие, писано в манастира „Ястреб”
от Петър Граматик през 1558 г.

С Петър Граматик и манастирът „Ястреб” в никакъв случай не се изчерпват книжовните центрове, преписвачите и граматиците в Ловешко. По същото време в Ловеч е писан Празничен миней от поп Радомир през 1535 г., който е постъпил в сбирката на Полихроний Агапиевич Сирку. През следващия XVII в. в града творят граматик Душко и граматик Ангелак (преписал Дриновския сборник)[10].

В един пролог за месец юли-август четем приписка от Неделчо Попдимитриевич от „проклетий град Ловеч”, който отбелязва, че през 1770 г. в града са дошли войски (вероятно се касае за турски войски, които са нанесли поражение на града, тъй като приписката е от 5 август 1779 г.).

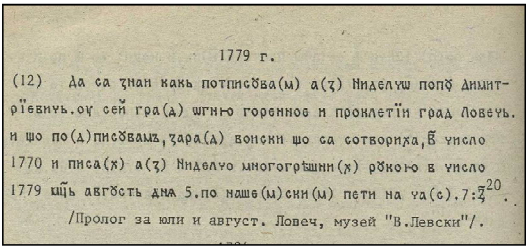

1779 г.

(12) Да са ꙁнаи какь потписѹва(м) а(ꙁ) Ниделчѡ попѹ Димит-
рїевичь.ѹ сей гра(д) ѡгню горенное и проклетїи град Ловечь.
и що по(д)писѹвамъ,ꙁара(д) воиски що са сотвориха,в̃ число
1770 и писа(х) а(ꙁ) Ниделчо многогрѣшни(х) рѹкоѭ в число
1779 мц҃ь авгѹсть днѧ 5.по наше(м)ски(м) пети на ча(с).7:ꙁ̃[20].

/Пролог за юли и август. Ловеч, музей "В.Левски"/.

Приписка от Неделчо Попдимитриевич от 1779 г.

В един требник се намира приписка от неизвестен автор, който ни съобщава за пожар в долната махала на Ловеч – от „Куру чешме” до циганите и до „Керкенекът”, където е изгоряла една мома „у Кунчо Чорбаджи” на 2 август 1774 г. през нощта.

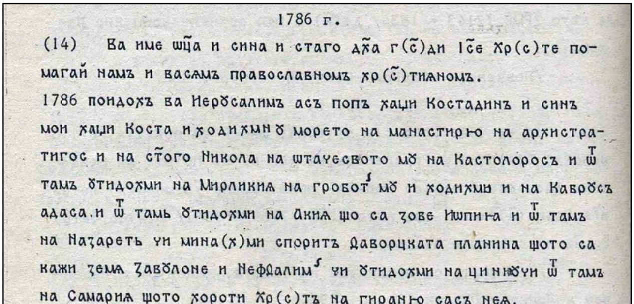

1786 г.

(14) Ва име ѡ҃ца и сина и стаго д҃ха г(с̃)ди Іс̃е Хр(с)те по-
магай намъ и васѧмъ православномъ хр(с̃)тиѧномъ.
1786 поидохъ ва Иерѹсалимъ асъ попъ хаџи Костадинъ и синъ
мои хаџи Коста и ходихми ѹ морето на манастирю на архистра-
тигос и на с҃того Никола на штачесвото мѹ на Кастолоросъ и ѿ
тамъ ѹтидохми на Мирликиѧ на гробот мѹ и ходихмы и на Кабрѹсъ
адаса.и ѿ тамь ѹтидохми на Акиѧ що са ꙁове Иѡпиѧ и ѿ. тамъ
на Наꙁареть чи мина(х)ми спорить Даворцката планина щото са
кажи ꙁемѧ Ꙁавѹлоне и Нефдалим чи ѹтидохми на циннѭчи ѿ тамъ
на Самариѧ щото хороти Хр(с)тъ на гиранѭ сасъ неѧ.

/Дамаскин. Музей "В.Левски", инв. № 9/.

Приписка в Дамаскин от поп хаджи Костадин от 1876 г.
Музей „Васил Левски”, гр. Ловеч

В един дамаскин има приписка от поп хаджи Костадин, който съобщава за хаджилъка си с неговия син хаджи Коста през 1776 г.

От приведените примери считам, че град Ловеч за разглеждания период (XV–XVIII в.) е бил буден духовен център на българщината и православието, който, като седалище на епископи, е поддържал пряка връзка с манастирската мрежа от епархията, както и със съседните такива.

Друг книжовен център, сравнително голям за времето и условията през османския период, бил Етрополският манастир „Св. Троица”, по-известен като „Варовитец”, който през периода е бил част от Ловешката епархия.

Като най-виден представител е посочен йеромонах Даниил, създал една истинска художествено калиграфска школа[11]. От него е запазена приписка към ръкописен служебен миней, в която се казва, че същият е преписан от Даниил йеромонах през 1643 г., когато ловешки епископ е бил Кирил. Тази приписка е забележителна с това, че е един от най-старите документи, в който се отбелязва, че под ведомството на Търновския митрополит се намират четири епархии от бившия диоцез на унищожената Търновска патриаршия[12], а именно: Търновската, Преславската, Червенската и Ловешката.

В монографията си „Изкуство и общество в България през турския период” М. Кийл дава манастира „Варовитец” като пример за място, издигнато със средствата на български дарители, където старият църковно-славянски език остава езика на преписаните там красиви евангелия и богослужебни книги[13].

Следващият манастир, който ще разгледам, е Троянският „Успение Св. Богородица”. Данни за историята на манастира черпим най-вече от Манастирската летопис, написана от някои си Огнянович, неколкократно издавана и коментирана в историческата книжнина. Темата е доразвита от Кр. Мутафова, която добавя, че липсват доказателства за отъждествяването на Огнянович с южнославянския писател Константин Огнянович. Авторката правилно поставя въпроса – съществувал ли е наистина Огнянович и един или няколко са авторите на Манастирската летопис. Критичният анализ на сведенията от летописа, направен от нея, показва, че до голяма степен те имат легендарен характер. Поддържам мнението ѝ, че авторът е бил повлиян от „познатите му образци”, които се срещат и в други летописи, създадени по това време. Възникването на Троянския манастир, според летописа, много прилича на първите години от съществуването на Рилския манастир, а „старият духовен отец” напомня образа на св. Иван Рилски[14].

Друг манастир, с важно значение за региона, е Гложенският „Св. Георги”. Макар и малък по размери, манастирът е имал не само местно значение. В един документ от 1755 г. се казва, че: „мали и велики” от селата Гложене, Извор и Торос (Тетевенско) декларират волята си да помогнат на Гложенския манастир: „каквото е земал агата клисе тефтиши....от нас да земе, от манастира нема да земе”[15].

Заслужаващ внимание е и Тетевенският манастир „Св. Илия”. Той е основан по време на Второто българско царство и според едно предание цар Иван Шишман дарил на манастира дървен кръст обкован със сребро и с изобразени на него евангелски сцени. Първите конкретни сведения за манастира са от 1600 г. в требник, съхраняван днес в Националния църковен историко-археологически музей в София.

Преди Освобождението Тетевенският манастир е бил значим книжовен център с килийно училище и библиотека. През 1801 г., когато кърджалиите изпепеляват гр. Тетевен до основи, манастирът оцелял по чудо. В обителта са намирали подслон активни дейци на националноосвободителното движение[16].

Към споменатите дотук манастири бих добавил и някои, за които, поне на този етап, сведенията са само по писмени източници и не всички от тях биха могли да бъдат категорично локализирани. Такъв е манастирът „Св. Петка” в Троянския регион, споменат в османски документ от XVII в. – откъс от османски подробен регистър от XVII в., запазен в Ориенталски отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София, коментиран в няколко изследвания на Кр. Мутафова[17]. За големината на манастира косвено свидетелстват годишните фискални задължения на монашеското братство – общо 800 акчета. Проблемите, свързани с точното идентифициране на селото, в чиято близост се е намирал манастирът, не променят локализирането му в Троянско, тъй като селото е споменато заедно с известното троянско село Дълбок дол („село Бююк Римня/ Рибня, заедно със земите на Дубоки дол”).

Бих искал да обърна внимание и на споменатия по-горе манастир „Св. Спас”, обозначен от йером. П. Стефанов като „неизвестно книжовно огнище в Ловешко през XVII в.”[18] Първата му поява в османската документация – около век по-рано – поставя въпроса за времето на възникването му, тъй като той не е фиксиран в регистрацията от началото на XVI в. Най-вероятно е манастирът е възобновен между 20-те и 40-те години на XVI в., но каква е съдбата му дотогава, при липсата на други сведения и на археологически проучвания, е трудно да се определи[19] Би могла да се допусне и инициатива от страна на местното население или от духовни лица. Подобни примери, както посочва Кр. Мутафова, не са изключение в османската документация от XVI в.

Анализираният материал в настоящото изследване ми дава основание да опровергая наложеното в историографията схващане, че след падането на България под османска власт през 1396 г. и загубата на самостойната българска патриаршия по нашите земи настъпва тотална културна и духовна пустош. Да, наистина културен колапс през първите десетилетия на XV в. съществува, но наличните извори ми позволяват да твърдя, че манастирската и епархийска система, макар и в режим на минимална достатъчност се запазват.

Настоящото изследване по темата е само част от множеството преведени и публикувани през последните две десетилетия материали от проф. Кр. Мутафова, проф. И. Тютюнджиев и други учени, историци от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ (и не само), с насоченост да опровергаят всеобщото схващане, че след падането на българската държава под османско робство през 1396 г. по нашите земи настъпва тотална духовна пустош.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тодорова, О.** Православната църква и българите през XV–XVIII век. София, 1997, с. 39–40; Виж и **Тютюнджиев, И**. Търновската митрополия през XV–XIX в. В.Търново, 2007, с. 28–30.

[2] Приписката е публикувана неколкократно. Виж по-подробно в: **Христова, Б., Караджова, Д., Е. Узунова.** Бележки на българските книжовници X–XVIII в. Т. 2.XVI–XVIII в. София, 2004, № 7, с. 15, с. 132.

[3] **Тодорова, О**. Цит. съч., с. 87–88.

[4] **Тодорова, О**. Цит. съч., с. 89.

[5] **Тодорова, О**. Цит. съч., с. 130.

[6] **Стефанов, П., йером.** Неизвестно книжовно огнище в Ловешко през XVII в. [Смочански манастир]. – Литературна мисъл, 1981, № 7, с. 133–136.

[7] **Мутафова, К.** Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV–XVIII век. В. Търново, 2013, с. 180–181.

[8] **Писахме да се знае.** Приписки и летописи. Съставителство, коментар и бележки В. Начев и Н. Ферманджиев. София, 1984, с. 22, 63, 66. Вж. и **Иванов, Г.** Исторически известия и предания в Ловешко. – Известия на историческото дружество в София. Т. 4, 1915, с. 210.

[9] **Цонев, Б.** Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София. София, 1910, с. 49, Т .2. София, 1923, с. 24–27.

[10] Архив на Иван Лалев. Приписката на Душко Граматик е публикувана в: **Христова, Б., Караджова, Д., Е. Узунова.** Цит. съч. Т. 2. XVI–XVIII в, № 331, с. 62, с. 132, 164, 251.

[11] **Тодорова, О.** Цит. съч., с. 137.

[12] **Станимиров, Ст**. Из черковната история на гр. Ловеч. – В: Ловеч и Ловчанско, кн. II, София, 1930, с. 15–16.

[13] **Кийл, М**. Изкуство и общество в България през турския период, София, 2002, с. 231.

[14] **Мутафова, К.** Още за историята на Троянския манастир. – Духовна култура, 2001, кн. 1, с. 22–29.

[15] **Тодорова, О.** Цит. съч., с. 186–187

[16] http://www.bulgariamonasteries.com

[17] **Мутафова, Кр.** Към историята на Троян и Троянско през XV–XVII в. – В: Културно-историческо наследство на Троянския край. Кн. 5. Принос към историята на Троянския край от древността до Освобождението. Съст. Т. Тотевски**.** София, 1992, с. 59–60; **Същата.** Религия и идентичност..., с. 153–155.

[18] **Стефанов, П., йером.** Цит. съч., с. 133–136.

[19] **Мутафова, Кр.** Религия и идентичност ...., с. 181.

ПАНАИРИТЕ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVII ВЕК (ПО ДАННИ НА ПЪТЕПИСНАТА ЛИТЕРАТУРА)

Десислава ДИМИТРОВА
докторант, катедра „Стара и средновековна история"
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий"
Научен ръководител: проф. д-р Красимира Мутафова

Changes occurring in the seventeenth century in levels of production, and naturally cause higher values in the commercial sphere. With the modification of Chiflik, agriculture greatly enhanced the value of their production sharply increases the supply and generates new type unit in domestic trade fairs. They increase the volume of trade, strengthen bilateral contacts. Besides economic reasons as fundamental to the emergence of fairs can be distinguished religious and political climate. They have a different role in time, but help to create well-formed internal trade. The fairs are occasions for community festivities. They provoke all them to enrich their holiday calendar, enhance the feeling of community, make contacts with other binding. Create equal conditions for all its visitors, especially those bearing the most valuable commodity – information.

Пътеписите като градиво за историческото минало са добре познати на българската историография. Преведена и издадена е поредица от седем тома под надслов „Чужди пътеписи за Балканите"[1], публикувани са и отделни „Дневници"[2], съдържащи ценни сведения за местата и вековете, за които се отнасят.

Интересът към този вид исторически извори е толкова силен през последните години, че в кратък срок са публикувани няколко монографии, две[3] от които съдържат нов изворов материал, все още очакващ своите първи изследователи. Подчертан интерес основателно предизвиква трудът на Пенка Данова – „България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI век)". Представените в него извори, условно разграничени на географска книжнина и пътеписи, съдържат богат набор от историко-географски сведения, филологически бележки и етнографски данни. Втората монография е на Васил Гюзелев – „Бях в три страни, които и трите се казват България". Сред включените географско-пътеписни съчинения за

България и българите от XV в. са и нови преводи от арабски, византийски, испански, италиански и др. Авторът създава собствена схема на „значимост” на разглежданата изворова база, като на първо място са поставени пътеписите и дневниците, а след тях са географските описания, обособени в три групи.

Бележките оставени по време на пътуване, са изпълнени с разнообразна информация, тяхната многопластовост ги прави свобразно задължително допълнение към административните документи за всеки осмелил се да реконструира части от историческото битие. Съвсем естествено пътешествениците, особено западните, се интересуват от икономическите въпроси, свързани с империята и нейните поданици. Това заслуженото любопитство се обостря през XVII век, когато световната и западноевропейската икономика започват да се подчиняват на т.нар. ранно буржоазно общество. „Холандското чудо”[4] създава първата мултинационална корпорация. Промените са пред прага и на Османската империя. За първи път от времето на своето създаване, тя трябва да се реформира из основи. Това засяга особено икономиката. От първото десетилетие на XVII в. например датира нов данък *зияде-и джизие*[5] (ziâde-i cizye). През 1695 г. султан Мустафа II (1695–1703) издава ферман за въвеждането в Османската империя на системата маликяне[6], навлизат в обръщение нови две монетни единици – куруш (gurűţ) и пара[7] (para), променя се ролята и значението на чифлика[8] (çiftlik), през 1690–1691 г. данъкът джизие става поголовен и т.н. Всички тези, и редица други икономически промени през XVII в., могат да бъдат ясно проследени по курса на акчето, даден по-долу.

1 дирхем = 1/400 от оката.
1 ока = 1 кг и 282 грама.
1 дирхем = 3, 205 грама (9,5 акчета = 3, 205 грама).[9]
1 акче[10] = 0, 3561 грама.
1 алтън[11] = 42, 021 грама.
1 пара= 1, 10 грама
1 куруш (грош) = 19, 24 грама (в обръщение от 1687 г.) = 40 пари.
1 алтън = 118 акчета.
1 дирхем = 9, 5 акчета.

В официалните документи често можем да срещнем следните предписания към служителите, натоварени да събират имперските данъци: „Получените при събирането алтъни и грошове съобразно закона да се приемат като се приспаднат по две акчета. Да не се вземат непълноценни и с непълно тегло акчета. Ако по необходимост се наложи да вземате акчета, то вземайте пълноценни акчета, от които девет и половина идват един дирхем“[12].

След този изключително кратък, но задължителен преглед на икономическото развитие на империята през седемнадесетото столетие, можем да отправим поглед към съществените промени, засягащи вътрешната търговия. Специализацията на пазарите и по-високото ниво на селскостопанското производство през XVII век води до появата и бързото утвърждаване на ново звено във вътрешната търговия – панаирът.

Преди да представим причините за възникването на панаирите по българските земи, трябва да направим няколко пояснения по повод използваната от нас терминология. На Балканите годишният тъpг има няколко разновидности – събор, сбор и панаир, като последната дума е в обръщение благодарение на гръцката дума **панигирис**. Носителите на славянски езици на полуострова възприемат тези обозначения не толкова, и не само, като места за обмяна на стоки и услуги, а по-скоро като място за осъществяване на културни връзки. Разбира се, подобна смислова натовареност може би навлиза в езика по-късно, през първата половина на XIX в. Употребяват се думите: pazar, fuar, adil[13]. Близко до съвременното възприятие за панаир[14] са adil и fuar, като първата вероятно е от арабски произход[15], а втората от френски. Важно е да се отбележи, че те не се срещат в османските наративи и хроники от XVII в. (поне в тези, преведени до този момент на български език). В пътеписната литература може да бъде открит терминът панаир. В запазените и преведени финансово-административни документи се отбелязва само pazar, като за деференциацията му се назовават стоките, които се предлагат на него.

Поради тези езикови особености, в следващите редове ще използваме названието панаир, за да се подчертаят разликите му с пазара. А те са няколко: времетраене, участници, причина за появата му и предлагани стоки. Ненапразно проф. Цв. Георгиева определя пазара като „второ”, а панаира „като третото ниво, което осъществява междурегионалния обмен в империята”[16]. Авторката подчертава и една отлика „ежеседмичният пазар бил съобразен с петъчната молитва на мюсюлманите, т.е. с религиозните изисквания на исляма, но градският панаир бил подчинен на християнската календарна традиция ... защото тя предлага възможност за точното фиксиране на времето на панаира в непроменливия слънчев календар”[17].

Подобна постановка може да се приеме частично. Пазарът в градското пространство не е строго определен само като петъчен, нещо повече, провеждането му в деня за джума-намаз (cuma namazı) е по скоро изключение, а не правило[18]. Това се отнася особено за втората половина на XVII и началото на XVIII в., когато дните на засилен стокообмен в по-големите населени места стават два, а в големите градски центрове – три или всекидневни. Относно причините за възникването на панаирите бихме отбелязали, че те безспорно са свързани с християнската религия и нейните носители, но поводът не е точността на календарната система.

Панаирите могат да се класифицират в две големи групи. Първата отчита причините, по които се създават, а втората – мястото, на което се провеждат. Големи търговски изложения възникват по повод: икономическите промени в столетието; определено религиозно, климатично (промяната на годишни сезони, добив на определена селскостопанска култура) или политическо събитие. Като основна причина всички изследователи посочват икономическите показатели. В балканските провинции на империята те влизат в симбиоза с другите три предпоставки – коя от тях може да бъде изведена като основна е въпрос на авторова интерпретация, но трябва да се подчертае, че панаири в близко до днешното ни възприятие, възникват във взаимовръзка с религията. Поради това ще започнем именно с тях.

Повечето балкански автори изтъкват аргумента, че преди османското нашествие на полуострова се провеждат тържища. За тяхното съществуване данни можем да намерим в продължителя на Теофан[19], царската грамота на цар Иван Асен II[20], клетва и договор на господин Александър, император на Загора, от 1346 или сключен през [13]47 г.[21] и други. Според тях тържищата се провеждат в градове или манастири. Откъдето следва логичното заключение, че естественото продължение на тържищата са пазарите, а не панаирите.

Първият случай на регистриран панаир в пътеписната литература е от 1611 г., което означава, че има хиатус от близо два века. Към това трябва да се добави и фактът, че въпросният панаир в

Пирот, описан от френския пътешественик Льофевр[22], не е обвързан териториално с манастирската или църковната институция (не се провежда в близост да подобен религиозен обект). Това не изключва автоматично взаимовръзката му с християнската традиция, защото в предимно мюсюлманските провинции на империята (дори и в онези, предназначени за султанските синове, като Маниса, Кютахия, Трабзон и др.) подобни търговски изложения се провеждат изключително рядко или съвсем отсъстват от градския търговски календар.

В отлика с общите схващания, панаирите до втората половина на XVII в. според сведенията на пътеписната литература са предимно градско явление с изключение на сезонните, провеждани в местност в близост до обживено пространство или природен обект. Едва след втората половина на века се разпространяват по-широко панаири със строга диференциация, често в/до градското пространство.

В Западна Европа първите панаири възникват през XII в., като основната им икономическа роля е „да бъде разкъсан твърде тесният обръч на обикновената размяна”[23]. През седемнадесетото столетие с развитието на вътрешните икономически връзки тяхното първостепенно значение на средище за размяна на стоки се измества в обмен на културни достижения. Османската империя, а и Изтокът по принцип, имат своя призма, през която пречупват всичко възприето от Запада, подобна е постановката и с панаирите. Те се появяват по балканските провинции на Османската империя по няколко причини. На първо място се избира общоприет религиозен празник. Той има колективен характер и обединява творческата активност на всички участници. Поставянето на деня в празничния календар е сигурен знак за повече свободно време от страна на християнското население, което разделя ежедневието на празници и делници. Не бива да се пропуска и психологическият ефект от организирането на празнични събития. Възможността на местните жители да участват в тях, отговаря на потребността от общуване, от колективни преживявания и усещания, като практически способства и за изграждане на групово съзнание и утвърждава колективната идентичност[24]. Пряката връзка между панаирите и християнската празнична система може да се открие и в творбите на пътешествениците из Османската империя. Всички автори описват като празнични дни съпроводени с панаири Великден и Гьоргьовден.

През XVII в. в „Дневниците” вече отсъстват „безкрайните” описания на предлаганите стоки от XVI в., толкова характерни за автори като Стефан Герлах и Ханс Дерншвам, а акцентът пада върху провеждането на всенародни „игри и тържества”. Типичен пример е описанието на панаира в Пирот, оставено ни от французина Льофевр, преминал българските земи през 1611 г. То свидетелства, че „събирането” се извършва два пъти годишно – за Великден и в края на 15-дневните пости на 10 август. Льофевр представя „събора” по следният начин: „На този панаир имаше всякакви хора; между тях слепи жени, които съпровождаха с глас звуците на гъдулка… [Инструментът] имаше твърде висок и приятен тон… Извън това имаше разни акробати, каквито не липсват в Турция, и са много сръчни в безброй неща, необикновени за християнството”[25].

Емблематичен в своите описания за панаирите през седемнадесети век е османският пътешественик Евлия Челеби. Той е виден „бохем и авантюрист” и едва ли би могъл да пропусне да отбележи събития с огромен мащаб като панаирите. Такъв е случаят и в Мелник: „В тази красива паланка веднъж в седмицата се състои голям пазар и грамаден събор, на който се намират всички ценни стоки и то на ниски и достъпни цени”[26]. В панаирите в Долян и Драма, Евлия Челеби съставя подробен списък на всеки представител на „развлекателния бизнес в империята”, както и на игрите, подобаващи за събитието. За Драма той дава следното обстоятелствено описание:

„Понастоящем този кът е любимо място за разходки и развлечения на жителите на град Драма. Особено в дните на празника [на жертвоприношението], в дните на новогодишния празник по годините на хорезмийските шахове, в дните на султанската Нова година и на Гергьовден всички малки деца и момичета увеличават през празничния ден радостта на това място за удоволствие. Те идват и връзват люлки по клоните на намиращите се тук големи дървета и се люлеят, разговаряйки и закачайки се с влюбените и любимите си. Всички учени пътешественици, които са ходили там и са обиколили и обходили това място за забавления, са оставили следи с по един хубав надпис на всяка беседка. От четирите страни на това осеяно с ливади поле покрай високите и ниските стени стопаните на къщата са поставили за обхождащите града беседки, покрити галерии и най-разнообразни разкошни скамейки. В цялата долина се разхождат играещите нещо момчета, а и много разни фокусници, жонгльори с шишета, играчи върху въже, свирачи на саз и певци. Но в тези павилиони не идва да се развлича цялото население, защото всеки един си има наследствен имот, лозе и градина”[27].

Позволяваме си този пространен цитат, тъй като търговското изложение в Драма е класически пример за панаир. Обособен е в центъра на населеното място около огромен басей, посещава се от всички конфесионални групи, провежда се на определени религиозни празници, почитани от османските поданници.

Освен по повод религиозно събитие, панаир може да се организира и след определена политическа промяна, тъй като по правило панаирите са временни пазари и/или увеселения, а подобна обстановка възниква при събития, провокирани от централната власт. В Османската империя политическите промени от подобен характер могат да бъдат класифицирани в три големи групи: религиозно-правни, военни и такива, свързани с обредността в султанската фамилия или висшите административни служители. При възкачването на престола, скючването на брак на член от династията и други събития често в столицата, а и в другите големи градове на империята (Едирне, Филибе, София, Скопие), се раздава милостиня на бедните, организират се общоградски тържества. За тяхното подобаващо протичане и оформление важна роля играят еснафските организации. Една от техните основни социални задачи е именно украсата на улица или махала, при наличието на градска забава[28] или публично наказание[29]. Ханс Дерншвам описва как в Цариград по време на байрама се създава по-тържествена обстановка, поради присъствието на султана в столицата: „Когато султанът е тук, в Цариград, тогава за байрама има повече забавления на различни места – фокусници, стрелци, борци по техния начин, също и такива, които ходят по въже ...”[30]. Представеният пример може да се изтълкува и само като имперско тържество, нямащо общи черти с панаирите, но не би било съвсем коректно. Подобни празненства имат голяма продължителност – от 3 дни до 1–2 месеца, което предполага струпването на множество хора на едно място, откъдето произтича и увеличаване на стокообмена.

Трябва да признаем, че обикновено политическите мероприятия не са планирани, с изключения на тези, свързани с обредността на султанската фамилия. Дните за честване на радостното събитие се съобщават с ферман[31], като те не прерастват в ежегодни, поради естеството на своя характер. Едва в края на XVIII и началото на XIX в. с реформите по време на Танзимата и появата на идеята за националност, се появяват и общодържавни регламентирани празници.

Общоградските имперски панаири от този тип имат и една друга особеност. Макар появата им да датира доста преди първия случай на регистриран панаир от 1611 г., тъй като не прерастват в ежегодни търговски мероприятия, повечето автори не ги включват в графата на панаирите. Но тяхната спонтанност носи в себе си емоционалния заряд, който ги доближава до ежегодните панаири, провеждани по време на определен религиозен празник. Тоест водещо е „веселието”, а не търговията.

Освен религиозни поводи могат да се открият и сезонни, които да провокират населението да организира панаир. За подобно събитие свидетелства Евлия Челеби: „В Средни бани … През сезона на черешите тук идват четиридесет-педесет хиляди души, които се разполагат под сенници и палатки, прекарват в наслада и задоволство и се стремят да спечелят здраве. Понеже през този период жителите на града Дупница идват тук, то и занаятчиите се установяват тук под шатри и печелят”[32]. От описанието могат да се направят няколко извода. На първо място, един от основните „сезонни” поводи е обработката на определена селскостопанска култура. На тази база е и следващото заключение, че приоритетните месеци за възникването на даден панаир са май и юни.

Другият топос, около който може да се оформи търговско изложение, е свързан с „благотворните” минерални извори. Водосборът в съзнанието на балканския човек от Късното средновековие е свещен[33]. Едно от религиозните задължения на всеки мюсюлманин е да изгради постройка, която да бъде в полза на *дар-юл-ислямa* (света на исляма). Често подобни обществени здания са свързани именно с водата. За да подчертае „богоугодното дело” и отношението на османците към „минералните извори” Евлия Челеби описва по „най-съвършен начин” делото на гази Лала Шахин в близост до Сапарево: „Извън селото в ливадите в една долина има минерален извор с каменна постройка. Неговата вода не е от силно горещите, а е умерена. Гази Лала Шахин паша харесал тази гореща вода и я благоустроил, като построил над нея едно помещение с кубе за събличане, една пералня, басейн и водоскок. През месец юли и в началото на Новата година по невруз, тук се събират много хора и прекарват сезона при топлата вода”[34] .

Интересен е въпросът за външния вид, който имат панаирите, провеждани в извънградското пространство. Те са разположени в зона с добра инфраструктура, обикновенно в близост или на главен път. Можем да предложим работната хипотеза, че се провеждат в Одрински, Кюстендилски и Силистренски санджаци, където има добре развита вътрешна търговия, а оттам и по-висок жизнен стандарт на населението. През седемнадесетото столетие се разширява и системата на мензилите[35] (ulak-menzilhane), разположени по трите главни пътя на империята: Sol kol, Orta kol, Sağ kol (ляво, средно и дясно направление)[36]. Според Евлия Челеби най-натоварен е средният път: „Тръгнахме на изток и стигнахме Татар Пазарджик. Оттук, понеже казаха, че [по пътя] през Пловдив и Одрин има голяма навалица и оттам да не се минава, се обърнахме към лявото крило и към Стара Загора”[37].

Друг важен фактор при избирането на място за провеждането на панаир е географският. Местността трябва да е равна с подходящи условия за дълго пребиваване на хора и жива стока. Евлия Челеби отбелязва, че най-големите панаири, провеждани на Балканите, имат структура, подобна на средновековен град, с крепост, обособен център, прилежащи квартали и пр. Типично е описанието на прочутия Долянски панаир: „Той се намира в границите на казата Струмица ... Това е оживено и благоустроено панаирно място, разположено сред широко излетно място, обрасло с дървета, с обширни ливади и пасбища, сред равна и плодородна широка площ, пълна с птици. Прилича на крепост с порти от четирите страни, с многобройни едноетажни и двуетажни сгради с много стаи, прилични на големи ханища. От лявата страна и дясната страна на главния път, застлан с издялани четвъртити камъни, се намират общо над 1000 дюкяна, открай докрай покрити с керемиди.... Над портите му се намират грамадни дворци. През дните, когато се събира панаирът, в тези дворци живеят управителите, кадиите и сердарите заедно с войската си и управляват. Има стаи и складове за емините, в които да се съхранява събраният от емините султански десятък от пазара”[38].

От пространния цитат на записките на Евлия Челеби, писани във втората половина на столетието, ясно се забелязва, че панаирите са вече добре административно уредени. В тях, освен участници в стокообмена, важно място заемат и пазителите на реда в лицето на кадията[39] (kadı), сердаря[40] (serdar) и др. Тяхната функция по време на провеждане на панаирите не е по-различна от това, което извършват при ежеседмичния или ежедневния пазар. Но наличието им води до логичното заключение, че по време на панаирите търговията е изключително интензивна и сигурна. Нещо повече, кадията от най-близкия град бива командирован да пребивава постоянно в пространството, в което се провежда панаирът, ако той е извънградски „Онези, които имат средства и се напият свръх границата, ако започват разпри и сблъсквания, то веднага кадията на града Серес, чорбаджията на еничарската дружина, еминът, войводата и мютевелиите, които всички пребивават тук, дават заслуженото на биещите се, като ги глобяват и наказват. Много надеждно и сигурно място е”[41].

За да се включи един занаятчия в панаирното изложение трябва да спазва общите правила за търговските сделки. Те са подробно регламентирани от еснафските организации, подписани са от кадията на населеното място, а в нередки случаи официалната власт регулира цените на ежеседмичните пазари с ферман. В „Проучвания на градското стопанство през XV–XVI век” Б. Цветкова описва подробно какви са налозите, които плащат всички участници в изработката и покупко-продажбата на стоките. Като основно приходно перо в османската хазна авторката посочва бача[42]. Той е в различен размер за всеки отделен вид стока, в зависимост от местожителството на вносителя им и пр., но едно е валиден за всички пазари в градовете, а именно, че се събира при входа на търговската част (крепостната врата, началото на махалата и пр.). Може би именно поради тази причина пространството на най-големите панаири в империята се организира по сходен начин с градското пазарно средище с цел по-лесно да се събират пазарните такси. Евлия Челеби наблюдава именно това на панаира в Долян. Друго общо между търговците на пазарите и панаирите е наемът, който плащат на вакъфските организации[43]. Размерите и периодът, за който се заплащат наемите, разбира се, е различен. В градовете дюкяните могат да бъдат собственост на търговците или да бъдат наемани от вакафъската организация.

Тя, от своята страна, в най-често срещаните случаи притежава земята, на която са изградените обекти и въпреки собствеността, занаятчиите заплащат месечен наем. В София например дюкяните трябва да предоставят на вакъфа от 5 до 40 акчета месечно. Този приход е отразен в кадийските протоколи за покупко-продажби на недвижими имоти в града. Размерът на наема варира, като вероятно се определя от вида на пазара, на който се намират, оттам и на стоката, която се продава на него. Най-висока цена за покупка на дюкян и за наем, както се вижда от приведените примери по-долу, заплащат билкарите: „Дрогеристки дюкян – продаден за 22 000 сребърни акчета, намиращ се на пазарището на дрогеристите. 40 акчета ежемесечно наем за място на вакъфа"[44]; „Дрогеристки дюкян, намира се на пазарището на дрогеристите в споменатия град, има мазе с желязна врата, ежемесечно се плащат по 13 акчета на вакъфа. Продаден за 22 000 акчета"[45]. След тях следват търговците на платове: „Копринарски дюкян – 4450 акчета, намиращ се на пазарището на копринарите, 12 акчета наем за място на вакъфа"[46]. Като доходоносен бизнес е отбелязан и сарашкият занаят: „Сарашки дюкян – продаден за 13 000 сребърни акчета, намиращ се на пазарище на сарачите., наем ежемесечно на вакъфа по 8 акчета"[47]. Собствениците на обекти, произвеждащи стоки от първа необходимост, заплащат най-ниския наем към вакъфската организация, както сочи приведеният пример: „Фурна на пазара „Баня баш", наем на място по 32 акчета на вакъф и три дюкяна – 5000 сребърни акчета по текущия курс, месечен наем по 5 акчета"[48]. По подобен начин според Евлия Челеби е устроен и панаирът в Долян, за който той отбелязва: „Построен е от ... Вакъф е на ..."[49]. Същото е положението и с панаирите в градските пространства, тъй като те използват базата на вече съществуващите пазари, чиято земя е вакъфска. За това свидетелства през 1669 г. и английският пътешественик Едуард Браун: „Понякога попаднахме на турски панаири, които обхващаха голямо пространство, оградено и разделено на улиците и пасажи в зависимост от видовете стоки, които се продават. Там човек може да се развлича с много неща и дреболии, различни от тези по нашите земи, не липсваше и разнообразна музика, която въпреки че беше примитивна, до някъде ни забавляваше"[50].

Стоките, които се продават на панаирите, са толкова разнообразни, колкото и техните посетители. В източен стил описание на присъстващите на Долянския панаир прави Евлия Челеби: „...на това пространство се събират стотици хиляди хора от Румелия, арабските страни, Персия, Индия, Самарканд, Балх, Бухара, Египет, Сирия, Ирак и от всички кътове на Европа, с една дума всички търговци от седемте климата по суша и по море се стичат със своите различни многобройни стоки на този панаир”[51].

Може да се приеме работната хипотеза, че през XVII в. панаирите придобиват по-широки мабащи, но техният „бум” е от втората половина на XVIII и първите години на XIX в. Подобно обстоятелство се забелязва и в пътните дневници. За да онагледим тази теза, ще си позволим да излезем извън рамките на предварително зададеното столетие и ще цитираме един пътешественик от XVIII в. – Ованес Товмаджиян. Той разкрива колко се е разраснало „третото звено от вътрешната търговия”, където може да се отчете и ясна стокова класификация.

Поради своите търговски занимания Ованес Товмаджиян, посещава или описва най-големите панаири, провеждани през 1757 г., – те са в Солун, Татар Пазарджик, Букурещ и Ислимие (Сливен). Арменецът посещава първо панаира в Ислимие, за който можем да прочетем в пътеписа му: „Панаирът бе многолюден, идваха търговци и посетители от всички краища на османската държава”[52]. След което авторът посещава и този в Татар Пазарджик: „Панаирът в Татар Пазар беше голям и като че ли по-голям и по-оживен от ислимийския, защото тук имаше търговци от Белград, Солун, Скопско, Едирне, Варна”[53]. През 1781 г. търговецът посещава и панаира в Узунджова, „където ...продаде доста скъпоценни камъни, защото имаше търговци от Солоник, Едирне, Цариград, Белдград. На този панаир се продаваха много и разнообразни стоки от всички краища на османската държава”[54].

Интересен е въпросът и с възникването на панаира в Ески Джумая. Той, за разлика от повечето случаи, коментирани по-горе, не се основава по религиозни или сезонни поводи, а е естествено следствие от търговското развитие на региона, като според П. Дражев могат да се обособят четири етапа от неговото формиране. Възниква като средно голям градски пазар, като преминава в доградски панаир през 1839 г., когато според повечето изследователи е официалната година на неговото откриване. През 1852 година целият оборот от панаира в Ески Джумая възлиза на 10 милиона пиастри. Поради големите му размери през 1865 г. Мидхад паша издава заповед да се провежда на разстояние най-малко 2 километра извън градското пространство[55].

Именно този икономически фактор е причина и за прекъсването на големите годишни търговски форуми през първото десетилетие на XIX в. В Адрианопол до 1818 г. се провеждат два, в Селимно до 1830 г. също е регистриран само един[56]. Вероятната причина е установяването на задоволителен ежедневен пазар в посочените селища, който може самостоятелно да обслужва парично-стоковите потоци. Разбира се, по-голямата част от традиционните панаири, познати ни от края на XVII в., се запазват. Английският пътешественик Джон Капел отбелязва значението и големината на панаирите във Филибе през месец юли, в Узунджово през септември, Карнобат, Джумая, Люле Бургас и Бургас[57].

Османската империя съставя и официални документи, описващи наличните панаири по българските земи. Диаманди Ихчиев например превежда алманах за Одринския вилает от 1867 г., който съдържа сведения за панаирите и пазарните дни на селищата във вилаета:

Пловдивски санджак

1. В град Станимък 23 дни, от 15 август.

2. В град Копривщица от 18 септември до 14 октомври.

3. В град Харманли 6 дни, открива се седмица след 26 октомври, Димитровден, до 2 ноември.

4. В град Узунджово – продължителност около 1 месец.

5. В град Татар Пазарджик, от 1 юли до 1 август „хайван панаир”.

6. Яссивиран (местност), откриван на 30 април, с продължителност 3 дни, „хайван панаир”.

7. В град Казанлък 15 дни, от 5 до 15-ти декември.

8. В Чирпан 9 дни, от 1 до 10-ти септември.

9. В Стара Загора 15 дни.

Сливенски санджак.

1. В Ямбол панаирът е с продължителност от 27-я ден от Възкресения Христово, 3 дни, търговски панаир „Туджар панаир”. Другият панаир се открива на Петдесетница. Продължава три дни, „хайван панаир”.

2. В Нова Загора панаир, който се открива на 15-я ден от Възкресение Христово с продъжителност 3 дни.

3. В Сливен с продължителност 1 месец[58].

Промените настъпили в седемнадесетото столетие в нивата на производство закономерно предизвикват и по-високи стойности на стокообмена в търговската сфера. С видоизменението на чифлишкото стопанство, земеделието повишава многократно стойностите на своята продукция, рязко увеличава предлагането и практически поражда нов вид звено във вътрешната търговия – панаирите. Те, от своя страна, увеличават обема на стокообмена, засилват междурегионалните контакти. Освен икономическите причини, като основни за възникването на панаирите могат да бъдат изтъкнати религиозни, климатични и политически. Те имат различна роля във времето, но спомагат за създаването на добре оформена вътрешна търговска мрежа. Панаирите са поводи и за общоградски веселия. Те провокират всички участници в тях да обогатят своя празничен календар, засилват усещането за общност, правят контактите с другите задължителни. Създават равни условия за всички свои посетители, особено за онези, носещи най-ценната стока – информацията.

БЕЛЕЖКИ

[1] Поредицата „Чужди пътеписи за Балканите" е издадена в периода от 1975 до 1987 г.

[2] **Бертрандон де ла Брокиер.** Задморско пътешествие. Ред. и бел. В. Мутафчиева. Прев. от оригинала Н. Колев. София, 1968; **Ханс Дерншвам.** Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. Прев. от ранно-ново-горно-немски М. Киселинчева. Предг. и бел. В. Мутафчиева. София, 1970; **Ханс Шилтбергер.** Пътепис. Прев. от немски по нюрнбергския ръкопис М. Киселинчева. Ред. предг. и бел. В. Мутафчиева. София, 1971; **Стефан Герлах.** Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, прев., увод и коментар М. Киселинчева. Предг. и редакция Б. Цветкова. София, 1976; **Сярова, Н.** Едни италианец в двора на султана. София, 2004; **Лео, М.** България и нейният народ под османска власт. През погледа на англосаксонските пътешественици (1586–1878 година). София, 2013.

[3] **Данова, П.** България и българите в италианската географска книжнина (XIV–XVI век). София, 2010; **Гюзелев, В.** Бях в три страни, които и трите се казват България. София, 2014.

[4] Това е периодът от 1584 до 1702 г., когато в Републиката на Седемтте обединени Ниски земи се формира Нидерландска източноиндийска компания. Тя получава монопола върху търговията с Азия.

[5] Джизие – попада в групата данъци *русум-и-шария*, т.е данъци предписани от шариата. Към тази група спадат: 1) хараджът, в двата му вида: *харадж-и мувazзаф*, подоходен данък и 2) *джизие*, поголовен данък. – **Недков, Б.** Поголовният данък в Османската империя с оглед на България. – Исторически преглед, 1, 1945–1946, с. 18. *Зияде-и джизи*е – джизие в повече, допълнително джизие. Касае се за отчисление в полза на държавната хазна на онзи дял от присвояваното дотогава от някои вакъфи джизие, който е резултат на непрекъснатото му увеличение, което идвало в повече от сумата, фиксирана за джизието на съответната вакъфска рая. През първите десетилетия на XVII в. *зияде-и джизие* се изчислява на около 100 акчета. – Турски извори за българската история. Под редакцията на Стр. Димитров, Е. Грозданова и Ст. Андреев. Т. VII. София, 1986, с. 448. Оттук нататък ТИБИ.

[6] Терминът *маликяне* е персийски и е изведен от арабската дума ‘малик’ (владетел, господар). В Османската империя този термин е употребяван много преди да добие значение на право за пожизнено владеене на държавните приходоизточници. В хода на ранните османски завоевания, докато служебното земевладение било в своя зачатък, както посочва Е. Радушев, османците възприемат някои заварени аграрни институции, преди всичко мюлка (маликяне), който бил основа на поземления режим в тюркските малоазийски княжества. – **Радушев, Е.** Аграрните институции в Османската империя през XVII–XVIII век. София, 1995, с. 104–105.

[7] Пара – сребърна монета, която е в обръщение от 1623 г. при управлението на султан Мурад IV (1623–1640) и е номинална османска монетна единица.

[8]Най-подробно определение на термина се съдържа в монографиите: **Мутафчиева, В.** Османска социално-икономическа история. София, 1993, с. 220; **Радушев, Е.** Цит. съч., с. 147–153.

[9] ТИБИ. Т. VII, с. 446.

[10] Акче – дребна сребърна монета, която до 1687 г. е основна парична единица. След 1687 г. нейното място е заето от курушът.

[11] Алтън – златна монета.

[12] ТИБИ. Т. VII, с. 172.

[13] В изложението термините са съзнателно изписани в тяхната латинска форма, защото при транскрибиране би се заличил точният им исторически смисъл. Пример е синонимното възприемане в съвременния български език на панаир и пазар. Подредбата на употребените понятия би следвало да се разчита, като се започне от най-малкото търговско изложение pazar, към по-големите fuar, adil.

[14] Панаирите са временни пазари и/или увеселения, периодично провеждани в даден град (по-рядко в село или дори в манастир), често свързани с определен празник през годината.

[15] Вокалната хармония в турския език изисква гласните в една дума да бъдат еднакви в артикулационно отношение, като първата сричка е определяща. Според законите на вокалната хармония в една дума могат да се появяат само меки гласни e, i, ü, ö или твърди гласни a, ı, u, o. – **Георгиева-Окон, Й.** Фонетика на турските заемки в българските диалекти. Вокализъм. – Управление и образование. Т. VII (2), 2011, с. 44.

[16] **Георгиева, Цв., Н. Генчев**. История на България. Т. II. История на България XV–XIX век. София, 2006, с. 147.

[17] **Георгиева, Цв., Н. Генчев**. Цит. съч., с. 147.

[18] В Свещения Коран е низпослан специален аят, в които е отбелязано, че петък не е подходящ за провеждане на търговски сделки: „О, вярващи, щом се призове за молитвата в петъчния ден, устремете се към споменаването на Аллах и оставете търговията! Това е най-доброто за вас, ако знаете.” Сура Петъкът (Ал-Джума), аят 9 – Свещеният Коран на български език. Превод Цв. Теофанов. <http://www.islamforbulgaria.com/koran/quran/62.Al-Djumua.htm> 11.03.2015.

[19] ГИБИ. Т. V. София, 1964, с. 121–122.

[20] Дубровнишката грамота от 1230 година на цар Иван Асен II**: Даскалова, А., М.Райкова.** Грамоти на българските царе. София, 2005, с. 30.

[21] Клетва и договор на господин Александър, император на Загора от 1346 или сключен през 1347 г. <http://ald-bg.narod.ru/biblioteka/bg_srednovekovie/bolg_dok/dok_bolg_zare/io-alexandar/io_al_gramota_venecia.htm> 11.03.2015.

[22] Льофевр придружава като секретар френския посланик Ашил дьо Санси, барон дьо ла Мол, по време на пътуването му до Цариград през 1611 г. – Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век. Съст. и ред. Б. Цветкова. София, 1975, с. 183.

[23] **Бродел, Ф.** Материална цивилизация, икономика и капитализъм (XV–XVII в.). Т. II. София, 2010, с. 62–63.

[24] **Бакърджиева, Т.** Русе: градът и хората (от края на XIV до 70-те години на XIX век). Русе, 2013, с. 232.

[25] Френски пътеписи за Балканите ..., с. 186.

[26] **Евлия Челеби.** Пътепис. Превод от османотурски на Ст. Димитров. София, 1972, с. 283.

[27] **Евлия Челеби**. Цит. съч., с. 150.

[28] История на България. Късно средновековие и Възраждане. Под редакцията на проф. Г. Марков. Т. II. София, 2004, с. 446.

[29] Според нормите на еснафските организации даването на угощение, наречено още „зиафет”, било не само начин за отбелязване на радостно събитие, но и вид наказание за извършено нарушение. – **Неделева, П.** Видове наказания в българските възрожденски еснафски организации. <http://www.nbu.bg/PUBLIC/IMAGES/File/departments/law/Spisanie/1_2010/3_petj%20nedeleva.pdf> 11.03.2015.

[30] **Ханс Дерншвам.** Цит. съч., с. 112.

[31] Ферман – официален дпкумент, декрет, указ, подписан от суверена или негов наместник. Използван в страни където islямът е официална религия.

[32] **Евлия Челеби**. Цит. съч., с. 28.

[33] Според Исляма, водата е свещена. Тя стои в основата на „ядрото” на всеки човек: „И сторихме от водата всяко живо същество” (Свещеният Коран на български език. Превод Цв. Теофанов. – Сура Пророците (Ал-Анбия), аят 30), нещо повече, водата е първият от четирите елемента, който може да съществува самостоятелно: „Той е, Който сътвори небесата и земята в шест дни, и Неговият Престол бе върху водата” (Свещеният Коран… – Сура Худ (Худ), аят 7); Всичко което е свързано с нея идва да докаже благосклонността на Аллах: „И изсипваме чиста вода от небето, за да съживим с нея мъртвата земя и да пият сътворените от Нас многобройни хора и добитък.” (Свещеният Коран ... – Сура Разграничаването (Ал-Фуркан), аят 48–49).

[34] **Евлия Челеби**. Цит. съч., с. 29.

[35] Специфични пътни станции, обслужващи не само държавните куриери, но много често използвани като етапни пунктове на султанската армия.

[36] **Антонов, А.** Времето е пари. Османската куриерска служба в края на XVII и през XVIII век. – В: Научна конференция „Пари, думи и памет”. (3–4 април 2003 г.) <http://www.bulgc18.com/pari/antonov.htm> 11.03.2015.

[37] **Евлия Челеби**. Цит. съч., с. 34.

[38] **Евлия Челеби**. Цит. съч., с. 277.

[39] Най-подробно определение на термина и на институцията е дадено в статията на Р. Градева. – **Градева, Р.** Налагането на кадийската институция на Балканите и мястото ѝ в провинциалната администрация (XIV – началото на XVI век). – В: Балканистика, III, София, 1989, с. 35.

[40] Сердар – военачалник; началник на еничарско поделение или на спахийски отряд.

[41] **Евлия Челеби**. Цит. съч., с. 279.

[42] **Цветкова, Б.** Проучвания на градското стопанство през XV–XVI век. София, 1972, 33–35.

[43] Най-подробно въпросът за участието на вакъфа в градската търговия е разгледан в изследванията на В. Мутафчиева. – **Мутафчиева, В.** Османска социално-икономическа история. (Изследвания). София, 1993, с. 62–128, 378–399.

[44] ТИБИ. Т. VII, с. 241.

[45] ТИБИ. Т. VII, с. 231.

[46] ТИБИ. Т. VII, с. 235.

[47] ТИБИ. Т. VII, с. 244.

[48] ТИБИ. Т. VII, с. 227.

[49] **Евлия Челеби**. Цит. съч., с. 227.

[50] Английски пътеписи за Балканите, края на XVI в. – 30-те години на XIX век. Увод, съставителство и коментар М. Тодорова. София, 1987, с. 186–187.

[51] **Евлия Челеби**. Цит. съч., с. 277–278.

[52] Арменски пътеписи за Балканите. Съставителство, превод от древноарменски и коментар Агоп Орманджиян. София, 1984, с. 49.

[53] Арменски пътеписи ..., с. 51.

[54] Арменски пътеписи ..., с. 56.

[55] **Дражев, П.** Възникване на Ескиджумайския панаир и ролята му в обществения живот на града през Възрожденската епоха. – В: Панаири, пазари, тържища в българските земи. Търговище, 2004, с. 105.

[56] **Лео, М.** Цит. съч., с. 180.

[57] Информация за панаири в откъса, публикуван в „Английски пътеписи за Балканите" под името на Джон Кепел, не се съдържа. Вероятно причина за това е фактът, че G.T. Keppel издава своя труд „Narrative of a journey across the Balkans" през 1839 година в два тома. Обемът на изданието е позволил да се изберът откъси, по преценка на авторите. – **Лео, М.** Цит. съч., с. 180.

[58] **Ихчиев, Д.** Панаирите и пазарните дни в Южна България преди Освобождението. – **Ихчиев, Д.** Панаирите и пазарните дни в Южна България преди Освобождението (Според официалния турски алманах на Одринския вилает за 1867 г.). – Списание на Българското историческо дружество, 9–10, София, 1908, с. 604–605.

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

ДВЕ ОСМАНСКИ ЧЕШМИ ОТ XIX ВЕК ВЪВ ВАРНА

Александър ЗЛАТАНОВ
МП „България и българите (VII–XIX в.)“
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Рецензент: проф. д-р Пламен Митев

This article examines the two most famous and monumental Ottoman fountains in the city of Varna during the 19th century. The presented fountains are built as a part of the mass restoration of Varna ordered by the 30th Sultan of the Ottoman Empire Mahmud II after the complete destruction of the city during the Russo-Turkish War from 1828-1829. The first fountain was called Mahmud's fountain and was built at the city center to commemorate the Ottoman Sultan and the rebuilding of the city. The monumental scale of the fountain was impressive with its 11 meters height along which there was an inscription in golden Ottoman letters praising the Sultan and his deeds. Unfortunately, the monumental fountain was torn apart at the beginning of 20th century, but some parts still remain intact and can be seen in the Archaeological Museum of Varna. The second Ottoman fountain was called The Harbor fountain or Skele kapi fountain. Built at the same time, it was situated next to the Harbor gate of Varna. The Harbor fountain was made of white marble and was perhaps the most richly decorated fountain in the city and nevertheless not quite small with its height of almost 5 meters. At the beginning of the 20th century the marble fountain was moved to the Sea garden and again later on at coastal alley of Varna. Today, the beautiful and slightly renovated fountain can be still seen there.

На 25 април 1828 г. със задълбочаването на Източния въпрос и гръцкото въстание избухва поредната Руско-турска война. В резултат на това руските войски нахлуват в княжествата на Влашко и Молдова, а след това форсират Дунав и навлизат по българските земи. На пътя на руската армия се изпречва варненската крепост, която със своето стратегическо местоположение се превръща в една от ключовите точки за изхода на военната кампания. Така през месец юли същата година започва обсадата на Варна, която продължава почти три месеца. Укрепеният град Варна, заедно с масивната си крепостна стена, не устоява на продължителната обсада и на 29 септември 1828 г. е превзет от руснаците пред очите на техния император Николай I. В резултат на обстрела Варна понася огромни разрушения. Пруският граф и военен стратег Хелмут фон Молтке пише, че в течение на тримесечната обсада руснаците са обстрелвали крепостта с около 50 000 изстрела и са използвали над 125 000 кг барут. Не останала къща без поражения, Вароша или християнският квартал, както и крепостната стена били в руини[1]. Руската армия напуснала окончателно Варна през 1830 г. По това време начело на Османската империя стоял Махмуд II – султанът реформатор, който щял да бъде наричан и турският Петър Велики. Той заповядал пълното възобновяване на разрушения град. Построена била нова по-дълга и по-дебела крепостна стена, чийто план бил изготвен именно от служещият тогава на османска служба Молтке[2], а наред с това и нови казарми, табии, ровове, крепостни порти, складове, джамия, болница, митница, кей, чешми и др.[3] Благодарение на това възобновяване са построени и двете най-известни османски чешми от XIX век във Варна.

В чест на възстановяването на град Варна, султан Махмуд II повелил построяването на голяма чешма, която да възхвалява него и делата му. Така през 1834 г. (1250 г. от Егира) на бял свят се появила чешмата на Махмуд II, наричана от варненци *„Махмудова чешма”* и *„Султан Махмуд чешмеси”*[4]. Тя била построена в самия център на града, в горната част на тогавашния площад *„Мусалла”* (Фиг. 1, в червено). Чешмата-паметник била съградена от масивен бял мрамор и представлявала един от най-монументалните и изящни османски паметници във Варна с наистина впечатляващи размери. Чешмата е била ориентирана в посока северозапад–югоизток[5]. Можем условно да кажем, че се състояла от три главни части – основа с чешма, колона с надпис и горна част (покрив) със султанската тугра (Фиг. 2). Основата на чешмата имала формата на правоъгълник с приблизителни размери от 4,5 х 3 м. В долната страна на чешмата от три чучура бликала студена вода, която падала в голямо мраморно корито. Тази лицева част с чучурите има размери 3,25 м ширина и 1,40 м височина (Фиг. 3). Втората част от чешмата била и най-впечатляващата. Върху постамент, облицован с четири елегантно орнаментирани мраморни плочи, всяка от тях висока по 57 см, лежал прословутият дълъг Махмудов надпис на османотурски.

Надписът бил изписан с позлатени букви на тъмен фон и съдържал 70 стиха, изписани в 45 реда на калиграфския шрифт *насталик* или *талик*, възхваляващи във витиеват стил султан Махмуд II и неговите дела[6]. Надписът е дело на известния придворен османски калиграф, поет и композитор Мустафа Иззет Ефенди, чийто подпис стои под надписа (фиг. 4). Това несъмнено е най-големият и дълъг османски епиграфски паметник по българските земи. За значението на надписа на Махмудовата чешма можем да съдим и по това, че там откриваме преки сведения за възстановяването на град Варна.

Мнозина пътешественици, впечатлени от чешмата-паметник, смятали, че надписът се състои от една голяма мраморна плоча[7]. Всъщност надписът, ознаменуващ въстановяването на град Варна и крепостта, се състои от три масивни мраморни плочи, които се разполагали една върху друга и били захванати здраво със стоманени клинове помежду им (фиг. 5 и 6). Общата височина на трите плочи (и на целия надпис) е 5,5 м, а ширината им е 1,35 м. На всеки трети ред калиграфът е обрамчил надписа със специфични орнаменти – балдахин и звезда с полумесец (фиг. 7). Надписът на османотурски има три публикувани превода. Първият и най-ранен превод е направен на френски език от Халил бей, който бил учител във варненско руждие (турското училище), а френският текст пък на свой ред е преведен на български от местния учител в държавната гимназия „Фердинанд I" Тодор Шишков и публикуван през 1889 г. във „*Варненски общински вестник*"[8]. Вторият превод е дело на Емел Абдула през 1965 г.[9], а третият и последен превод е от Николай Панайотов[10]. В преводите съществуват известни различия, но сега няма да се спираме на тях.

Третата и последна част от чешмата представлявала един своеобразен покрив с изобразени 12 шестлъчеви звезди върху него, който показвал покровителство на султана. По всяка вероятност можем да свържем 12-те релефни завезди с изключително важните 12 имами в исляма. Покривът на чешмата играел ролята и на постамент за поставената върху него султанскта тугра на Махмуд II. Върху туграта паметникът завършвал с метално слънце, което вероятно било позлатено и символизирало, както на османския флаг, величието на Османската държава. Няколко варненски автори дават различна обща височина на чешмата-паметник – от 8 до 12 м.[11] – а други пък далеч по-малко[12]. Според моите измервания на всички запазени до днес елементи на Махмудовата чешма, сравнени с наличните фотографии, които открих, смятам, че общата ѝ височина несъмнено надхвърля 11 м.

Султан Махмуд чешмеси има интересна съдба. След Освобождението много от османските сгради, построени през 1834 г., започват да се разрушават умишлено. Още тогава чешмата влиза в полезрението на братята Шкорпил и Варненското археологическо дружество. Те оценяват нейното архитектурно изящество и историческото ѝ значение, като дори препубликуват първия превод на надписа[13]. В следосвобожденския период центърът на Варна постепенно променя облика си, а чешмата минава под закрилата на археологическото дружество, което несъмнено иска да запази тази старина[14]. През 1914 г. общинският съвет на Варна решава да премести чешмата-паметник заради голямото ѝ значение за местната история. Причината за това решение е, че точно тогава срещу монументалния паметник се строи голямата сграда на новия общински театър (дн. Драматичен театър Варна). По този повод се назначава специална комисия, която трябва да определи новото място на чешмата и в същото време категорично се забранява събарянето ѝ[15]. Няколко години по-късно се предлага преместването ѝ в Морската градина, тъй като комисията смятала, че чешмата-паметник ще нарушава *„естетическата хармония”* на площада с близостта си до новия театър, но това преместване така и не случва[16] (фиг. 8).

Няколко месеца след завършването на новия градски театър през 1927 г., без знанието на музея и археологическото дружество, монументалната чешма е разрушена за няколко дни. Голяма част от останките са закарани в двора на църквата „Св. Атанасий” и изсипани до други римски отломъци, намиращи се на същото място. Днес, разхвърляни в двора на църквата, са останали само четирите украсени плочи, които някога стояли точно под надписа (фиг. 9). Султанската тугра пък е занесена до двора на днешния археологически музей. През 1935 г. постаментът с 12-те звезди и туграта на султана бил положен по идея на полк. Петър Димков в новостроящия се парк-музей на Владислав Варненчик върху тепето на султан Мурад II (Мурад тепе), което се намира точно срещу тепето на Владислав III Ягело (фиг. 10). Пет години по-късно туграта била взривена от неизвестна патриотична дружина и останал само постаментът с 12-

те звезди, който и досега стои там. Години по-късно е направена реплика на взривената горна част и отново е поставена на Мурад тепе. Масивните мраморни плочи с османотурския надпис изчезнали безследно след демонтирането. Единствено намесата и усилията на архимандрит Инокентий Софийски, който тогава работел като уредник във варненския музей, спасили ценния епиграфски паметник. След няколкомесечно издирване, той ги открил укрити в една конюшня[17]. Трите мраморни плочи с дългия османотурски надпис, както и лицевата част на чешмата с трите чучура могат да се видят и до ден-днешен в двора на Археологическия музей във Варна.

С обновяването на варненската крепост през 1834 г. били възстановени или доизградени общо единайсет големи масивни порти, през които се влизало в самия град. Една от най-важните порти била именно Пристанищната порта или *„Скеле капусу”*, както тогава я наричали[18]. Пристанищните порти се намирали до входа на пристанището (фиг. 11). Изработката на портите била от метал и имали специална масивна ключалка. Състояли се от един голям свод, който бил в средата, и два по-малки свода от двете му страни. Вечер Скеле капусу била затваряна половин час по-късно заради корабите на пристанището. Масивната ключалка и ключ от портите са запазени[19] (фиг. 12). Над пристанищните порти, както и над всички други порти от варненската крепост, имало вграден мраморен надпис на османотурски език. Надписът възхвалявал обновителя Махмуд II и сравнявал тези порти с крепостта на Александрия, като накрая завършвал с годината 1834. Той гласял следното:

> *“Султан Махмуд, победител на неприятеля на своята религия, взима удоволствието да съгради тази цитадела. Негово Величество направи тези порти като крепостта на Александрия и даде им името “огнени порти”, които укрепяват Варна. Той направи още едни порти на митницата и определи цените на стоките, които цени могат да помогнат на неприятеля да бъде победен. О, Айни!, победоносците, които дойдоха тук, продиктуваха този надпис. Падишахът от епохата повеси една сабя на небето! (1250 г. от Егира)”* [20]

Съдбата на мраморните плочи с османотурски надписи от крепостните порти, казармите, хамбарите, болницата и др. остава недоизяснена. Тези ценни за историята епиграфски паметници били измъкнати и изпратени в Санкт Петербург през 1879 г. по заповед на ген. Пьотър Вановски. С това изчезват почти всички мраморни плочи с османотурски надписи от Варна, но преди това са преведени по настояване на ген. Вановски на френски от Гарабет Каспариян и Гарабет Папазян – телеграфист и писар. Малко по-късно се появява и български превод направен отново от местния учител Тодор Шишков[21].

Непосредствено до пристанищните порти се въздигала и другата известна варненска чешма, която е била може би и най-богато орнаментираната (фиг. 1, в зелено). Това била *„Скеле капу чешмеси"* или чешмата до Пристанищните порти. Въпреки че чешмата нямала никакъв надпис, тя несъмнено е построена заедно с пристанищната порта през 1834 г. Пристанищната чешма е направена изцяло от масивен бял мрамор, с великолепни детайли и орнаменти. Тя била разположена от лявата страна на портите и гледала право към морето[22] (фиг. 13). Още руският поет и пътешественик Виктор Тепляков, който пребивавал няколко месеца във Варна и региона пише в своя пътепис *„Писма от България"*[23] от 1829 г. за многото *„бели мраморни чешми"*, намиращи се навсякъде из Варна[24]. През 1856 г. престижното френското списание *„Le Magasin pittoresque"* публикува литография на пристанищната чешма, направена от Карл Жирарде, като се възхищава на нейната красота и предполага неоснователно на базата на пътеписа на В. Тепляков, че е забелязана от него още през 1829 г.[25] (фиг. 14). Скеле капу чешмеси има ширина от около 1,9 м и обща височина от 4,8 м. От двете страни на масивния чучур на същото ниво започват орнаментирани колони високи 1,8 м, които завършват с изящни капители с флорален елемент. Върху най-високия елемент от чешмата може да бъде открита отново балдахиновата украса, която видяхме по-горе на Махмудовата чешма (фиг. 15 и 16).

Красивата пристанищна чешма съвсем логично също била забелязана от Варненското археологическо дружество и братя Шкорпил. През 1908 г. дружеството съставя специална комисия от двама души, която трябва да прегледа старите и ценни за града чешми, за да бъдат запазени и заснети. Дружеството се обръща към кмета на Варна за съдействие, а измежду тези чешми е, разбира се, и пристанищната[26]. Общинският съвет на Варна решава да запази ценната чешма и да я премести в крайморската алея[27]. Така около 1910–

1911 г. чешмата е преместена в Морската градина с лице към морето, близо до тогавашните женски бани[28] (фиг. 17). Няколко години по-късно до чешмата се построява голямо стълбище за лесен достъп до централните бани. Тогава фасадата на чешмата е преместена отново и вградена на приморската алея недалеч оттам. Следват дълги години на забрава и частично разрушение, докато едва през 2001 г. община Варна я реставрира и от нея отново бликва студена вода[29]. От няколко години някогашната пристанищна чешма не работи, но тя продължава да се извисява със своята бяла красота, за да напомня за едно отминало време на всеки, който успее да я зърне (фиг. 18).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Moltke, H.** The Russians in Bulgaria and Rumelia in 1828 and 1829; during the campaigns of the Danube, the sieges of Brailow, Varna, Silistria, Shumla, and the passage of the Balkan by Marshall Diebitch. London, 1854, p. 216-217.

[2] **Шкорпил, К.** Турските укрепления във Варна от 1828 и 1834 г. – В: Известия на Варненското археологическо дружество, кн. I. Варна, 1909, с. 34.

[3] Пак там, с. 35–42.

[4] Пак там, с. 67.

[5] Разположението на чешмата е определено на базата на плана на К. Шкорпил и наличните фотографии.

[6] Варненский общинский вестникъ, год. II, № 13 от 13 юни 1889 г., с. 1.

[7] **Иречек, К.** Княжество България, Част II: Пътувания по България. Пловдив, 1899, с. 822.

[8] Варненский общинский вестникъ, II, №13 от 13 юни 1889 г.

[9] **Абдула, Е.** Османски епиграфски паметници в археологическия музей във Варна. – В: Археология, IV. София, 1965, с. 73–77.

[10] **Панайотов, Н.** Корпус османотурски епиграфски паметници от Североизточна България XV–XX век. Том I. София, 2002, с. 131–135.

[11] **Савов, Н.** Чешмата на султана. Варна, 2008, с. 53; **Мичев, Ив.** Старите чешми на Варна. Варна, 2004, с. 100.

[12] **Memițođlu, H.** Bulgaristan’da Türk Kültür ve Sanat Eserleri. – B: Vakýflar Dergisi, sayý 25, 1994, s. 314.

[13] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 39–42.

[14] Годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1908 г. Варна, 1908, с. 12.

[15] Годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1914 г. Варна, 1914, с. 10–12.

[16] Известия на Варненското археологическо дружество, кн. VII. Варна, 1921, с. 27–29.

[17] **Мичев, Ив.** Цит. съч., с. 108.

[18] **Шкорпил, К.** Цит. съч., с. 35, с. 44.

[19] Могат да бъдат видени в Музей на Възраждането, гр. Варна.

[20] Варненский общинский вестникъ, год. II, № 20-21 от 12 октомври 1889 г., с. 2–3.

[21] Пак там, с. 4.

[22] **Мичев, Ив.** Цит. съч., с. 90.

[23] **Тепляков, В.** Письма из Болгарии (Писаны во время кампании 1829 г.). Москва, 1833.

[24] Частичен превод на български от пътеписа виж у **Кожухарова, М.** Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век. София, 1986, с. 97–121.

[25] Le Magasin pittoresque, XXIV. Paris, 1856, p. 404.

[26] Годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1908 г. Варна, 1908, с. 12–13.

[27] Годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1911. Варна, 1912, с. 16.

[28] Известия на Варненското археологическо дружество, кн. VII. Варна, 1921, с. 29.

[29] **Мичев, Ив.** Цит. съч., с. 94.

[30] Отдел "Българските земи XV–XIX в." при РИМ – Варна, Вф III 141 (2).

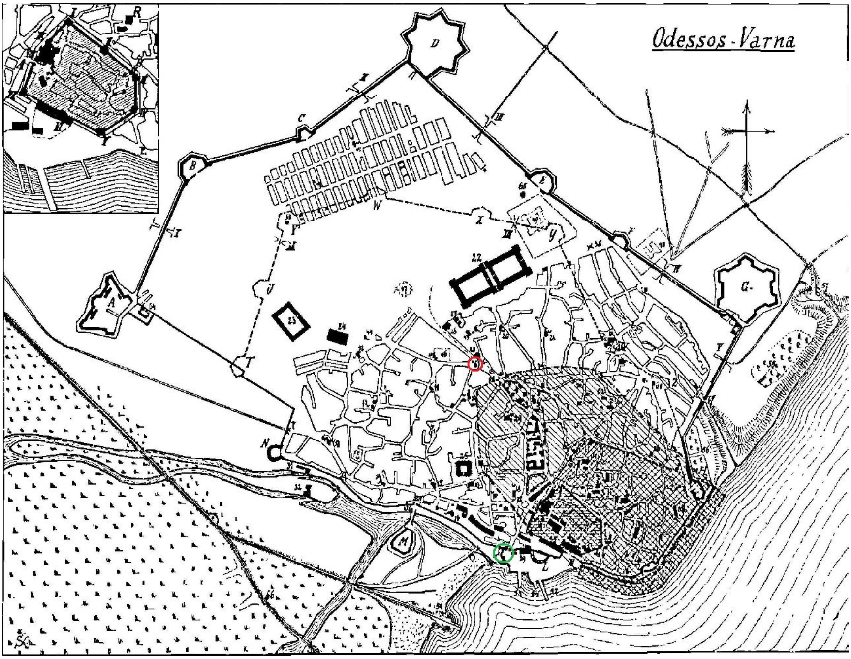
Odessos-Varna
D
C
B
A
E
G
N
M

Фиг. 1. *План на Варна (По К. Шкорпил)*

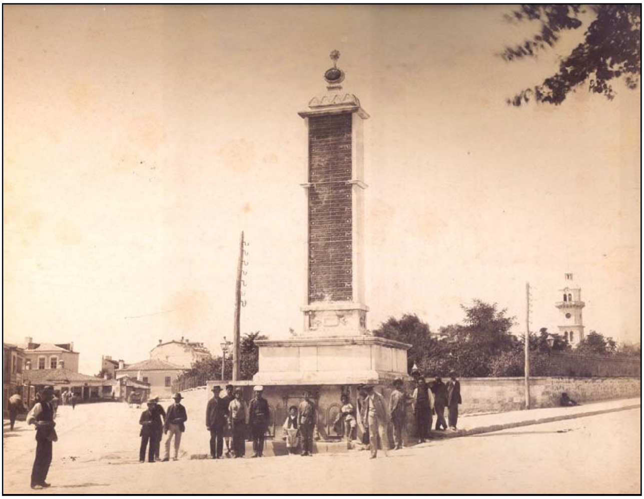

Фиг. 2. *Махмудовата чешма, 1889 г. (сн. К. Албрехт)*

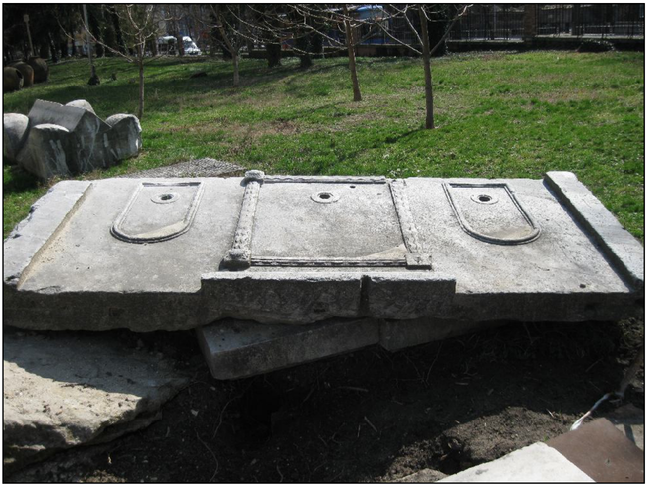

Фиг. 3. *Лицевата част на чешмата-паметник (сн. Ал. Златанов)*

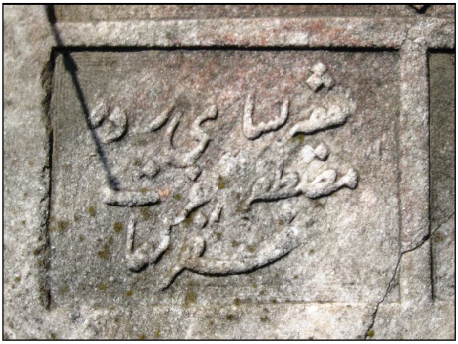

Фиг. 4. *Калиграфът Мустафа Иззет (сн. Ал. Златанов)*

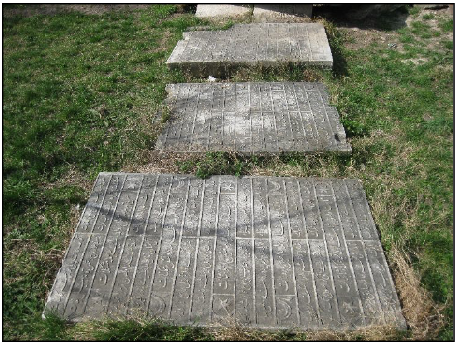

Фиг. 5. *Мраморните плочи с надписа (сн. Ал. Златанов)*

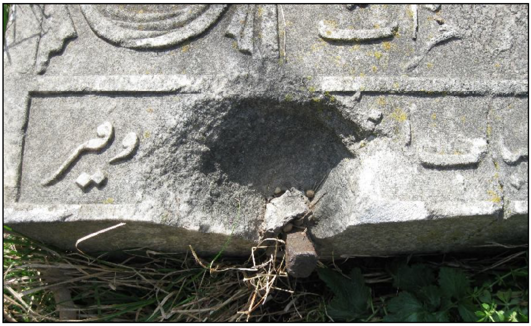

Фиг. 6. *Стоманените клинове, захващащи плочите (сн. Ал. Златанов)*

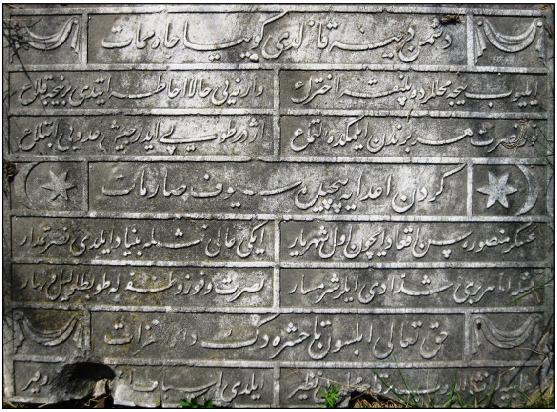

***Фиг.** 7. Детайл от Махмудовия надпис (сн. Ал. Златанов)*

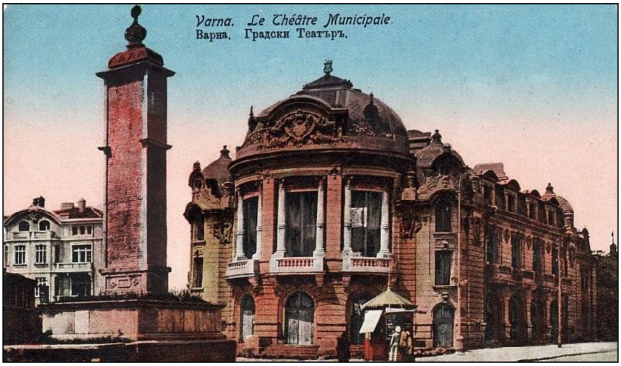
Varna. Le Théâtre Municipale
Варна. Градски Театръ.

Фиг. 8. *Махмудовата чешма и градският театър (пощ. картичка)*

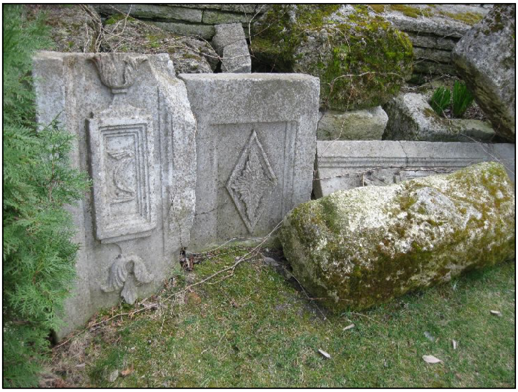

Фиг. 9. *Останки от Махмуд чешмеси в църквата „Св. Атанасий”*
(сн. Ал. Златанов)

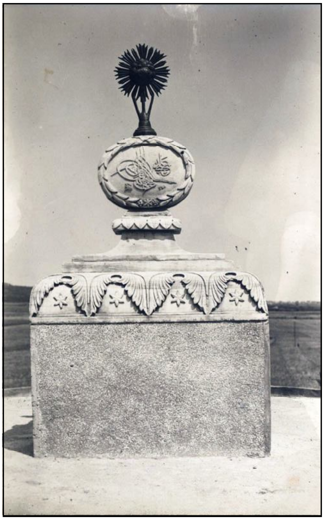

Фиг. 10. *Горната част на чешмата върху Мурад тепе, ок. 1935 г.*
(пощ. картичка)

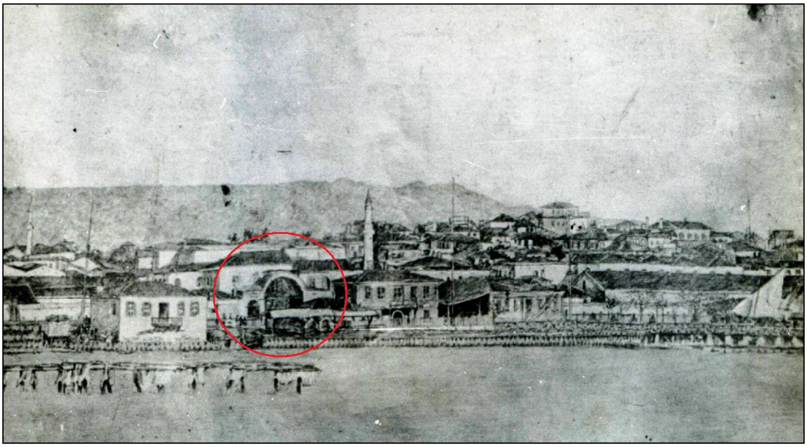

Фиг. 11. *Пристанищните порти, 1870 г. (худ. Ив. Токушев)*[30]

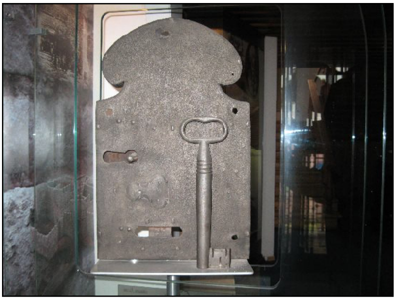

Фиг. 12. *Бравата и ключът от Скеле капусу (сн. Ал. Златанов)*

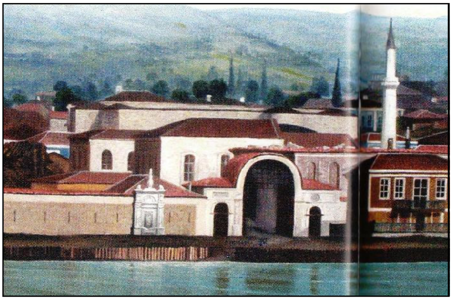

Фиг. 13. *Реконструкция на пристанищната чешма и порта (худ. Н. Савов)*

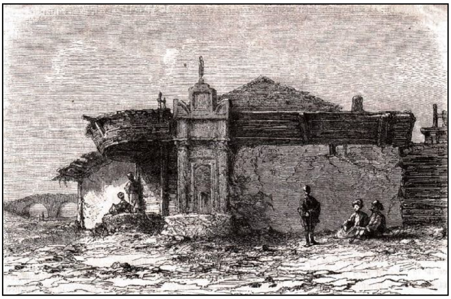

Фиг.14. *Скеле капу чешмеси (худ. К. Жираpде)*

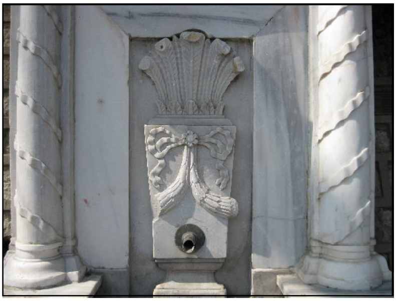

Фиг. 15. *Детайл от Скеле капу чешмеси (сн. Ал. Златанов)*

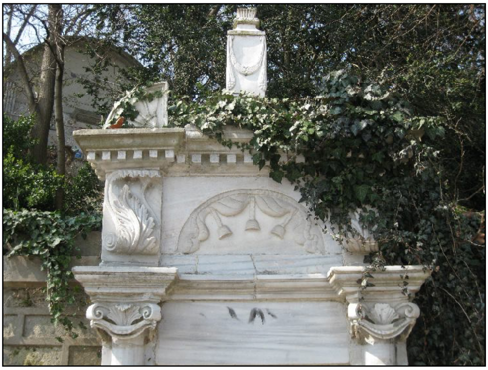

Фиг. 16. *Детайл от Скеле капу чешмеси (сн. Ал. Златанов)*

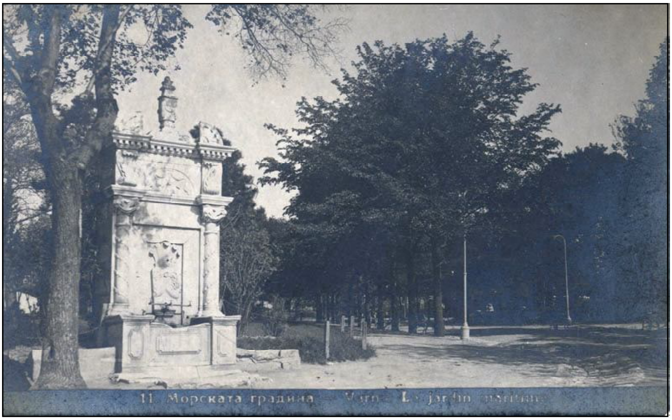
11 Морската градина — Varna — Le jardin marin

Фиг. 17. *Преместената пристанищна чешма, ок. 1911 г. (сн. Ат. Велчев)*

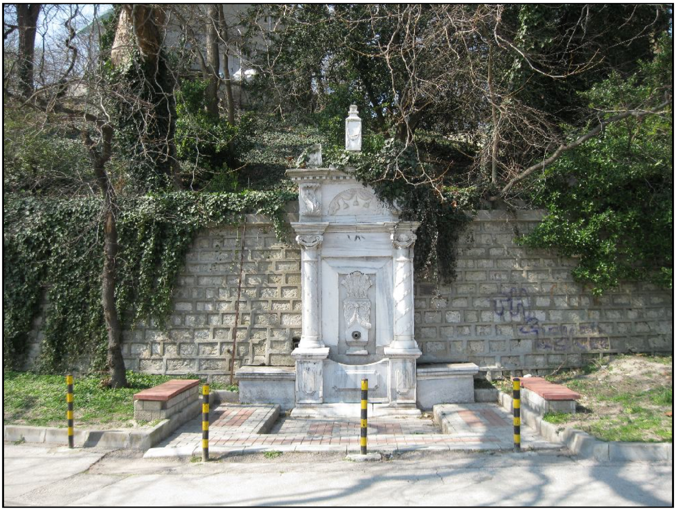

Фиг. 18. *Скеле капу чешмеси днес (сн. Ал. Златанов)*

РУСОФИЛСТВОТО НА „ДОБРОДЕТЕЛНАТА ДРУЖИНА“ ОТ СТРАНИЦИТЕ НА ВЕСТНИК „ОТЕЧЕСТВО“

Божидарка ИВАНОВА
МП „България и българите (VII–XIX в.)“
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. д-р Надя Манолова-Николова

Although during the creation in the eve of the Crimean war (1853–1856) ’Dobrodetelnata druzhina’ is fabricated as a charitable organization, it actually performs and political activity. Thereby the organization follows the moves of the Russian diplomacy. Similarly the members of the group think that the Bulgarian liberation couldn’t be made without help from Russia. This positive attitude towards the Russian country isn’t hidden and for the readers of the newspaper, called ’Otechestvo’, which is published by the members of the ’Dobrodetelnata druzhina’. There are big serious difficulties about its issuance, but in the pages of the newspaper is propagandized the idea that the Russian foreign policy in that time is the most correct. In addition, there are and some controversies with other newspapers, in which is criticized and deprecated the moves of Russia in the international politics in 1870 year. In the pages of the newspaper ’Otechestvo’ are published and some letters by which the members aim to support the Russian international activity. Furthermore in this newspaper there are and some praises to Russia.

„Добродетелната дружина” представлява културна и политическа формация на значителна част от българите, които в началото на XIX в. са емигранти в дунавските княжества Влахия и Молдова. Нейното изграждане преминава през няколко етапа[1]. През пролетта и лятото на 1853 г. се създава мрежа от местни инициативни групи, включващи компактни български общности от Галац, Браила, Плоещ[2]. В края на годината се изгражда единен координиращ център в Букурещ – т.нар. „Главно общество”. То трябва да осъществява връзката между руското командване и българските емигранти в различните влашки градове по време на Кримската война (1853–1856)[3]. На 9 март 1854 г. вече се сформира нова политическа организация с названието „Средоточно българско попечителство”. В него се включват значителен брой български емигранти, сред които се отличават имената на Христо Георгиев (1824–1872), д-р Петър Протич (1822–1881), Михаил Кифалов (1783–1868), Марин Бенли (1809–1875), д-р Васил Берон (1824–1909), д-р Иван Селимински (1799–1867), Михаил Колони (1817–1893) и др.[4] Тяхната цел е да събират български доброволци за подкрепа на руската армия, а и да набират парични средства за издръжката им[5]. След сключването на Парижкия мир на 30 март 1856 г. постепенно действията на „Попечителството" се ограничават[6]. На 13 януари 1862 г. в присъствието на 26 български емигранти из средите на едрите търговци и предприемачи, се решава „Попечителството" да се трансформира в т.нар. „Добродетелна дружина". Въпреки че официалната ѝ цел е да подпомага бедните български емигранти, реално тази организация осъществява активна политическа дейност[7]. Тя изготвя на 5 април 1867 г. протокол, предвиждащ създаване на обща федеративна държава между българи и сърби; финансира преминаването на неголяма чета в България начело с Панайот Хитов (1830–1918) в края на април 1867 г.; в основата е на създаването на Втората българска легия в Белград; изпраща през 1869 г. прошение до международната конференция в Париж[8]. Във всички тези действия като главен идеолог се налага Христо Георгиев. След неговата смърт на 6 март 1872 г., водач на „Добродетелната дружина" става брат му – Евлоги Георгиев (1819–1897)[9]. Постепенно обаче влиянието на организацията отслабва и тя отново е преустроена на 10 юли 1876 г. в „Българско човеколюбиво настоятелство". То ограничава дейността си главно в събирането на парични средства в помощ на пострадалите от Априлското въстание, а по време на Руско-турската война (1877–1878) подпомага финансово и материално сформираното Българско опълчение[10].

В този продължителен период от съществуването на „Добродетелната дружина" нейните членове замислят да започнат да печатат свой вестник на български и румънски език, който да защитава българските интереси. Те искат да осъществяват тази идея още през 1862 г., за да се разграничат от прокарваните революционни възгледи на Георги Раковски (1821–1867) в издавания от него в. „Дунавски лебед". В резултат Христо Георгиев става инициатор за събирането на средства за бъдещия печатен орган[11]. Те са налице още през 1866 г., но изданието се затруднява поради липсата на подходящ редактор[12].

Последователно са канени да го редактират доста лица, сред които се отличават имената на Константин Станишев (1840–1900), Васил Друмев (1840–1901), Петко Славейков (1827–1895), Тодор Бурмов (1834–1906), Марин Дринов (1838–1906), Васил Стоянов (1839–1910), Иван Добровски (1812–1896). По различни причини обаче те отказват[13]. Особено се засилва критиката срещу „Добродетелната дружина" във връзка с изпратеното от нея „Прошение" до конференцията на Великите сили в Париж от 1869 г. по повод на Критското въстание. Излизащите в Букурещ български вестници „Народност" и „Тъпан", които имат прозападни и русофобски възгледи, категорично се противопоставят на въпросния документ[14]. Техните редактори се опитват да дискредитират дейците от „Добродетелната дружина". Последните са обвинени в това, че имат неоснователно желание да представляват българската нация пред света, а и че проличава намесата на Русия[15].

Членовете на „Добродетелната дружина" са принудени да се защитят от упреците и критиките. Затова те ускоряват отново подготовката за издаването на свой печатен орган. Този път те отправят покана към Любен Каравелов (1834–1879) с цел той да поеме редактирането на вестника им. На 2 май 1869 г. той пристига в Букурещ. В продължение на две седмици обсъжда подробностите по предлаганата му работа със съмишлениците на Христо Георгиев[16]. Освен това Каравелов прави и предложение вестника да се нарича „Свобода", но идеята не се одобрява, защото това име е твърде сензационно и е възприето по-умереното название – „Отечество"[17]. Въпреки неразбирателството, той подписва договор с членовете на „Добродетелната дружина", написва програмата на бъдещия печатен орган, а и взема предварителен аванс. По-късно той се отправя за Нови Сад, за да прибере багажа си. През юни 1869 г., когато се връща вече в Букурещ, Каравелов започва нови преговори с дейците от организацията, но този път се стига до разрив между тях, последван с отказа му да бъде редактор. Това негово решение е продиктувано от няколко причини. На първо място, докато той се намира в Нови Сад, разбира, че програмата, която е написана от него, е променена според политическите разбирания на „Добродетелната дружина"[18]. Това му доказва, че той няма свобода на действие, за в бъдеще ще се намира под определен контрол и цензура. Същата причина се изтъква в публикуваното от него обявление във в. „Народност” от 6 юли 1869 г., с което декларира своето решение[19]. От друга страна, той има съвсем различни възгледи от тези, застъпвани от дейците около Христо Георгиев за освобождението на българите. Каравелов първоначално приема да бъде редактор на в. „Отечество”, изхождайки от обстоятелството, че така ще може да обедини цялата българска емиграция. Едва след това обаче разбира, че печатният орган щял да прокарва интересите на определена група хора. Голяма роля за този отказ на Каравелов от поетия ангажимент има и отрицателната реакция на водачите на организацията „Млада България”[20].

След това неуспешно дело по привличането на Любен Каравелов за редактор на в. „Отечество”, дейците от „Добродетелна дружина” за пореден път започват да търсят друг подходящ човек за длъжността. В продължение на един месец обаче те не успяват да намерят такъв. Едва през юли 1869 г. след като се запознава с договора, сключен с Каравелов, и преценявайки, че може да се справи с ангажимента, един от членовете на „Добродетелната дружина” решава да поеме длъжността. Това е Пантелей (Пандели) Кисимов (1832–1905)[21]. Той е приет от останалите членове, тъй като те смятат, че той ще се справи успешно с редакторската дейност. Те се опират на обстоятелството, че още преди да се установи в Букурещ, Кисимов пише дописки по разнообразни проблеми за в. „Цариградски вестник” и в. „България”. Той се занимава с преводи от гръцки език на различни съчинения[22]. След емигрирането му и включването му в Българския таен централен комитет през есента на 1866 г., той доразвива значително своята книжовна дейност чрез изработването на различни брошури и есета с политически характер, а също така взема участие в съставянето на програмните документи на организацията[23]. Той безспорно подкрепя възгледите, които са пропагандирани от дейците на „Добродетелната дружина”[24]. С този натрупан солиден опит Кисимов се оказва точният човек, който може да защитава интересите на тази дружина чрез печатния им орган. Той е негов редактор до лятото на 1871 г., когато мястото му е заето от Добри Войников (1833–1878). Причината за тази смяна е свързана изцяло с личността на Кисимов, който решава да напусне Букурещ и да се завърне в България. Важна роля за това оказва издадената заповед от турските власти през пролетта на 1871 г. за спиране преследването на участниците в Хаджи-Ставревата буна от 1862 г. Именно поради участието в нея Кисимов е принуден да емигрира в румънските княжества. На 4 юни 1871 г. умира и неговата съпруга. Така заставен от случилите се събития Кисимов заминава за Търново, където го очакват грижите за неговите деца[25].

Независимо от големите проблеми във връзка с редакторите на в. „Отечество”, членовете на „Добродетелната дружина” определят за главен деловодител на изданието Иван Адженов (1834–1903), а за касиер е нает Михаил Колони. Редакцията на в. „Отечество” разполага и с различни дописници сред българите в емиграция на юг от Дунав[26].

Вестник „Отечество” (на румънски „Patria”) излиза всеки петък от 25 юли 1869 г. до 17 юли 1871 г. За една година са издадени 51 броя, а през втората – още 47 броя. Цената му за Румъния е 20 нови гроша; за Турция, Сърбия, в българските земи – 1 лира; за Австрия – 12 флорини, за Русия – 8 рубли[27]. Фактът, че са изписани тези цени във вестника е доказателство, че той се разпространява в голяма част от румънските градове, а също сред българските търговски колонии в Цариград, Одеса, Виена и най-вероятно в България. В резултат броят на абонатите му достига около 314 души. Няма обаче сведения за наличието на такива в българските земи. Печатният орган на „Добродетелната дружина” има свое мото, което е „Работи и се надявай”. То е променено едва в последните няколко броя от юли 1871 г. и гласи – „Познай интересите на народа си”[28]. Самите текстовете, които са публикувани във вестника са давани паралелно на български и на румънски език. Те са печатани първоначално в печатницата на К. Н. Радулеску, а от 1 август 1870 г. в създадената от дейците на „Добродетелната дружина” печатница в Букурещ, носеща същото име като вестника – „Отечество”[29].

В първия брой на вестника от 25 юли 1869 г. е публикувано обявление, в което са уточнени целите, които се преследват с издаването му – агитация в полза на споразумение между българите в емиграция; да се запознават българите с техните приятели и врагове; да се реализират интересите на българския народ; да се поддържа сътрудничеството между южнославянските народи[30].

Въпреки така прокламираните цели, в. „Отечество” до лятото на 1871 г. не успява да ги изпълни на практика. Той не спечелва голяма популярност сред българите като последният негов брой излиза на 17 юли 1871 г. Дейците от „Добродетелната дружина” обаче не се примиряват с този неуспех на печатния им орган. През 1872 г. замислят неговото подновяване чрез привличането като бъдещ редактор на Теодосий Икономов (1836–1871), но без успех.

Краткотрайното издаване на в. „Отечество” не е пречка за членовете на „Добродетелната дружина” да пропагандират от неговите страници своето положително отношение към Русия. Тази русофилска насоченост се проявява по време на целия период от съществуването на организацията. Като най-изявени сътрудници на Русия се утвърждават братята Евлоги и Христо Георгиеви. Те по време на установяването си в Букурещ през 40-те години на XIX в. приемат официално руско гражданство, за да постигнат по-голяма сигурност на извършваната от тях търговска дейност. Тази стъпка им помага да поддържат непрекъснати контакти с повечето от руските консули в Югоизточна Европа[31].

Дейците от дружината са убедени, че освобождението на българския народ не би могло да се осъществи успешно без съдействието, покровителството и практическата помощ на Русия. Руските управляващи не крият симпатиите си спрямо организацията, ръководейки се от конкретната международна обстановка. По време на Кримската война руското правителство възприема български емигранти в дунавските княжества като естествени съюзници за осъществяването на военнополитическите планове. Те подсигуряват с доброволци руската армия[32]. Д-р Иван Селимински е назначен за помощник на генерел-лейтенант Иван Егорович Салос, командващ сформирането на батальон от четири роти доброволци[33]. Организирани са специални бюра за записването на волонтири в големите български емигрантски центрове[34]. В края на март 1854 г. започват да се изпращат събраните доброволчески роти в помощ на руската армия[35].

Поражението на Русия във войната обаче довежда до преминаването към една умерена и миролюбива външнополитическа насоченост спрямо решаването на Източния въпрос. Руската държава предприема морално да подкрепя организацията на българските емигранти, за да им попречи да попаднат под влиянието на друга страна. Руската политика се съсредоточава към това да ограничи избухването на военен конфликт, за който Русия през 60-те години на XIX в. все още не е подготвена[36]. С така поставените цели руският външен министър Александър Горчаков (1856–1882) препоръчва да се създаде един съюз между сърби и българи. Членовете на „Добродетелната дружина” следвайки плътно руската дипломация, осъществяват контакти със Сърбия. На 14 януари 1867 г. те изпращат на сръбското правителство Програма за обединение на сърби и българи в една държава начело със сръбския княз Михаил Обренович (1860–1868). В нея се чертае създаването на обща държава с името Българо-Сърбия или Сърбо-България, в която двата народа да имат обща армия, знаме, законодателство, парична система[37]. За да се затвърди представителната роля на организацията се свиква събрание на 5 април 1867 г. с представители на българската емиграция в дунавските княжества. На това събрание се приема специален протокол, в който в 12 точки са изложени отношенията между българската и сръбската народност в бъдещата единна държава. В него се очертават принципите на равенство между двете националности[38]. Сръбското правителство приема Протокола, но с резерви. Те са породени от факта, че за сръбските управляващи българите се явяват не толкова равностойни съюзници, след като нямат своя държава. Въпреки това сърбите са принудени да водят преговори с членовете на „Добродетелната дружина”, тъй като без българите няма да има успешно въстание срещу Турция[39]. Всички финансови и материални средства Сърбия получава от Русия. Последната препоръчва да е налице равноправие между двата народа[40]. Започнатите преговори през май 1867 г. обаче не довеждат до подписването на общ договор[41].

Отношението на Сърбия към „Добродетелната дружина” ясно проличава във връзка с основаното в Белград военно училище, известно като Втора българска легия. Реализирането му започва в края на август – началото на септември 1867 г. За Русия училището се явява начин за отклоняване на прозападно настроените български емигранти в дунавските княжества. Освен това чрез него ще се създадат кадри за бъдещи въстанически действия срещу Турция. За „Добродетелната дружина” легията е средство за гарантиране на споразумението със Сърбия и издигане на авторитета на организацията[42].

В края на януари 1868 г. отношението към българските легионери, намиращи се във военното училище, се влошава. Те са изпращани да извършват груба работа и не им се преподават военни науки[43]. Причината е, че сръбското правителство възприема легията като част от сръбската армия и желае да се разпорежда по всякакъв начин с младежите[44]. Освен това задкулисно управляващите в Сърбия се ориентират към помощ от западните държави[45]. Между членовете на „Добродетелната дружина" и сръбското правителство се стига до разрив, последван от закриване през ноември 1868 г. на Втората българска легия[46]. Така и проектът за създаване на сръбско-българска държава също пропада.

Провалът се отразява изключително негативно върху популярността на „Добродетелната дружина", тъй като постепенно тя започва да губи доверие сред по-голяма част от българската емиграция[47].

Въпреки тези последствия членовете на организацията продължават неотклонно да съгласуват дейността си с руските консули. Със започването на издаването през лятото на 1869 г. на в. „Отечество", те получават възможността от неговите страници открито да защитават външната политика на Русия. В брой № 10 от 26 септември 1869 г. редакторът Пантелей Кисимов предприема полемика с в. „Източна конференция", излизащ в Женева. Причината е, че в него се критикува Русия, поради фактът, че има завоевателни стремежи на Изток. В отговор на тези идеи Кисимов развива тезата, че няма нищо несправедливо в това поведение на руските държавници. Според него на Балканите има народи, които изразяват директни симпатии спрямо руската държава. Кисимов упреква Европа, защото само търси повод да унищожи претенциите на Русия на Балканите[48].

В брой № 25 и № 47 на в. „Отечество" положителното отношение спрямо руската държава отново не остава скрито. Изтъква се, че съветите, които Русия отправя към подчинените християнски народи в Турция, щели да се приемат винаги безрезервно. Това се дължи на голяма признателност, която те имат спрямо нейната политическа линия[49]. Застъпен е възгледът, че Русия винаги се отнася със съчувствие към съдбата на тези народи като полага немалко усилия за облекчаване на тяхното положение. Посочено е, че в руските територии балканските християни винаги намират подходящи условия за получаване на образование[50]. От друга страна, се заявява че Русия е техният естествен съюзник за получаването на мечтаната им свобода[51].

Заедно с нескритите симпатии към руската държава във в. „Отечество" е налице стремеж да се представят актуалните дипломатически ходове, предприети от руските управляващи. С избухването през юли 1870 г. на Френско-пруската война (1870–1871) Русия действа предпазливо, защото не е готова да се включи в евентуалните бойни действия. Не се стреми да допусне и ново повдигане на Източния въпрос, тъй като руските държавници не са подготвени да отстояват решително собствените си идеи и цели[52]. Фактът, че дейците от „Добродетелната дружина” следват неотклонно възгледите на руската дипломация по време на конфликта в Европа, проличава и в публикуваните текстове в печатния им орган. В брой № 50 се заявява, че заетият неутралитет от страна на Русия е дело, говорещо за голяма политическа разумност и прозорливост[53].

Редакторът на в. „Отечество” не пропуска да осведоми читателите за предприетите стъпки от Русия през есента на 1870 г. след пруската победа във войната с Франция. Целта е премахване на ограничаващите я условия от Парижкия договор за поддържането на флот в Черно море. С оглед на това в печатния орган се посочва, че Русия има основания да го направи, тъй като задълженията на договора са твърде тежки за изпълнение. Изказва се надеждата, че може да се повдигне въпросът за неизпълнението на поетите задължения за реформи от страна на Турция[54]. Така Русия може да се утвърди като страна, която полага големи грижи за балканските християнски народи, които се явяват нейни „едноверци и еднопленменници”[55]. След като става ясно, че на предстоящата Лондонска конференция няма да се повдигне въпроса за автономия на българските земи, решението на руската страна е оправдано, тъй като щяла да срещне силна съпротива от Турция и другите западни държави[56].

В брой № 64 на вестника неколкократно се пропагандира тезата, че Парижкият договор е трудно изпълним заради новите международни условия в Европа[57]. За по-голям ефект сред читателите е публикувано окръжно писмо на руския външен министър Александър Горчаков от октомври 1870 г., в което се поставя въпроса за промените в клаузите на договора[58]. В следващия брой на вестника са представени реакциите на чуждестранни периодични издания по повод писмото на Горчаков, в които намерението на Русия е смятано за основателно[59]. Допълнително е отпечатано писмо на един бивш френски посланик в Цариград от октомври 1870 г., в което се заявява, че руската държава не цели военно нападение на Изток[60].

Заедно с доказването на обстоятелството, че исканията на Русия по повод на Парижкия договор са умерени, редакторът на в. „Отечество” заема отрицателна позиция спрямо чуждестранни печатните издания. В тях Русия е представена като преследваща нови завоевания на Балканите. За оборването на такива мнения Пателей Кисимов смята, че по всяко време руската държава би ги реализирала, а не точно в края на Френско-пруската война[61]. По аналогичен начин е подходено спрямо българските вестници, акцентиращи на факта, че руската държава не е направила нищо добро за българите[62].

Във в. „Отечество” е развита още една идея. Пропагандира се, че Русия се явява единствения защитник и покровител на балканските християнски народи в Турция[63]. В подкрепа на това твърдение Пантелей Кисимов публикува в брой № 69 част от статия от руския в. „Голос”. В нея се изтъква, че руската държава е надежда за всички славянски народи. Руските управляващи съчувстват на християните в Турция, заради тежкото им положение[64].

Не на последно място в печатния орган на дейците на „Добродетелната дружина” са използвани възхвали спрямо Русия. Самата държава е определена като „велика”[65] или дори като „една от великите държави в Европа”[66]

От разгледаните броеве на в. „Отечество” става ясно, че в тях дейците от „Добродетелната дружина” прокарват възгледи, които са в синхрон с политическите ходове на Русия в международните отношения от началото на 70-те години на XIX в. Редакторът на периодичното издание, от една страна, не крие симпатиите си спрямо тази държава. От друга страна, той се стреми да защитава действията, предприети от нея по време на Френско-пруската война. Така в. „Отечество” се утвърждава като едно русофилско издание в българската журналистика от XIX в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Митев, Пл.** Средоточното българско попечителство в Букурещ (предистория и същност). – История, XII, 2004, № 4–5, с. 58.

[2] Пак там, с. 60.

[3] Пак там, 60–61; **Пеев, Вл.** Българските общества и създаването на доброволческия батальон във Влашко и Молдова по време на Кримската война (1853–1854). – История, XIII, 2005, № 5–6, с. 45–46.

[4] **Якимов, Г.** Наблюдения върху организационния живот на „Добродетелната дружина”. – Исторически преглед 60, 2004, № 5–6, с. 214–216.

[5] **Глушков, Хр.** Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. София, 1982, с. 68–82; **Митев, Пл.** Цит. съч., с. 57.

[6] Пак там, с. 93.

[7] **Якимов, Г.** Цит. съч., с. 217.

[8] **Димитров, М.** Комитетът на „старите” – Добродетелната дружина. – В: България. 1000 години (927–1927). София, 1930, с. 761–775; **Димитров, М.** Българската добродетелна дружина. – Българска историческа библиотека 3/4, 1930, с. 181–192; **Митев, Пл.** Дуализъм или революция. – В: Личността в историческото развитие. Алтернативата в историята. София, 1995, с. 146–147.

[9] **Глушков, Хр.** Цит. съч., с. 159.

[10] **Стателова, Е.** Евлоги Георгиев и свободна България. София, 1987, с. 12–29.

[11] **Глушков, Хр.** Цит.съч., с. 142.

[12] Пак там, с. 96.

[13] **Боршуков, Г.** История на българската журналистика 1844–1877 г. и 1878–1885 г. София, 2003, с. 217.

[14] **Бурмов, Ал.** Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867–1869 г. – В: Александър Бурмов. Избрани произведения в три тома. Том I. София, 1974, с. 151–153.

[15] **Петков, П., В. Бонева.** Българите пред Европа през 1869 г. Велико Търново, 1993, с. 19–25.

[16] **Бурмов, Ал.** Любен Каравелов и създаването на Българския революционен централен комитет в Букурещ. – В: Александър Бурмов. Избрани произведения в три тома. Том I. София, 1974, с. 220.

[17] **Кисимов, П.** Исторически работи. Моите спомени. Част II. София, 1900, с. 56.

[18] **Бурмов, Ал.** Любен Каравелов, с. 220–224.

[19] **Касабов, Ив.** Моите спомени от Възраждането на България с революционни идеи. София, 1905, с. 132.

[20] **Бурмов, Ал.** Любен Каравелов, с. 220–226.

[21] **Кисимов, П.** Цит.съч., с. 58.

[22] **Якимов, Г.** Пантелей Кисимов. Живот и дейност. Принос към изследването на идеята за турско-българския дуализъм през Възраждането. София, 2003, с. 64–73.

[23] Пак там, с. 160–203.

[24] Пак там, с. 248.

[25] Пак там, с. 294–295.

[26] Пак там, с. 255–256.

[27] **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806–1878 г. Том I. София, 1957, с. 450.

[28] **Якимов, Г.** Пантелей Кисимов, с. 256.

[29] Пак там, с. 256.

[30] Пак там.

[31] **Глушков, Хр.** Цит. съч., с. 20.

[32] Пак там, с. 63–82.

[33] **Пеев, Вл.** Цит. съч., с. 32–33.

[34] Пак там, с. 34–35.

[35] Пак там, с. 43.

[36] **Косев, Д.** Русия, Франция и българското освободително движение 1860–1869 г. София, 1978, с. 10–13.

[37] **Пеев, Вл**. Добродетелната дружина и преговорите със Сърбия през 1867–1868 г. – В: Времето на Левски. Сборник статии. Ред. Пл. Митев. София, 2010, с. 94–95; **Косев, Д.** Цит.съч., с. 38.

[38] **Пеев, Вл.** Добродетелната дружина, с. 97–101; **Косев, Д.** Цит.съч., с. 38.

[39] **Пеев, Вл.** Добродетелната дружина, с. 103.

[40] **Косев, Д.** Цит.съч., с. 41.

[41] Пак там, с. 43.

[42] **Пеев, Вл.** Добродетелната дружина, с. 116–117.

[43] Пак там, с. 133.

[44] **Косев, Д.** Цит.съч., с. 51.

[45] Пак там, с. 52.

[46] **Пеев, Вл.** Добродетелната дружина, с. 143.

[47] **Косев, Д.** Цит.съч., с. 109.

[48] **В-к „Отечество”**, г. I, бр. 10, 26 септ. 1869.

[49] Пак там, г. I, бр. 25, 16 ян. 1870.

[50] Пак там, г. I, бр. 47, 5 юли 1870.

[51] Пак там, г. I, бр. 51, 12 авг. 1870.

[52] **Глушков, Хр.** Цит.съч., с. 124.

[53] **В-к „Отечество”**, г. I, бр. 50, 1 авг. 1870.

[54] Пак там, г. II, бр. 53, 30 авг. 1870.

[55] Пак там, г. II, бр. 57, 25 септ. 1870.

[56] Пак там, г. II, бр. 64, 13 ноем. 1870.

[57] Пак там, г. II, бр. 71, 8 ян. 1871.

[58] Пак там, г. II, бр. 64, 13 ноем.1870.

[59] Пак там, г. II, бр. 65, 20 ноем. 1870.

[60] Пак там, г. II, бр. 62, 30 окт. 1870.

[61] Пак там.

[62] Пак там, г. II, бр. 69, 18 дек. 1870.

[63] Пак там, г. II, бр. 68, 11 дек. 1870.

[64] Пак там, г. II, бр. 69, 18 дек. 1870.

[65] Пак там, г. I, бр. 50, 1 авг. 1870.

[66] Пак там, г. II, бр. 65, 20 ноем. 1870.

БЪЛГАРИ, УЧИЛИ В РУСКИ ВОЕННИ И МЕДИЦИНСКИ УЧИЛИЩА, УЧАСТНИЦИ В СРЪБСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ПРЕЗ 1876 г.

Драгомир ГЕОРГИЕВ
докторант, катедра „Нова и Най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Андрей Андреев

In the article will be considered the participation of Bulgarians, who had studied at Russian military and medical schools between 1856 – 1878 in the Serbian-Turkish War in the summer and autumn of 1876. The purpose of the current article is to present some less famous moments from the early biographies of these Bulgarian citizens, also to be estimated their contribution to the war. This is very important in order to understand and evaluate better the knowledge and experience they got during their education in the period mentioned above. The participation of these Bulgarians is very important step to their personal and professional development. The experience gained here will be very valuable in the upcoming years, during the Liberation War and the first postliberation years when the restoration of the Bulgarian army began, as well as the first steps and achievements in the military - medical work took place. They will play a key role in the wars for national unification led by Bulgaria in the first half of XX century.

След края на Кримската война (1853–1856 г.) се увеличава броят на българите, които изявяват желание да бъдат приети на служба в руската армия. Това не бива да ни изненадва, тъй като Русия е предпочитана държава от една голяма част от нашите младежи, които имат желание да учат в чужбина. В периода до Освобождението, една част от тях вземат участие в борбите за национално освобождение през втората половина на 60-те и първата половина на 70-те години на XIX век, след обучение в армията на Северната империя. Освен там, те получават военни знания и умения в някои от нейните военни и медицински училища, школи и академии.

В статията ще бъде разгледано участието на българи учили в руски военни и медицински учебни заведения в периода 1856–1878 г., които вземат участие в Сръбско-турската война през лятото и есента на 1876 г. Целта на настоящата разработка е да бъдат представени някои по-малко известни моменти от ранните житейски и военни биографии на тези българи, като в същото време бъде направена оценка, на техният принос в развоя на войната. Това е важно, за да можем още по-добре да разберем и оценим знанията и опита придобит по време на обучението им в системата на руското военно и медицинско образование в периода. Тук представени имената на 20 български офицери – възпитаници на различни военни и медицински училища, школи и академии, които участват в Сръбско-турската война през 1876 г. Това са имената, следните офицери:

1. Аврам Иванов Гуджев (Гуджиев)[1] Роден в гр. Сопот[2] през 1851 г. (точната дата на неговото рождение не е известна) и умира в гр. София на 8.IV.1895 г. За най-ранните години на Гуджев разполагаме с оскъдна информация. Знае се, че първоначалното си образование получава в Сопот и Карлово. От писмо до неговия зет Мало Лилов се разбира, че през 1868 г. Гуджев е в Галац, където постъпва в училище. Там усвоява гръцки и френски езици. През следващата година напуска кантората, в която работи. По-всичко изглежда, че той се готви първоначално за реализация на търговското поприще, посещавайки Цановото частно училище в града. Години наред, докато стане офицер, той бива издържан финансово от своят зет Мало Лилов[3]. През 1870 г. Гуджев, със съгласието на своите роднини, заминава за Русия, за да се посвети на военната кариера[4]. На 3.X.1870 г. постъпва на служба, като войник в 59-ти Люблински полк на руската армия[5]. Поради отслужване срока на службата си, бива уволнен през 1872 г. На следващата година отново постъпва в редовете на руската армия, този път в 53-ти Волински полк. Оттам, след едногодишен стаж и успешно издържан изпит, на 29.IX.1873 г е приет в Одеското юнкерско пехотно училище[6]. Младият българин завършва курса на училището в края на май 1875 г.[7] Следва едногодишен портупей-юнкерски стаж в редовете на 54-ти Мински полк. В началото на VII.1876 г. Гуджев се отправя от Болград за Сърбия, където взема участие, като доброволец в Сръбско-турската война[8]. На 8.VIII.1876 е произведен в първи офицерски чин – прапоршчик[9]. Участва в сраженията при Зайчар, Брестово, Алексинац, Делиград[10].

2. Атанас Маринов Узунов[11] Роден в гр. Русе през 1857 г. Участва в Старозагорското въстание от 1875 г. в състава на Червеноводската чета. След неуспеха на въстанието емигрира в Румъния, а оттам и в Русия. Участва в Сръбско-турската война от 1876 г. След краят на войната пристига в Южна Русия, където постъпва на служба в 60-ти Замосцки пехотен полк. След само месец служба в полка на 21.X.1876 г., е командирован да учи в Одеското пехотно юнкерско училище. Взема успешно изпитите за първи курс и преминал успешно в старши клас юнкер Узунов се обръща с молба към началника на училището полковник Николай Васильевич Лазаревич да бъде освободен, за да се запише в Българското опълчение. Молбата му бива удовлетворена, и на 26 май 1877 г., той постъпва във Втора опълченска дружина, 3-та рота.

3. Георги Иванов Иванов[12] Роден в гр. Ямбол на 10.III.1858 г. Първоначалното си образование получава в класното училище в родния си град. На 1.X.1873 г., постъпва в руската армия, учи в Одеското юнкерско пехотно училище. След започването на Сръбско-турската война през 1876 г. младият българин прекъсва образованието си, за да се включи като доброволец. След края на войната се завръща в Одеса, където завършва курса в училището.

4. Данаил Николаев Цонев[13] Роден на 18.XII.1852 г. в Болград. Неговите родители са българи, които са се преселили в Бесарабия от Търновския край[14]. Той учи в прочутата българска гимназия в Болград в периода 1866 – 1870 г., но по всяка вероятност не завършва пълния седемгодишен курс на обучение в нея[15]. На 19-годишна възраст младият българин решава да напусне родния си град и да замине за Одеса, където да се посвети на военната професия и кариера. Тук Николаев постъпва на служба в 54-ти Мински полк и само след два месеца служба му бива присъдено унтерофицерско (подофицерско) звание. Този факт показва, че е проявил не само изключително старание по време на службата си, но и е показал знания, умения и навици след проверовъчни изпити по тактика, устави и познания за оръжията. След две годишна военна служба, без особени дисциплинарни нарушения в 54-ти Мински пехотен полк, Данаил Николаев кандидатства Одеското пехотно юнкерско училище. След успешно положен конкурсен изпит, от 19.IX.1873 г. е приет за възпитаник на училището[16]. Периодът на обучение е двегодишен, след което има предвиден военен стаж за усъвършенстване на придобитите знания във военната част, която е изпратила младежа на обучение. В училището младите юнкери придобиват знания по тактика, стратегия, фортификация, огнева служба и различни други дисциплини. Целта на обучението е да бъде подготвен един добре образован и начетен младши офицерски състав. Периодът от края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век в руската военна мисъл се характеризира с един своеобразен сблъсък между остарелите виждания за начините на водене на боя, които не отговарят на новите реалности, но биват упорито защитавани от една част от генералитета. От друга страна си пробиват път идеите за воденето на активни настъпателни военни действия от малките и средни по мащаб войскови единици (взвод, рота, батальон). В същото време е отделяно значително по-малко внимание на отбранителния бой. Именно в такава обстановка получава своето обучение не само Данаил Николаев, но и всички млади българи, които са избрали да се развиват на военното поприще през този период. На 13.VI.1875 г. младият болградчанин успешно завърша своят курс на обучение в училището и постъпва на едногодишен практически стаж в своя 54-ти Мински полк[17]. На 8.VI.1876 г. той получава и първото офицерско звание прапоршчик. Николаев бива представен за това звание от своето началство за отлична служба[18].

Утвърждаването на придобитите знания и умения той реализира не само в службата си в полка, но и по време на Сръбско-турската война, където Николаев се проявява по изключителен начин, сражавайки се като доброволец[19]. Той се бие в редовете на III корпус от сръбската армия в периода 24.VI. – 3.XI.1876 г. Участва като младши командир в боевете при Митровица (с. Митовица) на 1.VIII.1876 г. и Гамзи град на 6.X.1876 г.[20] Заради показани високи бойни качества и лидерски умения по време на боевете, в които участва, веднага след тях, а и доста години по-късно, бъдещият български генерал е награждаван с редица сръбски и черногорски бойни отличия[21]. След края на войната той се връща на руска военна служба.

Години по-късно бъдещият български генерал ще получи още едно високо признание. То идва от ръководството на Одеското юнкерско пехотно училище, което високо оценява качествата на своя бивш възпитаник. Наредено е неговото име да бъде издълбано върху почетна бяла мраморна дъска, наред с други изявени възпитаници на училището. Ето защо ръководството се обръща към Данаил Николаев да изпрати своя фотография, която да бъде поставена върху тази дъска[22].

5. Д-р Димитър Кирилович Кирович[23] Роден в гр. Търново през 1824 г. (не е известна точната дата на раждане). Племенник на Никола Пиколо. Завършва медицина в Париж през 1852 г. След това приема руско поданство и става военен лекар в Русия. Взема участие в Кримската война. Защитава докторат по медицина в Петербургската медико-хирургическа академия. Един от организаторите на санитарно-медицинското дело по време на Сръбско-турската война. Участва като хирург в редовете на руската армия през Освободителната война.

6. Д-р Димитър Петров Моллов[24] Роден на 26.XII.1845 г. в гр. Елена. Първоначалното си образование получава в с. Беброво. През 1862 г. вуйчо му го води в Киев, където учи във Втора киевска гимназия, след което завършва и семинария през 1867 г. Записва медицина в Московския университет, като стипендиант на Московския славянски комитет. Завършва през 1873 г. и остава на работа във факултетската клиника. През 1875 г. защитава докторска дисертация. Работи в общата хирургическа клиника в Москва, като помощник на проф. Басов. Член на Славянските комитети.

През 1876 г. доктор Моллов заминава доброволец в санитарната част от отряда на ген. Черняев и участва в боевете при Гредетин. Завърнал се в Москва като герой, той е награден с най-високото сръбско бойно отличие. Подготвя медицински влак за участие в Освободителната война, с който стига до Галац. Строга заповед го връща на преподавателското място в университета, но за него съществува по-голяма повеля – да отдаде знания и сили, всичко без остатък на възраждаща се България и не се примирява, докато не получава назначение за лекар в Българското опълчение. По време на Освободителната война доктор Моллов работи като губернски лекар във Видин.

7. Д-р Йордан Иванов Брадел[25] Роден през 1847 г. в гр. Елена (не е известна точната дата на раждане). Учи във Втора мъжка гимназия в Одеса, след което постъпва във Физико-математическия факултет на Новорусийския университет. След това се прехвърля в Москва, където завършва медицина през 1875 г. Започва работа като ординатор в Мариинската болница в Москва. Участва, като доброволец в Сръбско-турската и Руско-турската освободителна война.

8. Коста (Константин) Атанасов Паница[26] Роден на 22.III.1857 г. в гр. Търново. Първоначалното си образование получава в родния си град. Участва в Априлското въстание, след неуспеха на което емигрира в Румъния. Оттам заминава за Одеса. Съгласно подадено от негово име прошение от 21.X.1876 г. е определен за служба в 60-ти Замосцки полк[27]. Участва като доброволец в Руско-българската бригада в Сръбско-турската война през 1876 г. Взема участие в сраженията при Бабина глава и Зайчар[28]. След края на войната се връща в полка си, откъдето на 10.XII.1876 г. е командирован в Одеското юнкерско пехотно училище за държане на встъпителен екзамен. На 18.XII.1876 г. на основание Чл. 171 и 173 от Устава за войнска повинност действащ по това време в Руската армия и съгласно с представеното от Началника на Одеското юнкерско пехотно училище Полковник Николай Васильевич Лазаревич свидетелство е зачислен за юнкер[29]. На 26.V.1877 г. младият търновчанин е откомандирован от училището в Действащата армия. Два дни по-късно с Приказ по Българското опълчение № 35 в зачислен в 2-ра дружина на опълчението, като юнкер[30].

9. Михаил Иванов Тепавски[31] Роден в гр. Плевен през 1845/1850 г. След завършване на местното училище става помощник-учител за период от 2 учебни години (1868–1870 г.). След това заминава за Южна Русия при свой чичо, вероятно с намерението да стане военен. На 20.XI.1870 г. постъпва като редник в 59-ти пехотен Люблински полк. По време на службата си вероятно показва лидерски качества и заложби, защото скоро след това е повишен в подофицерски чин. В 1872 г. младият българин е командирован да учи в Одеското юнкерско пехотно училище. След успешното завършване на училището той получава чин портупей-юнкер и е изпратен да служи в 98-ми Дрейтски полк. За показани умения и качества, на 25.XII.1874 г. Тепавски получава първи офицерски чин прапорщик.

След избухването на Херцеговинското въстание, Сърбия започва усилено да се готви за война. Заедно с много българи и руси той се уволнява от руската армия и се отправя за Сърбия, където остава в периода 15.III. – 4.XII.1876 г. Когато пристига в гр. Алексинац, ген. Черняев му поверява командването и обучението на български легион до пристигането на полк. Медведовски в гр. Делиград. След като това се случва, младият български офицер остава на служба в Щаба на Руско-българската бригада. Той участва в боевете при Алексинац, Княжевац, Шелиговац, Кревет, Гъмзиград, Бръстовички бани и Зайчар. По време на едно от сраженията, на 16.IX.1876 г., е ранен от снаряд в лицето, заради което слухът му се уврежда[32]. За участието си във войната е награден със сръбски сребърен медал „За храброст”.

След края на войната Тепавски се завръща в Одеса, където отново постъпва на служба в 53-ти пехотен Волински полк. В неговите редове се бие за освобождението на България.

10. Найден Първанов Папанинов (Папаников Папа Ниновъ) Роден в гр. Лом паланка или Свищов през 1840 г., (не е известна точната дата); умира на 17.VIII.1876 г. в с. Ржана (днес в Сърбия). След Кримската война се изселва със семейството си в Бесарабия. Учи в гимназията в гр. Кишинев. На 29.VII.1865 г. бесарабският генерал-губернатор П. Е. Коцебу информира военния губернатор в Кишинев относно разпространението на прокламации, агитиращи българите към изселване в Русия. Техен автор и разпространител е живеещият по онова време там Найден Папанинов. Затова Коцебу настоява да се издири този автор и да се вземат мерки срещу недопускането на прокламации с подобно съдържание, тъй като последните противоречат на руската южнославянска политика. Как се развива по-късно случаят не е ясно, но впоследствие младият българин работи като драгоманин (преводач) в руското консулство във Видин, установявайки връзки с Любен Каравелов и други български революционери. След това заминава за Одеса, където постъпва в Одеското юнкерско пехотно училище. От 1872 г. вече е офицер на руска военна служба в един от бесарабските гарнизони на Северната империя[33].

По подобие на други български офицери на руска служба и Найден Папанинов се записва доброволец в Сръбско-турската война. За участието му в тази война има различни сведения[34]. Според една версия той командва четата на стария войвода Цеко Петров, която се бие под знамето на Георги Раковски от 1862 г. Други сведения сочат, че командва четата на Желя Христов и има чин прапоршчик от руската армия. Според още една информация, младият българин ръководи четата на войводата Иван от с. Въртон. Сражава се с турските войски в боевете при с. Бълищмел, Желъзка и Княжевац. Има информация, според която той получава офицерски чин в сръбската армия. В средата на август 1876 г. е взето решение да бъде извършена структурна реорганизация на частите съставени от български доброволци. Ето защо Хитов заминава да търси нови попълнения от във вътрешността на Сърбия, Румъния, Русия и българските земи. За времето на своето отсъствие той предава ръководството на четата в ръцете на Найден Папанинов, за да я отведе в Делиград. Информацията за последния период от живота на Папанинов също е противоречива[35].

11. Никола (Николай) Богданов Бонев[36] Роден в гр. Трявна или с. Плачковци (Габровско) през 1855 г. (не е известна точната дата на раждане). На 1.X.1873 г. постъпва на военна служба в 58-ми Прагски пехотен полк на Руската армия. Оттам е изпратен да учи през 1875 г. в Одеското юнкерско пехотно училище. Прекъсва обучението си в училището, за да вземе участие в Сръбско-турската война от 1876 г., след края на която вероятно се завръща в Одеса за да продължи своето обучение. Завършва през 1877 г., и на 27.IX.1877 г. е произведен в чин прапорщик и зачислен в 57-ми Модлински пехотен полк. След това е прехвърлен, като офицер в Българското опълчение.

12. Павел (Пенчо) Д. (Димитров) Шиваров[37] Роден в гр. Трявна на 25.III.1848 г. и умира в Карлово на 8.II.1888 г. Първоначалното си образование получава в килийното училище в родния си град, а след това учи в класно училище в Търново, където брат му Илия е учител. Будният младеж влиза в полезрението на турците и за да не бъде убит, бяга в Букурещ, където другият му брат Тотю е търговец. Навършил пълнолетие Пенчо попада тук на военна служба и става инструктор в румънската милиция. Благодарение на заможният си брат успява да замине за Русия, където през 1869/1870 г. постъпва в Одеското юнкерско пехотно училище, което завършва през 1874 г. с отличие[38]. След завършването на училището е произведен в първи офицерски чин и постъпва, като офицер в руската армия. В периода 1874–1877 г. служи в 53-ти Волински пехотен полк и в 12-ти Великолуцки пехотен полк. Той взема безсрочен отпуск от руската армия, за да участва като доброволец по време на Сръбско-турската война през есента на 1876 г.,[39] биейки се в редиците на Моравската армия. Той участва и в Освободителната война в редовете на Българското опълчение.

13. Петко Стоянов[40] Роден в гр. Копривщица на 25.V.1848 г. Първоначалното си образование получава в родния си град, в

Панагюрище и Свищов. В 1870 г. заминава за Русия, където постъпва на руска служба в 59-ти пехотен Люблински полк. През 1872 г., е командирован в Одеското юнкерско пехотно училище, чийто курс завършва през 1874 г. През същата година получава и първия си офицерски чин прапоршчик, след което е зачислен в 7-ми стрелкови батальон.

Участва като доброволец в Сръбско-турската война (заминава за Сърбия на 6.VI.1876 г.). След края на войната се завръща в Русия, където на 23.XI.1876 г. е зачислен в 53-ти Волински пехотен полк.

14. Райчо Николов Николов (Дядо Райчо, Капитан Райчо)[41] Роден в Райковски колиби (Еленско), през 1840 г. По време на Кримската война през 1854 г. преплува река Дунав при Гюргево, за да предупреди руските войски във Влашко, затова че турците подготвят изненадващ удар на север от реката. Информацията излиза вярна и той бива изпратен да учи в Русия. На 21.I.1857 г. Найден Геров съобщава в писмо до Евлоги Георгиев, че Райчо Николов е получил потомствено дворянско звание. На следващия ден той постъпва в редовете на руската армия, като редник в неранжированата дружина на учебния стрелкови полк[42]. Завършва Петербургското военно-занаятчийско училище. След това той е приет в Кадетския корпус, където проявява своите способности. На 16.VI.1859 г. младият българин е повишен в чин прапоршчик, той вече служи в редовете на Кегсхолмския пехотен полк. В 1863 г. той е с чин подпоручик и участва в потушаването на въстанието в Руска Полша в боя при Ржонсник[43]. На 31.III.1865 г. отново е повишен в чин Щабс капитан. На 16.IV.1872 г. е повишен в чин капитан и е преместен в 56-ти Житомирски пехотен полк. При обявяването на вестта за подготовката на Сръбско-турската война Райчо Николов е един от първите доброволци.

В краят на VIII.1876 г. в Делиград се намират 2 български дружини, едната от които е командвана от Капитан Райчо Николов. На 8.IX.1876 г. тези дружини полагат клетва под 2 български и 2 сръбски знамена. Той взема участие в сраженията при Копривница, Делиград, Алексинац, Гредетин, Гъмзиград, Шилиговац и Радовац[44]. Николов има голямо влияние сред доброволците, но неговото поведение невинаги е еднозначно. Запазени са сведения, че дисциплината не е на добро ниво в командваните от него части. Освен това в навечерието на боя при Гъмзиград дружината, командвана от Райчо Николов, който вече е повишен в чин майор от сръбската армия се разбунтува и отказва да вземе участие в предстоящия бой. Началникът на Руско-българската бригада полковник Медведовски нарежда на майор Чиляев да разоръжи дружината а Николов бива лишен от командването и арестуван, тъй като е сметнато, че той е основният подбудител на недоволството[45]. След края на войната е прехвърлен за командир на рота в Българското опълчение.

15. Сава (Савва) Атанасов (Атанасович) Муткуров[46] Роден на 4.XII.1852 г. в гр. Търново. На 7 години остава без баща. Първоначалното си образование получава в родния си град. Когато е на 16 години заминава за Цариград, за да постъпи във Военномедицинското училище и да е по-близо до брат си Петър, който е в затвора заради участие в неуспешен бунт срещу османската власт. През 1869 г., обаче след 7 години в затвора Петър умира. Нищо повече не задържа младият търновчанин в османската столица и той бяга в Одеса. Там постъпва на служба в руската армия. На 3.XII.1870 г. Муткуров е повишен в унтерофицерски чин и зачислен в 59-ти Люблински пехотен полк. В 1872 г. е командирован от полка си за обучение в Одеското юнкерско пехотно училище. След завършването на училището през 1874 г. той вече с чин портупей-юнкер е зачислен в 98-ми Дерптски пехотен полк. На 25.XII.1874 г. е повишен в чин прапорщик[47]. През лятото на 1876 г. е уволнен от руската армия (като причина е изтъкнато по болест) и заминава за Букурещ. В румънската столица взема дейно участие в сформирането на доброволчески чети, които да бъдат изпращани в Сърбия. След това той сам заминава за Белград и взема участие във Сръбски-турската война. Сражава се в боевете при Барутница (16 – 17.IX.1876 г.). След края на войната Муткуров се завръща в Русия, където на 4.XI.1876 г. е зачислен в 53-ти Волински пехотен полк.

16. Д-р Сава (Савва) Марков Мирков[48] Роден в с. Беброво (Търновско) на 15.VI.1850 г. Завършва взаимно училище. През 1862 г. е отведен от своя вуйчо архимандрит Евстатий (игумен на Хилендарския манастир на Света гора) в Русия. Настанен е в близко на архимандрита семейство в гр. Киев, след като научава руски е записан през 1863 г. в IV клас на уездното духовно училище. След 2 години той завършва това училище и е приет в Киевската духовна семинария. В тези години той дружи с Васил Друмев. През 1871 г. младият българин с успех завършва курса на семинарията и е приет в Киевския университет да учи право[49]. На следващата година напуска Киев и заминава за Москва където се записва да учи медицина. По време на студентството си младият българин се запознава с много от водачите на славянофилите в града. Добре бива приеман в дома на Иван С. Аксаков чиято майка приема Мирков, като свой син. В края на учебната 1875/76 г. завършва следването като един от първенците на випуска си и получава званието лекар с Атестат № 651.

По това време Сръбско-турската война е в своя разгар. Московското търговско сдружение организира свой санитарен отряд със 100 легла. В него се зачислява младият Мирков. Той дава помощ на ранените в боя при Гредетин. След края на войната се връща в Русия и е зачислен за земски лекар в Орловския уезд, 2-ри санитарен участък[50]. Тук го заварва и мобилизационното му назначение от 10.IV.1877 г., да се яви в 2-ра Дружина на Българското опълчение.

17. Стефан (Степан) Атанасов (Анастасов) Мазаков[51] Роден в гр. Търново през 1844 / 27.VII.1848 г.[52] а умира в гр. Карлово на 29.X.1910 г. От малък остава сирак, но завършва четвърти клас на Търновската гимназия[53]. През 1873 г. заминава за Одеса, където постъпва в Одеското юнкерско пехотно училище. През 1876 г. Мазаков вече е в Румъния, където се включва в работата на БРЦК. През есента на същата година той участва в Сръбско-турската война, където обучава български доброволци в Кладово. Сражава се в редовете на четата на Филип Тотю – „Балканский лев"[54]. Като командир на 1-ви взвод участва в редица сражения с турските редовни и нередовни части (Грofficededин, Бабина глава, Алексинац). След края на войната се завръща в Русия, където постъпва в 57-ми Модлински пехотен полк.

18. Стефан (Степан) Иванов (Иванович) Кисов (Кисьов)[55] Роден на 12.XII.1849/1850 г. в гр. Болград[56]. Първоначалното си образование получава в Болградската гимназия. След това през 1876 г. завършва Одеското юнкерско пехотно училище. Участва като доброволец в Сръбско-турската война през есента на 1876 г.[57] След края на войната служи в 54-ти пехотен Мински полк в руската армия.

19. Стефан Христов Бочаров[58] Роден през 1852 г. в с. Бойковци (Еленско) (не е известна точната дата на рождение). Той е племенник на Тодор Бурмов. Учи в гр. Николаев. Като студент участва в Сръбско-турската война, за проявената храброст е награден със сръбски медал „За храброст”. Участва като доброволец в Освободителната война. През 1878 г завършва Императорската медико-хирургическа академия в Санкт Петербург.

Участието на стотици български доброволци в нея се оказва важен момент в тяхната военна биография. Те трупат военен опит и самочувствие, които в първите години след Освобождението ще се окажат изключително ценни при полагането на темелите на възстановената българска войска. Това, разбира се, не изчерпва броя на българите, които учат в различни руски военни и медицински учебни заведения, а по-късно участват в Сръбско-турската война. Формата на настоящата разработка не ми позволява да включа и имената на **Андрей Рашков Блъсков, Антон Петрович Кожухаров, Георги (Григорий) Василев Добрев, д-р Георги Золотович, Иван Константинов Сарафов, д-р Йордан Севов, Матей Андреев**, за които също разполагам с данни за участието им в тази война. Информацията, с която разполагам за още няколко имена към този момент не е достатъчна, за да бъде представена една по-пълна картина на тяхната роля в тези събития. Бъдеща работа в руските, българските и сръбските архиви и архивохранилища ще позволи да бъдат открити нови подробности и уточнени много детайли около живота и служебната биография не само на тези български герои, а вероятно ще бъдат открити непознати до този момент имена на български офицери, които вземат участие в разглежданите исторически събития.

Архиви:

ЦГВИА – Центральный государственный военно-исторический архив

ДВИА – ВТ – Държавен военноисторически архив – Велико Търново

НБКМ – БИА – Български исторически архив при Народна библиотека „Кирил и Методий”

Периодични издания

ВИС – Военноисторически сборник

ДВ – Държавен вестник

БЕЛЕЖКИ

[1] ЦГВИА, Ф. ВУА, ед. хр. 8799. л. 28; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 45–46; **Генчев, Н., К. Даскалова, Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 172; **Недев, С.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912 – 1913, 1915–1918. София, 1993, с. 23; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 1 – Т. 2. София, 1996, № 703, с. 215; **Калчев, К.** Българската етническа общност в Бесарабия (XIX–XX в.). Велико Търново, 2009, с. 129–131; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857– 1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 314; **Георгиев. Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.). В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий” Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 15–16.

[2] В запазените документи, излезли изпод ръката на Аврам Гуджев, няма ясно изнесени данни кое е неговото родно място. По този въпрос в българската историческа литература има две мнения. Според част от българските историци, под името Сопот трябва да се разбира днешният български град Сопот (ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 2, л. 1.). Друга група историци смятат, че родното място на Аврам Гуджев не е българският град Сопот, а град Болград в Бесарабия. Вж.: **Калчев, К.** Българската етническа общност в Бесарабия (XIX–XX в.). Велико Търново, 2009, с. 129–130. Като доводи за своето мнение те посочват, че изселилите се от град Сопот в България, когато отиват в Бесарабия, продължават да наричат с името Сопот и новосъздадения там град Болград, с цел да запазят жив споменът за своето минало. Така те възпитават и своите деца. Като довод в подкрепа на тази хипотеза може да бъдат посочени спомените на Михаил Греков, в които той казва, че за известен период от време изселилите се в Бесарабия жители на българския град Сопот наричат Болград с името на своят роден град. Вж: **Греков, М.** Как ние освобождавахме България. Т. 1. София, 1990, с. 184.

[3] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 2, л. 91, 96.

[4] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 2, л. 91, 96. В писмо с дата 10.X. (1870 г.) А. Гуджев съобщава на близките си, че след дълго чакане, на 29.IX. (1870 г.) се получило разрешение, щото той да бъде приет „волноопределяющися”в 59-ти пехотен Люблински полк в Кишинев. От писмото се разбира, че е принуден

4 месеца да се храни на кредит у гостилничар-българин, а за първите войнишки дрехи пари му дава командирът на полка. Разбира се и това, че Гуджев не би могъл да издържи в Одеса, без финансовата помощ на семейството си.

[5] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 2, л. 3.

[6] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 2, л. 92, 93, 95, 96. Тази информация ние получаваме от негово писмо до семейството с дата 28.X.1873 г., град Одеса. В писмото той съобщава на близките си, че до края на септември е служил в гр. Бендер. Оттам е изпратен в Одеското юнкерско пехотно училище. Според действащия тогава ред, времето на получаване на първи офицерски чин зависи от социалния произход на кандидата. Дворяните трябвало да служат 3 години, средният клас (търговците) 4 години, простият народ 6 години. Българите се приравняват със средния клас. Така Гуджев се подготвя да държи изпит направо за 2 курс, но не бива допуснат. Причината е, че е прекъснал службата си в полка за 6 месеца. Ясно е също, че се явява кандидат за постъпване в училището с 2,5 години служба в полка, вместо с 3 години. Той иска да завърши за 1 година, но не му е позволено. Въпреки трудностите, много скоро младият българин успява да покаже своите заложби. Само след месец между другото той пише на близките си: „ … прилежанията ми са най – усилени, защото знам какво водят …”.

[7] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 2, л. 93–94. В писмо от 10.II.1875 г. той съобщава на близките си, че през май ще бъдат последните изпити за завършване на училището. След това ще бъде изпратен на служба в полка, гдето след 2-3 месеци ще бъде повишен в първи офицерски чин според заведения ред.

[8] **Калчев, К.** Исторически календар за бесарабските българи. Велико Търново, 2001, с. 195, 234, 307. Тази информация се съдържа в запазено писмо с дата 9.VII.1876 г. на болградския българин Михаил Мумджиев, от което става ясно, че Аврам Гуджев, заедно с Данаил Николаев и Стефан Кисов, се отправят в помощ на сърбите. Мумджиев уточнява, че тримата младежи се надяват Сръбско-турската война да прерасне във война за освобождението на България. От писмото се разбира още и това, че разноските им за пътя до Кладово се поемат от болградчани.

[9] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 2, л. 1, 3.

[10] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 2, л. 1. Той е награден със сръбски сребърен медал „За храброст” за участие в боевете при Зайчар, Гренедин, Брестовишка баня, Алексинац, Бабина глава и Делиград – Ивановац. Освен това получава и сръбски бронзов медал за войните 1876–1878 г.

[11] **Вълков, Г.** Българи офицери в Опълчението. – Военноисторически сборник, 1981, № 6, с. 111.; **Генчев, Н., Даскалова, К., Аврамова, Р., Василева,**

В., Давчева, Д., Димитрова, Д., Еленкова, В., Куюмджиева, М. Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 667; **Недев Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918. София, 1993, с. 41; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 7, У-Я, Указалец на селищата, София, 1996, № 6, 5; **Христов, Ив., Тодоров, С., Петкова, Р., Гиндузов, Й., Гочева, М., Николова, С.** Българското опълчение 1877–1878 Първа, Втора и Трета дружина Биографичен и Библиографски справочник. Т. 1, 1996, № II.750.2., 349–350; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 417; **Георгиев. Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-турската освободителна война (1877–1878 г.). – В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 16–17.

[12] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 64.; **Недев, С.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918. София, 1993, с. 79; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 3 – 4. София, 1996, № 62, с. 9; **Георгиев. Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-Турската освободителна война (1877–1878 г.). В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 15.

[13] В нашата историческа литература има огромно количество книги и статии, в които се разглежда жизненият път на Данаил Николаев. Целите и обемът на настоящата разработка не позволяват те да бъдат обхванати в пълния си вид. Ето защо тук аз ще представя една много малка част от литературата, посветена на този бележит българин: **Дойчев, Л.** Българи – офицери от руската армия в Опълчението. – Български войн, 1977, № 7, с. 13; **Вълков, Г.** Българи офицери в Опълчението. – ВИС, 1981, № 6, 103–114; **Генчев, Н., К. Даскалова, Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 468; **Недев, С.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918. София, 1993, 21–22; **Калчев, К.** Генерал Данаил Николаев. София, 1995; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 3 – Т. 4. София, 1996, № 273, 328–329; **Калчев, К.** Българската етническа общност в Бесарабия (XIX–XX в.). Велико Търново, 2009, с. 121–126.; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014,

с. 375–376.; **Георгиев. Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-Турската освободителна война (1877–1878 г.). В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 11–14.

[14] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 175–182, 270–284.

[15] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 91, л. 35.; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 175.

[16] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 175; **Калчев, К.** Генерал Данаил Николаев. София, 1995, с. 11–12.

[17] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 175, 270. Датата на завършване на училището тук е изтеглена с една година напред. Записано е, че той завършва Одеското юнкерско пехотно училище с успех, но през 1876 г., и едва след това е командирован в 54-ти Мински полк, получавайки чин „Портупей-юнкер". По-късно става ясно, че тази информация не е точна, защото по-нататък в архивната единица е посочено, че през юни 1876 г., година след завършване на училището (т.е. 1875 г.), Николаев получава своя първи офицерски чин прапорщик.

[18] **Калчев, К.** Исторически календар за бесарабските българи. Велико Търново, 2001, с. 164.

[19] **Калчев, К.** Исторически календар за бесарабските българи. Велико Търново, 2001, с. 195. Той тръгва от Болград, през Румъния за Сърбия, за да се включи във войната срещу турците. Това се разбира от писмо на българина Михаил Мумджиев с дата 9.VII.1876 г.

[20] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 175; **Калчев, К.** Бесарабски българи опълченци в Руско – Турската война (1877–1878 г.). Велико Търново, 1995, с. 40.

[21] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 175, 182, 272, 273, 284. За показан героизъм и даден пример за подражание по време на боевете с турските войски, той е награден със сръбски сребърен медал „За храброст". На 10.XI.1876 г., младият българин е удостоен и със светлобронзов медал „За войната 1876", а на 9.XII.1876 г., и с Колан за проявена храброст.

[22] **Радев, Н.** Генерал от пехотата Данаил Николаев – патриарха на българското войнство от Третото българско царство. Библиотека „Висши военни началници", г. I, кн. 1. София, 1943, с. 44.

[23] **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 348.

[24] ДВ, № 25, 9.II.1880; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 369–370.

[25] ДВ, № 25, 9.II.1880; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857 – 1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 301.

[26] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 95, л. 1–10., 16–18, 20, 23–25, 29; ДВИА – ф. 012 оп. 1, а.е. 144, л. 196–198, 200–202; ДВИА – ф. 42-к, оп. 1, а.е. 25, л. 308; ЦГВИА, Ф. ВУА, ед. хр. 8799. л. 38; **Михов, М. Ив.** Българското опълчение Сборник от документи. Т. 2, София, 1959, с. 439, 473, 488–489, 572, 643; **Вълков, Г.** Българи офицери в Опълчението. – Военноисторически сборник, 1981, №6, 111–112; **Генчев, Н., Даскалова, К., Аврамова, Р., Василева, В., Давчева, Димитрова, Д., Еленкова, В., Куюмджиева, М.,** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, 496–497; **Недев Св.** Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912–1913, 1915–1918. София, 1993, с. 43; **Христов, Ив. Тодоров, С., Петкова, Р., Гиндузов, Й., Гочева, М., Николова С.** Българското опълчение 1877–1878 Първа, Втора и Трета дружина Биографичен и Библиографски справочник. Т. 1. 1996, № II.593.76, с. 322–323.; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 5 – Т. 6, П-Т. София, 1996, № 131, 17 – 18.; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857 – 1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 383.; **Георгиев. Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-Турската освободителна война (1877–1878 г.). В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий” Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 20.

[27] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 95, л. 14 (гръб). Това е направено с Приказ № 122 по 16-та Пеша Дивизия от 20.X.1876 г. Зачислен е в полка на 22.X.1876 г.

[28] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 95, л. 1, 14. За участието си в войната е награден със Светлобронзов медал в памет на Сръбско-турската война от 1876 г.

[29] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 95, л. 14 (гръб)

[30] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 95, л. 14 (гръб).

[31] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 237–242.

[32] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 237.

[33] **Калчев, К.** Исторически календар за бесарабските българи. Велико Търново, 2001, с. 215, 234.

[34] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 189, 218–219.; Найден Папанинов има брат, чието първо име не е известно. Той също е руски офицер, достигайки чин капитан. Участва в Освободителната война, където служи в редовете на 55-ти пехотен Подолски полк. Загива на 5.IX.1877 г., на Шипка.

[35] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 218–219. Запазено е писмо на Милетич до Панайот Хитов, от което става ясно, че първият търси Папанинов в с. Баня, но не го е открива. Има различни версии около смъртта му. Според едната, той е тежко ранен в гърба в боя при Алексинац от самите сърби, които скриват знамето му (тук може би става дума за знамето на Раковски?). В дневника на Панайот Хитов, воден на сръбски език от друг човек, е записано, че Найден Папа Ниновъ е руски офицер, роден в Лом паланка, който Хитов изпраща в боя на 11.VIII. (1876 г.). На 14.VIII. (1876 г.) е ранен тежко и отведен в Ржана, където след тридневно боледуване почива.

[36] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 3.; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 298.

[37] НБКМ – БИА, ф. 18, а.е. 2, л. 81 – 92а.; ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 142, л. 1; ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 294–296; **Бочев, З.** „Един от военните дейци на Освобождението и Съединението на България" – В-к „Отечество", бр. 649, 24.VIII.1934 г.; **Генчев, Н., К. Даскалова, Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 711.

[38] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 294. Тук е дадена друга версия за периода на обучението му в Одеското юнкерско пехотно училище. Според нея, той е изпратен в Одеса и постъпва в училището през 1870 г. Завършва училището с много добър успех и е зачислен в 53-ти Волински пехотен полк през 1872 г.

[39] Засега не разполагам с подробности за неговото участие и действия по време на войната.

[40] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 36.

[41] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 166–174.; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 377–378.

[42] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 167.

[43] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 168.

[44] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 20, 168.

[45] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 169.

[46] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 85, л. 1–5, 11, 12, 13, 13 (гръб), 16, 24 (гръб); ДВИА – ВТ. ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 127–147; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 372–373.

[47] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 127.

[48] ДВ, № 25, 9.II.1880; ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 82, л. 1 – 8; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 367.

[49] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 82, л. 2.

[50] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 82, л. 8.

[51] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 106, 124–125.; ДВИА, ф. 42-к, оп. 1, а.е. 22, л. 131; **Христов, И., С. Тодоров, Р. Петкова, Й. Гиндузов, М. Гочева, С. Николова.** Българското опълчение 1877 – 1878 г., Първа, Втора и Трета дружина. Биографичен и Библиографски справочник. Т. 1. 1996, № I. 623. с. 45, 128; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878 – 1944 г. Т. 3-Т .4. София, 1996, № 38, с. 198; **Георгиев. Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-Турската освободителна война (1877–1878 г.). В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий” Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 19.

[52] В историческите и архивни източници, които използвам за написването на статията се срещат две различнн години на раждане на Стефан Мазаков, като към този момент не е възможно да се уточни коя от двете е вярната, затова давам и двете.

[53] **Михов, М. Ив.** Българското опълчение. Сборник от документи. Т. 2. София, 1959, с. 492. Информация за неговото образование получаваме от Документ № 489 с дата 23.III.1878 г., Това е списък на волноопределяющите се от 1-ва Опълченска дружина. Оттам става ясно, че той учи до 4 клас в Търновската гимназия. Става ясно още, че постъпва и в старшия клас на Одеското юнкерско пехотно училище, но не завършва курса, а отива в Сърбия, за да вземе участие във военните действия. В този документ може би има известна неточност, защото Стефан Мазаков едва ли би могъл да бъде допуснат да учи в Одеското юнкерско пехотно училище, ако е завършил само 4 класа на гимназията в Търново. По приетите малко по-късно руски образователни стандарти това съответства на завършена прогимназия. С такъв образователен ценз няма как да се постъпи в руско военно училище. Така че по-вероятна е възможността той да е завършил пълния курс на гимназията в старата българска столица.

[54] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 124–125. Споменава се, че той има прякор „Жабата”. Съвременниците му го наричат офицер още през 1876 г. На какво основание е това засега ми е трудно да кажа. Може би получава офицерски чин още по време на Сръбско-турската война в сръбската армия, който по-късно не е признат в армията на Северната империя. Към това ме

навежда фактът, че първия си офицерски чин прапоршчик, за който имаме запазена информация, Мазаков получава едва на 21.II.1878г.

[55] ЦГВИА, Ф. ВУА, ед. хр. 8799. л. 32; **Генчев, Н., К. Даскалова, Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева.** Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия). София, 1988, с. 335; **Руменин, Р.** Офицерският корпус в България 1878–1944 г. Т. 5 – Т. 6. София, 1996, № 568, с. 101; **Калчев, К.** Българската етническа общност в Бесарабия (XIX–XX в.). Велико Търново, 2009, с. 126–128; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 349; **Георгиев. Д.** Български офицери възпитаници на Одеското юнкерско пехотно училище, участници в Българското опълчение по време на Руско-Турската освободителна война (1877–1878 г.). В: Мартенски студентски четения. Сборник с материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий” Т. 1, (Част 2), Велико Търново, 2015, с. 18–19.

[56] ДВИА – ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 74. В нашата историческа литература се срещат две мнения за това, кое е родното място на Стефан Кисьов. Според една група изследователи той е роден в Болград (той е братовчед на Данаил Николаев). Има изследователи, които извеждат родовите корени на Стефан Кисьов от планинското градче Елена в България. Според някои дори той е роден именно там.

[57] **Калчев, К.** Исторически календар за бесарабските българи. Велико Търново, 2001, с. 195, 234, 333, 351.

[58] ДВ, № 25, 9.II.1880; **Андреев, А.** Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.). Велико Търново, 2014, с. 300.

НОВО И НАЙ-НОВО ВРЕМЕ

ТАЙНАТА ДИПЛОМАЦИЯ – СРЕЩАТА В ПЛОМБИЕР. ПРЕДИСТОРИЯ, ВЗЕТИ РЕШЕНИЯ И ИЗМЕРЕНИЯ НА ФРЕНСКО-САРДИНСКОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО В ХОДА НА ОБЕДИНЕНИЕТО НА ИТАЛИЯ

Ива ЯНЕВА
МП „Кризи, конфликти и дипломация в световната политика, XVI–XXI в."
Софийски университет „Св. Климент Охридски"
Научен ръководител: проф. д-р Борислав Гаврилов

The paper focus on the international relations in the mid-1800s, when Europe witnesses one of the earliest and most significant attempts to challenge and change the doctrines, postulated by The Congress of Vienna. The French emperor Napoleon III and the Prime Minister of the Kingdom of Piedmont-Sardinia – Camillo Benso, Count of Cavour are the main figures in this political game, as both of them concentrate their efforts on the external policy, seeking allies and forging new international coalitions. This paper will aim to cast light on the secret negotiations, the meeting in *Plombiures and* the preparation of the military campaign against the Austrian empire, analyzing the motives of the two politicians and how successful they were in their foreign affairs.

Историята на Новото време е свързана със стремежа към прогрес; с желанието за откъсване от остарели или ретроградни представи, скововащи обществото; с откриването на собствен държавнически и социален път. Множество са примерите за опитите за модернизация, еманципация и секуларизация в аналите на Модерността, но може би най-интересни са политическите ходове и конфликтите, развили се в Европа през Дългия XIX век и довели до сериозни промени на политическата карта на Стария континент и наложената от Виенския конгрес система.

Настоящото изложение ще се фокусира основно върху френските и италианските опити за ревизиране на наложения през 1815 г. политически ред. Ще бъдат разгледани по-подробно връзките между Наполеон III и министър-председателя на Пиемонт граф Камило

Кавур в края на 50-те години на XIX век и решението Втората френска империя и Сардинското кралство да работят съвместно, за да успеят да отхвърлят ограничаващите ги постановления на Виенската система. Основните цели на изложението са: да се проследят предпоставките за възникването на съюза, осъществяването на тайните дипломатически преговори и договорености, чиято връхна точка е срещата в Пломбиер през юли 1858 г., както и подготовката на съвместната военна кампания срещу Австрийската империя през 1859 г. Ще бъдат разгледани и анализирани мотивите и очакванията на двете държави, като се определи доколко са постигнати първоначалните им цели.

Не е възможно да се разбере същността на процесите, протичащи в този период, ако бъдат представени двата основни фактора, които оказват влияние върху развитието на политическия живот тогава и особено върху политиката на Франция и италианските държави. На първо място, това е желанието за отхвърляне на принципите на наложената през 1815 г. във Виена система, в която доминират „балансът на силите“, легитимизмът, традицията, монархическата солидарност и опитът да се избягват евентуални военни конфликти, като се разрешават, преди да са избухнали посредством т.нар. конгресна система. Принц Клеменс фон Метерних, създателят на новия политически ред, е възпитан според принципите на Просвещението и напълно отхвърля идеите на либерализма и национализма. „Конгресна Европа“, която Метерних създава, съществува съвсем за кратко, защото новият политически ред е съобразен единствено с интересите на държавите победителки и има за цел основно да въздържа Франция[1] и революционните и националистическите надигания. Още с встъпването си на власт Наполеон III започва опити за ревизия на постановленията, засягащи неговата държава, като основава действията си върху т.нар. Realpolitic – схващане, че отношенията между държавите трябва да се определят от грубата сила[2], като по-силните побеждават, а не да се поддържа илюзорен баланс, основан на базата на компромиси с държавните интереси.

Създателите на Виенската система пренебрегват и още един много важен и интересен фактор – национализмът. Предпоставките за възникването на този феномен[3]са много, като най-важна от тях е желанието за промяна на политическата ситуация и създаване на собствена държава. Ако през 1815 г. Европа е по-скоро династическа, консервативна и традиционно настроена, то през следващите 50 години Старият континент ще бъде завладян от нов тип психологически и културно обосновано национално чувство, което ще идентифицира личната свобода с тази на нацията[4]. Подценяването на силата на национализма и желанието за политическа еманципация е може би една от най-големите грешки на Метерних, която създава предпоставките за чести кризи, възникващи на тази основа – революционните вълни от периодите 1820–1824 г., 1830–1831 г. и „Пролетта на народите“ от 1848–1849 г. Всички тези конфликти са симптомите на задаващия се колапс на Виенската система, съвсем ясно личащ след първия военен сблъсък, избухнал между Великите сили след 1815 г. – Кримската война. Тепърва пред Европа предстоят нови сблъсъщи, свързани с италианското и германското обединение.

Интерес на настоящото изложението са френските и италианските причини за недоволство срещу Виенската система и усилията за преодоляване на наложените постановления. Част от тези тенденции са и дипломатическите преговори, осъществени между Наполеон III и пиемонтския министър Камило Кавур. Следвайки желанието си за ревизия на властващия политически ред в Европа, двамата разбират, че съвместно могат да постигнат желаната промяна. Политиката на Наполеон III и Кавур довежда до обединението на Италия под егидата на Кралство Пиемонт-Сардиния, като тази акция спокойно може да бъде определена като първокласна политическа драма, в която участват харизматични личности и може да се наблюдават великолепни и добре обмислени дипломатически ходове[5].

На първо място, ще бъдат разгледани личностите и позициите на двамата лидери (Наполеон III и Кавур) и първоначалните им действия за промяна на международното статукво в преследване на националните интереси на страните им.

Луи Наполеон е един от може би най-интересните политици на XIX век. Крайно противоречиви са мненията в историографията за този талантлив държавник – често те са диаметрално противоположни, като определяща за оценката на историците се явява различната политическа и историческа конюнктурна рамка.

Интересни и определящи в голяма степен политиката, която води, са личността и политическият профил на Луи Наполеон. Избран е за президент на Втората република след падането на Юлската монархия, като важни за неговия успех на изборите са името му и роднинските му отношения с император Наполеон Бонапарт[6], както и надеждите за просперитет и величие, които се пораждат у френското общество при спомена за Френската революция и Първата империя. Оттук е обяснимо защо французите приемат толкова добре осъществения през 1851 г. coup d'état[7], както и последвалото възстановяване и провъзгласяване на Втората френска империя. Тази стъпка на Наполеон III ясно показва желанието му да изкара Франция от изолираното ѝ положение и да я превърне в арбитът на европейските дела[8]. Страховете за нова френска доминация отново обладават европейските монарси, които са наясно, че ревизията на Виенските постановления ще е основополагаща във външнополитическата дейност на Сфинкса от Тюйлери[9].

Външната политика е страстта на Наполеон III, като там той е раздвоен – от една страна, стои стремежът му към легитимност и признание от останалите европейски монарси, от друга, до голяма степен като наследство от революционната му младост и участието в карбонарското движение – вярата му в правото на национално самоопределение и либерализъм и желанието му към популярност сред широките маси[10].

Въпреки личностните противоречия, външнополитическата дейност на Наполеон III първоначално е успешна. Още в началото на управлението си френският владетел се стреми към промяна на позициите на страната си в Европа и света[11]. Първият конфликт, в който се намесва Луи Наполеон, е Кримската война (1853–1856 г.). До голяма степен този военен сблъсък е инспириран от френския император, за да разедини Великите сили и да постави Русия, крепителката на статуквото, в международна изолация. Този великолепен дипломатически ход успява да извади Франция от позицията ѝ на изолирана сила и Наполеон III на Парижкия конгрес влиза в така желаната от него роля на арбитър. Тази победа, макар и ограничена в сферата на дипломацията и нямаща реални териториални измерения, вдъхва увереност на императора и го провокира да се намеси в борбата на италианските държави по пътя им към политическа и национална еманципация. Тази стъпка е логична и се интерпретира от Наполеон III като решаваща за разрушаването на Виенската система[12].

От изложеното до момента могат да бъдат направени следните изводи за външнополитическата дейност на Наполеон III. Основният мотив на императора при включването му в международните афери е желанието да бъдат ревизирани постановленията на Виенския договор. Луи Наполеон възприема себе си като носител на модерността и на либералните идеи и защитник на правото на народите да се еманципират. Следвайки тези две основни външнополитически линии, френският император се включва в процеса на Италианското обединение, като подкрепи Кралство Пиемонт-Сардиния.

Също така е необходимо да бъдат представени личността и позициите на другия основен участник във френско-сардинския договор – граф Камило Бенсо Кавур. За него също липсва единодушна позиция в историографията, като мненията варират между крайна възхвала на гениалността и умението на италианския политик да усети и да се възползва от възникналите геополитически условия, от една страна, и отрицание на постигнатото, от друга, като обединението се тълкува като акт на великите сили, без италианските патриотични усилия да имат особено значение. Държавникът е олицетворение на либералния аристократ, радеещ за модерността, но заклет противник на екстремизма[13]. Той започва политическата си кариера на 40-годишна възраст; за основна задача си поставя реорганизирането и модернизирането на кралство Пиемонт и превръщането на държавата в основен фактор за освобождението и обединението на Апенинския полуостров. Допринася изключително много за икономическото развитие на страната, спомагайки за сключването на поредица от заеми с най-големите френски банки в периода 1848–1860[14], като в този период близо един билион златни франка са инвестирани както в държавни, така и в частни инициативи. Финансова помощ дава възможност на Кралство Пиемонт-Сардиния да създаде и разработи необходимите инфраструктура, икономика и административно-бюрократичен апарат. Осигуряването на капиталовложения е решаващо за целите, които си поставя пиемонтският мининистър, но дори и икономически стабилно и модернизирано кралство Сардиния няма възможността само да се противопостави на австрийската империя, която макар и слаба в сравнения с останалите Велики сили, е сериозен противник.

Граф Кавур осъзнава невъзможността на италианските държави сами да се противопоставят на Хабсбургската монархия.

Лозунгът от 1848 г. „*Italia* farŕ *da* sč”[15] се оказва крайно несъвместим с геополитическата ситуация на полуострова и възможностите на италианските държави. Горчивият опит, натрупан по време на „Пролетта на народите“, подтиква пиемонтският министър-председател да търси дипломатическа помощ и подкрепа за реализирането на политическата еманципация на италианците. Граф Кавур знае, че единствените две Велики сили, които биха подкрепили акция срещу Австрийската империя, са Великобритания и Франция. Като последовател на либералните възгледи, пиемонтският държавник би предпочел Англия, тъй като след провъзгласяването на Втората френска империя, той съзира в нея подобен полуавторитарен режим, какъвто е наложен в държавата на Хабсбургите. Но Кавур съзнава, че Великобритания няма възможностите да му окаже военна помощ и затова съсредоточава усилията си за спечелването на подкрепа от страна на император Наполеон III[16]. Тази задача не е лесна, защото около френския владетел има влиятелни кръгове(католиците и императрица Йожени), които не желаят намеса на страната в евентуален конфликт между италианските държави и Австрия.

За да спечели благоразположението на Наполеон III, Кавур използва открилата се възможност за намеса в Кримската война (1853–1856 г.). Точно в този момент настъпва сериозно неразбирателство сред Велики сили с нежеланието на Австрия да се намеси в конфликта. Участието на Кралство Пиемонт – Сардиния във военния сблъсък предизвиква сериозно обществено неодобрение, тъй като съвпада с период на остра религиозна и парламентарна криза в страната. Освен това конфликтът не може да бъде обяснен с никаква ясна национална цел, а се очакват и сериозни човешки и финансови загуби. Въпреки неодобрението и натиска Кавур остава непреклонен и включва Кралството във войната, което се оказва изключително ползотворен ход от дипломатическа гледна точка[17].

На последвалия конгрес в Париж Кавур получава възможност да повдигне италианския въпрос. Поканен лично от Наполеон III, въпреки съпротивата на Австрия, пиемонтският министър-председател присъства на подписването на договора на 30 март. Той не получа възможност да изложи аргументите си тогава, но по време на едно допълнително заседание на 8 април европейските дипломати обсъждат положението на Апенинския полуостров. Тогава думата е дадена и на Кавур, който обстойно излага становището на правителството в Торино. Категорично се заявява, че ако Австрия продължи да господства над Северна и Централна Италия, а Бурбоните в Неапол отказват провеждането на сериозни реформи, никой не би могъл предотврати избухването на нова революционна вълна, която ще обхване не само Апенинския полуостров, но ще застраши европейския ред и мира между нациите[18]. В заключението на речта си Кавур приканва към сътрудничество някоя от Великите сили, която да накара европейските владетели да признаят правото на народите на самоопределение.

По този начин пред европейските дипломати ясно е заявено, че е настъпила промяна на Апенините и борбата за обединение е преминала от агресивните революционери в ръцете на умерените и дипломатични кръгове, които обаче не по-малко радеят за каузата. Освен това, на международния форум е показано, че процесът е започнат и връщане назад няма.

Въпреки заявката за действие, Наполеон III остава нерешителен да се впусне във военен конфликт. Френският владетел желае да помогне на италианците. Но той има доста по-различно виждане за развитието и обединението на Апенинския полуостров от италианските патриоти. Наполеон III никога няма да си постави за цел да се бори за една силна и обединена Италия, защото това би означавало да застраши френските интереси на полуострова – Апенините са изключително важни за контрола и влиянието в Средиземно море[19]. Освен това, за да може да оказва силно влияние върху развитието на италианския политически живот, за Франция е добре да съществуват множество не много силни държави. Още през 1856 година Луи Наполеон заявява, че най-правилният път за държавно-политическо развитие пред италианските държави е обединението им в конфедерация, по примера на германската. За държавен глава на конфедерацията е определен папата, като се лансира идеята, че неговото управление ще се основава на престиж и желание за реформи[20]. В плановете на Наполеон парламентът разполага с правомощия да определя законодателството, както и икономическото и политическото развитие на страната, следвайки демократичния принцип на гласуване[21]. Всяка една от италианските държави изпраща представители в народното събрание, като броят им се определя от числеността на нейното население[22]. Наполеон III иска новото държавно-политическо образувание да прилича на Германската конфедерация, защото са му известни трудностите, пред които е изправена – на практика Франкфуртският парламент не е място, където могат да бъдат взети адекватни управленски решения, а е по-скоро средище, където интелектуалци разискват съществуващите проблеми. Ако в Италия се създаде подобно формирование, това е гаранция за наличието на две слаби държави в центъра на Европа, което, основополагащо за налагането на френска доминация. Това е основната цел на Наполеон III и заради нея той толкова много се колебае, преди да се включи в борбата на Кралство Пиемонт-Сардиния.

Причина за липсата на по-активна политика на френският владетел е и сериозната икономическа криза от 1857 г., в която неговата държава навлиза – първото значително изпитание пред Втората империя[23]. В края на 40. години на XIX век Наполеон III получава властта, печелейки обществената подкрепа с обещание за постигането на социално равновесие и стопански просперитет. Поради нестабилното положение на страната в момента управлението на императора губи популярност сред средните слоеве. Важно е да бъде подчертана зависимостта на политическите успехи на Наполеон III от икономиката, защото симпатиите на масите са най-важни за управлението му. Френският владетел осъзнава, че, от една страна, при включване в нов военен конфликт и евентуален успех той би си осигурил спокойствие и стабилизация, но, от друга страна, ако претърпи неуспех, това би довело до по-голямо социално недоволство и безредици. Възника съмнението, че една авантюра на Апенините би застрашила режима, като може да доведе и до неговото сваляне. Но все пак възможните вътрешнополитически и международни позитиви са много повече, което довежда и до решението за намеса в италианските дела

Решението на френския владетел да се включи в борбите на италианския народ за еманципация идва по доста интересен начин. На 14 януари 1858 година Феличе Орсини, син на карбонар и член на „Млада Италия“, организира още трима свои приятели и заедно правят опит за покушение срещу императорската двойка, хвърляйки три бомби под каретата им. След атентата има 8 убити и 156 ранени, но нито Наполеон III, нито императрица Йожени са засегнати. След четири дни атентаторите са заловени и процесът срещу тях е определен за 25 февруари. На 11 февруари Орсини изпраща писмо на императора, в което обяснява мотивите си за извършения атентат – императорската двойка е разчувствана и е и готова да го помилва, но срещат единодушната съпротива на Личния съвет. Атентатът и писмото на Орсини се оказват катализаторът за предприемане на инициативата.

Министър-председателят Кавур много скоро разбира за променените позиции на Наполеон III и тайни емисари започват да пътуват между Париж и Торино. Още на 20 февруари, приемайки на частна аудиенция генерал Дела Рока, френският император го упълномощава „да предаде на краля поверително уверението, че в случай на война на Пиемонт срещу Австрия той е готов да се сражава с могъщата си армия на страната на своя верен съюзник Виктор Емануил“[24]. След няколко месеца преговори Наполеон III кани министър-председателя Кавур да се срещнат тайно в Пломбиер, в планината Вогези, където френският владетел често почива.

Интересно е да се направи опит за обяснение на организирането на подобна среща, която остава в тайна дори от френския външен министър, граф Александър Валевски. Тази задача не е никак лесна, защото френският император е може би най-зорко следеният владетел в Европа поради страха на Великите сили от неговия реваншизъм. Освен това в този период пресата и общественото мнение стават много по-значими и оказват сериозно влияние върху вземането на политическите решение. Затова за успешното провеждане на срещата в Пломбиер е от съществена важност тя да остане неизвестна за обществото и европейската дипломация.

Наполеон III и Кавур договарят лично най-значимите подробности около френското участие в борбата за еманципация на италианските държави. Тази среща par excellence може да бъде определена като тайна дипломация, защото, както предполага дефиницията на този термин, е проведена между двете най-важни политически фигури във Франция и кралство Пиемонт[25] без знанието на никого другиго. Двамата държавници успяват да договорят съществените момени около създадения съюз, като се предотвратява медийната спекулация и възможността на Австрия за действия. Съществено за изпълнението на плана на Луи Наполеон и Кавур е управляващите в Хабсбургската империя да бъдат изненадани и да не заподозрат наличието на заговор.

Вземането на политически решения по този персонален начин не е толкова популярно през XIX век и по-скоро принадлежи на една отминала епоха. От XVIII век насетне политиката е поверена на специално обучени дипломати, като се смята, че това е гаранция за успех. От една страна, макар да съществува такава философска и управленска постановка, съществените решения за развитието на дадена държава се взимат основно на принципа на тайната дипломация, защото по този начин се избягва общественият натиск и има възможност за по-радикални действия. От друга страна, подобен механизъм за водене на политика предполага едностранна интерпретация на ситуацията и липсвата на какъвто и да е вид контрол и надзор. Тези условия осигуряват повече свобода, но могат да окажат и негативно влияние.

На самата тайна среща между Наполеон III и Кавур в Пломбиер пред двамата стоят множество въпроси. Необходимо е да се обсъдят условията, при които ще бъде постигнато френско-сардинското сътрудничество. Всеки един от тези изключително интересни и противоречиви политици преследва своите собствени цели, които не съвпадат с тези на партньора, като не липсва готовност за ревизиране на всяка една от компромисните договореностите при възникването на удобна ситуация.

Срещата между двамата се осъществява на 12 юли 1858 г. Съдържанието на четирите часа разговори между Наполеон III и Кавур е известено единствено от доклада на пиемонтския министър-председател до Виктор Емануил[26]. Сардинският политик прави две изкушаващи предложения на френския владетел. Едното е свързано с дипломатически брак между принц Наполеон, братовчед на императора, и принцеса Мария Клотилда, дъщеря на Виктор Емануил – по този начин се скрепява съюзът между рода на френския монарх и Савойския дом. Другото предложение се отнася до връщането на графствата Ница и Савоя, след провеждането на плебисцит. С тези териториални придобивки се възстановяват „естествените граници“ на Франция[27]. От своя страна Наполеон III обещава да изпрати 200 000 войници в италианските земи. Относно бъдещото териториално устройство на Апенините двамата политици се договарят да се създаде кралство Северна Италия, в което да влязат освен Пиемонт, Ломбардия и Венето, отнети от Австрия, херцогствата на Парма и Модена, евентуално папска Романя; останалата част от полуострова трябва да се подели между кралство Централна Италия, образувано от Тоскана, Марке и Умбрия, държавите на Църквата, сведени до Рим и Лацио, и кралството на Двете Сицилии, оставено на Бурбоните или „върнато“ на наследниците на Мюра[28]. Новосформираните държави трябва да бъдат обединени в конфедерация под ръководството на папата. Кавур се съгласява с условията на императора, но не защото смята да ги изпълни, а тъй като трябва да се премине към действие. Уреждането на положението на освободените територии Кавур оставя за момента, в който победата над австрийците е осъществена[29].

На срещата в Пломбиер Наполеон и пиемонтският министър обсъждат още бъдещите тактики и разпределение на ангажиментите. На Кавур се пада нелеката задача да намери повод за авсрийска агресия, защото ако френско-сардинските войски нападнат Хабсбургската монархия, тя може да се позове на 47 член от конституцията на Германската конфедерация и да поиска помощ от всички останали немски държави[30]. От своя страна Наполеон III се заема с дипломатическата и публична подготовка на войната, като целта е Австрийската империя да остане напълно изолирана.

На първо място трябва да бъдат уредени отношенията с Руската империя, да се изясни нейната позиция в предстоящия военен конфликт. Тъй като граф Валевски не е уведомен за срещата в Пломбиер, преговорите с руските дипломати се водят от принц Наполеон. През септември той заминава за Варшава, за да преговаря с император Александър II. Принц Наполеон иска подписването на договор, гарантиращ включването на Русия във войната при евентуална намеса на Прусия на страната на Австрия. Всичко, което получава от руския император, е словесно обещание да се отнесе към Хабсбургската монархия по начина, по който тя е действала по време на Кримската война.

При завръщането на принц Наполеон в Париж е изработено споразумение, с което Русия се ангажира да обезвреди 150-хилядна австрийска армия и в допълнение – да гарантира помощ за Франция при атака от страна на Прусия, като от своя страна Френската империя гарантира руските позиции при евентуално включване на Великобритания. Освен това Галиция трябва да стане част от руските територии; на Унгария трябва да бъде дадена независимост; а клаузите за Черно море и проливите трябва да бъдат ревизирани[31]. Руският император не желае прекрояване на границите от 1815 г., а единствено премахване на клаузите за Черно море и Бесарабия[32]. Новото френско предложение отново не засяга въпросите, които интересуват Русия, и е посрещнато хладно.

На 2 януари 1859 г. граф Валевски разбира за водените с Руската империя преговори. Макар да не може да разубеди Наполеон III от участие в италианската авантюра, той успява да го убеди дискретно да отстрани принц Наполеон от преговорите. Френският външен министър договаря доброжелателен неутралитет от страна Руската империя срещу обещанието за евентуално преразглеждане на клаузите на Парижкия договор. По този начин е подсигурена негласната подкрепа на Русия в конфликта.

Много важно за развитието на бъдещата война е договарянето на положението на Прусия и Великобритания. През 1858 г. се забелязва влошаване на отношенията между Френската империя и Прусия. След заболяването на крал Фридрих Вилхелм IV и възкачването на власт на регента – принц Вилхелм, отново няма подобрение. Новият пруският владетел, особено полулярен със своите либерални възгледи, желае да задоволи националното чувство, което се зарежда сред германските държави. Идеята за единност причислява и Австрия към немския свят и той разбира, че трябва да е солидарен с политиката на империята, макар и вече да е налице австрийско-пруското съперничество за доминация в Германската конфедерация и принц Вилхелм съзнава, че за него е от полза, ако Хабсбургите претърпят крушение на бойното поле[33].

Позицията на Великобритания също е доста интересна. Приоритетно от външнополитическа гледна точка е постигането на съглашение с Прусия. Кралското семейство и министрите тори подкрепят идеите за националните обединения на италианците и германците, макар това да не е заявено явно. Освен това Англия никога не би одобрила военна инициатива за запазването на австрийската власт на Апенинския полуостров. Все пак Британия трябва да поддържа принципна позиция за запазване на постановките на Виенския конгрес от 1815 г. На 12 февруари 1859 г. Малсбъри кани Кавур на разговор и ясно му обобщава позицията на Великобритания – ще подкрепи страната, която е нападната. Но единственото, което Англия ще може да предложи, е морално порицание и осъждане за агресора[34].

Интересно е да се проследи и австрийската позиция по въпроса за Апенините. В съзнанието на Хабсбургите съществува разбирането, че запазването на контрола над италианските държави е гаранция за престижа и интегритета на империята и нямат никакво желание да се откажат от властта си.

Въпреки проведените дипломатически сондажи, Наполеон III продължава да се колебае. Неговият страх е да не избухне война по Рейн и на Франция да се наложи да се изправи срещу Прусия. Надеждата Русия да се включи е малка, защото за френския владетел е ясно, че договорът с Руската империя има основно антиавстрийска насоченост. За Луи Наполеон остава успокоението, че докато Великобритания запази неутралитет, Прусия вероятно ще последва нейния пример.

Намек за предстоящата война френският император дава на Новогодишния прием, организиран през 1859 г. Наполеон III изразява на австрийския посланик съжалението си, че отношенията между двете държави не са толкова добри, колкото на него би му се искало. На дипломатическия език на XIX век това е ясна заявка за предстоящ военен сблъсък[35].

За да приключат дипломатическата подготовка на войната, Франция и Кралство Пиемонт подписват договор на 26 януари 1859 г. В него се постановява сключването за „съюз за нападение и отбрана" между двете държави, в случай че избухне война вследствие на агресия от страна на Австрия". Уточнява се, че целта на съюза е Италия да бъде освободена, като се създаде кралство Северна Италия; като благодарност за участието и съпричастността Франция получава Ница и Савоя, а папската държава е запазена „в интерес на католическата религия"[36].

Освен дипломатическа подкрепа и неутралитет от страна на Великите сили, Наполеон III трябва да осигури и обществено одобрение за предстоящата военна авантюра. Още от 1858 г. императорът инспирира медийна кампания, която да спечели благоразположението на французите. В публичното пространство започват да циркулират памфлети, описващи тежкото положение на италианския народ. Във вестник „Le *Moniteur universel*“ се появява поредица от статии на Едмон Або, разобличаващи корупцията, неадекватността и разочарованието на хората от Рим[37].

На 20 януари 1859 г. в Париж излиза памфлетът „Est-ce la guerre, est-ce la paix?“, в който неизвестен автор се опитва да анализира настоящата международна ситуация и надвисналата над Европа бъдеща война. Произведението представя една крайно негативна позиция по въпроса за войната на Апенините. Основната теза е, че подобна авантюра, която не е основана на никакъв национален интерес, ще доведе до икономическа и социална криза и ще разруши доверието в управляващия режим, като дори може да се стигне до неговото сваляне. Във връзка с това публицистично произведение се появяват множество слухове относно авторството му и принадлежността на твореца към висшия управленски ешелон; има съмнения дори, че е творбата е дело на самия император. Независимо дали е така, или не, памфлетът постига предназначението си – да задържи вниманието на европейското общество върху италианския въпрос.

Най-голямата медийна сензация е предизвикана от друго публицистично произведение, излязло под перото на виконт Дьо ла Героние (който усилено се консултира с императора). Творбата носи името „L’Empereur Napoleon III et l’Italie“, като е отпечатана в 10 000 екземпляра и е разпродадена за няколко часа. В брошурата се заявява красноречиво, че „Италия представлява много повече от една националност, тя представлява една цивилизация... в изкуствата, папството, политиката, поезията, мъчениците, историците, консулите, трибуните и гражданските легислатури. Тя е майката на всички цивилизовани държави“[38]. Като лайтмотив звучи идеята, че има само два възможни изхода на италианската ситуация – революция, която ще застраши целия европейски ред, или намесата на Великите сили в търсене на компромисно и справедливо решение на проблема[39].

Наполеон III прави пълна сензация с този памфлет. Както пише в. Таймс на 7 февруари 1859 г., „памфлетът беше основната и всепоглъщащата тема на разговор“. Цялото европейско общество, колкото и негативно да е настроено към идеята за война, става съпричастно на италианската кауза. Има и негативна реакция спрямо памфлета от страна на католическите среди, но вече е твърде късно и няма как императорът да се откаже от поетия ангажимент.

Определено трябва да се отбележи, че Наполеон III се справя блестящо с поетите ангажименти по време на срещата в Пломбиер. Френският император работи крайно последователно и педантично и успява да осигури необходимите дипломатически условия и обществена нагласа, за да започне война срещу Австрийската империя. Намереното благородно оправдание за намесата в конфликта издига Наполеон III в очите на европейското общество, като френският владетел е възприеман като защитник на либерализма, свободата и правото на национално самоопределение.

Министър-председателят Кавур също успява да удържи на обещанието си и да накара Австрийската империя да нападне, превръщайки се в агресор. След поредната пиемонтска провокация – тържествено откриване в Торино на паметник в чест на сардинската армия, издигнат благодарение на подписка на миланците, поданици на Хабсбургската монархия – Франц Йосиф решава да отговори с военна операция, смятайки, че успехът от 1849 г. ще бъде повторен без особени трудности. На 23 април е изпратен ултиматум пиемонтската армия да бъде разпусната в срок от 3 дни, който е отхвърлен на 26 април от Кавур, което се определя от австрийците като casus belli[40] и войната започва.

Изложението няма за цел да разглежда военния конфликт, затова ще бъдат представени политическите последици от френското участие в борбата за Италианско обединение и това доколко се изпълняват целите на двамата конспиратори – Кавур и Луи Наполеон. Пиемонтиският министър-председател е големият печеливш от обвързването с Франция. Той успява да реализира идеята си за обединение посредством привличането на Велика сила. Освен това той осигурява френските финансови субсидии, които развиват икономиката на пиемонтската държава и правят възможно тя да се превърне в обединителния център на италианските държави. Кавур печели много от дипломатическите умения на Наполеон III – френският император успява да създаде необходимите условия на международната сцена. Освен това Сфинксът от Тюйлери, упражнявайки контрол върху медиите, печели и обществената подкрепа на европейците. Трябва да бъде отбелязана и френската военна помощ, която се оказва решаваща. Пиемонтският министър е един изключително талантлив политик, който умело се възползва от слабостите дори на съюзниците си и успява да извоюва политическата еманципация на родината си.

Интересни за анализ са политиката на Наполеон и това доколко за изпълнени първоначалните му цели. Крайният резултат на френското участие и самото обединение не се доближават до плановете на френския владетел. Наполеон се включва в италианската кауза, като в нея съзира възможност за отхвърлене на ограниченията на Виенския договор и възвръщане на доминиращата позиция на Франция. Идеята на императора за изграждане на италианска конфедерация, в която има силно френско присъствие и влияние, се проваля. Така реализиралото се обединение пречи за установяване на контрол на Франция над Средиземноморието. Наполеон III успява в изпълнението на плановете си за отслабване на Австрийската империя, но не си дава сметка, че по този начин открива пътя към доминация в германския свят на Прусия – държава, демонстрираща непрекъснато желание за развитие, престиж и доминация. Френският император, участвайки в италианското обединение, без да желае спомага и за германското. Така е нарушен един от фундаменталните принципи за постигането на френската доминация в Европа – наличието на слаб и раздробен център. Опитвайки се да разбие Виенската система, тъй като смята, че тя изолира Франция (което до известна степен е вярно), в края на управлението на Луи Наполеон през 1870 г. Франция ще се окаже много по-изолирана, отколкото по времето на Метерних[41].

Изключително интересна е тайната дипломация, осъществена между Наполеон III и Кавур в края на 50-те години на XIX век. Найважното за нея е, че оказва решаващо значение за прекрояването на политическата карта на Европа и за нарушаването на установения през 1815 година ред на легитимизъм, консерватизъм и традиционализъм. Красноречиво се доказва, че силите, властващи на континента, са различни и носят в себе си промяната, основана на националното чувство и стремежи.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Кисинджър, Х.** Дипломацията. София, 1997, с. 88.

[2] Пак там, с. 88.

[3] Национализмът се основава на наличието на обща история, език, еднаквост в икономическото, културно и духовно развитие и т.н.

[4] **Гаврилов, Б.** История на Новото време. София, 2011, с. 196–197.

[5] **Ziblatt, D.** The formation of Italy and Germany and the Puzzle of Federation. New Jersey, 2006, p. 57–58.

[6] **Price, R.** Napoleon III and the Second Empire. London, 1997, pp. 1–2.

[7] Букв. „Държавен преврат“.

[8] **Thomas, D. H.** The Reaction of the Great Powers to Louis Napoleon's Rise to Power in 1851. – The Historical Journal, Vol. 13, No. 2, 1970, p. 237–238.

[9] Още приживе Наполеон III е известен с това прозвище, защото се смята, че крои грандиозни и блестящи планове, чието естество никой не е в състояние да проумее, докато не започнат бавно да се разгръщат.

[10] **Кисинджър, Х.** Дипломацията. София, 1997, с. 90–91.

[11] **Гаврилов, Б.** История на Новото време. София, 2011, с. 206–207.

[12] **Barié, O.** Cavour, Napoleon III and the Unification of Italy. – In: Napoleon III and Europe. Bibliographical Studies, Sixteen Illustrations. Paris, 1965, p. 79.

[13] **Милза, П.** История на Италия. София, 2007, с. 726.

[14] **Cameron, R.** French Finance and Italian Unity: The Cavourian Decade. – The American Historical Review, Vol. 62, No. 3, 1957, p. 552–553.

[15] Букв. „Италия ще го направи сама!“

[16] **Barié, O.** Cavour, Napoleon III and the Unification of Italy. – In: Napoleon III and Europe. Bibliographical Studies, Sixteen Illustrations. Paris, 1965, p. 80–81.

[17] **Милза, П.** История на Италия. София, 2007, с. 733–734 .

[18] Пак там, с. 734–5.

[19] **Taylor, A. J. P.** The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918. Oxford, 1954, p. 101.

[20] **Pingaud, A.** Napoléon III et Ses Projets De Confédération Italienne. – Revue Historique, T. 155, Fasc. 2, 1927, p. 333.

[21] **Salvatorelli, L.** L'Europe de Napoléon III et l'Europe de Mazzini. – Revue Historique, T. 223, Fasc. 2, 1960, p. 277.

[22] **Pingaud, A.** Napoléon III et Ses Projets De Confédération Italienne. – Revue Historique, T. 155, Fasc. 2, 1927, p. 335.

[23] **Taylor, A. J. P.** The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918. Oxford, 1954, p. 101.

[24] **Милза, П.** История на Италия. София, 2007, с. 736.

[25] Крал Виктор Емануил е представляван директно от Кавур, като министър-председателят има пълна свобода на действие при взимането на необходимите политически решения.

[26] Il carteggio Cavour-Nigra, Vol. I, p. 103–110.

[27] **Taylor, A. J. P.** The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918. Oxford, 1954, p. 103.

[28] **Милза, П.** История на Италия. София, 2007, с. 736–737.

[29] **Taylor, A. J. P.** The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918. Oxford, 1954, p. 103.

[30] **Bridge, F. R., Bullen, R.** The Great Powers and the European States System 1814–1914. Great Britain, 2005, p. 137.

[31] **Blumberg, A.** Russian Policy and the Franco-Austrian War of 1859. – The Journal of Modern History, Vol. 26, No. 2, 1954, p. 138.

[32] **Taylor, A. J. P.** The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918. Oxford, 1954, p. 105.

[33] **Bridge, F. R., Bullen, R.** The Great Powers and the European States System 1814–1914. Great Britain, 2005, p. 138.

[34] **Taylor, A. J. P.** The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918. Oxford, 1954, p. 108.

[35] **Bridge, F.R.,Bullen, R.** The Great Powers and the European States System 1814–1914. Great Britain, 2005 , p. 137.

[36] **Милза, П.** История на Италия. София, 2007, с. 738.

[37] **Isser, N.** The Second Empire and the Press. Netherlands, 1974, p. 66.

[38] Rendu to Chiala, 25 August 1883, Chiala Lettere, III, p. 385–396.

[39] **Isser, N.** The Second Empire and the Press. Netherlands, 1974, p. 70–71.

[40] **Милза, П.** История на Италия. София, 2007, с. 738.

[41] **Кисинджър, Х.** Дипломацията. София, 1997, с. 89.

ФРЕНСКО-РУСКИЯТ СЪЮЗ ОТ 1891–1894 г.

Емил ВРЕЖАКОВ
докторант, катедра „Нова и най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Симеон Симеонов

A subject of the research is an interesting stage in the history of international relations and diplomacy. At the end of the 19th century, the international situation is significantly altered as a result of the great power rivalry for the redistribution of colonies and foreign political influence in various regions. Amplified is the trend of direct annexations of territories and turning them into colonies. German Empire having missed the initial Division of the world between big countries, openly have their claims. Moreover, Japan and the United States are becoming increasingly active on the international scene, desiring to expand the scope of its economic and political influence.

At the end of the 19th century, the Russian Empire is becoming a powerful country, standing on vast territories in Europe and Asia. Its foreign policy is determined by geography, geopolitical, strategic and economic interests. In this situation, the choice of allies and the definition of main priorities is contradictory. The rivalry between France, Great Britain, Germany, Russia, Austro – Hungary and Italy is very increase. In the relationship between Russia and the European countries in the 80 ‘s and 90 ‘s. the 19th century saw significant changes. Rapprochement between Germany and Austro – Hungary and the conclusion of the Triple Alliance in 1882 abruptly amended the balance of forces in Europe and ultimately contributes to the Russian – French rapprochement. The Triple Alliance operates in parallel with the League of the Three Emperors and is directed against France. Its creation pushing Paris to rapprochement with Russia.

Окончателният разпад на Съюза на тримата императори и сближаването на Русия с Франция са обусловени от възникналата през 1885 г. Българска криза и изострянето на руско-австрийските противоречия, свързани с влошаването на обстановката на Балканите през 1885–1887 г. През 1890 г. действието на т.нар. Договор за презастраховка между Русия и Германия изтича. Германия отказва да го поднови, което довежда до влошаване на германо-руските отношения. Това съвпада със започналото сближаване във външнополитическите и икономически отношения между Русия и Франция. Една от причините за повишаването на френско-руските контакти са руско-английските противоречия в Средна Азия и в Близкия изток. В годините на Българската криза Великобритания заема враждебна позиция спрямо Русия. Франция от своя страна поддържа Русия през 1885–1886 г. по българския въпрос, а през 1887 г. предоставя на Санкт-Петербург първият заем за строителство на железопътни линии. В бъдеще Франция се превръща в главен кредитор на Русия, а проникването на френския капитал става важен източник за финансиране на руската икономика. През 1890 г. от общо 214,7 млн. златни рубли, които са вложени под формата на чуждестранен капитал в руската промишленост, 66, 6 млн. рубли са влетите френски инвестиции, а през 1900 г., съответно от общо 911 млн. златни рубли, френските капиталовложения са 226, 1 млн. рубли. Франция отпуска последователно няколко нови заема на Русия през 1889 г., 1890 г. и 1891 г. За кратък период от време Франция предоставя под формата на кредити, търговски сделки и инвестици на Русия около 10 млрд. франка[1]. През 1891 г., от 41 акционерни общества, действащи на територията на Руската империя, 16 са френски[2].

През месец май 1891 г. е възобновен Договорът за Тройният съюз между Германия, Италия и Австро – Унгария, който има откровена насоченост срещу Франция и Русия. Този акт ускорява планираното от френската дипломация сключването на Френско – руски съюз. За Русия той е багоприятен, защото обезпечава възможността ѝ да активизира своята външна политика в Далечния Изток. За Франция съюзът е необходим, тъй като за нея международната обстановка започва да се влошава още към 1885 г., с началото на Българската криза. Почти едновременно с тези събития отново се забелязва ново изостряне на френско – германските отношения и Европа се изправя пред две потенциални кризисни ситуации – докато едната бушува на Балканският полуостров, другата се разразява по бреговете на Рейн.

През лятото на 1886 г. се поставя началото на агитацията на френския генерал Ж. Е. Жан – Мари Буланже, който разгръща кампания, призоваваайки към подготовка за военен реванш срещу Германия, след поражението претърпяно във Френско-пруската война от 1871 г. През 1886 г. Ж. Буланже влиза в правителството, получава военното министерство и започва мероприятия по укрепване на армията. На свой ред германското правителство обмисля план, с който да се разправи окончателно с Френската република. Според виждането на управляващите в Берлин, Русия е ангажирана на Балканите, което позволява да бъде обезпечен нейният неутралитет в случай на война срещу Франция. Но германската дипломация пропуска факта, че българският въпрос може да породи австро-руски конфликт. Ако Австро-Унгария действително се окаже в беда, то вместо изгодна сделка с Русия, на Германия ѝ предстои тежка война срещу нея и Франция едновременно, в случай че Париж се намеси в конфликта. Отчитайки това, Ото фон Бисмарк избягва да се замесва в потенциален конфликт с Русия. Но той не иска да губи съюза с Австро-Унгария и се стреми да се договори едновременно с всички. По това време международното разпределение на силите е благоприятно за Германия и Бисмарк се опитва да се възползва от движението около Буланже и да го използва като повод за война[3].

На 28 ануари 1887 г. Бисмарк заявява на френския посланик Ербет, че ако Буланже оглави правителствения кабинет, това ще означава избухване на война[4]. В тази обстановка Франция е принудена бързо да изясни своите позиции в отношенията си с Русия. Френското правителство отказва да приеме българската делегация, пристигнала в Париж през 1887 г., за да търси подкрепа от европейските страни. В лична беседа с делегатите министъра на външните работи на Франция – Емил Флуранс ги посъветвал да се обърнат непосредствено към Петербург, където ще могат да разрешат въпросите, интересуващи България. Той напомня, че съществуването на България е свързано с Русия и поради тази причина тя е длъжна не само да се съобразява с нея, но и да се съгласи на някои разумни отстъпки. Френските посланици в Берлин, Виена и Лондон, при срещите си с българските представители също се придържат към тактиката на своето правителство[5]. В разговор с френския посланик в Санкт Петербург – Антоан Рене Пол Лефевр де Лабуле, руският император Александър III изразява удовлетворението си от френската позиция, а в Париж се установяват тесни отношения между руското посолство и Ке д’Орсе.

На 20 април 1887 г. германската полиция арестува френския граничен полицейски комисар Гильом (Вилхелм) Шнебеле, когото немските власти подозират в шпионаж. Възниква поредният френско-германски конфликт, който приключва на 30 април, когато Шнебеле е освободен. След тази поредна провокация сближаването между Русия и Франция се залага като стратегическа цел във външнополитическите планове на Париж. Агресивната политика на Германия, и нейните призиви към война срещу Франция възбуждат всеобщо недоволство в руските правителствени кръгове. Не само в-к „Московские ведомости", издаван от консервативно настроения публицист Михаил Никифорович Катков, но и либералните издания като „Русские ведомости" и „Санкт-Петербургские ведомости" пишат за необходимостта да бъде защитена Франция и да не се допусне тя да бъда унижена от Германия. Докато в. „Нового времени", поддържа външнополитическата линия на външният министър на Русия – Николай Карлович Гирс и директора на министерската канцелария Владимир Николаевич Ламздорф, насочена към съюз с Германия, на 8 (20) януари 1887 г. М. Н. Катков изпраща записка на Александър III, в която доказва, че единствено изгоден за Русия може да бъде само съюз с Франция[6].

Сближаването между Париж и Санкт Петербург е значително по своите мащаби и последствия събитие за времето си. Официалните представители на френското правителство не крият от Германия своето желание да получат пряк съюз с Руската империя. По сведения на френският военен министър Шарл Луи Фрейсине през март – април 1890 г. при среща с посланика на Германия в Париж – граф Георг Х. Мюнстер, на въпрос на германския дипломат касаещ френско-руското сближаване, Фрейсине откровено и ясно отвръща: *„ ...ние търсим противовес на вашият Троен съюз"*[7]. Така, опитвайки се да увери своя събеседник в отбранителните цели на френско-руското сближаване, Фрейсине не отрича тесните политически контакти между двете страни като факт. Очевидно, дори все още да не са постигнали съюз с Русия, френските дипломати вече се стремят да реализират преки изгоди от евентуалното му осъществяване, в отношенията си с Германия, Англия и Италия. При тази нова ситуация международното положение на Франция значително укрепва и се стабилизира. Това подобряване на позициите управляващите среди в Париж опитват да използват именно за постигане на ползотворно бъдещо съглашение с Русия.

През 1890–1891 г. организацията и превъоръжаването на френската армия завършва с успех. През 1889 г. влиза в сила закон за задължителна тригодишна военна служба. В голям размер се налага производство на различни видове оръжия. Едновременно с това вървят строежът на стратегически железопътни линии и укрепването на погранични крепости[8]. Но успехите в подсилването на армията не са достатъчни за да придобият френските управляващи увереността, че могат да се справят сами с евентуално възможна бъдеща германска агресия. Не случайно през 1890–1891 г. военните планове на френският генерален щаб са построени основно на отбранителен принцип[9].

Основното, което дава смелост на французите, е затоплянето на отношенията с Русия. През януари и март 1890 г. Франция отпуска на империята нови заеми на стойност 650 млн. франка. На 29 май 1890 г. френското правителство дава още едно доказателство за готовността си да сътрудничи с Петербург. Във Франция е арестувана група руски нихилисти, подготвящи покушения. В отговор на този жест, руското правителство прави следващата стъпка, отправяйки покана към представител на френската армия да присъства на предстоящите военни маневри. Поканата е направена по молба на френския посланник Антоан де Лабуле. Появата на представителя на френския генерален щаб ген. Раул Франсоа Шарл ле Мутон де Буадефр на маневрите в гр. Нарва е фактическа демонстрация на френско-руското сближаване, тъй като там се намират немският император Вилхелм II и новият германски канцлер Лео фон Каприви. В хода на визитата на Р. Ф. Буадефр в Русия, са предприети опити за провеждане на преговори по въпроса за военното сътрудничество с началника на руския генерален щаб ген. Николай Обручев и военният министър Пьотър Семьонович Ванновский[10]. Но Р. Ф. Буадефр превишава своите пълномощия и опитва да постави въпроса за подписването на военна конвенция. Предложението е отклонено.

Отхвърляйки идеята за военна конвенция, ръководителите на руската армия вървят към секретни преговори с френския генерал. Разисквани са възгледи по въпроса за оперативните задачи на всички армии в случай на война с Германия и нейните съюзници. Генерал Н. Обручев предвижда да бъде нанесен удар първо срещу Австрия, докато Р. Ф. Буадефр предлага да се съсредоточат силите на войските против основния враг – Германия. По останалите въпроси е постигнато пълно единодушие. В своя отчет ген. Р. Ф. Буадефр споделя: *„...ние можем днес да разчитаме на нейната* [на Русия] *помощ”*[11].

Антоан де Лабуле счита, че е настъпил моментът за непосредствени преговори за сключването на съглашение между двете страни. През есента на 1890 г. той възобновява въпроса за визитата на френска военноморска ескадра в руски води. Но към този момент царското правителство не бърза да даде ясен отговор, поради обстоятелството, че все още съществува известна раздвоеност в курса на руската външна политика. Макар да съществуват силни прогермански настроения, император Александър III разбира, че отношенията с Германия са безвъзвратно изгубени и достига до следното заключение: *„Ние действително трябва да се договорим с французите и в случай на война между Франция и Германия, веднага трябва да нападнем немците, така че да не им дадем време да разбият първоначално Франция, а след това да се нахвърлят срещу нас. Трябва да поправим някои грешки от миналото и да разгромим Германия при първа възможност”*[12].

Съществените изменения в международното положение през 1890–1891 г. карат руското правителство да ускори сближаването с Франция. Решаващ е отказът на Германия да възобнови Договора за презастраховка, срокът на който изтича през 1890 г. Това означава коренна промяна в германската политика по отношение на Русия. Ако Бисмарк, при всичката си неприязън към Руската империя се стреми да предотврати военен конфликт с нея, то новият германски канцлер Каприви е уверен в неизбежността на една бъдеща война с Русия и Франция. Той счита за безсмислено да се възобновява Договора за презастраховка. Руско-германските преговори, започнати в Берлин и продължили в Петербург, завършват с истински дипломатически провал. Германия отказва да възобнови съглашението с Русия, а едновременно с това Каприви привлича на своя страна Англия. Германия одобрява провъзгласения от Лондон през 1888 г. протекторат над Занзибар, а през 1890 г. е подписано англо-германско споразумение, което позволява на Берлин да се надява на възможност да привлече Англия към Тройният съюз[13]. Договорът между Германия и Англия, касаещ подялбата на о. Хелголанд и африканските колонии още повече увеличава подозренията на Петербург. Германия не само разрушава връзките си с Русия, но укрепва отношенията си със северния съперник на Руската империя – Великобритания. Значима роля за продължаващото сближаване между Париж и Петербург има и усилената търговска война между Германия и Русия. Самият Гирс отбелязва в своя отчет за 1887 г.: *„Германия не спира икономическата и финансова война против нас, макар и политически тя да иска да се сближи с Русия”*[14].

Икономическите интереси тласкат руските управляващи среди към превантивни ответни действия в новата ситуация. Отчитайки променената международна обстановка, през март 1891 г. Антоан де Лабуле възобновява преговорите с руското правителство за визита на френска ескадра в Кронщад, към което руската дипломация проявява интерес. Посещението се предвижда за юли 1891 г. Френското правителство прави предложение за провеждане на преговори по търговски въпроси и започва подготовка по външнополитически преговори.

Възобновяването на Тройния съюз през май 1891 г., особено при вероятността към него да се присъедини и Англия, налага предприемане на ответни мерки. В тази ситуация руското правителство става сговорчиво в преговорите с французите. На 13 (25) юли 1891 г. в Кронщад пристига френска ескадра под командването на адмирал Жарве. Визитата е демонстрация на френско-руската дружба. На тържествената среща френските офицери са приети от император Александър III, който изслушва Марсилезата на крака със свален калпак. Голяма е радостта на френските представители, които за пръв път виждат руския цар – въплъщение на абсолютизма в техните очи, да прояви такова голямо уважение и почит към Френската република и нейните символи. Това е един символичен жест на взаимното разбирателство и помирение между двете политически системи[15]. Визитата на френските моряци в Русия повишава международния авторитет на Франция. Тя предизвиква интерес в Лондон и Берлин. Английската кралица изразява желание да види френска ескадра в Портсмут. Това обръщение на кралицата е прието от Париж като показателно за подобряването на англо-френските отношения. Френските офицери са посрещнати в Кронщад, Петербург и Москва. Едновременно с пищните тържества по случай пристигането им, в Петербург протичат дипломатически преговори[16]. Още на 4 (16) юли френският посланик Антоан де Лабуле предлага на Николай Карлович Гирс две точки, които по негово мнение могат да послужат за *„установяване на принципно съгласие между Русия и Франция”*[17]. Н. К. Гирс изпраща доклад на императора, в който излага френските предложения: установяване на съюз между двете страни, с всички практически последствия от това и съглашение за мерките, които съвместно трябва да се приемат в случай, че мирът бъде нарушен от някоя от страните в Тройния съюз[18]. Александър III одобрява идеята за съюз с Франция.

Преговорите се провеждат през месеците юли и август 1891 г. в Петербург. Те са облекчени от обстоятелството, че около 3 седмици преди това, през юли, ген. Н. Обручев има редица важни разговори в Париж с ген. Р. Ф. Буадефр. Личи взаимната заинтересованост на страните от обединение на силите им за отпор на възможна агресия от страна на Тройния съюз. Но докато Франция иска да скрепи съглашението с военна конвенция, предвиждаща съгласувани военни действия преди всичко срещу Германия, руската концепция разглежда необходимостта от широко и общо политическо съглашение, предвиждащо общи действия на двете страни в различни части на света и във всички случаи, засягащи интересите на една от двете държави[19]. В обсъждането на съвместни решения в Петербург вземат участие Н. К. Гирс, В. Н. Ламсдорф, барон Артур Павлович Моренхайм и А. Лабуле. Френската дипломация разбира желанието на Русия да получи помощ от Франция, не само против Германия, но и в случай на конфликт с Англия. За Русия основни са политическите договорености, тъй като тя иска да има съюзник при разрешаването на Източния въпрос, където нейните интереси се сблъскват с интересите на Англия и Австро-Унгария[20]. Френската делегация внася поправките, които изисква руската страна. Изработеният проект е усъвършенстван. След като окончателният текст е установен, се обменят писма между министрите на външните работи на двете страни. Размяната е направена чрез руският посланник в Париж барон А. П. Моренхайм. В текста на писмото на Н. К. Гирс до А. П. Моренхайм от 21 август 1891 г., което той трябва да предаде на Рибо се казва следното: *„Положението създадено в Европа с възобновяването на Тройния съюз и приобщаването на Великобритания към политическите намерения на съюза е причината, по време на неотдавнашното пребиваване тук на г-н Лабуле, между мен и бившия посланик на Франция да се състоят разговори, с които да определим действията, които в дадения момент и пред лицето на възможните събития, може да пред-*

приеме всяко от двете правителства, които не влизайки в никаква коалиция, искрено искат да обезпечат съхраняването на мира с действителни гаранции"[21]. Това своеобразно въведение включва конкретните характеристики на съглашението. *„Така ние достигнахме до формулирането на следващите два пункта:*

1) В целите, определянето и утвърждаването на сърдечно съгласие, обединяващо ги в желание заедно да спомогнат за поддържането на мира, който е предмет на техните най-искрени желания, двете правителства заявяват, че ще се консултират помежду си по всички въпроси, които могат да застрашат всеобщия мир.

2) В случай, че мира се окаже в опасност и особено в случай, че една от двете страни се окаже под заплаха от нападение, двете страни трябва да се договорят за мерки, чието незабавно и едновременно провеждане ще започне тогава, когато настъпят означените събития, засягащи двете правителства"[22].

Барон А. П. Моренхайм, отстъпвайки пред настояването на френският военен министър Шарл Луи де Фрейсине, прекрачва пълномощията си и включва в съпровождащото писмо към френското правителство следните няколко допълнителни редове: *„Следващите тълкувания по съгласуване на двата пункта не само могат да бъдат необходими, но са важно допълнение към тях и могат да станат предмет на конфиденциални и поверителни преговори в момент, който е подходящ за едното или другото правителство, там, където те считат за възможно да проведат в нужните срокове"*[23]. Възприемайки сериозно тези думи, новият министър на външните работи на Франция Александър Феликс Жозеф Рибо поставя въпроса за изпращане на делегати за продължаване на преговорите в Петербург. Тъй като подобна официална договореност не е налице, руското правителство към момента не е склонно да разшири сътрудничеството по приетите договорености. Предложението на А. Ф. Ж. Рибо остава без последствия, но пътят към разглеждане на тези въпроси в бъдеще е открит.

По своята юридическа форма съглашението от 15 (27) август 1891 г. представлява консултативен пакт. То ознаменува установяването на взаимно съгласие, под определена форма на сътрудничество, между двете договарящи се държави и се явява първият документ, поставящ основите на бъдещият Френско-руски съюз, насочен против евентуални атаки от страна на държавите от Тройния съюз. Руско – френското сътрудничество се отразява положително на външната политика на правителствата на двете държави. Моренхайм и руският посланик в Константинопол – Александър Нелидов, съобщават в Петербург, *„за пълното единство в политиката на Русия и Франция по работите на Изток”*[24]. Двата политически кабинета имат единна анти-австрийска позиция по българския въпрос и се изказват против английските планове за завземане на Египет, опитвайки да привлекат на своя страна младия хедив (управител) на автономните територии Египет и Судан в Османската империя[25]. Но макар и значимо, за Франция съглашението се оказва в известна степен недостатъчно. Френските държавници са обезпокоени от отсъствието на конкретни задължения за едновременна мобилизация на армиите и съгласувани военни действия между двете страни. Те правят опит да убедят Александър III, че обстановката в Европа е неустойчива и в кратки срокове трябва да започнат преговори между военните специалисти на двете държави, по подготовката на военна конвенция. Това е направено чрез съветника на френския министър на външните работи Жулио Хансен. Александър III любезно отговаря, че ще се заеме с разглеждането на тези предложения след завръщането си в Петербург от почивка в Дания[26].

През ноември 1891 г. Н. К. Гирс, предприема важна дипломатическа обиколка в Европа. През същия месец той пристига в Париж и се среща с редица френски политически дейци. По време на визитата му французите отново поставят въпроса за по-тясно сътрудничество[27]. Те се договарят за всеобщата необходимост да се координира дейността на руски и френски представители в Близкия изток. Следите от съперничество по отношение на Турция са окончателно преодолени и нейното съществуване е признато като необходимо за поддържането на *„мирното всобщо равновесие”*[28]. По отношение на Египет Франция получава подкрепа от Русия в борбата си против английската окупация. Отбелязва се, че френско-руското сближаване оказва благоприятно въздействие на общата политика. *„Положението се промени. Вече не може да става и дума за хегемония на Германия*”[29]. Когато Фрейсине поставя въпроса за военна конвенция, Гирс заявява, че не е компетентен и обяснява, че царя желае лично, заедно с военния министър, да разреши този въпрос[30].

Следващия опит да се форсира подписването на военната конвенция е предприет в началото на декември 1891 г. от новия посланник на Френската република в Русия Густав де Монтебелло, по време на негова аудиенция при Александър III. По този повод той пише на Рибо: *„Аз си позволих един лек намек..., но той не спомена нищо за събитията, които се случиха през последните месеци и аз бях толкова удивен, че не посмях да кажа нещо повече”*[31]. Александър III принципно одобрява идеята за сключването на конвенция, макар да не проявява особено голяма инициативност. Той изявява своето желание, в Русия да бъдат изпратени специлисти от средите на висшите френски офицери, с който да бъдат обсъдени всички въпроси около проекта. През пролетта на 1892 г. предварителния документ е предоставен за разглеждане на руския монарх и получава неговото принципно одобрение[32]. Русия се съгласява да се пристъпи към разглеждане на конкретните въпроси по конвенцията. На Буадефр е изпратена покана за есенните военни маневри и в началото на месец август френският генерал пристига в Санкт Петербург. На срещата му с ген. Обручев и Ванновски, са открити официално двустранните преговори за подписване на воена конвенция[33].

Френският проект на конвенцията носи ярко изразен едностранен характер – като главен противник се представя единствено Германия. Предвижда се концентрация на военните сили на двете държави при евентуална война именно срещу Германия. Въпросът за военна опасност идваща от страна на Виена е засегнат съвсем бегло в някои от текстовете. Очевидно, френските дипломатически кръгове не желаят страната им да поема задължение френската армия да воюва в помощ на Русия срещу Австро-Унгария. Александър III предава френският проект на началника на Генерален щаб на Русия – ген. Обручев, който предоставя докладна записка по този въпрос. Обручев се съгласява с френската позиция, че на съглашението трябва да бъде придадена форма на военна конвенция, което практически освобождава френското правителство от задължението да получи за него санкция от палатата на депутатите. Той е съгласен и с принципа за едновременна мобилизация на армиите на двете държави. Но ген. Обручев възразява срещу това да бъде ограничено действието на конвенцията и тя да предвижда съвместни действия само при опасност от война с Германия. Той критикува предложението във френския проект, който цели да бъде разделена руската войска против Германия и Австрия, желаейки да запази безусловна свобода на действие при война на западната граница на империята: *„Ние трябва да запазим пълна свобода да разпределим войските си така, че да нанесем удар по армиите на Тройния съюз. Може би за да постигнем тази цел трябва да насочим главните сили срещу Германия, като най – опасен и силен противник; но може да си представим като още по – изгодно да съкрушим (...) Австрия, а след това лесно ще се справим с изолирната Германия”*[34]. Тези забележки са представени от руската страна по време на августовските преговори в Петербург. Френските представители се отнасят с разбиране и приемат корекциите.

Военната конвенция е подписана на (5) 17 август 1892 г. от началниците на генералните щабове на двете страни – Обручев и Буадефр. Текстът на документа гласи:

„Франция и Русия, мотивирани от желание да запазят мира, не преследват други цели, освен подготовка да водят отбранителна война, предизвикана от нападение на военните сили на Тройния съюз, се договарят за следното:

1. Ако Франция се окаже нападната от Германия или Италия, поддържана от Германия, Русия трябва да употреби всичките свои налични сили за да нападне Германия. Ако Русия бъде нападната от Германия или Австрия, поддържана от Германия, Франция ще употреби всички свои сили за нападение срещу Германия.

2. В случай на мобилизация на силите на Тройния съюз или на една от държавите в него, договарящите се страни незабавно и едновременно ще мобилизират своите сили и ще ги насочат към своите граници.

3. Силите, които трябва да се насочат срещу Германия, ще са от страна на Франция – 1,3 мл. души, а от страна на Русия – 700-800 хил. души. Всички тези сили трябва да бъдат насочени така, че да принудят Германия да се сражава едновременно на Изток и на Запад.

4. Генералните щабове на договарящите се страни ще съгласуват действията си...

5. Нито Франция, нито Русия ще сключват сепаративен мир.

6. Настоящата конвенция ще има същия срок, както и договора на Тройния съюз.

7. Всички изброени по-горе точки ще бъдат запазени в строга тайна...”[35]

Военният съюз е нужен повече на Франция, отколкото на Русия. Именно това кара французите да се съгласят с внесените от ген. Николай Обручев изменения в техния проект. Намалена е числеността на войските, които се задължава да предостави Русия – от 700 до 800 хил., а не точно 800 хил., както е посочено по-рано. Франция от своя страна поема задължението да подкрепи Русия при война с Австро-Унгария.

По същество конвенцията представлява тесен военен съюз между Френската република и Руската империя. Тя е непосредствено свързана със съглашението от 1891 г. и е негово естествено допълнение. При предстоящото утвърждаване на конвенцията от правителствата на Франция и Русия, руската страна настоява да се спазва секретния режим на съглашението. Френската конституция предвижда правото на президента да сключва съюзи с други държави, но практиката била такъв тип съглашения да се обсъждат в палатата на депутатите, което Александър III не би желал да допусне. В резултат на това е решено, че военната конвенция ще бъде санкционирана по-късно от министъра на външните работи, съгласувано с ръководителя на правителството. Пред ратификацията стои и друг проблем – Фрейсине предлага да се внесат изменения в текста на конвенцията. Той предлага да се смекчат задълженията на Франция по отношение на Австрия. Също така иска да се преразгледа и увеличи числото на войските, предоставяни от Русия при евентуална военна заплаха. Фрейсине настоява още да бъде променена точката, отнасяща се до секретния характер на споразумението. Очевидно предложенията са неуместни и противоречат на правната логиката, имайки предвид, че при вече подписан двустранен международен договор, не е възможно той да бъде променен едностранно.

По това време във Франция се разразява голяма политическа криза, свързана с проекта, стартирал през 1880 г. за прокопаване на канал между Атлантическия и Тихия океан през Панамския провлак. Кризата е предизвикана от внезапния фалит на френската компания, разорил хиляди дребни и средни вложители, участващи в дружеството. Скандала около панамската афера се развихря с разкритията за корупция и злоупотреби около голям брой френски депутати. Панамската криза достига своята кулминация през 1892 г. По това време във Франция последователно се сменят няколко правителствени кабинета. Обстановката се стабилизира едва през 1893 г., когато на власт идва първото правителство на президента Жан Казимир-Перие. Новото правителство в Париж проявява готовност да обсъди въпроса за ратификация на конвенцията. През октомври 1893 г. в пристанището в Тулон с ответна визита пристига руска военноморска ескадра под командването на адмирал Фьодор Карлович Авелан. Приемът, оказан на руските моряци в Тулон, Лион и Марсилия, е демонстрация на сърдечното приятелство между двата народа. Няколко дни след като акостират на френския бряг адмирал Авелан и руската делегация отпътуват за Париж, където пристигат на 17 октомври. Френската столица е украсена с цветя в тяхна чест. Руските офицери и тук се радват на изключително топло посрещане. Многобройните наздравици са естествена част от тържествената вечеря, дадена в чест на скъпите гости, проведена в кметството на Париж[36].

На международната сцена настъпват важни измененя в съотношението на силите. На 3 август 1893 г. в Германия влиза в сила нов военен закон. По разчети на френския генерален щаб новия закон трябва да доведе за определено време към увеличаване на германските въръжени сили с 1 млн. и 500 хил. щика и *„те да нарастнат от 2 800 000... до 4 300 000 войника след влизане на новия военен закон в действие”*[37]. Външнополитическата обстановка подтиква Русия към ратификация на конвенцията и Гирс не може повече да бави решението на този въпрос. На 6 декември 1893 г. той одобрява проекта. Между 27 декември 1893 г. и 4 януари 1894 г. се състои размяна на писма между френския посланник в Санкт Петербург – Г. Монтебелло и Н. Гирс, с които военната конвенция влиза в сила и придобива задължителен характер. С това Руско – френския съюз придобива завършена форма[38].

Сключването на Френско-руския съюз е предизвикано преди всичко от стремежа на Париж и Санкт Петербург да излязат от външнополитическата изолация, в която са изпаднали в една или друга степен. Реализацията на съюза става възможна благодарение на отсъствието на противоречия между Русия и Франция, докато френско-германският и руско-германският антагонизъм все повече се засилват. Отслабена след Френско-пруската война, Франция особено силно се нуждае от подкрепата на Руската империя. В дневника на Ламздорф се отбелязва: *„Ние прилагаме в продължение на 20 години всички усилия за да покровителстваме Франция, да я защитим от всяко нападение на Германия и да ѝ помогнем да се възстанови”*[39]. Освен споменатата подкрепа, Френско-руският съюз е следствие преди всичко от подновяването на Договора на Тройния съюз и неговата агресивна политика. В това отношение Френско-руският съюз може да се определи като мирно съглашение, неносещо империалистически характер, тъй като има преди всичко отбранителни функции. Русия се надява съюзът с Франция да ѝ послужи като опора не само срещу Австро-Унгария, но и в противоречията ѝ с Англия, като отслабва косвено задълбочаващите се в края на 80-те и началото 90-те години англо-германски контакти. За Франция от самото начало основното във Френско-руския съюз е неговата превантивна антигерманска насоченост, макар и той да подсилва позициите ѝ в борбата с Англия за подялба на колониите. Съюзът дава възможност на Париж открито да продължи възстановяването на своите въоръжени сили. През 1892 г. е приет нов военен закон, съгласно който всички французи, годни за военна служба, трябва да отслужат военна повинност за 3 г. и остават в резерв на армията за 10 г., в териториалната армия – 6 г. и в резерва на териториалната армия – 6 г. Благодарение на подкрепата на Русия, Франция окончателно се възстановява от претърпяното поражение. Германският канцлер Бюлов, оценявайко френско – руския съюз по-късно пише: *„Мнозинството от французите се боят от война, но Елзас и Лотарингия, Мец и Страсбург не са забравени”*. Според мнението на Бюлов, за Германия не остава друг изход, освен да поддържа с Русия отношения, *„които да ни предпазят от сблъсък с нея”*[40].

Със ключването на Френско-руския съюз от 1891–1894 г. се извършва колосално разместване на силите в Европа. Значително се повишават възможностите за стратегически ходове на двете договарящи се държави. Съюзът с Русия създава за Франция ново печелившо и изгодно положение в системата на международните отношения. Взаимното икономическо, политическо и военно партньорство е полезно за двете велики държави. То укрепва и подсилва позициите на Париж и Санкт Петербург по колониалните и външнополитическите въпроси. Благодарение на съюза, Франция окончателно възвръща своя статут на велика сила на Европейския континент и в световен мащаб. Третата Френска република излиза от изолация и вече може да се чувства по-сигурна срещу германската заплаха на северната си граница.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Люблинская А. Д., Прицкер Д. П., Кузьмин М. Н.** Очерки истории Франции. Ленинград, 1957, с. 333.

[2] **Киняпина Н. С.** Внешняя политика России второй половины XIX века. Москва, 1974, с. 209.

[3] История на дипломацията. София, 1965, с. 161–166.

[4] История на дипломацията…, с. 168.

[5] **Киняпина Н. С.** Внешняя политика России…, с. 211.

[6] Всеподд. записка М. Н. Каткова Александру III 8 января 1887 г. – Красный Архив № 3 (58), 1933, с. 75–79.

[7] Цит. по: **Манфред А. З.** Образование русско-французского союза. Москва, 1975, с. 301.

[8] **Манфред А.З.** Образование русско-французского союза…, с. 307; **Debidour A.** Histoire diplomatique de l'Europe. Paris, 1917, c. 178–179.

[9] **Манфред А.З.** Внешняя политика Франции в 1871–1891 гг. Москва, 1952, с. 491.

[10] **Айрапетов О. Р.** Внешняя политика Российской империи (1801–1914). Москва, 2006, с. 400.

[11] Цит. по: **Манфред А. З.** Внешняя политика Франции…, с. 495.

[12] **Ламздорф В. Н.** Дневник 1891–1892. Москва – Ленинград, 1934, с. 299.

[13] **Киняпина Н. С.** Внешняя политика России…, с. 215.

[14] АВПР, ф. канц., л. 36. Цит. по: **Киняпина Н. С.** Внешняя политика России второй половины XIX века. Москва, 1974, с. 214.

[15] **Debidour A.** Histoire diplomatique de l'Europe. Paris, 1917, c. 170–171.

[16] **Киняпина Н. С.** Внешняя политика России…, с. 217.

[17] Цит. по: **Манфред А. З.** Образование русско-французского союза… с. 324.

[18] История внешней политики России. Вторая половина XIX в. **Сахаров А. Н.** (Отв. ред.) Москва, 1999, с. 289–290; **Манфред А.З.** Внешняя политика Франции…, с. 509.

[19] **Айрапетов О. Р.** Внешняя политика Российской…, с. 405.

[20] **Киняпина Н. С.** Внешняя политика России…, с. 218.

[21] Сборник договоров России с другими государствами 1856–1917. Москва, 1952, с. 278.

[22] Сборник договоров России…, с. 278–279.

[23] Цит. по: **Грюнвальд К.** Франко-русские союзы. Москва, 1968, с. 145.

[24] АВПР, ф. канц., оп. 470, 1892 г., д. 66, л. 21. Цит. по: **Коняпина Н. С.** Внешняя политика России…, с. 219.

[25] **Киняпина Н. С.** Внешняя политика России…, с. 219.

[26] **Debidour A.** Histoire diplomatique de l'Europe…, с. 179.

[27] История внешней политики России. Вторая половина XIX в. **Сахаров А. Н.** (Отв. ред.) Москва, 1999, с. 290.

[28] Цит. по: **Грюнвальд К** Франко-русские союзы…, с. 150.

[29] Цит. по: **Манфред А. З.** Внешняя политика Франции 1871–1891 гг. Москва, 1952, с. 520.

[30] **Манфред А.З.** Образование русско-французского союза…, с. 338.

[31] Цит. по: **Грюнвальд К.** Франко-русские союзы…, с. 150.

[32] История внешней политики России…, с. 296.

[33] **Манфред А.З.** Образование русско-французского союза…, с. 342.

[34] Записка ген. Обручева по вопросу о заключении военных конвенций с Францией – **Ламздорф В. Н.** Дневник…, с. 336–340.

[35] Сборник договоров России…, с. 281–282.

[36] **Debidour A.** Histoire diplomatique de l'Europe…, с. 190–191.

[37] Цит. по: **Манфред А. З**. Образование русско-французского союза…, с. 349.

[38] **Киняпина Н. С.** Внешняя политика России второй половины XIX века. Москва, 1974, с. 221.

[39] **Ламздорф В. Н.** Дневник 1891–1892. Москва – Ленинград, 1934.

[40] Цит. по: **Антюхина – Московченко В. И.** Третья республика во Франции 1870–1918. Москва, 1986, с. 293.

ОТ МАЖОРИТАРНОСТ КЪМ ПРОПОРЦИОНАЛНОСТ. ИЗБИРАТЕЛНАТА РЕФОРМА НА УПРАВЛЯВАЩИТЕ ДЕМОКРАТИ (1908–1911 г.)

Стефан ИВАНОВ
докторант, катедра „История на България“
СУ „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. д-р Валери Колев

For the first time the proportional element in the conduct of elections, was introduced during the reign of the Democratic Party (1908–1911). Until then the accepted form in the elections is the majority electoral system. At the end of 1908 is provided for the proportional system to be introduced first for district and town municipalities. Along with this some innovations are made that will be reflected in the text. The next year is adopted Law on polling stations and districts through which they have made slight changes in the current realities in the polls. The last stage for the introduction of the proportional system is the introduction of such legislative elections, but in only two counties – Plovdiv and Turnovo. These stages will be discussed in the text.

Въпросът за формата на избиране на народните представители често вълнува обществеността. В най-ново време се изказват доста мнения в подкрепа на въвеждането на елемент на мажоритарност в избирателната система. Въпреки това, преди повече от сто години, през 1908 г. тече процес на налагане на пропорционалната избирателна система. Настоящият текст има за цел да проследи етапите на въвеждането ѝ през управлението на Демократическата партия (1908–1911).

На 16 януари с указ на княз Фердинанд е свалено управляващото вече пета година правителство на Народнолибералната партия. Същия ден е назначено правителство на Демократическата партия с министър-председател Александър Малинов. Обстановката в страната е неспокойна. Предишната 1907 г. е изпълнена с трудности за управляващите народнолиберали[1]. В края на същата година князът вече започва сондажи из редиците на опозицията, за съставяне на бъдещо правителство. Той се спира на демократите. Първите стъпки на новите управляващи е да нормализират и успокоят обстановката в страната. Ето защо в още в края на януари 1908 г. те решават въпроса с Университета. Извършени са и персонални промени в държавната администрация. В началото на април започва предизборната кампания. Същия месец министър-председателят Александър Малинов прочита декларация във Варна. Тя е важна от гледна точка на това, че може да бъде разглеждана като програмна за управляващите. Малинов декларира, че демократите не изневеряват на блока (демократите са упреквани, че са изневерили на Патриотичния блок като поемат самостоятелно властта), и ще приемат реформени движения, които са декларирани от партийното обединение преди няколко месеца. Още в точка втора от текста, Малинов се спира на промяната на избирателния закон[2]. Той ще бъде изменен *„в ония му части, които досегашния опит е доказал, че недостатъчно гарантират тайната и всеобщността на гласоподаването”*[3]. Промяната на избирателната система е и основна точка от предизборните обещания на Демократическата партия. В нея се говори за въвеждането на пропорционалната/съразмерната система, най-напред в окръжните и общинските избори, с уточнението, че това ще бъде една подготвителна мярка за разширяването на системата и в законодателните избори[4].

Първата стъпка към въвеждането на съразмерната/пропорционалната избирателна система е направена 25 ноември 1908 г., когато е първо четене на законопроекта за изменение на избирателния закон[5]. Още в началото на мотивите по него се посочва, че *„главната цел, която преследва настоящият законопроект, е въвеждане съразмерната (пропорционалната) изборна система”*[6]. Заедно с това се правят и други промени. Какви са те? На първо място, новите изменения предвиждат всеки избирател да гласува в своята община, а не както стои досега въпросът – избирателите са принудени да пътуват, за достигане на съответната избирателна секция, където са разпределени. Съществено нововъведение е въвеждането на избирателни карти за три години и пликове, които трябва да гарантират тайната на гласоподаването[7]. Също така се предвижда едно централно бюро, което да пресмята бюлетините, а не това да го вършат окръжните съдилища, както е до този момент. От капитална важност е въвеждането на избирателния плик, който ще се попълва в отделна тайна стая. Това е напълно ново въведение. Въвеждането на пропорционалната система се ограничава само и единствено до градските и окръжните избори. Мотивите за това решение са ясни. Съображението, да не се въведат подобен тип избирателност и при законодателните избори е *„страхът, че при настоящата раздробеност и многочисленост на политическите партии и фракции, ще се получи една крайно пъстра камара, несъстоятелна да даде на страната едно силно, авторитетно и стабилно правителство”.*[8] Идеята е да се заеме белгийският принцип на избиране, чрез тази система, а именно – методът на Донт, защото тази система е на най-съвременно ниво от всички досега известни.

Това са основните нововъведения или т.нар. първа стъпка към въвеждането на новата, неизползвана досега избирателна система в българския политически живот. Настъпва една сериозна трансформация в избирателния процес[9]. Какви са основните мнения, които се изказват по време на обсъждането на така представения законопроект? Като цяло трябва да се направи предварителната уговорка, че мнения крайно против тази система, почти не се срещат. Очевидно в българския политически живот идеята, за пропорционалното представителство е добива узрял вид, и не само това – доста народни представители, защитават разширението на системата и за законодателните избори. На това първо четене думата вземат депутати от опозицията като Васил Димчев от Народната партия и Александър Димитров от БЗНС. Димчев е на мнение, че всяка реформа на изборното право трябва да се посрещне със симпатия, докато Димитров, пита въпросът защо не се въведе пропорционалната система и за селско-общинските управления[10]. Депутати, като Ал. Димитров, дейци от БЗНС имат интерес за разширяване на тази система при селските избори, но като цяло тенденцията е желанието на разширяване. Дебат, с малко комична нотка се получава, когато взима думата Т. Теодоров от Народната партия. Той говори твърде дълго и нашироко, като основно се спира върху промените в избирателния закон, който правят народняците пред 1897 г. На няколко пъти се прекъсва от останалите депутати, иронично. При едно от прекъсванията, той се защитава, като казва, че ако не го оставят да се доизкаже, вместо 2 часа ще говори цели 4 часа[11]. Интерес представлява речта на министъра на вътрешните работи Михаил Такев по повод промените в закона. Позовавайки се на изтъкнати мислители, сред които Джон Стюарт Мил, той защитава законопроекта като твърде органически свързан с Конституцията. Голям позитив за него е това, че радушно се изказват и твърде влиятелни опозиционери като Т. Теодоров, според който *„ тежестта на управлението преминава от централната власт, към широките народни маси”*[12]. Такев отговаря аргументирано и на нападките, които се правят към правителството, за засилването на т.нар. личен режим. Според него това засилване е несъществуващо, като се вземе предвид така представения законопроект за изборната реформа. Така подготвения законопроект е приет от Народното събрание.

По време на втората редовна сесия, отново на дневен ред е промяната на избирателния закон. На 23 ноември 1909 г. започва първо четене на законопроекта. С оглед на това да бъде изпробвана новата система, вътрешния министър Михаил Такев съгласно чл. 189 от закона, разтуря два окръжни и четири градско-общински съвети. В мотивите си към така представения законопроект Такев е ясен: внасят се всички допълнения, за се достигне до пълното и ефикасно гарантиране на изборното право[13]. Трябва да се обърне внимание на първия изказал се, относно законопроекта. Това е Тома Васильов[14]. Той също застава на позицията, че пропорционалната система трябва да се разшири и за законодателните избори. Също така според него намалението на числото на жителите за една избирателна секция (от 6000 на 4000 души) е твърде голямо. Васильов засяга и един съществен въпрос – разтурянето на общинските съвети. Сегашния законопроект предвижда след като напуснат повече от половината общински съветници, мястото им да се заема от следващите по ред от всяка една от кандидатските листи. Това нововъведение е от миналата година. Сега се допуска да се върне начинът на разтуряне на съветите, който е съществувал до 1908 г. Това за Васильов е несполучлива реформа[15]. Също така той не е съгласен с съществуващият вид на избирателната карта. За него са напълно достатъчни няколко листчета.

В голямата си част поправките в новия законопроект, са чисто редакционни. Въпреки това, те отново потвърждават намерението на управляващите да разширяват и облагородяват въведената пропорционална система. На промяна са подложени 88 параграфа от

189 члена, но повечето от тях се отнасят до изборната система на общинските и окръжните представители[16]. Общо взето 5 са точките, по които се пуска разширяването на системата – секциите се увеличават, осигуряването на картите на избирателите и се цели организирането на партиите и осуетяването на полицията да взема участие в изборите. Народният представител от Видин Димитър Мишев поставя въпрос, пораждащ открай време спорове – за или против въвличането на чиновниците в парламентарният живот. Мишев е против неконституционното отнемане на правото на държавниците чиновници да бъдат депутати. Според него за някои висши длъжности да се допусне това[17]. Това трябва да бъдат тези, които са минали всички степени на административната йерархия[18]. Този въпрос засяга и министърът Такев. Той смята, че духовниците и чиновници не трябва да се свързват с държавното управление, защото тяхното предназначение е друго. Според неговите думи, задачата на парламента е не да се превръща в кастово събрание, а да защитава винаги по-слабия[19].

При второто четене на законопроекта се засяга въпросът за даването на пътни и дневни пари на депутатите. За редица изказали принципът да се дават безплатни билети на народните представители е „преимуществено демократически"[20]. Мнението на Такев съвпада с това на повечето взели думата. Според него чрез дневните и пътни пари на депутатите се дава път на по-бедните хора, неразполагащи с голям капитал, също да влизат спокойно в редиците на народните представители.

По време на втората сесия е разгледан и един друг законопроект – този за избирателните секции и околии. Той е пуснат за разглеждане в Народното събрание през месец февруари 1910 г. Едно от най-важните нововъведения в него прогласяването на всяка една община за отделна изборна секция, вместо както е съществуващата досега практика, да се групират няколко общини[21]. На второ ниво са поставени избирателните околии, които се изграждат на основата на административните такива. Тези, които имат повече население (18 на брой) на своя страна се делят на две избирателни околии[22].

Последната голяма стъпка, която извършват демократите, за въвеждането на пропорционалната система е предприета през февруари 1911 г. в последните мигове на съществуването на XIV ОНС. Поправката в избирателния закон е внесена за разглеждане от новия министър на вътрешните работи – Никола Мушанов[23].

Според тази поправка Търновският окръг се разделя на две избирателни колегии, а Пловдивският на три и се въвежда за двата окръга избиране на народни представители чрез пропорционалната система. Заедно с това се прави корекция на чл. 139 от закона, чрез който се създава възможността избирателите да зачертаят имената на неприятните им кандидати[24] .

При първо четене на законопроекта, пръв взима думата представителят на Земеделския съюз – Димитър Драгиев. Според него по-логично е да се вземат един от Южна България и два от Северна България окръзи, в които да се изпробва новата система, с аргумента, че тази трябва да бъдат повече окръзите. Като цяло е възприет този модел, който предлагат управляващите[25]. По този начин демократите поправят пътя за въвеждането на пропорционалната система при следващото правителство. За годините управление на Демократическата партия резултатът е следният – три промени на избирателния закон, за трите години и една промяна за закона за избирателните секции и околии. Най-напред прокарване на пропорционалната система в градските и общинските избори, след това доразвиване на системата и накрая – вкарването ѝ в законодателните избори, но само за два окръга – Търновски и Пловдивски. Така представените факти, могат да насочат към множество въпроси. Например – защо демократите действат крачка по крачка при въвеждането на този нов метод, непознат за страната? Защо не въвеждат пропорционалността и за законодателните избори? Обосновано ли е мнението им, че това нововъведение трябва да се случва на етапи, постепенно? Един от възможните отговори може да се търси в страха на демократите да не разклатят своите позиции при един евентуален избор по новата система. Пропорционалната система като цяло осигурява по-доброто представителство на основните социални интереси и преодолява опасността от монополизиране на политическия живот от някои големи партии, докато мажоритарната система предотвратява партийната фрагментация[26]. Имайки предвид това, в такава насока може да се търси страхът на демократите. Избирайки народните представители по този нов метод, е възможно да се „наместят" в парламента и други партии и стабилното мнозинство на ДП да се разклати. Търсенето на отговори, предполага едно по-задълбочено изследване, в което могат да се откроят различните гледни точки. При все това фактът е един – демократите избират постепенното налагане на съразмерната избирателна система, стъпка по стъпка без това да става радикално. Не е ли това именно тяхното разбиране за пътя на България към модернизация?

БЕЛЕЖКИ

[1] Затварянето на Университета от княза, от една страна, и убийството на Димитър Петков на 27 февруари дестабилизират управляващите. Създаването на опозиционния Патриотичен блок също затруднява народнолибералите. – **Грънчаров, Ст., Стателова, Е**. История на Нова България. С., 1999. с. 208–211.

[2] **„Пряпорец**”, бр. 46, 22 април 1908

[3] Пак там.

[4] Нужно е да се отбележи, че въпросът за въвеждането на пропорционалната система е и едно от основните предизборни обещания на демократите, които ги декларират на своя печатен орган. – Пак там, бр. 50, 1 май 1908.

[5] Стенографски дневници, XIV ОНС, I РС, с. 764–766.

[6] Пак там. с. 764.

[7] Пак там с. 764.

[8] Пак там с. 765.

[9] Обхванати са всички елементи: пасивно и активно избирателно право, териториални ядра, избирателни списъци, нови атрибути, ръководството на изборното събрание, документацията по избора и др. – Стенографски дневници, XIV ОНС, IРС, с. 764–766, **Палангурски, М.** Избирателната система в България (1878–1911). Велико Търново, 2007. с. 66.

[10] Стенографски дневници. XIV ОНС, IРС, с.779, с. 786.

[11] Пак там. с. 831.

[12] Пак там с. 887.

[13] Стенографски дневници, XIV ОНС, II РС, с. 3734.

[14] Главен секретар на Министерството на вътрешните работи. – Вж. **Васильов, Т**. Моят дневник. С., 1994.

[15] Стенографски дневници, XIV ОНС, II РС, с. 3740.

[16] **Палангурски, М.** Избирателната система…. с. 67.

[17] Пак там. с. 70.

[18] Стенографски дневници, XIV ОНС, II РС, с. 3745.

[19] Пак там с. 3758–3759.

[20] По този начин принципът е определен от Д. Каранешев, с аргумента, че в Българския парламент, не трябва да влизат само „аристократи на капитала”, но и „бедни,но достойни хора”. – Пак там, с. 4219.

[21] Пак там. с. 3828.

[22] В общи линии, големи дебати по така поставените промени не съществуват. Единственият опит за промяна е от страна на Земеделския съюз, който желае да се разделят равномерно Старгозагорската административна околия и Пазарджишката такава на по две избирателни околии, а не както досега – 3+1. Дебатът завършва с отхвърляне на предложението на земеделците**. Палангурски. М.** Избирателната система…с. 72.

[23] През февруари 1910 г. в Русе се разгаря известният инцидент между турско 14-годишно момиче и български гражданин. В резултат на възникналия сблъсък между тях и институциите на властта в Русе, се получава неприятна сцена при която загиват множество невинни хора. Поради заплетената ситуация, която рефлектира върху престижа на министъра Михаил Такев, Малинов, след консултиране с Фердинанд взима решението да смени Такев, като поставя на негово място Никола Мушанов. – Вж.

[24] Стенографски дневници, XIV ОНС, III РС, с. 3054.

[25] Търновският окръг се разделя на две избирателни колегии – I Търновска: Търновска, Севлиевска, Габровска, Дряновска и Еленска избирателни околии и II Търновска, в която влизат: I и II Горнооряховска, II Търновска, II Севлиевска и Свищовска избирателна околия. От своя страна Пловдивската избирателна колегия се разделя на: Пловдивска избирателна околия (Пловдивска градска и Пловдивска селска), Станимашка избирателна околия (Пещерска и Станимашка административни околии) и Пазарджишка избирателна околия (Карловска, Панагюрска и Пазарджишка околии) – Стенографски дневници, XIV, III РС, с. 3054–3055.

[26] **Карасимеонов, Г**. Политика и политически институции. С., 2004, с. 48.

БЪЛГАРСКИЯТ ЗЕМЕДЕЛСКИ НАРОДЕН СЪЮЗ И РЕПАРАЦИОННИЯТ ВЪПРОС (1920–1923 г.)

Надежда ТОДОРОВА
Специалност „История“
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Научен ръководител: доц. д-р Валери Колев

The Bulgarian Agrarian People's Union/Bulgarian Agrarian National Union (BANU) is a party that was founded at the beginning of XX c. with new ideology that comes to power after World War I. In the years of its rule the agrarian leader and prime minister Aleksandar Stamboliyski directs the foreign policy of Bulgaria in two main areas: territorial access of Bulgaria to the Aegean Sea and change the reparations payments.

With The Treaty of Neuilly on Bulgaria were imposed a number of penalties, because the country had joined the Central Powers during the Great War. Under its terms Bulgaria was forced to pay 2 250 billion gold francs which the country could not have payed.

The nature of the foreign policy of the BANU government in the years 1920 – 1923 is important. The change of the reparation debt and the events that led to it. What is the reason that the change in the payment method of the war reparations occurred in March 1923 and not much earlier during the conference in Paris in 1919? The main problems that arise between agricultural political elite and Inter-Allied Commission. I will also do a comparison of the Bulgarian and German reparations.

Краят на Първата световна война поставя началото на нов период за Европа. Започва играта на победителки и победени основана на Версайската система, която Съглашенските сили в лицето на Англия, Франция, Италия, (САЩ и Япония[1]) създават в Париж през 1919 г.[2] Излизането на България от война като победена води до поредица от неблагоприятни последици за страната. След като е ясно, че Германия ще бъде наказана като главна виновница за Голямата война, то и България няма да бъде подмината като неин бивш съюзник и ще и бъдат наложени редица договорни задължения към съглашенските сили след войната.

Опитът на американския президент Удроу Уилсън да наложи нови принципи на Парижката мирна конференция, отнасящи се до основните ценности и достойнства на „националното самоопределяне"[3] със своите Четиринадесет точки произнесени на 8 февруари 1918 г.[4], се оказва неуспешен. Единственото, което успява да постигне Уилсън е създаването на Обществото на народите, със седалище в Женева. Но идеята, американският президент да бъде морален лидер на света, се проваля, въпреки че САЩ не подписват мирни договори с победените страни и отказват да бъдат гарант на подписаните от европейските страни в Париж[5].

Подобно на Германия, Австрия и Унгария на Парижката мирна конференция и България подписва непосилни задължения към победителките. Също като Версайския, Сен-Жерменсикия и Трианонския договори, България в лицето на Александър Стамболийски сключва на 27 ноември 1919 г.[6] в парижкото предградие Ньой, в сграда на кметството, своят договор, наречен от българите Ньойски диктат. Парижката мирна конференция започва своята работа още в началото на 1919 г., но едва лятото България е поканена да се включи в преговорите за мир. На 19 юли с.г. българската легация, водена от министър-председателя Теодор Теодоров заминава за Париж[7]. Проектодоговорът е връчен на 19 септември в 10:30 ч. в Министерство на външните работи на Франция[8]. В срок от 25 дни България трябва да представи своите възражения. Произнесената тогава реч[9] на Т. Теодоров, стоварвайки вината върху правителството на д-р Васил Радославов и бившия вече цар Фердинанд, не ни доставя нужния ефект на благосклонност на победителите към България.

Както проектодоговорът, така и самият договор включва общо 13 части с 296 членове, засягащи правата и задълженията на победените страни към Антантата. При опит от страна на българското правителство да бъдат изменени голяма част от клаузите в проектодоговора, съюзните сили отхвърлят исканията, и нанасят нищожни корекции и заплашват от прекратяване на Солунското примирие[10], при отказ да бъде подписан. Това фактически означава подновяване на военните действия, а България в този момент няма нужда от нова война. Първата част от договора включва устав на Обществото на народите. Тази организация слага началото на нов тип общуване между големите и малките държави. Целта е да се запази мирът в

Европа и да се изгради сътрудничество между народите. Основни морални принципи ще поддържат открито международните отношения и териториалната цялост на държавите, като се отхвърля войната като средство за решаване на конфликти. Решенията ще се взимат с единодушие на страните членки (чл. 5)[11]. Важен за България е чл. 19, който обещава при нужда са се разглеждат наново мирните договори и да бъдат коригирани, „*както и на международните положения, чието поддържане би могло да постави в опасност световния мир*"[12]. Това означава, че българската държава има възможност за промяна на Ньойския договор, но първо трябва да стане член на ОН. Втората и трета част е свързана с границите на България и териториалните изменения, включва и политическите клаузи с останалите балкански страни. Според тази част от договора на България е орязана териториално за сметка на Сърбо-Хърватско-Словенското кралство с Босилеградско, Царибродско, Кулско, Струмишко – т.нар. Западни покрайнини. Тракия също е отнета от България.[13] Четвъртата част определя санкциите във военните, морски и въздушни сили. Числеността на българската армия не трябва да надминава 20 000 души и е необходимо да се преобразува в доброволческа такава, жандармерията – 10 хиляди души, а пограничната стража – 3000 души. Пета и шеста части от договора уреждат въпроса за завръщането на военнопленници и санкциите за военни престъпници[14].

Седма част от договора, България се задължава да заплати 2250 млрд. златни франка (чл. 121) (над 400 милиона долара)[15] репарации в срок от 37 години на всеки 6 месеца, като първата вноска трябва да се извърши на 1 юли 1920 г.[16], а втората на 1 януари 1921 г. с лихва от 2% за първите две падежни плащания, следващите вноски включват лихва от 5%. Тази сума трябва да бъде внасяне чрез Междусъюзническата комисия в България. Чл. 122[17] от договора дава изключително важни права на Междусъюзническата комисия, по нейна преценка да се намалят плащанията, ако страната няма финансовата възможност да предостави вноската на падежа. Държавата има право да прави по-рано плащания от падежната дата, но при невъзможност да се плащат вноските в договора не е уточнено какви санкции предстоят. Според чл. 124 България признава валидността на прехвърлянето върху съглашенските сили на всички вземания на Германия, Австрия, Унгария и Турция от България, като това е предвидено в чл. 261 от Версайския договор. Всъщност означава, че всички предходни заеми, сключвани до Първата световна война да се изплащат на Съглашението, вместо на посочените държави. Според чл. 125 – България е задължена да върне всички конфискувани вещи по време на войната на Румъния, СХС кралство и Гърция. На същите тези държави в чл. 127[18] е уточнено в следващите шест месеца какво количество добитък да се предаде. Междусъюзническата комисия има право в предстоящите две години да прецени дали да се предава количество добитък и какво да бъде то по отношение на същите съседни държави. С чл. 128 пък се определя в близките пет години България да дава по петдесет тона каменни въглища годишно на СХС кралство. А в чл. 130 е посочена, че в България ще има една постоянна Междусъюзническа комисия, която ще следи за изпълнението на клаузи в договора. Комисията включва трима членове от Франция, Италия и Великобритания, България ще бъде представена от един комисар[19], който ще бъде свикван на заседанията на комисията. Издръжката на МС комисия остава в ръцете на българската държава. България се задължава да обнародва договора до шест месеца след подписването му. XVIII ОНС на тридесетото заседание от 5 януари 1920 г. го приема, а 15 януари 1920 г. с царски указ е утвърден[20].

Част осма – Финансови клаузи и девета – Икономически са по своето съдържание продължение на задълженията на България. Тези части от договора се отнасят до издръжката на съглашенски войски, окупиращи България, след подписването на Солунското примирие на 29 септември 1918 г.[21] Икономическите въпроси от договора регулират вносните и износните мита, като се прави разлика между българските стоки и за различните други държави. Вносните изделия на съюзните държави на практика не плащат мита при влизането им на територията на България (чл. 147 от договора)[22]. Последните три части се отнасят до въздухоплаването, пристанищата, водни пътища и железници, уреждане въпроса за организацията на труда и специални въпроси.

Репарационният дълг на победените страни е разпределен на съюзническите сили на две основни части. Западен репарационен дълг, включващ немските репарации и източен отнасящ се до България, Австрия и Унгария[23]. Германия като главна виновница подписва своя Версайски договор на 28 юни 1919 г. Договорът е еднотипен с българския вариант. Отново имаме териториални клаузи, с които на Германия се отнемат Елзас и Лотарингия и се предават на Франция, Саарската област е поставена под международно управление в срок от петнадесет години, малки територии стават част от Белгия и Дания, Рейнската област се демилитаризира[24]. Полша получава Силезия, Източна Прусия и Познанска област, създава т.нар. Полски коридор. Брест-Литовският договор[25] е анулиран, а аншлуса с Австрия е забранен. Репарациите на Германия едва през 1921 г. са определени от Междусъюзническата комисия първо на 269 милиарда златни марки, а след това са намалени на 132 млрд. златни марки, разпределени по плащания до 1984 г.[26] Веднага след изплащането на първата вноска през август 1921 г., Германия изпада в тежка финансова криза и моли за отсрочка Антантата. Конференцията в Кан от януари 1922 г. отлага временно внасянето на непосилните репарации[27]. Поради обявяването на неплатежоспособност и неизпълнение на Версайския договор, в началото на януари 1923 г. Франция и Белгия окупират Рурската област. Германия отговаря с „пасивна съпротива"[28] и се налага проблемът да бъде решен с международно договаряне от съглашенските държави и Германия. Така ноември 1923 г. е предложен планът Дауес, с който се променя схемата на плащане на репарациите от август 1924 г. Изготвен е от американския представител ген. Дауес (Dawes)[29]. По същество този план не определя големината на германския дълг 1 милиард златни марки на 7% от международния заем от 1924 г. Отпуснат е международен външен заем от 800 млн. златни марки за реорганизация на Рейнсбанк. Оттук започва политиката на подкрепа на германската икономика. През 1929 г. е въведен новият план Янг, който по-същество е същият като българския план от март 1923 г. и утвърден на Хагската конференция през 1930 г. Военните ограничения по Версайския договор се отнасят до създаването на доброволческа армия до 100 000 души[30]. Германия губи всички права и върху колониалните си владения.

Австрия и Унгария също подписват своите трудно изпълними договори. Те потвърждават разпадането на Австро-Унгария, налагат репарации и намаляват териториите им. Сен-Жерменският договор (подписан 19 септември 1919 г.) принуждава Австрия да признае независимостта на Чехословакия и СХС кралство. Трансилвания и

Източен Банат са предадени на Румъния[31]. Австрия трябва да изплати по чл. 197 от своя договор в срок от тридесет години своите репарации. Октомври 1922 г. ОН в Женева приема плана за възстановяване стопанството на Австрия, а изплащането на репарациите е отложено за двадесет години. Лигата на нациите осъществява контрол върху всички приходи на австрийската държава. С Хагската спогодба от 20 януари 1930 г. Австрия е освободена от репарационните си задължения[32]. Унгария подписва своя Трианонски договор, като своите репарационни плащания трябва да започне от 1 май 1921г. за срок от тридесет години. Според двата договора междусъюзническата комисия в държавите определя репарационния дълг[33].

В своята писмена работа ще разгледам един от най-тежките въпроси, които поставя Ньойският договор на България и това са огромните репарации 2250 млрд., които са непосилни за държавата. Какви действия предприемат по Репарационния въпрос управляващите земеделци в периода 1919–1923 г.? На какво се дължи фактът, че едва март 1923 г. успяват да променят начина на плащане на репарациите, а не още по време на конференцията в Париж през 1919 г.? Основните проблеми, които възникват между земеделската върхушка и Междусъюзническата комисия. Ще направя съпоставка на българските и германските репарации. Какви са основните насоки на външната политика на БЗНС, съвпада ли тя с тяхната идеология или следвоенният европейски свят не го позволява?

В литературата този въпрос е малко разработен. Основно е от Никола Стоянов, който лично взема участие в преговорите за промяната на репарационния дълг на страната, ръководител е на Главна дирекция на държавните дългове[34], както и главен секретар на Министерство на финансите[35]. Той публикува през 1933 г. – „Репарации и междусъюзническите дългове. Българските държавни дългове.". През 1920 г. Кирил Попов отпечатва „Стопанска България – финансови и икономически клаузи в проектодоговора за мир с България" – книгата включва обстоен коментар на зададените ни задължения към съюзните страни и стопанските и икономически възможностите на страната ни от 1878 до 1919 г.[36] Тя по своята същност е реферат представен през Българско икономическо дружество. До Втората световна война отделни публикации имат Никола Сакаров, Иван Гъбенски, С. Божилов[37]. Изцяло на репарационния въпрос отделят повече внимание Мартин Иванов и Валери Колев. Марксистката историография не засяга този проблем. Списание Българско икономическо дружество публикува[38] отделни статии, но те имат финансово-статистически характер. Икономическата и финансова политика на България през двадесетте години на XX век и до ден днешен не е добре изложена тема.

По отношение на управлението на БЗНС основни монографии имат Любомир Огнянов[39], Димитрина Петрова, Стефан Радулов[40] и Александър Велев[41]. Проблематиката, която разглеждат, е свързана със създаването на БЗНС, неговите идеологически възгледи, отношенията му с опозицията по време на своето управление и основните законодателни промени в България в периода 1920–1923 г. Димитрина Петрова обръща повече внимание на външната политика на БЗНС и ролята на Александър Стамболийски за постепенна и мирна ревизия на Ньойския договор, на която залага като министър-председател. В помощ на историческата наука са и сборниците с документи от този период: „Законодателството на БЗНС” под редакцията на Милена Стамболийска, както и „Външната политика на правителството на БЗНС ноември 1919 – юни 1923 г.” под научната редакция на Панайот Панайотов.

В следвоенния период българските правителства залагат на мирна ревизия на договора по три основни въпроса: 1. Репарационен въпрос; 2. Териториален въпрос; 3. Военните клаузи постепенно да отпаднат и отново да се премине към наборна армия. По тези три направления започва да се действа още преди подписването на мира със съюзните сили, но възраженията на българското правителство са отхвърлени. Кабинета на Александър Стамболийски (1919–1923 г.) се залага в действителност на мирна ревизия и промяна по първите два въпроса, като според международната обстановка един от двата е с приоритет. По отношение на Репарационния въпрос възражения има още преди да е подписан договорът. Правителството на Теодор Теодоров, а и Народното събрание отхвърлят непосилните репарации през октомври 1919 г. Българската делегация моли да бъдат намалени репарациите до размери, които страната е способна да плаща и да не се начислява лихва. България да заплати след 5 години първата вноска и срокът на плащанията да се увеличи на петдесет години[42]. Държавният бюджет е разстроен, а освен това огромният наплив на бежанци започнал още есента на 1918 г. (въпреки че по време на война винаги има двустранни потоци на бежанци) утежнява още повече ситуацията. Допълнителен разход е и издръжката на окупационните сили.

Александър Стамболийски вярва, че договорът ще трае не повече от три – четири години и едва ли ще бъде приложен изцяло[43]. Необходимо е обаче България да възстанови дипломатически отношения със съглашенските държави и да стане част от ОН. Така тепърва ще може да иска промяна в договора по трите основни въпроса. Това напълно съвпада с идеологията на БЗНС, която залага на добри дипломатически отношения с всички държави, най-вече с Югославия и мирна външна политика[44]. Но международната обстановка не винаги го позволява. Най-вече на Балканите България се оказва в политическа изолация, тъй като не поддържаме добри дипломатически отношения с нито една от съседките си. Земеделското правителство залага на отказ от Македония и излаз към Егея, който да не минава през чужда територия. Затова кабинета на Стамболийски иска да осъществи добри връзки с Югославия. Никола Пашич обаче трудно се съгласява на договорености със земеделците, но в крайна сметка се сключва Нишка спогодба март 1923 г., която дава повече задължения, на България, но и възможност отношенията да се подобряват все повече с поредица от спогодби[45]. Тези договорености на двете държави са в духа на Обществото на народите. В Париж е изпратен Петко Д. Петков, който да пропагандира националната ни кауза. Лятото на 1920 г. Георги. Маджаров пък е изпратен в Лондон със същата цел, но чак октомври 1920 г. се осъществяват официално връзки с Великобритания, като и в България е изпратен английски дипломат. Есента 1920 г. Италия създава приятелски връзки с България, но се дразни от действията на Стамболийски за сближаване с Югославия. С Турция и Съветска Русия[46] не са осъществени дипломатически отношения[47]. За да установи добри отношения със съглашенските сили, земеделският лидер извършва стодневна дипломатическа обиколка от октомври 1920 г. до януари 1921 г[48].

Още на 17 август 1920 г. земеделското правителство изпраща телеграма до българските легации в Берн, Лондон и Париж да разберат кога точно ще е предстоящото свикване в Женева на ОН[49]. На 20 август с.г. Ал. Стамболийски изпраща писмо до главния секретар на ОН, изразявайки благодарност от покана за участие в конференция за общественото здраве, но Стамболийски се възползва от това да заяви, че България иска да се присъедини към ОН[50]. Франция и Англия са доволни от поведението на България, но балканските държави я упрекват, че не спазва своя договор. Изпратени са препоръки до българските легации в другите държави да действат за подкрепата на България да стане член ОН[51]. Всички български дипломати в големите европейски столици са в действие, дори Александър Димитров в качеството си на представител на земеделския кабинет се среща с Уинстън Чърчил, Лойд Джордж[52], които му препоръчват да търсят общ език с Елевтериос Венизеос. Ал. Димитров прави обиколка във Франция, а на 4 ноември 1920 г. съобщава на Ал. Стамболийски, че е направил официално обръщение към Лигата на народите за приемане на България[53]. На 11 ноември Стамболийски завява във френския вестик „Le Temps”, че българският народ не е виновен за решенията взети през 1914 г. и 1915 г. от бившия цар Фердинанд и неговото правителство „А България заслужава да влезе в Обществото на народите”[54]. Есента 1920 г. сесията на ОН започва, а България е приета като член на 16 декември 1920 г.[55]

Страната до края на 1920 г. показва, че спазва мирния договор. След това М. Турлаков, поемайки ролята на финансов министър, заявява, че България няма да плаща своите задължения, но е принуден да оттегли думите си и моли за отсрочка поне до 1923 г. Септември 1920 г. на финансова конференция в Брюксел[56] е представено, че България трудно би могла да изпълни следващите плащания, но въпреки това не се предприема нищо или се оставя Междусъюзническата комисия да реши този проблем на място. Не е ясно дали България плаща първите две репарационна вноски, тъй като в списание „Икономическо дружество” от 30-те в таблица е представено, че България плаща 1923 г. първата вноска. На 2 март 1921 г. в своя реч в Народното събрание Стамболийски заявява своята ревизионистична политика по тежките клаузи от договора и че по пътя на мирния „елемент” ще се даде възможност на България да се върне към своето мирно и културно развитие[57]. На 21 април 1921 г. Райко Даскалов предава на съюзната комисия изложение върху икономическото и финансова състояние на страната с молба за тригодишна отсрочка по репарационните плащания и отпускане на външен заем. МСК отговаря, че повече от година не може да даде. Август 1921 г. МСК потвърждава едногодишната отсрочка, която е съгласувана с Комисията по репарациите в Париж. Лятото на 1921 г. е приет Закон за служба на Междусъюзническата комисия, учредена съгласно Ньойския договор[58] с него се дава правото на МСК да упражнява контрол върху Народното събрание, да преглежда всички законопроекти, както и държавния бюджет и приходите.

Първите търкания[59] между МСК и земеделците настъпват при ревизия, съкращаване на бюджета за благоустройство 1921–1922 г. и въвеждането на нов поземлен данък. Това е пряко вмешателство в политиката на БЗНС и в разрез с нейната идеология, което обаче намира подкрепата на опозицията. Постепенно различията между МСК и БЗНС водят до Репарационна криза през пролетта на 1922 г. Още в началото на 1922 г. има вътрешнополитически проблеми създали се от Университетската криза (повод за която става новият закон за правописа), както и опита на врангеловите войски да извършат държавен преврат. Март 1922 г.[60] МСК иска орязване на бюджета за 1922–1923 г.[61], увеличаване на приходите от държавните железници и внасяне на 300 млн. лв. за репарациите. Правителството не може да изпълни тези искания и моли за тригодишна отсрочка. Впрочем едногодишният срок, който се дава на България по отлагане на плащанията, не е изтекъл. Освен това държавният дефицит от 1921–1922 г. се равнява на 1 млрд. 483 млн. лева, което е два пъти повече от 1918 г. Необходима е глътка въздух на финансовата система, за да може да изплаща репарационния дълг. Освен това БВП на България, както и БВП на глава от населението за периода от началото на XX век до началото на тридесетте години, е най-нисък през 1920 г.[62] Исканията на българското правителство са напълно основателни.

МС комисия обаче започва на 28 март 1922 г. да притиска кабинета, като отхвърля възможността за даване на гратисен период по изплащането на вноските. Предложена е проектоконвенция, на която трябва да се отговори до 30 март с.г. България е заплашена от евентуален фалит[63], ако изпълни изискванията на комисията – незабавно да се платят 300 млн. лв. Предвижда се заплащането на репарациите да се гарантира с доходите от митниците и мини Перник, както и ново увеличаване на данъците на селското население. Проектоконвенцията не дава право на държавата да сключва сама търговски спогодби. Всъщност МСК иска да установи цялостен икономически и финансов контрол. Ал. Стамболийски и Никола Стоянов на 27 април изпращат телеграма от Генуа до България, в която настояват да са в течение с разрастващата се криза и искат копия от поважните писма[64]. Освен това италианският представител на МСК Ливио Боргезе заплашва кабинета, ако откаже да подпише конвенцията, „*да си отиде*"[65]. Земеделското правителство е поставено в трудно положение, успява да удължи срока за отговор до 20 юли 1922 г. В партийните среди на земеделците настъпва пореден разрив – някои искат БЗНС и кабинетът на Стамболийски да подадат оставка, други отхвърлят предложената конвенция. Този въпрос е обсъден и на местно ниво в земеделските дружби. Кабинетът, а и опозицията също решават да протестират срещу проектоконвенцията. Министърпредседателят отговаря на МСК, че иска тригодишна отсрочка и удължаване на срока на плащанията. Така в началото на юли 1922 г. се стига до разрив в отношенията на българското правителство и МС комисия. България и да иска, не може да изплаща репарациите за сметка на финансов икономически контрол от страна на МСК. Нерешеният бежански въпрос също поставя страната в тежка ситуация.

Идеологът на управляващата партия Стамболийски залага на своята популярност в Европа и на това, че до този момент България е спазвала договореностите, за да не настъпят санкции заради забавянето на България с вноската. Впрочем в Ньойския договор не е отбелязано, че има наказания при забавяне на плащанията и какви са те, което е опасно, защото не се знае какво може да очаква България. Необходимо е правителството да предприеме по-сериозни мерки за излизане от Репарационната криза. Юни 1922 г. е допълнен закона за службата на Междусъюзническата комисия, но това не удовлетворява чуждите делегати. Средата юли 1922 г. Райко Даскалов е сменен от поста си на български комисар в МСК с Марко Турлаков, който е финансов министър[66]. Той също отхвърля митническите такси да се дават на МС комисия, предлага да се започнат плащания към репарационния дълг, но да се увеличи срока. До 20 юли правителството не е формулирало реално контрапредложение на конвенцията на МСК, което означава автоматично влизане на конвенцията в сила, според, която трябва да изплатят незабавно 100 млн. златни франка. Ако България изпълни това, то тя ще изпадне в несъстоятелност. Народното събрание отказва и окончателен разрив между правителството и Междусъюзническата комисия настъпва края на юли 1923 г.[67] Ал. Стамболийски се опитва да осъществи контакт с Репарационната комисия в Париж, но търпи неуспех. Съглашението не предприема санкции, но българският лев търпи срив на борсата. Българските пълномощни министри във Франция и Англия правят постъпки към правителствата, но въпросът не е разгледан.

Докато пролетта на 1922 г. в България е изправена пред надигащата се Репарационна криза, то тя е поканена от Италия на предстоящата Генуезката конференция (април – май 1922 г.). Там българската делегация повдига въпроса за Тракия и българския излаз към Егейско море, репарациите и помощен заем, с който да се стабилизира бюджетът. Самата конференция е свикана да уреди въпроса с репарациите, проблема за руските заеми от преди Първата световна война и да се даде възможност за стабилизиране на валутата в Източна Европа. Докато тече конференцията, Съветска Русия и Германия сключват на 16 април 1922 г. Рапалския договор, отнасящ се за техния търговски обмен, възстановяване. дипломатически отношения. Кабинетът на Стамболийски отправя допитване към Народното събрание какви въпроси да бъдат засегнати от страна на България на конференцията и всяка парламентарна група да излъчи по един представител, но опозицията категорично отказва[68]. Земеделците сформират делегация в лицето на Никола Стоянов – директор на държавните дългове, М. Турлаков – финансови министър и министър-председателя Ал. Стамболийски. Към тях се присъединяват и пълномощните министри в Белград, Рим и Лондон.

Българската легация настоява за излаз на България към Егей, но не през чужда територия, отлагане на репарационния дълг. Тези въпроси са поставени, но не са решени, въпреки разговорите на Стамболийски с Лойд Джордж, Раймон Поанкаре и други европейски лидери[69]. Българският министър-председател използва тактиката на лични срещи, смятайки, че така ще постигне по-добри резултати. На 17 май 1922 г. земеделският лидер изпраща писмо до Раймон Поанкаре по повод репарационния въпрос с молба България да не бъде третирана, както Германия и да се даде отсрочка, за да може държавата да стабилизира финансовото си състояние и да се отпусне кредит[70]. Но за да се постигнат резултати по българските искания, е необходима добра публична изява на проблемите на България и непрестанни постановления по належащите въпроси. Тази „тиха” дипломация на Стамболийски е по-скоро показна и не се демонстрира твърдост от българската страна, а напротив изглежда, че по-скоро сме склонни на отстъпки, примирени с наложените несправедливи репарации. Земеделският идеолог и водач прави непрестанно изявления във вестниците, но явно това не е достатъчно. Освен това нашите съседни страни не са благосклонни на отстъпки към България, необходимо е да се търси не само сближение с Югославия, а и диалог с Румъния и Турция. С Гърция нещата са невъзможни, при положение че имаме претенции към Тракия. Поанкаре и Лойд Джордж се изказват положително за излаза на Егея[71]. Реално българската делегация не постига никакви резултати по засягащите България въпроси.

България е поканена да присъства на Лозанската конференция през ноември 1922 г., която има за цел да уреди отношенията между Гърция и Турция и техните граници. Тук е моментът да се постави въпросът за реалния излаз на България на Егейско море след предложения проект на ген. Вейган. Българската легация го отхвърля[72], тъй като не желае „протегната ръка в гнездо на оси”, която по същество е международна жп линия до Дедеагач, което пристанище е необходимо да се модернизира, разбира се, за сметка на България. На тази конференция репарационният проблем не се обсъжда и той оставя висящ.

Репарационната криза, създала се през лятото на 1922 г., намира своя край при сключването на спогодба с МСК, която е обнародвана на с Указ № 10 на 16 март 1923 г. С външния дълг по Ньойския договор през 1923 г. се заема лично Стамболийски. Той прави допитване до Репарационната комисия в Париж, която заявява, че този проблем трябва да се реши от комисията в София. В МСК и нейният председател Калвин демонстрират добри нагласи за изход от репарационната криза. Френският представител[73] в София пък смята, че Ал. Стамболийски е способен политик и само той може да стабилизира държавата и в годините на своето управление го е показал многократно. Репарационният дълг се разделя на две основни части: част **А** – 550 млн. зл. франка, които да се изплатят в продължение на шейсет години с 5% лихва отново на шестмесечни вноски. Част

Б 1 млрд. 700 милиона златни франка[74] – остатъкът от дълга, който няма да се иска от България до 1 април 1953 г. и не подлежи на олихвяване. Всички тези промени са съгласувани с чл. 122 от Ньойският договор. Част Б от протокола е премахната окончателно през 1930 г. на първата Хагска конференция[75]. По променена схема на плащания България внася първата вноска след тази спогодба на 1 октомври 1923 г. Земеделският кабинет е задължен да определи като гаранция за тези плащания приходите от митниците. Ал. Стамболийски обявява постигнатото споразумение за голям успех на правителството, а това му помага и стабилизира вътрешните противоречия в кабинета. На 18 май английският представител на МСК – Калвин, връчва нота на министър-председателя, с която е потвърдена схемата на плащания и от Репарационната комисия в Париж.

Външната политика на правителството на БЗНС изглежда като експеримент на Стамболийски – „как се прави дипломация?”. Липсва ѝ достатъчно твърдост и международна подкрепа, която трябва постоянно да се търси и то на официални договорени срещи, а не на лични контакти, каквито земеделския лидер осъществява. Междусъюзническата комисия се вижда принудена да направи отстъпки, след като българската финансова система е нестабилна. Защо едва пролетта на 1923 г. успяваме да променим схемата на плащане по репарациите? Причините можем да търсим в настойчивата политика на Боргезе, като представител на МСК и опитите на Стамболийски да установи подобаващи отношения със Съветска Русия. Италия се дразни от сближаването на България със СХС кралство, а подобно на нея реагират и съглашенците, що се отнася да болшевишката власт на Изток. Вероятно причина за отлагането на нашия репарационен проблем е, че Австрия и Германия не успяват да изпълняват тези си задължения и е необходимо да се вземе отношение първо към тях, а след това към малка балканска държава при това победена. По този въпрос няма достатъчно публикувана информация, затова тази теория ще бъде обект на следваща научна работа.

Често срещана е тезата, че земеделците не правят нищо по отношение на тежкия договор. От казаното дотук и използваните публикувани документи следва, че опити има, но опит няма. Твърда се оказва политиката на Съглашението по отношение на България, а за нейната твърдост допринасят и съседните ни държави, с които е трудно да се установят нормални отношения. Освен това, земеделският кабинет показва, че мирна ревизия на Ньойския договор е възможна. А събитията в Европа през 1922 г. демонстрират, че Версайската система на репарации не е най-доброто решение за следвоенна Европа и че вместо съглашенските сили да вземат от победените, то те трябва да дават, за да бъдат възстановени техните икономики. Тази задача успешно се извършва от САЩ. Следващите български правителства до четиридесетте години на XX век продължават тази постепенна мирна ревизия на Ньойския договор по трите основни направления – изменение в репарационните плащания, промяна във въоръжението, териториална ревизия (7 септември 1940 г. – Крайовската спогодба).

БЕЛЕЖКИ

[1] САЩ и Япония не са част от Съглашението, но присъстват на конференцията.

[2] **Мирчева, Хр.** Съвременна история на XX век. София, 1999, с. 90.

[3] **Wilson, W**. President Woodrow Wilson’s Fourteen Points. -<http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp > 10.02.2015.

[4] **Райчевски, Ст.** Ньойският договор 1919. Диктат и неизпълнени обещания. София, 2010, с. 96.

[5] **Тушар, П.** Век на крайности. София, 2005, с. 155.

[6] **Райчевски, Ст.** Ньойският договор 1919… с. 37.

[7] Пак там, с. 14.

[8] Пак там, с. 27.

[9] Пак там, с. 27.

[10] Пак там, с. 34.

[11] **Кесяков, Б.** Ньойският договор с обяснителни бележки. София, 1994, с. 7.

[12] Пак там, с. 11.

[13] Пак там, с. 18.

[14] Пак там, с. 30.

[15] **Kolev, V.** The cost of war: bulgarian reparations after Word War I. – В: Материали от III конгрес по българистика. 23-26 май 2013 г. Секция: История и археология. Нова българска история. (под печат), с. 4.

[16] Пак там, с. 31.

[17] Пак там, с. 31.

[18] Пак там, с. 32.

[19] Райко Даскалов е представител на България в Междусъюзническата комисия в София.

[20] **Панайотов, П.** Външната политика на БЗНС – ноември 1919 – юни 1923 г., София, 1989, с. 32.

[21] **Райчевски, Ст.** Ньойският договор 1919…, с. 9.

[22] **Кесяков, Б.** Ньойският договор с обяснителни бележки…, с. 38.

[23] **Kolev, V.** The cost of war…, с. 5.

[24] **Мирчева, Хр.** Съвременна история…, с. 95.

[25] **Тушар, П.** Век на крайности…, с. 159.

[26] **Kolev, V.** The cost of war…, с. 3.

[27] **Стоянов, Н.** Репарации и междусъюзническите дългове. Българските държавни дългове. София, 1933, с. 49.

[28] **Тушар, П.** Век на крайности…, с. 167.

[29] **Стоянов, Н.** Репарации и междусъюзническите дългове…., с. 50.

[30] **Раф, Д.** История на Германия. Мюнхен, 1992, с. 226.

[31] **Мирчева, Хр.** Съвременна история…, с. 95.

[32] **Стоянов, Н.** Репарации и междусъюзническите дългове…., с. 44–45.

[33] Пак там, с. 45–47.

[34] **Петрова, Д.** Самостоятелното управление на БЗНС (1920–1923). София, 1988, с. 265.

[35] **Панайтов, П.** Външната политика…, с. 42.

[36] Вж.: **Попов, К.** Стопанска България – финансови и икономически клаузи в проектодоговора за мир с България. София, 1920.

[37] **Колев, В.** Българските репарации след Първата световна война 19191-1932. – В: Историята професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на член-кореспондент д.и.н. Георги Марков. Ред. В. Тошкова, В.Танкова и Николай Поппетров, София, 2008, с. 272.

[38] Вж. Списание Българско икономическо дружество, 1933, кн. 7, Никола Стоянов – „Положението на държавния дълг към 31 август 1931г.”, с. 440–441.

[39] Вж.: **Огнянов, Л.** Българският земеделски народен съюз 1899–1912. София, 1990.

[40] Вж.: **Радулов, Ст.** Управлението на БЗНС и българската буржоазия. София, 1981.

[41] Вж.: **Велев, Ал.** Главни реформи на земеделското правителство. София, 1977.

[42] **Kolev, V.** The cost of war…, с. 4.

[43] **Петрова, Д.** Самостоятелното управление на БЗНС…, с. 57.

[44] Вж.: **Огнянов, Л.** Българският земеделски съюз 1899-1912 г…., с. 119.

[45] **Петрова, Д.** Самостоятелното управление на БЗНС…, с. 362.

[46] Едва през 20-те години Съветска Русия и новата държава Турция създават дипломатически отношения със Съглашението.

[47] Пак там, с. 147.

[48] Пак там, с. 156.

[49] **Панайтов, П.** Външната политика…, с. 48.

[50] Пак там, с. 49.

[51] Пак там, с. 50-53, 56-57.

[52] Пак там, с. 74.

[53] Пак там, с. 82.

[54] Дневник XIX ОНС, Първа редовна сесия, 28.12.1920г., с. 1226.

[55] **Петрова, Д.** Самостоятелното управление на БЗНС…,с. 166.

[56] **Kolev, V.** The cost of war..., c. 6.

[57] Дневник XIX ОНС, Първа редовна сесия, 2 март 1921г., с. 1593.

[58] Вж.: **Стамболийска, М.** Александър Стамболийски. Законодателство, София., 2003, с. 236.

[59] **Петрова, Д.** Самостоятелното управление на БЗНС…, с. 199.

[60] Пак там, с. 260.

[61] Дневник на XIX ОНС, с. 2722.

[62] **Иванов, М.** Брутният вътрешен продукт на България 1870–1945 г. София, 2012, с. 85.

[63] **Кесяков, Б.** Ньойският договор с обяснителни бележки. София, 1994, с. 179.

[64] **Панайтов, П.** Външната политика…, с. 221.

[65] **Панайтов, П.** Външната политика…, с. 223.

[66] **Петрова, Д.** Самостоятелното управление на БЗНС…, с. 262.

[67] **Kolev, V.** The cost of war…., c ?.

[68] **Петрова, Д.** Самостоятелното управление на БЗНС…, с. 265.

[69] Пак там, с. 267.

[70] **Панайтов, П.** Външната политика…, с. 252.

[71] Пак там, с. 236–237.

[72] **Петрова, Д.** Самостоятелното управление на БЗНС…, с. 326.

[73] Пак там, с. 364.

[74] **Кесяков, Б.** Ньойският договор с обяснителни бележки., София, 1994, с. 179.

[75] **Колев, В.** Българските репарации след Първата световна война…, с. 276.

ПРОБЛЕМИ НА ВОЙНАТА И МИРА В КНИГАТА НА АЛЕКСАНДЪР ГИРГИНОВ „ОТ ВОЙНА КЪМ МИР“

Нина ШИШМАНОВА
докторант, катедра „Нова и най-нова обща история“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Валентин Спиридонов

Between 1914 and took place WW I – the deadliest and most disastrous war in the history of mankind. It was accompanied not only by the death of millions of people on the battlefields but also caused severe psychological damage and trauma to the warriors and to those that survived it.

Very few people have researched the possibility of making peace and putting an end to the war.One of the few people that made such a research was Alexander Girginov whose book „From war to peace" came out in 1937. It stars with the fall of the government of Vasil Radoslavov on June 18 th 1918 and with the newly – built government of Alexander Malinov. In his book Alexander Girginov discusses all possibilities of a peaceful ending that end with no success. They are as follows: the offer of the four – countries' union on December 12 th 1916; Wilson'iniative on December 21 st 1916; emperor Karl's initiative; pope Benedict XV's initiative; duke Burian's initiative and the viewpoint of the socialdemocrats. The main conclusion that is to be arrived at is that the idea of peace was being discussed all the time during the wartime.

Между 1914 и 1918 година се разгаря най-смъртоносната война в историята на човечеството – Първата световна война. Тя сее не само смърт на бойните полета, но нанася и тежки психически травми на воюващите и преживелите я. След края и се появяват стотици спомени, изследвания и анализи за нейните причини. Бившите военни противници се опитват да прехвърлят вината и за избухването и само на пръсти се броят изследванията, които разглеждат възможността за сключване на мир и за спиране на военните действия. Подобно изследване със заглавие „От война към мир" е публикувал Александър Гиргинов през 1937 г.

Александър Гиргинов е роден в Търново на 11 май 1879 г. Завършва право в Лайпциг и е активен участник в Демократическата партия. След Деветнадесетомайския преврат през 1934 г. е в опозиция и се обявява за запазване на неутралитета на България във Втората световна война. На 2 септември 1944 година Александър Гиргинов се включва в кабинета на Константин Муравиев, заради което след Деветосептемврийския преврат е осъден на една година затвор от т.нар. Народен съд. Освободен предсрочно, през лятото на 1945 година участва активно във възстановяването на Демократическата партия. Заради своята политическа дейност е изпратен от комунистическото правителство в концентрационния лагер Белене, където умира на 1 ноември 1953 година[1].

Изследването на Александър Гиргинов се състои от Предговор и три части.

Предговорът въвежда читателя в същността на изследването, което показва причините за войните в периода 1912–1914 г. Целта е да се опознае по-добре миналото на държавата и на българския народ.

Част първа е озаглавена „В завой”. Тя се състои от две глави.

В Първа глава „Завареното положение” авторът започва с падането на правителството на Васил Радославов на 18 юни 1918 г. и със съставянето на правителството на Александър Малинов с представители на Демократическата и Радикалната партия, който е решил да продължи започнатото от правителството на Радославов. Правителството на Малинов заварило една стопански изтощена и разстроена държава.

Във Втора глава „Кабинета Малинов на работа” авторът показва основните насоки в програмата на кабинета на Малинов за управлението на страната. Задачите са групирани н три групи: да се създаде курс на управление на морал и справедливост; бърза доставка на необходимите храни и да се разрешат всички въпроси между България и нейните съюзници. България е обвързана с редица клаузи и договори. Българската армия е в неизгодно положение. Следствие на това на 12 август 1918 г. правителството на Малинов отправило до правителствата на Германия и Австро-Унгария специална нота, която повдига неуредените въпроси между съюзниците. Един от неуредените въпроси е въпросът с Добруджа. На 25 септември 1918 г. се е подписал протокол между пълномощния министър Недялко Колушев и представители на Германия, Австро-Унгария и Турция, с който Северна Добруджа се отстъпва на България.

Така правителството на Александър Малинов трябвало да се справи с много социални трудности, заварвайки една изтощена страна. Трябвало да реши редица въпроси, свързани с тежката обстановка на фронта и отношението на България с нейните съюзници.

Втора част е озаглавена „Краят на войната". Тя се състои от четири глави.

В Първа глава „Прекратяване на бойните действия" Гиргинов описва развитието на боевете в Македония и загубите на българските войски[2]. Въпреки помощта на съюзните войски, военните действие се развили неблагоприятно за България с превземането на Прилеп на 23 септември; Щип на 24 септември и Скопие на 28 септември. На 24 септември бил свикан Коронен съвет, за да вземе решения във връзка със събитията. На 25 септември било взето решение за примирие. Българското правителство е потърсило посредничеството на Съединените щати. На 29 септември били подписани две военни конвенция за спиране на военните действия между съюзните сили и България. Според първата трябвало незабавно да се изпразнят окупираните територии и Германия и Австрия да изтеглят от България войските си. Втората постановявала да се заемат вътрешните пунктове на страната и отварянето на пътища, пристанища за съюзни неутрални параходи[3].

В глава Втора „Нови премеждия за България", авторът запознава читателя с стремежите на правителството за прекратяване на военните действия и с пречките, с които то се сблъсква. Те били противодействие от страна на съюзниците и стремежа на Франц Фердинанд да осуети сключеното примирие. Избухнал е Радомирският метеж. На 30 септември 1918 г. се е подписало Солунското примирие. Германската главна квартира не се е доверявала на Малинов[4]. Според германското правителство България е трябвало да воюва заедно с Германия. На 27 септември българският представител във Виена е телеграфирал на своето правителство, че положението на България е отчаяно. В Австро-Унгария според Стефан Буриан външното положение щяло да се изясни до шестия ден[5]. От България се е искало да продължава да воюва. На 4 октомври е било свикано заседание и към българския народ са били отправени два манифеста, с които цар Фердинанд се е отказвал от престола в полза на своя син Борис III.

В глава Трета „Причини за военното поражение" Гиргинов изрежда психологическите причини за поражението. Те са следните: българския народ е навлязъл в тази война против волята си[6]; страната била стопански изтощена; Германия и Австро -Унгария са нарушили договорните си задължения; неприятелското нападение в Македония, след многото изпитания и разочарования български народ бе станал апатичен към войната[7]. Други по-близки непосредствени причини за поражението са: недостатъчните резерви, линейното разположение на Южния фронт[8], липсата на резервни войски, пробивът на Добро поле.

Според Гиргинов войната се печели със сърцето на народа. Генерал Никола Жеков не можел да измени на съотношението на силите, защото преди всичко върховното командване принадлежало на Германия.

В Глава четвърта „Солунското примирие", авторът ни запознава с неблагоприятния изход за България. Едно от най-тежките условия е въпроса за българските военнопленници[9]. На 14 август Австро-Унгария е решила да направи постъпки за мир. На 27 септември германското командване е решило също да поиска примирие. Българските дивизии е трябвало да бъдат заложени в плен. Това е било против желанието на всеки българин. Трябвало да се опразнят сръбски и гръцки територии. На България се е признавало правото да държи свои мобилизирани дивизии – една в Тракия и една в Добруджа.

Основният извод, който може да се направи от изложеното дотук във Втора част е, че въпреки премеждията на България и нейната загуба във войната, според автора не всичко е загубено. Оттук нататък на българския народ му е предстояло да се бори за един по справедлив мир.

Част трета е озаглавена „Мирът".

В Глава първа „Съглашението отказва общия мир" са представени няколко мирни инициативи. Първата е на Четворния съюз от 12 декември 1916 г. Нотата за мир е била подадена до правителствата на Испания, Швеция, Холандия с изявление на правителствата в парламентите на Германия, Унгария, Турция и България. Тази нота е гласяла:

1. Това е най-ужасната война, която историята е познавала.

2. Тя е застрашавала материалния и духовен напредък на Европа.

3. Германия и нейните съюзници са доказали своята непреодолима сила.

4. Ако тя продължи би се водила до победоносен край.

Тази инициатива е завършила с неуспех.

Друга инициатива за мир е на американския председател Удроу Уилсън от 21 декември 1916 г. Към нея се е присъединила и дипломацията на Швейцария. Уилсън се е опитал да убеди съюзниците и Централните сили за постигане на мирни преговори и е насочил цялата си енергия към омиротворяване. Според него войната е продължила твърде дълго и много кръв се е проляла. До началото на 1917 г. американският президент се е разкъсвал между две противоречиви желания – да пази САЩ от войната и да води преговори за прекратяване на сраженията. Но нито съюзниците, нито германците са искали САЩ да действа като посредник. Желанието на германското правителство било в Подводната война, която щяла да бъде обявена да участва и САЩ. На 12 януари Съглашението е отговорило на американската нота отрицателно.

Друга инициатива, завършила с неуспех, е от 29 януари 1917 г., организирана от канцлер Теобалд фон Бетман-Холвег и е съдържала следните условия: Франция да върне завзетата част на Горни Елзас; да се възстановят колониите на Германия; да се възстанови Белгия; обезщетения на повредените от войната частни лица, да се гарантира свобода на моретата; Германия да встъпи в исканата от Уилсън международна лига. С обявената на 5 април 1917 г. война на Германия от северноамериканските щати и тази инициатива е пропаднала.

Инициатива за мир е имал и император Карл Франц Йосиф, изразена в една телеграма от Сикстус Бурбонски до него. Тя е съдържала следните условия: Австро-Унгария признава правото на Франция върху Елзас и Лотарингия; Белгия да си върне суверенитета, излаз на Сърбия на Адриатическо море; Австро-Унгария да почне преговори с Русия, която да покаже своята незаинтересованост към Цариград. На 24 март 1917 г. Карл е предал на Сикстус следното изявление: подкрепя френските претенции за Елзас и Лотарингия и независимостта на Белгия. Сърбия трябвало да се откаже от организацията „Народна отбрана”. На 27 март е бил подписан Виенския документ според който Германия и Австро-Унгария трябвало да изтеглят своите войски от Русия, Черна гора, Сърбия, Албания и Румъния. На Германия е било предложено да се откаже от Елзас и Лотарингия в полза на Франция. Това е било отхвърлено и тази инициатива се е провалила.

На 31 март принц Сикстус е бил приет от президента Раймон Поанкаре в присъствието на френския министър-председател Арман Рибо. Установило с е, че Италия е настоявала да получи земи срещу договор от 26 април 1915 г. На 25 април Сикстус се е срещнал с императорския довереник граф Кристофор Ердьоди в Швейцария и след това на 8 и 9 април е бил приет от императора в Люксенбург. Императорът е потвърдил желанието си за мир, а граф Оттокар фон Чернин да се разгледат някои въпроси. Според Чернин отстъпването на територии от страна на Австрия е изключено, обаче можело да се обсъди срещу компенсация на друга територия.

На 13 май във Виена е пристигнал Бетман-Холвег. На 20 май Сикстус се е срещнал с Поанкаре и Рихард фон Рибо в Париж, а на 23 май с Дейвид Лойд Джордж. Проектирали са се общи конференции между Англия, Франция и Италия.

Меморандумът от 12 април 1917 г. се е появил в вестник „Тан” и е станал достояние на съглашенските правителства. Идеята за мир е била изоставена. Така писмото на император Карл от 9 май и придружаващата го нота на граф Чернин е останало без отговор. На 20 август 1917 г. Карл е написал писмо на германския престолонаследник, че ако Германия не се съгласи на мир положението на Австро-Унгария става критическо и войната трябвало да е завършена. На 9 октомври германския държавен секретар Рихард фон Кюлман е изтъкнал, че мирът е невъзможен без Елзас и Лотарингия. На 6 декември граф Чернин е заявил, че австрийската монархия ще продължи да воюва, както и германската империя. Така без резултат са завършили опитите за мир на император Карл.

Друга инициатива, завършила с неуспех, е на папа Бенедикт XV с нота от 18 юли 1917 г. Още през април 1917 г. българският пълномощен министър във Виена Андрей Тошев е разговарял с папския нунций и по всичко изглежда, че Ватикана е търсила способ да съдейства за прекратяване на войната.

На 26 юни 1917 г. папският нунций кардинал Пачели посетил германския канцлер Бетман-Холвег в Берлин, за да му съобщи, че носи едно писмо от папата за кайзер Фридрих Вилхелм II. На 29 юни папският нунций е бил приет от кайзера в германската главна квартира и двамата обсъждали възможностите за мира. Нотата с дата 1 юли 1917 г. е съдържала следните положения:

1. Международен арбитраж по всички спорни въпроси.
2. Сведено до минимум въоръжение.
3. Разглеждането на териториални въпроси като независимостта на Белгия, на Албания.
4. Военно обезщетение да има в частични случаи.
5. Връщане на колониите.

Правителството на Германия изпратило своя отговор на 19 юли 1917 г. Според него Германия би подкрепила всяко предложение, което е съвместимо с географското положение и жизнени интерес. И тази инициатива пропаднала, тъй като Германия по въпроса за Белгия е настоявала за териториално разширение към гр. Лиеж, към Горна Силезия. Отговора е изпратил канцлер Михаелис на 24 септември 1917 г. Така опитите на папата за мир останали безрезултатни.

Във Втора глава „Условията на кабинета Малинов за мир”, авторът представя позицията на Германия и Австро-Унгария по въпроса за мира, както и гледната точка на социалдемократите.

За разлика от Земеделския народен съюз, който със Становище от 12 септември 1917 г. е направил изказване, че България е обградена от врагове, социалдемократите изразили своя позиция по отношение на войната. На конференцията на Втория интернационал, състояла се в Стокхолм през 1917 г., социалдемократите поискали мир без анексии.

Известни били някои аргументи според Петър Джиров:

1. За обрат на политиката никой не се е решавал.
2. Социалдемократите искали политика към скорошен мир.
3. Малинов заедно с другите съюзници се е стремял към мир.
4. Новото правителство не дошло да сключи мир, а да работи за по-скорошно сключване на мира.
5. Малинов се е опитвал да бъде коректен спрямо съюзниците си.

На 1 септември 1918 г. е заседавала конференцията на социалдемократите, а на 2 септември е гласувала следната резолюция:

1. Демократичен мир на принципа на национално самоопределение.

2. Създаване на съюз на народите, като условия за траен мир.

3. Социалдемокрацията е противница на завоевателната война.

Но след идването на кабинета на Малинов постигането на мир било трудна задача, която е зависела от много обстоятелства.

Свое предложение изложил и граф Буриан. Според него е трябвало да се преговаря за мир в някоя неутрална държава, но правителството на Малинов е държало и на мнението на германското правителство. Гледните точки за мир на Германия и Австро-Унгария се разминавали. Според Германия още не е дошъл моментът за мир. На 14 септември 1918 г. Буриан връчил нотата на правителствата на воюващите държави.

В нея се констатирало, че има основа за общ мир. Първоначално условията на Съглашението били смекчени, Централните сили се борили за сигурността на своята територия. След връчване на нотата германското правителство предложило на българското, тримата съюзници – Германия, Турция и България да дадат колективен и идентичен отговор, тъй като не одобрявало, че Буриан действал независимо от съюзниците. Българският министър председател отговорил, че не можел да бъде нито против, нито за тази идея. Българският пълномощен министър във Виена изказал мнение на 18 септември, отговорът на нотата да не бъде колективен, а за всеки съюзник поотделно след предварително споразумение между тях. На 19 септември министър председателят изпратил на българският представител във Виена телеграма, че след възражение германското правителство се отказа от идеята за приятелско предупреждение и ще подкрепи акцията на граф Оберндорф да се привлече в полза на мира Холандия. Ако проектираната от Буриан конференция се състояла седалище ще бъда Хага.

Българският отговор към Буриан бил следният: България е готова да изпрати делегати за преговори с воюващите държави и да доближи народите в едно споразумение в името на общия мир. Целите се състояли в единството на народа, а не в завоюването на провинции с чуждо население. България се стремяла да запази принципа на националността и въз основа на нея трябва да се уреждат конфликтите.

На 20 септември германският пълномощник във Виена граф Ведел връчил отговора на своето правителство. На същия ден българският пълномощен министър във Виена отправил в София следната телеграма, където подчертавал, че и България се ангажира във войната за постигане на националните си идеали. На 21 септември Малинов изпратил телеграма до българския пълномощен министър в Хага и изтъкнал, че царското правителство горещо желае мира ще подкрепи всяка акция, която води към него.

Съглашенските правителства знаели за австроунгарската инициатива. Няколко дни преди нотата те започнали своята атака чрез френските вестници. Във вестник „Тан" имало неблагоприятен отглас. Нотата е била признак за слабост и е резултат от съглашенското бойно надмощие. Отговорът на съглашенските сили бил пълен отказ.

В Глава трета „Съглашението и сепаративния мир с България" Гиргинов се опитва да даде отговор на въпроса „Можело ли е България да сключи сепаративен мир?". За това било нужно едно условия – съгласието на воюващите страни. Правителството на Васил Радославов е било противник на сепаративния мир. Фердинанд също е бил противник на мира. Ако българският народ според Гиргинов бе стоял зад правителството на Малинов, то е можело да поиска мир.

От 1915 до 1918 г. били правени английски предложения за сепаративен мир. Едно от тях е предложението на началника на Генералния щаб Уилям Робертсън. В меморандум от 12 февруари 1916 г. той предложил:

1. Великобритания да се опита да постигне контрол на дипломатическата политика на Антантата.

2. Да се сключи мир с Турция, условия за което Русия да се съгласи турците да останат в Константинопол.

3. Да се направи опит да се откъсне България от Централните сили чрез предлагането и на линията Мидия – Енос, районите около Кавала, Солун, Велес и Крива Паланка.

Вероятен резултат от третото предложение е да избухнела война между Турция и Гърция. В случай, че този план успеел Румъния ще се присъедини към Антантата.

Тези усилия на Англия за мир с България останали безплодни. На 22 февруари 1916 г. Военния съвет обсъдил предложението, че времето за мир не е узряло.

През септември 1917 г. Робертсън отново повдигнал идеята за сепаративен мир, с искане България да бъде откъсната от лагера на противниците срещу Добруджа, Вардарска Македония и Кавала. Тази инициатива отново пропаднала.

През юни 1918 г. отново се повдигал въпросът за мира, но и този път без резултат.

През цялата 1917 г. България и нейните съюзници провалили опитите за сключване на сепаративен мир. Българския пълномощен министър в Берлин Димитър Ризов пред представители на Русия в градовете Християния и Стокхолм се опитал да подготви сключването на мир с Русия. Отговорът бил, че сепаративен мир можело да се сключи само между Русия и България.

Когато България и съюзниците и получили предложение да почнат преговорите за примирие и мир с руското републиканско правителство начело с Ленин на 1 декември 1917 г. Васил Радославов направил изявление пред Народното събрание. Според него, че България е можела да преговаря с всички за мир и че е получила предложение от руското републиканско правителство и не се е съгласила с това предложение, защото е постигнала това за което се е намесила във войната – обединение на своите исторически и етнографски граници с Македония, Моравско и Добруджа. Фердинад е бил против на мира.

През декември 1917 г. Съветското правителство в Брест-Литовск започнало мирни преговори, с програма за общ мир без анексии и обезщетения. Тази програма била сходна с програмата на Уилсън за мир с желание на масите не само в Русия, но и във всички воюващи страни. Германия се е стремяла да отстоява чрез стремеж към анексии своите интереси. Още през февруари, докато преговорите в Съветска Русия протичали, между Централните сили се е сключил отделен мир. Само независимите социалдемократи подкрепили този договор, докато част от тях се въздържали.

Глава четвърта на последната част на книгата „Договора за мир в Ньой” бележи края на правителството на Малинов. Въпреки, че главната задача на кабинета била умиротворяването на страната Малинов подал оставка. Като основна причина за това авторът посочва писмото на генерал Жан-Лу Кретиен, който отправил апел към България да се изпразни цяла Добруджа.

На 27 ноември 1919 г. правителството на Александър Стамболийски подписало договора за мир в Ньой. Победителите се отнесли несправедливо с България. Тя не можела да се надява на никакви придобивки. Този договор бил жесток към България[10]

Основният извод, който може да се направи от този Трета част на книгата е, че идеята за мир никога не е изчезвала по време на войната. Всяка от страните се е надявала мирът да дойде по-скоро, въпреки неуспешните мирни инициативи.

В заключение може да се каже, че по въпроса за мира България е била раздвоена – за и против мира. Правителството е водило борба за мир още от първия ден от поемането на властта. Всички мирни инициатива били обречени на неуспех. Борбата за мир е завършила с абдикацията на Фердинанд на 3 октомври 1918 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гиргинов, А**. Спомени. София, 2012, с. 5–10.

[2] **Азманов, Д**. Урокът от Добро поле. София, 1935, с. 41–63.

[3] **Кисимов, Б**. Принос към дипломатическата история на България. София, 1925, с. 80–81.

[4] **Лудендорф, Е**. Спомени от войната. София, 1920, с. 552.

[5] Дипломатически документи за участието на България в Европейската война 1915–1918 г. Том II. Министерство на външните работи и изповеданията. София, 1921, с. 1069.

[6] **Гиргинов, А**. Изпитанията във войната 1915–1918 г. София, 1936, с. 33–36.

[7] **Христов, А**. Исторически преглед на общоевропейската война и участието на България в нея. София, 1925, с. 479.

[8] **Нойков, С**. Защо не победихме. София, 1922, с. 10.

[9] **Азманов, Д**. Урокът от Добро поле. София, 1935, с. 73.

[10] Според А. Гиргинов не е правено предложение от която и да е велика сила за съществуването на България като отделна и самостоятелна държава, за да бъде спасено нейното съществуване, преди застъпничеството и защитата на Удроу Уилсън. Никоя обществена организация според него не се зае да събере необходимите материали относно неправдата, която се нанесе на България в Ньой.

РАЗЦВЕТ НА ЕВРЕЙСКАТА ТЪРГОВИЯ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ

Момчил БАЕВ
МП „Обществено здраве и здравен мениджмънт“
Медицински университет – София.
Научен ръководител: доц. д-р Виолета Георгиева

The following article aims at revealing the wellbeing of Bulgarian merchants of Jewish origin who lived and developed trade in the Kingdom of Bulgaria whereby the focus is places on the 30's and 40's of XXth century. The main field in which the Jewish population works for decades is trade, manufacturing and sale of fabrics, leather and food. The presence of Jews is very visible in the freelance professions like accountants, bookkeepers of private commercial companies. The article is based on new, unused until now in scientific research documents which are part of private and family collections of Bulgarian Jews. These documents contain information about different Jewish firms, factories and merchants, about the facilities of their business and the intensity of the trade they had. They enrich both the picture of the economic upswing among the Jewish community in Bulgaria and in the country in general. Part of the documents show that the Jewish companies not only trade with other merchants in the country but that their trade was especially intensive and flourishing. Based on the analysis made we argue the conclusion that the enterprising Jewish merchants in the Kingdom found a favorable environment to develop their commercial and manufacturing work which is warranted also by the absence of extreme anti-Semitism and open anti-Jewish attitudes in the Bulgarian society.

След Освобождението на България през 1878 година на територията на страната съществуват около 30 еврейски общини[1], които поддържат близо 40 синагоги и/или учебни зали. Въпреки че някои от тях спират да съществуват, а сградите им са разрушени в резултат на Руско-турската война или новите градоустройствени планове, през периода 1880–1928 година са отново издигнати или преизградени върху старите основи общо 27 нови еврейски религиозни сгради[2].

В десетилетията след Освобождението представителите на еврейската общност участват активно в политическия, обществен, икономически и културен живот на страната[3]. Благоприятен фактор за това се явява новата нормативна уредба на възкръсналата от пепелищата българска държава. Сред действията в тази посока, предприети непосредствено след подписване на Берлинския договор, с най-голямо значение е изработването на основния закон на Княжество България. Учредителното събрание в Търново приема принципа за равноправие на всички български граждани. В Глава XII на Търновската конституция, нейният член 57 обявява: „Всичките български подданици са равни предъ закона. Разделение на съсловия въ България не се допуща"[4]. Именно този текст е показателен за толерантните взаимоотношения между различните религиозни и етнически общности, които съжителстват в българските земи. Както е известно, в Учредителното събрание в старата столица взема участие и главният равин на София – Габриел Алмознино[5], в качеството на делегат на еврейското малцинство.

В границите на свободната българска държава евреите не правят изключение от останалите малцинствени групи – те живеят в своите общности, организирани в еврейски общини, редом с българските си съграждани, като имат свои представители във всички изборни държавни органи и в повечето обществени организации. Те са добре представени както сред свободните професии, така и в гилдиите на дипломати и военни.

Толерантното отношение към малцинствата прави впечатление и е отразено в европейската преса. Специални дописки в европейски вестници, излизащи в Германия, Франция и Англия, информират за правата на малцинствата и специално на еврейското малцинство на територията на страната и широко оповестяват, че еврейското население в новата държава България се радва на завидна свобода[6].

Еврейски общини след Освобождението има в повечето големи български градове. Демографията на еврейската общност бележи трайна възходяща тенденция. Според преброяването, проведено през 1878 години, в Княжество България живеят 10 000 евреи, а в Източна Румелия – 4177 души. Само две години по-късно – през 1880 година, в Княжеството има вече близо 15 000 евреи. Увеличението се дължи най-вече на преселване на евреи от останалите под чужда власт територии[7]. През 1888 година броят на евреите в българските земи достига цифрата 24 382, през 1892 година – 29 307души[8]. Прогресивното увеличаване на ръста на еврейската общност е особено динамично през 20-те и 30-те години на XX век. Статистическите сведения сочат, че в края на 1920 година броят на евреите в България възлиза на 43 209 души. През 1926 година този брой се увеличава на 46 558, а през 1931 година – на 48 000 души. От тях 95% са сефарадски евреи, а 5% са от групата на ашкеназите. През 1934 година евреите (наречени в статистическия годишник „израилтяни“) вече са 48 398 души или 0.8% от населението на страната[9].

Еврейското население е концентрирано основно в големите градове. По-големи еврейски общини има в София, Пловдив, Русе, Ямбол, Пазарджик, Кюстендил и др. Голяма част от еврейската общност в страната е съсредоточена в столицата София. През 1910 г. там живеят 12 880 души. Само за едно десетилетие – до 1920 г., техният брой нараства на 17 007 души. Възходящата тенденция се запазва и през следващите години: от 20 991 души през 1926 г. – на 25 863 души през 1934 година. Т.е. еврейското малцинство сформира втората по големина група след българите в града, които възлизат на 242 407 души[10]. Това стабилно и трайно увеличаване на броя на евреите, живеещи в София, се дължи не само на факта, че столицата е притегателен икономически и културен център, но и на толерантната и подкрепяща среда за живот и развитие на религиозните и етнически малцинства.

Показателна е и картината на обществения живот на еврейската общност в столицата. През 1921 година е открит Еврейският народен дом в сградата на бившата банка Геула. В него се помещават централните и местни комитети на евреите, библиотека с еврейска литература, различни еврейски културни, спортни и ционистки организации. През април 1925 година в София се провежда учредителна конференция на българската Организация за еврейски език и култура.

Още в годините преди Освобождението еврейските магазини и жилища били разположени в центъра на София. Границите на стария Еврейски квартал се простирали между Централната баня, булевардите „Клементина”, „Мария Луиза”, площад „Св. Неделя”, ул. „Леге”, „Алабин” и „Цар Калоян”. Софийската чаршия, в която години наред се препитавало почти цялото еврейско население на града, е граничела плътно с Еврейската махала. Тя била разположена там, където сега се намират ЦУМ, Министерският съвет и бившият Партиен дом. Състояла се от ниски, отворени дюкянчета. Стоката и търговците били съвсем достъпни за погледите на минувачите[11]. Броят на еврейските магазинчета и складове в района бил значителен, но процесите на благоустрояване на столичния център променят драстично местопребиваването на еврейската общност. През 1887–1888 година, когато кметът на столицата предприема ново планиране на града, еврейската махала е разрушена. Разбира се, собствениците били обезщетени. Общинският съвет раздава на бедните евреи парцели в южните части на кварталите Ючбунар и Коньовица, където постепенно се оформя новият Еврейски квартал. Заради преустройството на столичния център били съборени и три от съществуващите синагоги. За тях също е отпуснато парично обезщетение и отстъпен парцел от 3000 кв. м. площ, намиращ се между бул. „Княгиня Клементина” (днес „Александър Стамболийски”) и ул. „Цар Калоян”. По инициатива на градския съветник Аврам Давичон Леви Еврейската община започва строителство на редица обекти. На мястото на четвъртата синагога – ашкеназката, е построен Безистенът (Битпазар), около който възникват редица магазини. С приходите от него и с полученото парично обезщетение са построени Централното еврейско училище, три нови синагоги и планирано мястото за Централната еврейска синагога. На нейното официално откриване през 1909 година присъстват Н. В. Цар Фердинанд I и Царица Елеонора.

Прояви на толерантност към малцинствата, и по-специално към евреите, се откриват и в конкретни действия на централната изпълнителна власт. Така например след отправено искане от Консисторията през 1923 година Министерство на правосъдието нарежда на всички съдилища в България да не насрочват дела в дните на еврейските религиозни празници, когато в тях участват евреи. Аналогична заповед е издадена и от Министерството на войната. По искане на Консисторията се разрешава войниците-евреи да бъдат освобождавани за еврейските празници. Подобни действия са ясен знак, че и държавният апарат, а не само гражданите, са толерантни и чувствителни към етнокултурните специфики на населението и уважават неговите традиции и потребности, свързани с религията и обичаите. Така, още преди утвърждаването на международните правила в защита на малцинствата, евреите в България имат всички права и свободи, от които се ползват както мнозинството от българите, така и другите малцинствени общности на мюсюлмани, роми, гърци и т.н. Показателно в тази посока е едно нареждане на Министъра на вътрешните работи Михаил Такев от 1910 година, според което правителството се отнася еднакво към всички български поданици, независимо от тяхната народност и вероизповедание. Окръжните управители и полицията се задължават да не допускат антиеврейска пропаганда под формата на проповеди, апели, печатни произведения и др.

През тридесетте години на XX в. настъпва подем и в културния живот на еврейската общност в България. Увеличават се културните институти и учебни заведения на евреите. Еврейските училища разполагат със значителни средства, с които подпомагат изграждането на нови учебни и други културни сгради. Организират се концерти, театрални представления, кръжоци. Най-наситени са културните изяви в София, но такива се провеждат и в други големи градове, където има компактни еврейски групи.

Основната икономическа сфера, в която еврейското население развива своята стопанска дейност, е търговията. Неговото препитание е свързано по традиция с производство и продажба на текстилни изделия, кожи и храни. Присъствието на евреи е особено осезаемо в свободните професии, където те заемат длъжности като счетоводители и деловодители на частни търговски предприятия. Най-големият брой еврейски търговци е съсредоточен в столицата, а складовете и магазините им са разположени в Еврейския квартал на града. На някои улици еврейските обекти са толкова много, че буквално са врата до врата. Това множество от находчиви предприемачи и търговци е предпоставка еврейската общност да се превърне в движещ фактор за икономическия напредък на българската столица в навечерието на Втората световна война.

В първите години след Освобождението София не предизвиква особен интерес като търговски център за разлика от пристанищни градове по Черно море или река Дунав. Включването на България в международната търговия и отклоняването на текстилния внос от Варна в София, засилват търговското значение на столицата. Още през 1895 година в града се създава Търговска индустриална камара за търговско и промишлено преуспяване. От 1898 година София е седалище на Търговско-промишлен музей, където местни и чужди търговци са могли да видят главните продукти на българската промишленост. От столицата най-често излиза всяка стопанска инициатива, а и всички значими събития в областта на търговията се случват там. За нуждите на вътрешната търговия Столичната община завършва през 1911 година голям покрит пазар – Халите, където под контрола на санитарните власти са настанени редица търговци.

През 30-те и 40-те години на XX век столицата вече заема челно място в България по отношение на външната търговия. Сигурен признак и безспорно мерило на София като център на търговията, е железопътният трафик. Градът е и важна транзитна станция на международния трафик.

Търговията в София е кредитирана от Българската Народна Банка и от частните банки в страната. От началото на XX век до към 40-те години в Софийски областен съд са регистрирани десетки еврейски търговски дружества. Само в Държавен архив – София се пази информация за 127 такива. Част от изследваните документи, дали основа на това проучване, показват, че еврейските фирми са търгували с други търговци от страната и тяхната търговска дейност е била особено интензивна и процъфтяваща. Някои от еврейските фирми и фабрики са имали клонове/офиси на различни места в страната. Такъв пример е Фабрика „АДКЕ” ООД – Пловдив. Дружеството е разполагало с два фабрични склада в Пловдив и един в София. В Пловдив сградите са се помещавали на ул. „Бенковски” № 20 и ул. „Евлоги Георгиев“ № 3, а в София – на Пасаж „Св. Никола“ № 14. Дружеството е учредено през 1905 година и чества своята 30-та годишнина през 1935 година със специално изработени фактури за случая[12]. Фабрика „АДКЕ” ООД е една от т.нар. пасмантерийни фабрики, която застава начело на картел под името О.О.Дружество „Пасмантерия”, което съществува до 1944 година. Фабричните складове са търгували с различни стоки за бита, тип кинкалерия – ластици, игли, конци, жартиери и други.

Друга фирма, чийто бизнес процъфтява не само през 30-те, но и през 40-те години на XX век, е тази на Роберт М. Коен – „Ро-Ко”. Тя се е намирала на ул. „Трапезица” № 6 в София. Като предмет на дейност на фирмата/склада се определя: кинкалерия, галантерия, детски играчки и др. Търговският склад оперира с Разрешение № 132 от 28.01.1938 година на Софийски окръжен съд. До края на м. август 1942 година магазинът е осъществил близо 600 продажби на едро[13], което свидетелства за добри темпове на продажби. През следващите години във фирмата настъпват промени и документи от 1947 година показват, че собственикът Роберт М. Коен влиза в съдружие с Димитър Д. Петков, като фирмата запазва името и адреса си. „Ро-Ко” подновява разрешителното си за търговия, като новото е с номер 2969 от 5.02.1945 година. Според данни от счетоводните документи, до края на м. август 1947 година складът е осъществил над 700 продажби на едро, което показва тенденция на увеличение в сравнение със същия период на 1942 година.

Развитието на еврейския бизнес, разбира се, не се случва изолирано, а е част от цялостния подем в държавата през 20-те и 30-те години на XX век, която се възстановява след трагичния край на Първата световна война. През 1921 година в Царство България има 1544 промишлени предприятия (включително насърчаваните от държавата) с общо 55 000 работници[14]. През 1928 година е приет Закон за насърчаване на местната индустрия[15], който предвижда безмитен внос на непроизвеждани в България машини и съоръжения, безплатно отпускане на държавни и общински земи за строеж на фабрики, намаление с 25 до 30% от тарифите на БДЖ, освобождаване от някои данъци и такси и др. От 1923 до 1929 година индустриалното производство в България се увеличава с 88%, което означава средногодишен ръст от 11%[16]. Една от причините за това е силният протекционизъм на държавата.

В централния район на София, рамкиран от булевардите „Мария Луиза” и „Фердинанд”, улиците „Княгиня Клементина”, „Екзарх Йосиф”, „Пиротска”, „Цар Симеон”, „Цар Борис” и „Трапезица”, е налице най-голямо струпване на еврейски търговци – предимно дребни собственици на магазинчета и складове за кинкалерия и други битови стоки, както и занаятчии. Концентрацията им на места е толкова висока, че цели участъци и дори цели улици са били изцяло заети от еврейски търговци. Такава например е ул. „Трапезица”, на която в продължение на десетилетия са работили евреи търговци. В наши дни в единия край на улицата е входът на метростанция „Сердика”. В периода 1935–1947 година на тази улица са се помещавали фирмите „Шарло М. Коенъ & братъ” – кинкалерия и галантерия;

„Йосифъ Нисимовъ & Аронъ Примовъ” – склад на едро за кинкалерия и други стоки за бита; „Жакъ Елякимъ – кинкалерия и галантерия на едро”; „Моисъ Исаковъ – кинкалерия-галантерия на едро и дребно”; „Оливеръ & Сиромаховъ – магазин за копринени и памучни дантели” (собствено производство на кърпи за нос – мъжки и дамски); „РО-КО” – Робертъ М. Коенъ, кинкалерия; Магазин „Канети“ – Н. Елякимъ & синъ – кинкалерия; „Амса“ – Събирателно дружество; „С. М. Сабитай & Р. М. Сабитай“ – кинкалерия и книжарство; „Давидъ А. Семовъ” – кинкалерия; „Юсефъ Нисимъ & Аронъ Примо” – склад за кинкалерия; Еврейско предприятие „Аронъ Б. Примо” – кинкалерия; Магазин „Самба” – Елиасъ М. Леви – тиранти, жартиери, кинкалерия и галантерия.

Един от най-известните търговци с процъфтяващ бизнес е Исак Н. Таджер. Той се занимава с търговия на галантерия и кинкалерия на едро, а по-късно на едро и дребно. За търговската си дейност получава Разрешително с № 132 от 28.01.1938 година. Фирмата му е регистрирана в Софийски Областен съд с определение № 527/ 1941 година. Търговският му обект през 1942 година се е помещавал на улица „Трапезица” № 2, където по това време работят множество търговци от еврейски произход. Според изследваните финансово-счетоводни документи, до началото на юни 1942 година фирмата е осъществила близо 500 продажби на едро, като размерите на всяка продажба варират средно между 3000 и 7000 лева. До края на същата година, според фактура с дата 22.12.1942 година[17], Исак Таджер е достигнал 1120 продажби на едро. Средно аритметично това прави по около 93 продажби месечно или 4-5 продажби дневно. Тази интензивност на продажбите позволява да се направи извод за успешна търговска дейност (като тук не разглеждаме продажбите на дребно). Сред списъка на продаваните артикули са огледала, тефтери с подвързия, шноли за коса, пазарски чанти, панталони, фиби и други стоки за бита. Друг факт, който прави случая на Исак Таджер интересен и влиза в противоречие с твърденията на някои изследователи, че Царство България е полицейска държава, в която през 40-те се шири антисемитизъм на държавно ниво, е, че Таджер продължава да развива успешно своя бизнес и след 1941–1942 година[18]. Търговският обект на предприемчивия български евреин продължава до функционира дори след 9 септември 1944 година, когато Червената армия окупира България. Въпреки действието на известния Закон за защита на нацията, изследваните документи потвърждават, че фирмата и търговският обект на Исак Таджер продължават своето съществуване през целия период на 40-те години. Фактура с продажба на стойност 12 217 лева, издадена от фирмата на 15.07.1947 година, показва дори увеличен размер на продажбите в еднократна сделка, сравнена с подобни от началото на 40-те години. Това, което единствено се променя за търговеца, е новият адрес на обекта му – той е преместен с един номер на отсрещната страна на улицата – „Трапезица” № 1.

След двете балкански и края на Първата световна война, през 1918 година настъпват промени в професионалната ориентираност на евреите. Значително се увеличава и броят на заетите със свободни професии – адвокати, лекари и зъболекари. Започва да се формира сравнително богата прослойка от по-едри търговци, индустриалци, комисионери, банкери и др. Те се отличават от бедните евреи, които са предимно дребни занаятчии и търговци, занимаващи се с галантерия и кинкалерия. Още в края на XIX и началото на XX век представителите на тази еврейска прослойка населява западните части на града в района на улиците „Клементина”, „Пирот”, „Позитано”, „Трапезица”, „Нишка” и др. Те постепенно заемат все по-видно място в стопанската йерархия. Известност придобиват няколко по-големи фабрики за захарни и шоколадови изделия. Такъв например е производителят Арон Бераха, който създава работилница за бонбони още през 1908 година на ул. „Морава” 125. По-късно тя се превръща във фабрика за захарни и шоколадови изделия. Бизнесът се развива успешно и към 30-те години на XX век еврейското предприятие има към 170 работници и 60 машини, разположени на 700 кв. м. площ[19]. Друга известна еврейска фирма е „Арон & Моше Сабитай”, която се помещавала на бул. „Мария Луиза” № 3. Юридическото лице е имало регистрирана пощенска чекова сметка под № 590 в Българските пощи и е осъществявало търговия с кинкалерия, галантерия и други стоки на едро. Според изследваните документи[20], до края на ноември 1937 година фирмата е осъществила близо 3400 продажби на едро, което прави средно над 300 продажби месечно. В сравнение с останалите разгледани търговци със сходна стопанска дейност, тези цифри са най-високи и са доказателство за активна и успешна търговска дейност. Отново, противно на приетото в историографията мнение, вместо да върви към упадък, през 40-те години фирмата постига значителни финансови успехи и се разраства. Изследваните документи от 1940–1941 година показват, че собствениците вече имат втори обект в същия квартал – на ул. „Трапезица” № 4.

Всички тези щрихи към дейността на еврейските търговци са ценен източник на факти за историческия период на Третото българско царство и живота на евреите в него. Приведените данни за голямото количество продажби на едро означават също толкова голямо количество покупки, които други търговци на дребно са направили. Този факт сочи, че през разглеждания период българските търговци от еврейски произход са били сред моторите на стопанската дейност в държавата и въпреки насилствено наложените отвън антиеврейски мерки, тяхната търговия се е развивала успешно. Макар мнозинството от разгледаните търговци да са оперирали в столичния град, такива предприемчиви български евреи са живели и в повечето големи градове на страната, където също са имали успешна търговия.

Процъфтяващият стопански живот на израилтяните, както още са наричани, е показателен за отношението на законодателната и особено на изпълнителната власт, и разбира се, за поведението на българската общественост към евреите като търговци и бизнес-партньори. Въпреки мрачните години на Втората световна война и вихрещия се антисемитизъм в Европа, в България се запазва по-толерантно отношение към различните етноси и религии, потвърждение за което е разцветът на еврейската търговия в страната. В тази посока са необходими още много документални свидетелства, които да позволят нов прочит на създаденото през 40-те години на XX век антиеврейско законодателство и на фактите за съдбата на българските евреи в годините на Втората световна война.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Хазан, Е.** Съдбата и състоянието на еврейското културно наследство в България в периода 1939–2012 година. – В: Евреите в Източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и Студената война (1939–1989). София, 2013, с. 231.

[2] Пак там, с. 232.

[3] **Токушев, Д.** Демократичните свободи на гражданите според Търновската конституция. – В: Сборник 100 години от създаването на Търновската конституция. София, 1986, с. 56.

[4] Конституция на Българското Княжество. – В: Сборникъ на действующите съдебни закони въ Княжеството (1878–1906). София, 1906, с. 15.

[5] Габриел Алмознино е първият Главен равин на София и депутат в Учредителното народно събрание, проведено в Търново през 1879, което приема Конституцията на Княжество България. Със своите активни действия по време на Руско-турската война, софийският равин допринася за спасяването на София от опожаряване и други негативни действия от страна на изтеглящото се турско население, администрация и военизирани части.

[6] **Райчевски, Ст.** Българи и евреи през вековете. София, 2008, с. 40.

[7] Пак там, с. 37.

[8] **Тошкова, В.** Фрагменти от историята на евреите в България. София, 1997, с. 9.

[9] Статистически годишник на Царство България. 1938, с. 25.

[10] Статистически годишник на Царство България 1941–1942, с. 57.

[11] **Ботушаров, Хр.** Софийските евреи през 1878–1885 година. – В: Годишник на Обществена културно-просветна организация на евреите. София, 1988, с. 76.

[12] Фактура № 03382/ 15.11.1937 година на фабрика „АДКЕ" ООД. Частна колекция.

[13] Фактура № 591/ 31.08.1942 година на „Ро-Ко" – Робертъ М. Коенъ. Частна колекция.

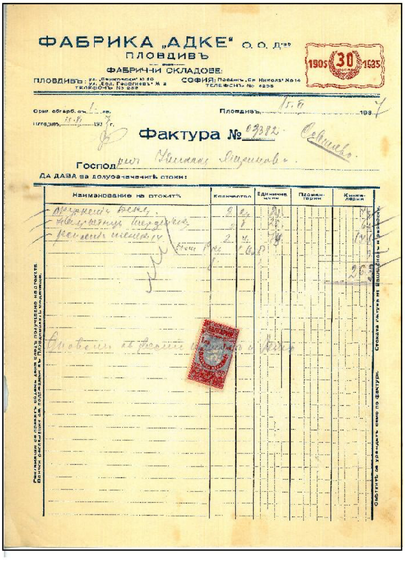

ФАБРИКА „АДКЕ" О. О. Д-во
ПЛОВДИВЪ
ФАБРИЧНИ СКЛАДОВЕ:
ПЛОВДИВЪ: СОФИЯ:

1905 30 1935

Пловдивъ, 15.XI 1937

Фактура № 03382

Господ

ДА ДАВА за долуозначенитѣ стоки:

Наименование на стокитѣ

[14] Статистически годишник на Царство България, 1922, с. 120.

[15] Закон за насърчаване на местната индустрия. – В: Сборникъ на действащите съдебни закони въ Царството (1878 – 1936), 1936, с. 251.

[16] Статистически годишник на Царство България. 1939, с. 86.

[17] Фактура № 1120/ 22.12.1942 година на „Исакъ Н. Таджеръ – София". Частна колекция.

[18] Фактура № 490/ 8.06.1942 година на „Исакъ Н. Таджеръ – София". Частна колекция.

[19] **Ангелов, С.** Пътеводител на София. София, 1935, с. 58.

[20] Фактура № 3342/ 22.11.1937 г. на „Арон & Моше Сабитай". Частна колекция.

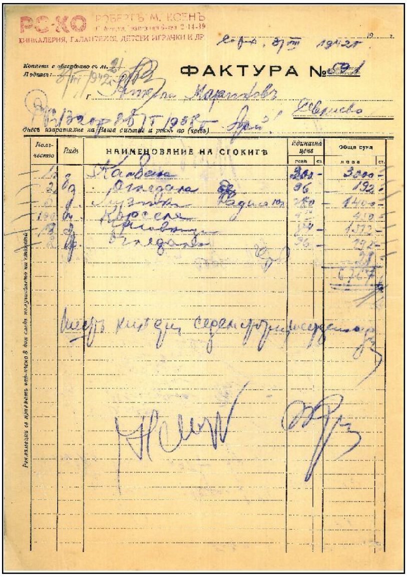

РО-КО РОБЕРТЪ М. КОЕНЪ
София, Трапезица 6, тел. 2-14-39
КИНКАЛЕРИЯ, ГАЛАНТЕРИЯ, ДЕТСКИ ИГРАЧКИ И ДР.

София, 27 VII 1942 г. 19.... г.

Копието е обгербвано съ лв. 21
Подписъ: 27 VII 1942

ФАКТУРА №91

Г. Никола Мариновъ Севлиево

Разр. 28 I 1938

Днесъ изпратихме на Ваша смѣтка и рискъ по (чрезъ)

Количество	Видъ	НАИМЕНОВАНИЕ НА СТОКИТѢ	Единична цена лева	ст.	Обща сума лева	ст.
10	[illegible]	Кавена	300	-	3000	-
2	[illegible]	Огледала	96		192	-
5	[illegible]	Музики Радио	280	-	1400	-
100	[illegible]	Къдели	4.50		450	-
13	[illegible]	[illegible]	124	-	1572	-
2	[illegible]	Огледала	96	-	192	-
					21	
					6827	

Рекламации се приематъ най-късно 8 дни следъ получаването на стоките

[illegible]

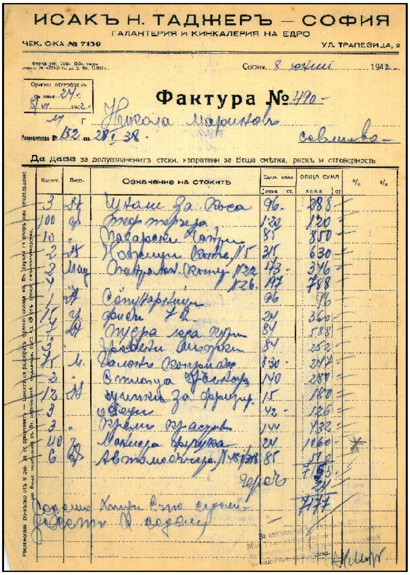

ИСАКЪ Н. ТАДЖЕРЪ — СОФИЯ

ГАЛАНТЕРИЯ И КИНКАЛЕРИЯ НА ЕДРО
ЧЕК. С-КА № 7130 УЛ. ТРАПЕЗИЦА, 2

Фирма рег. Соф. Обл. съдъ

София, 8 юлий 1942

Оригин. обгербованъ съ лева 24.-
8 VII 1942.

Фактура № 490.-

Г. Никола Мариновъ Севлиево

Разрешително № 132 отъ 28 I 38.

Да дава за долуозначенитѣ стоки, изпратени за Ваша смѣтка, рискъ и отговорность

Колич.	Видъ	Означение на стокитѣ	Един. цена лева	ст.	Обща сума лева	ст.
3	[illegible]	Шнали за коса	96.		288	-
100	[illegible]	[illegible]	1.20		120	-
10	[illegible]	Пазарски чанти	85		850	-
2	[illegible]	[illegible] № 15	315		630	-
2	[illegible]	[illegible] № 32	173	-	346	-
4		№ 26.	197		788	-
1	[illegible]	[illegible]	96		96	-
15	[illegible]	фиби 7 [illegible]	24		360	-
7	[illegible]	[illegible]	84		588	-
3		[illegible]	84		252	-
1	[illegible]	[illegible]	130		247	
2		[illegible]	140		280	-
12	[illegible]	[illegible] за фризура	15		180	-
3		[illegible]	42	-	126	-
3		Крем [illegible]	144		432	-
40	[illegible]	[illegible]	24		1060	-
6	[illegible]	[illegible] № 15/30	85		570	
					7153	
		Гербъ			24	
					7177	

[illegible]

Рекламации по-късно отъ 8 дни не се приематъ

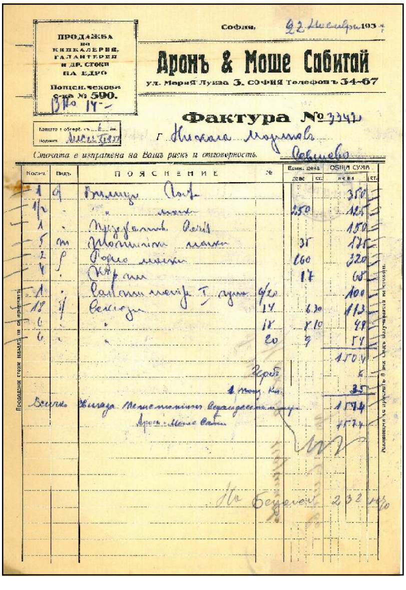

София, 22 Декемврий 1937

ПРОДАЖБА на КИНКАЛЕРИЯ, ГАЛАНТЕРИЯ и ДР. СТОКИ НА ЕДРО
Пощен. чекова с-ка № 590.
13 П. 14.-

Аронъ & Моше Сабитай

ул. Мария Луиза 3. СОФИЯ Телефонъ 34-67

Фактура № 3341

Копието е обгерб. съ 6 лв.
Подпись:

г. Никола Мариновъ Севлиево

Стоката е изпратена на Вашъ рискъ и отговорность.

Колич.	Видъ	ПОЯСНЕНИЕ	№	Един. цена лева	ст.	Обща сума лева	ст.
1	[illegible]	[illegible]				350	
1/2		[illegible]		250		125	
1		[illegible]				150	
5	[illegible]	[illegible]		35		175	
2	[illegible]	[illegible]		160		320	
4		[illegible]		17		68	
1		[illegible]	6/20			100	
18		[illegible]	14	6.30		113	
6			18	8.10		49	
6			20	9		54	
						1504	
		Гербъ				6	
		[illegible]				35	
						1774	

[illegible] Аронъ Моше Сабитай

1774

Рекламации се приематъ 8 дни следъ получаването на стоките.

Повредени стоки изобщо не се приематъ

По [illegible] 232 [illegible]

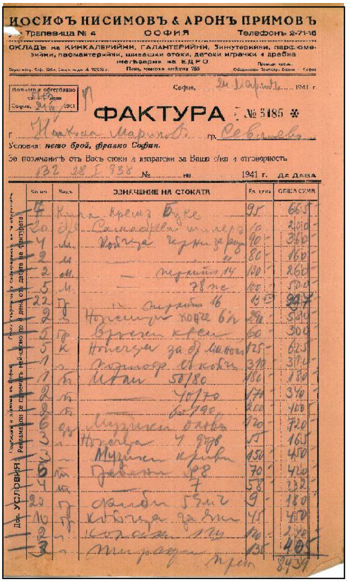

ИОСИФЪ НИСИМОВЪ & АРОНЪ ПРИМОВЪ

Ул. Трапезица № 4 СОФИЯ Телефонъ 2-71-16

СКЛАДЪ на КИНКАЛЕРИЙНИ, ГАЛАНТЕРИЙНИ, БИЖУТЕРИЙНИ, ПАРФЮМЕРИЙНИ, ПАСМАНТЕРИЙНИ, ШИВАШКИ СТОКИ, ДЕТСКИ ИГРАЧКИ И ДРЕБНА ЖЕЛѢЗАРИЯ НА ЕДРО

Регистр. Соф. Обл. Съдъ подъ № 22532 г. Пощ. чекова смѣтка 755 Премди срещ. Обединена Българ. Банка — София

София, 24 Мартъ 1941 г.

Копието е обгербвано съ 5 лева
София, 24 III 1941

ФАКТУРА № 5185

Г. Никола Мариновъ гр. Севлиево

Условия: *нето брой, франко София.*

За поржчанитѣ отъ Васъ стоки и изпратени за Ваша с/ка и отговорность

132 28 I 938 № на 1941 г. ДА ДАВА

Колич.	Видъ	ОЗНАЧЕНИЕ НА СТОКАТА	Ед. цена	ОБЩА СУМА
7	[illegible]	[illegible] крем Буке	95	665
20	[illegible]	[illegible]	10	200
4	м.	[illegible] черни за [illegible]	90	360
2	м	"	80	160
2	м.	— [illegible] 14	130	260
5	м.	— 78 [illegible]	100	500
22	[illegible]	" [illegible] 16	13.50	297
2	[illegible]	[illegible] конче 6 [illegible]	290	580
5	[illegible]	[illegible]	60	300
5	к	[illegible] за [illegible]	125	625
1	"	[illegible]	370	370
1	[illegible]	[illegible] 50/80	180	180
2	[illegible]	— 40/70	170	340
2	[illegible]	60/90	200	400
6	[illegible]	[illegible]	120	720
3	"	[illegible] 4 [illegible]	55	165
3	—	[illegible]	150	450
6	[illegible]	[illegible] № 8	70	420
4	[illegible]	7	58	232
20	[illegible]	[illegible] 5 [illegible]	9	180
10	[illegible]	[illegible] за [illegible]	45	450
2	"	[illegible] 1 [illegible]	120	240
3	"	[illegible]	135	405
		Пренос		8439

Доп. УСЛОВИЯ: Рекламации се приематъ най-късно до 8 дена отъ датата на фактурата

325

ПАМЕТНИЦИТЕ В ЧЕСТ НА ГЕРОИТЕ ОТ ВОЙНИТЕ ЗА НАЦИОНАЛНО ОБЕДИНЕНИЕ В БЛАГОЕВГРАД

Александър ДОНЧЕВ
специалност „История“, III курс
ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград
Научен ръководител: д-р Илко Дренков

The article reviews the monuments in the city of Blagoevgrad, which are connected and with the First Balkan War and were built in the memory of all that were involved into the war of National Unification of the Bulgarians. It presents with pictures five of the memorials and also describes the major events and heroes that these monuments reflect about. The monuments are the memory of the past, the real representatives of the notions of history and contribute to create a better image and perceptions of the mentioned period.

Възпроизвеждането на историческата памет за Балканската война – едно от най-големите политически и военни събития за България, е невъзможно без един устойчив апарат за влияние, какъвто са годишнините, паметниците и паметните места, свързани с тях, всички те правят фактите от военното ни минало особено героични и неповторими.

Дипломатическите опити на Великите сили за преразпределение на териториалните граници на Османската империя и решенията от Берлинския конгрес (1878) и Одринския договор (1912) предопределят събитията, развитието, политиката, противоречията и най-вече съдбата на Балканите и на Балканския полуостров и до днес. Съдбоносните решения на Великите сили за териториално разпределение на Балканите не задоволяват стремежите на нито една от новосъздадените балкански държави за национално обединение. В пределите на Османската империя остава не малка част от територията на Балканския полуостров, населена с гърци, сърби, българи и др., а това подхранва националнообединителните стремежи и териториални претенции на балканските народи за сметка на Портата.

Неспособността и отказът на Османската империя да въведе исканите от Великите сили и съгласувани на Берлинския конгрес реформи в европейските си владения, както и жестоко потушените въстания с национален характер, предизвикват окончателното прекратяване и дипломатически разрив в отношенията между балканските страни и Османската империя.

Официалните доводи за начало на преки действия от страна на балканските държави с цел устояване на националните интереси и стремежи към европейски територии, които все още принадлежат на Османската империя, са налице, а пътят е ясен – войната. И въпреки това нито една от съществуващите балкански държави не е способна самостоятелно да организира подобна мащабна и успешна военна кампания. Османската империя разполага с огромно количество човешки, финансов и оръжеен ресурс, надхвърлящ този на всяка една от балканските страни и обричащ до голяма степен всяка една самостоятелна военна акция срещу нея на неуспех – за това свидетелстват военните кампании на Сърбия от 1876 и на Гърция от 1897 г., които претърпяват поражение. Идеята за общобалкански военни действия срещу Османската империя се развива, а „Болният човек“ отново е изправен пред угрозата да не може да се справи с назряващите проблеми за опазване на своето „териториално наследство“ в европейските си владения.

Една от най-заинтересованите държави относно промяната на териториалното статукво на Балканския полуостров е и новосъзданото Княжество България. С Берлинския конгрес възниква и се поставя на дневен ред българският национален въпрос (обединението на всички територии, населени от българи в рамките на една държава). Този въпрос е в основата на приоритетите, които занимават българските политици и цялото общество през първите десетилетия от съществуването на Третата българска държава. Пред България стоят два основни начина за разрешаването на националните ѝ стремления. Единият е революционният – негова успешна проява е Съединението на Княжество България с Източна Румелия през 1885 г. и последвалата Сръбско-българска война. Други опити за решаване на българският национален въпрос да бъде разрешен са Кресненско-Разложкото въстание, Горноджумайското въстание и Илинденско-Преображенското въстание, се оказват неуспешни, но въпреки това засвидетелстват етническото обособяване на национална принадлежност и нежеланието на огромна част от населението в тези територии да остане в пределите на Османската империя. Бруталното потушаване на въстанията и избиването на християнско население в европейските предели на Империята се оказват допълнителна причина балканските държави да подемат военна кампания срещу Османската империя.

Опитите на Великите сили да накарат Империята да въведе реформи в европейските си владения, които да гарантират равноправие на поданиците, независимо от тяхното вероизповедание, както и предоставяне на самоуправление на европейските вилаети, остават безуспешни. Равноправието между християни и мюсюлмани е нещо, което трудно би могло да бъде възприето и одобрено от кръговете и обществените нагласи във Високата порта – наличието на определени отстъпки за немюсюлманското население в отделни сфери като образованието и църковната организация, се оказва крайно недостатъчно и по никакъв начин не гарантират пълната равнопоставеност на отделните религиозно-обществени съсловия в европейските територии на Империята.

Избухналата т.нар. „Младотурска революция“ в Османската империя през 1908 г. предполага въвеждането на исканите реформи в Османската империя, но вместо изпълнението на обещанията за всеобщо равноправие, с които младотурците поемат управлението на Империята, се установява политика и режим на „отоманизацията“ (курс за насилствено приобщаване на националните малцинства). Резултатът е множество въстания на албанците от 1909 г. до навечерието на Балканската война от 1912 г., формирането и възстановяването на четническото движение, на ВМОРО и т.н., които отслабват османското влияние на Балканите.

Българското общество ясно осъзнава, че единственият начин за разрешаване на националния проблем е войната. Същевременно за държавниците ни е ясно, че България не може да воюва успешно сама срещу Портата. Нито една от балканските държави не е способна да се изправи срещу османската империя, макар и изпаднала в криза, чувствително отслабена и неспособна да защити териториите си, но все още по-силна от всяка една държава на Балканите. Като следствие България започва да търси сближение със своите съседни балкански страни с цел оформяне на военен съюз срещу Османската империя. Подобни опити за общобалкански съюз срещу Портата се насърчават неофициално от Русия. В началото на второто десетилетие на XX век настъпва и изгодният момент за избухването на война – през 1911 г. Османската империя води война с Италия, а поредното албанско въстание през 1912 г. допълнително спомага за поемането на една такава мащабна военна кампания, която би могла само да спечели от разклатените устои в отношенията между Портата и Великите сили. И така през 1912 г., със съюзните договори между България и Сърбия от 29 февруари, и с включването на Гърция на 16 май, се оформя Балканският съюз.

Първата Балканска война избухва на 26 септември 1912 г., като в общобалканския формиран съюз срещу Османската империя се включват страните България, Гърция, Сърбия и Черна гора. Независимо от неофициалната подкрепа от страна на Русия по отношение на сближаването между България и Сърбия за общи военни действия спрямо Османската империя, руската страна официално не легитимира действията си на Балканите, с цел да не породи нов разрив в международните си отношения с Великите сили. Австро-Унгария и Русия издават декларация, в която осъждат евентуални военни действия и обявяват, че няма да допуснат промяна на границите на Балканите и същевременно ще подновят усилията за спазването на договореностите от Берлинския конгрес за прокарването на реформите. Тези обещания не спират назряващата война и още на следващия ден след декларацията на Русия и Австро-Унгария, Черна гора обявява начало на военните действия като на 26 септември 1912 г., напада Шкодренската крепост. На 30 септември балканските съюзници изпращат писмо, с което приканват Портата в срок до 6 месеца да предостави автономия на етническите малцинства в империята – в отговор Портата обявява война на съюзилите се балкански държави.

На 5 октомври България и Гърция обявяват война на османската империя. За Пиринска Македония тази война се оказва освободителна. На 5 октомври 1912 г. (петък) историята отрежда на едно малко крайгранично градче в османската империя първо да развее българския трибагреник. Горна Джумая (дн. Благоевград) е освободена в деня на обявяване на Балканската война от 3-та бригада на 7-ма Рилска дивизия. При започване на войната 7-ма пехотна Рилска дивизия е под командването на генерал-майор Георги Тодоров и на началник щаба през Първата балканска война – Димо Събчев Овчаров. Включена е в състава на 2-ра съюзна армия и е съсредоточена в района на Кадиин мост – Ваксево – Слатино – Кочериново. Получава заповед да настъпи и овладее Царево село, Горна Джумая и връх Повлен. След отстъплението на турците, 4-та дружина от 50-ти пех. полк с командир о.з. майор Стефан Иванов (родом от с. Голямо Белово, Пазарджишко), заема височината югоизточно от Г. Джумая, настъпва с 13-та рота и в 17.30 ч. влиза в града. Очаква го най-тържествен прием – с хоругвите, с кръста, с евангелието и с внушително шествие под звуците на черковните камбани. И в унисон с българската традиция – с хляб и със сол. Точно в разгара на веселието, двете гранични турски роти от с. Бистрица се отправят към Горна Джумая с намерение да опожарят града и подложат на сеч населението на българската махала „Вароша". Четата на Ичко Бойчев, подпомогната от тази на Михаил Бучински, водят упорит бой с отстъпващите турци и ги принуждават да се оттеглят през Хърсово, Осеново и Градево на юг. Градът е спасен от погром. Но свободата е изстрадана. Първият убит войник за освобождението на Горна Джумая – Цветко Събев, пада в землището на с. Дъбрава на същия ден. Първият офицер, замлъкнал завинаги в името на поробените си братя отвъд турско-българската граница в Македония, е 28-годишният подпоручик Борис Змияров – командир на 8-ма рота от 2-ра дружина на 50-ти пехотен полк. Той е ранен в боевете за Горна Джумая на Бараковските височини при атаката край с. Пороминово и по-късно умира в лазарета в родния си град Дупница. В сраженията за Горна Джумая българите дават 15 жертви – 1 офицер, подпоручик Борис Змияров и 14 войници (броят на ранените е 24)[1].

В памет на загиналите за освобождението на града, признателните потомци посвещават множество паметници, напомнящи за храбростта, безстрашието и себеотрицанието на героите. Те увековечават спомена за събитията от миналото и създават един пространствен наратив, насищащ града със символи. Тези паметници могат навеки да запазят колективната памет, но и биват лесни жертви на забравата, тъй като по всяко време могат да бъдат разрушени или изоставени при културни и социални промени.

На територията на днешен Благоевград, признателното потомство завещава на бъдещето множество паметници и паметни места, част от които – посветени на всички ония българи, взели дейно участие в освобождението на града и съдбоносните събития от Балканските войни – паметник-костница – на загиналите български войни по време на Балканската и Първата световна война, паметник на Пейо Яворов, паметник на Македоно-одринското опълчение, паметник на загиналите в Балканските войни при освобождението на Горна Джумая – 5 Октомври 1912 г. и др.

Паметник-костница на загиналите български войни по време на Балканската и Първата световна война (фиг. 1)

В югоизточната част на старите градски гробища на Благоевград се намира т.нар. „паметник-костница“. Самият паметник представлява пресечена пирамида, изграден от камък през 1943 г., чиято форма силно наподобява на паметниците от Освободителната война.

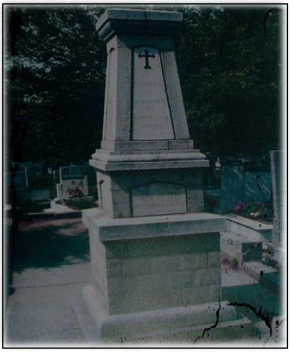

Фиг. 1. Паметник-костница на загиналите български воини по време на Балканската и Първата световна война

В обособено подземие разположено западно от пирамидата са разположени костите на загиналите от Балканската и Първата световна война. На източната страна (лицевата) на паметника, в памет на загиналите в съдбоносните събития е разположен текстът:**„На героите за обединението на българския народ”**[2].

Паметник на Пейо Яворов (фиг. 2)

В югозападната част на централната градска градина се намира **паметника на Пейо Яворов**, изработен от гранит, той от дълго време е незаменим щрих и част от градската градина, която ни потопява в историческата памет за една не само творческа личност, но и участник в националноосвободителните борби на македонските българи.

Blagoevgrad

Фиг. 2. Паметник на Пейо Яворов

Паметникът е построен през 1933 г., представлява бюст на поета, поставен върху квадратен пиедестал[3].

Роден на 14 Януари 1878 г. в Чирпан, Яворов се превръща в един от големите и всеизвестни български поети. Като деен участник влиза в контакт през 1897 г. с Вътрешната македоно-одринска революционна организация и от 1901 г. редактира вестник „Дуло“, а по-късно „Свобода или смърт“, „Илинден“, „Мисъл“ и „Автономия“.

Със своето богато творчество Пейо Яворов е един от най-значимите и видните поддръжници на българското революционното дело, който след избухването на Балканската война е доброволец в Македоно-одринското опълчение като оглавява 15-та партизанска чета, съставена от 9 души[4], която преминавайки р. Места и се озовава в Кавала[5].

След освобождението на Неврокоп (дн. Гоце Делчев) през 1912 г., Пейо Яворов е избран за първи кмет на града, а след Балканската война, в която взима дейно участие, Пейо Яворов е награден с кръст „За храброст“[6]. Неговия творчески, личностен и пряк принос в борбата за освобождението на Македония и цялостното му творчество не остават незабелязани – той се превръща в един от най-известните, значими и всепризнатите български поети и същевременно революционери

Паметник на македоно-одринското опълчение (фиг. 3)

Паметник, посветен на „Македоно-одринското опълчение“ е разположен западно от Младежкия дом в Благоевград на площад „Мите Марков“. Самият паметник е поставен през 1979 г., а негов автор е Борис Гондов. Паметникът е оразмерен така, че да е свързан с околния пейзаж, той се вгражда и се оформя много добре в площадното пространство пред Младежкия дом. Върху квадратен пиедестал са изсечени от камък фигурите на петима опълченци, а непосредствено над тях е поставена бронзова фигура („Зловещата победа“)[7]. Паметникът придава особена историческа

Фиг. 3. Паметник на македоно-одринското опълчение

осанка на площадното пространство като свидетелства за специалната българска военна част създадена в навечерието на Балканската война, съставена предимно от доброволци от Македония и Одринска Тракия, Северна Добруджа, Поморавието и др.[8]

Паметник на загиналите в Балканската война при освобождението на Горна Джумая (5 Октомври 1912 г.) (фиг. 4)

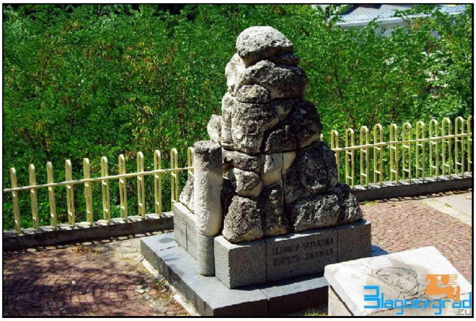

Фиг. 4. Паметник на загиналите в Балканската война

Паметникът е издигнат на гроба на поручик Александър Иванов, построен от неговия баща със средства от общината и местното население през 20-те години на XX век[9]. Самият паметник представлява пирамида от отделни каменни блокове, която е оформена подобно на паметниците от Освободителната война. Паметникът се намира непосредствено до гроба на Мите Марков, на 200 метра южно от църквата по пътя за Ловния дом. В основата са изписани имената на местата, където са водени бойните действия през войната. Балканските войни – това са войни на големите надежди, но и на големите разочарования. Независимо от множеството победи на военния фронт, ентусиазма след българското население, че е възможно разрешаването на националния въпрос за обединението на по-голямата част от териториите с българско население и присъединяването им в рамките на българската държава, целта на войната-всеобща териториално и национално обединение не е постигната, а разочарованието, последствията и загубите след приключването на Междусъюзническата война за българската държава са изключително големи – Първата национална катастрофа за България. Поколенията, участвали в Балканските войни вече ги няма, но затаеният спомен за участниците и загиналите в бойните действия за разрешаването на националния въпрос и принос не е изгубен. Институцията на паметниците подхранва спомена за тях, свидетелства за героичната саможертва в името на националната кауза, подхранва националната гордост, съхранява спомена за събитията от миналото и най-вече затаява в себе си за бъдещите поколения – значението на историята.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Петров, Ив.** 100 години от Балканската война. Освобождението на Горна Джумая. – Македонски преглед, 2012, № 4, с. 19–24.

[2] **Захариева, С.** Каталог на паметници, паметни места и знаци на територията на община Благоевград, свързани с българската бойна слава. Благоевград, 2007, с. 16.

[3] **Захариева, С.** Каталог на паметници, паметни места и знаци на територията на община Благоевград, свързани с българската бойна слава. Благоевград, 2007, с. 18.

[4] **Радев, Ив.** Старши подофицер Пейо К. Яворов (Страници за участието му в Балканската война). – Електронно списание LiterNet <http://liternet.bg/publish2/ivanradev/yavorov.htm> (Web Access March 20, 2015).

[5] **Генов, Г.** Беломорска Македония 1908–1916. Торонто, 2006, с. 108.

[6] **Генов, Г.** Беломорска Македония 1908–1916, с. 125.

[7] **Захариева, С.** Каталог на паметници, паметни места и знаци на територията на община Благоевград, свързани с българската бойна слава. Благоевград, 2007, с. 21.

[8] **Захариева, С.** Каталог на паметници, паметни места и знаци на територията на община Благоевград, свързани с българската бойна слава. Бла-

НАЦИОНАЛИЗМЪТ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ (1919–1944 г.)

Антон НИКОЛОВ
специалност „История“, IV курс
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Лора Дончева

The article revolves around the processes that form the nationalism as main part of the sociopolitical life of the Kingdom of Bulgaria in the period between the years 1919–1944. The research focuses on the foundation of various nationalist formations which use the nationalism as a main part of their propaganda. At the end it describes the main perceptions about the role of the nation as a basic part of the State's establishment thus roughing out the fundamental nationalistic concepts.

Националистическото наследство в България е богато на различни идеи, оставили трайна следа в развитието на обществения живот в Царство България през периода 1919–1944 г. Този период от новата българска история, наситен с идейно-политически противоречия и борби, опити за радикална промяна в държавно-политическата система и граждански междуособици, предизвиква обоснован интерес сред историците. Не са еднозначни обаче оценките за фактите, събитията, личностите и процесите през тези бурни времена.

Обща характеристика на родната историография преди 1989 г. е приемането на марксизма-ленинизма като единствено правилният научен метод за изследване на миналото. В този смисъл проучванията в областта на историята на българското общество и държава след Първата световна война се оказват подвластни на политическата и идеологическата конюнктура, произтичаща от наложения от Българската комунистическа партия режим.

В българската историческа наука до 1989 г. се утвърждава тезата, че след края на Първата световна война до 9 септември 1944 г. в страната се налага фашистка диктатура, която преминава през различни етапи в своето развитие. В научно обръщение влизат понятията „военнофашистка диктатура”, „монархофашистка диктатура", „военен фашизъм", „граждански фашизъм" и др. Естествено родолюбивите и националистически чувства, изразени в програмите и пропагандата на редица националистически организации, биват заклеймени и унифицирани с навлизащите в Европа нови идеологически течения на фашизма и националсоциализма.

Един от изследователите и застъпниците на тезата за оформянето на българския национализъм, а не фашизъм, е Никола Алтънков, който изследва историята на Съюза на българските национални легиони (СБНЛ), Ратници за напредъка на българщината (РНБ) и Българския младежки съюз „Отец Паисий" (БМСОП). Според него съществуващите условия в страната изискват появата на тези организации, които са се стремили да се борят срещу политическите сили, разрушаващи морала и националния дух на народа ни[1].

Мястото на национализма като важен компонент в идейно-политическите платформи на редица обществено-политически организации през този период е задълбочено изследван от Николай Поппетров. Той аргументирано разкрива причините за появата и остояването на националистическите идеи от десните организации в политическото пространство. Негово дело е документалният сборник „Социално наляво, национализмът – напред. Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации", в който са изложени и систематизирани основни програмни и организационни документи на „български авторитаристки националистически формации"[2]. Н. Поппетров определя мястото на тези организации в българския политически и обществен живот по следния начин: „Многобройните им допирни точки до консервативни, авторитарни, фашистки и националсоциалистически постановки определят мястото им, според традиционното разпределение на политическото пространство, в дясната му половина"[3].

Причините за появата на национализма в българското общество са с ясно очертан характер. Родолюбивите чувства са плод на кризата след Първата световна война и на навлизащите леви идеи в обществено-политическия живот на страната. Голямата война рязко променя основните насоки на българското развитие. Събитията само в рамките на една година – от есента на 1918 г. до есента на 1919 г., буквално разрушават основните опори на българското общество. Откъсването на българските територии – Западните покрайнини, Беломорска Тракия и Южна Добруджа, острата стопанска криза, навлизането на големи бежански маси, и най-накрая подписването на Ньойския мирен договор с неговите тежки военни, стопански и териториални клаузи, са факторите, които променят изцяло българския дневен ред.

Измененията, свързани със загубата във войната, пораждат криза във всички области на живота. Стопанският аспект на кризата е този, който създава общественото недоволство и подхранва съмнения в ефикасността на политическата система и либералната демокрация. Огромното стопанско напрежение, свързано с участието във войната, както и икономическите тежести, породени от статута на победена страна, довеждат до срив в икономиката, който радикализира исканията на засегнатите обществени слоеве.

Кризата има ясно очертани политически измерения. Либералните партии, управлявали по време на войната, са напълно компрометирани. Актуални се оказват радикалните политически и социални искания, изразявани от Българския земеделски народен съюз (БЗНС) и от комунистите (през 1919 г. Българската работническа социалдемократическа партия – БРСДП (т.с.), се преименува на Българска комунистическа партия). Това са силите, декларирващи скъсване с миналото и претендиращи да са изразител на стремежите на голяма част от селяните и работничеството.

Но не само левите идеи присъстват в обществено-политическия живот след Първата световна война. Като алтернатива на парламентаризма и навлизащата болшевишка идеология в Италия се създава идеологията на фашизма, основана на крайния национализъм и презрението към интернационализма. През Първата световна война враждуващите народи са обзети от безкраен национализъм. Това е предпоставка след разгрома на Германия и съюзниците ѝ да се появят ултранационалистически идеи сред победените. Основните причини, които подхранват още повече тези идеи през междувоенния период, са налагането на тежкия и несправедлив Версайски ред, болшевишката революция в Русия, дълбоката криза, която преживява либералната демокрация.

Върху появата и развитието на десния националистически поток в България оказват влияние две идеологически течения: италианският фашизъм и националсоциализмът в Германия. Заимстването има ясно изразена времева специфика. През 20-те години на XX в. впечатляващ е италианският пример. Възприемането на фашистките идеи в българското дясно пространство се осъществява по два начина: чрез копирането на фашистката идеология едно към едно в програмните формулировки на различните организации или чрез усвояването на отделни черти и аспекти на италианския първообраз.

Интересен момент в дейността на управлението на БЗНС е предприемането от страна на Министерство на народното просвещение на мерки за повдигане на националния дух и налагане на принципи, тласкащи учащата се младеж към преодоляване на духовния срив, обръщайки внимание към славната история на България и бележитите личности, свързани с нея. За целта се издигат в култ идеите на възрожденската епоха и примерът на българите, пробуждали народа чрез слово и оръжие, воювали за вярата, езика и българската свобода. Всичко това кара министъра на народното просвещение Стоян Омарчевски да внесе през 1920 г. в Народното събрание законопроект за поставяне на бюстовете на заслужили българи в централната алея на Борисовата градина. Наскоро след това законопроектът е гласуван и става Закон за увековечаване на паметта на именити българи, чл. 1 на който гласи: „Бюстовете на българи с установени заслуги към Родината от Възраждането до наши дни да се изработят на конкурс от български ваятели и преведени в мрамор или отляти в бронз, да се поставят в Борисовата градина”[4].

Стоян Омарчевски е в основата и на идеята за създаването на празника на будителите. За честването е избрана датата 1 ноември, Денят на рилския чудотворец св. Иван Рилски, покровител на българския народ. Този празник трябвало „да увековечи паметта на великаните на непобедимия български дух, на творците на родната реч, мисъл и историческа слава, на големите ни дейци за народното ни пробуждане, за да служат за назидание и пример на поколенията”[5].

Така се предприемат първите стъпки за насърчаване на патриотичните и духовни търсения на младото поколение на България след края на войната. Избраният път предполага връщане към светлите примери на великите личности от националната ни история. Това води до проявата на безкраен идеализъм сред младежите, подхранва чувството им да отстояват националното, да се борят за родното, за запазването на културните ценности на българския народ. Редно е да изложим думите на Стоян Омарчевски в Окръжно № 17743: „Допреди войната образованието и възпитанието в нашите училища бе насочено към едно планомерно и системно развитие сред учащата се младеж на национални и отечествени добродетели, от една страна, и на граждански и културни, от друга... Тия добродетели, насаждани в душите на поколенията в продължение на цели десетилетия, бидоха основно разклатени от отрицателните резултати на войните преди всичко в самото общество, а оттам и отражението на отрицателни прояви сред учащата се младеж..... Нашата младеж трябва да знае, че животът само тогава е ценен, когато е вдъхновен от идейност, от стремеж; само тогава животът е съдържателен и смислен, когато е обзет от идеализъм”[6]. Така още по време на самостоятелното управление на БЗНС се вземат първоначалните мерки за предотвратяване моралната и националната апатия сред младежта, последвани по-късно от разрастването на националния подем в обществото, намерил израз и в създаването на младежките организации, издигнали като свое знаме националната идея.

Сред първите десни формации, които извеждат като програмна постановка национализма, са ***Българският народен съюз „Кубрат”*** и ***Съюзът „Българска родна защита”***. С тяхната поява в политическия живот на страната се откроява непознато дотогава явление – на организациите, въвеждащи военния йерархичен елемент в структурата си, собствени ритуали и символика, съчетаващи войнски традиции с впечатляваща емблематика. Тези организации формулират нов дневен ред, в който национализмът заема централно място. Общото между тези организации е, че те са продукт на българското запасно офицерство. При тях е изразен силният национализъм и родолюбие, както и презрението им към комунистическите идеи. Съществена черта в програмите им става антидемократизмът и критиката към парламентаризма, който според тях е дълбоко дискредитиран. Разликите между тях произтичат от степента на възприемане на фашистките идеи от отделните организации[7].

Трябва да се отбележи нещо основно за този първоначален етап на формиране на национализма сред обществените организации. Те извеждат идеята за „творческия национализъм”. Това понятие означава и определя активната вътрешнополитическа дейност, съсредоточена в постигане на обществен консенсус по основните задачи, стоящи пред българската нация, между които на първо място е формирането на единно обществено становище по вътрешнополитическите въпроси[8].

За самите организации национализмът е градивен елемент, чиято основна роля нараства с развитието на държавата и усложняването на обществения живот. Изтъква се значението на националното чувство и националното самосъзнание за укрепването на държавата и просперитета на народите.

Събитията от 1923–1925 г. и гражданската война, в която се намира страната ни, са в основата на сплотяването и утвърждаването на националистическите идеи сред обществото. Те се появяват въз основа на силния антикомунизъм, породен от терористичните действията на БКП. Десните национални сили остро се противопоставят на левите течения, които според тях действат в услуга на чужда държава и чужди интереси, под въздействието на болшевишките идеи за световна революция[9].

През 30-те години на XX в. се създават и най-масовите организации, които извеждат в програмните си материали национализма като фундамент в развитието на една нация. За тях нацията е основата на държавата, тя е нейната етническа, духовна, стопанска и политическа цялост, която има свой живот и свое предопределение. Интересите на нацията са поставени над всички лични интереси. Българската държава е организационната съвкупност, която има за задача да изрази жизнените стремежи на нацията[10]. Това са организациите на ратници, легионери и паисиевци – ***Съюз на българските национални легиони (СБНЛ)***, ***Ратници за напредъка на българщината (РНБ)***, ***Български младежки съюз „Отец Паисий" (БМСОП)***, които застъпват силно в своята пропаганда идеите на национализма.

СБНЛ насочва своето внимание към младежта, която става един от основните приемници на националистическите идеали и патриотичните чувства. Легионерите развиват усилена културно-просветна дейност сред учащата се младеж. Прокарва се тезата за реорганизация на българското училище, за да се превърне в „разсадник на здрави и солидни познания, национално възпитание и българска култура". Предвижда се ангажиментът на държавата да подпомага „всички способни и даровити български чада". По отношение развитието на българската култура се слага акцент върху ограничаване на „безразборното и нецелесъобразно копиране на чуждото". Подчертава се, че културната дейност трябва да бъде в ръцете на българи[11]. Така се извежда на преден план идеята за българския национализъм, който трябва да изиграе ролята на крепител на всичко българско, да защитава българските традиции и българщината от навлизането на чужди влияния и идеи.

Важно място в идеологията на СБНЛ заема националният въпрос. В идеите, които легионерите отстояват, се забелязва отново наличието на националистическите чувства, които са доминиращи в разбиранията им за решаване на националния въпрос. Техните възгледи се фокусират в три основни пункта: пълното отричане на Ньойския договор; позицията им по македонския въпрос; разрешаването на националния въпрос по пътя на ревизията. Легионерите считат, че постигането на тези национални цели трябва да се превърнат в приоритети на държавната политика и да бъдат реализирани чрез ясна и последователна външна политика.

Към привържениците на крайния национализъм през този период можем да отнесем формацията РНБ. В програмно отношение при ратниците национализмът се обвързва със силната социална проблематика. На преден план се извежда идеята за силата и величието на нацията. Тя присъства във всички документи на РНБ. Според тях нацията е основен движещ елемент на държавата. Нуждите на нацията трябва да стоят над личните интереси. Социалната справедливост и обединението на духовната, етническата и политическата цялост на нацията ще доведат до осъществяването на поставените цели. Като основна идея на ратническата борба се извежда „съчетанието на борбата за социална правда всред българите с борбата за постигане на възможно най-висока национална мощ"[12].

По-сдържани и умерени са младежите и интелектуалците от БМСОП, които насочват своя национализъм към проблемите, свързани с националния въпрос и състоянието на българите, останали извън пределите на Царството. Работата с българите в чужбина включва събирането и систематизирането на „най-точни сведения и проучвания върху положението и състоянието на българските свободни и поробени земи, както и за всички българи, пръснати по света". Организацията „поддържа жива и организационна връзка с всички българи, намиращи се извън пределите на България, където и да се намират те по света"[13].

Ръководителите на БМСОП проявяват последователна амбиция и полагат значителни усилия да формулират общобългарска национална идеология. Публикуват се поредица от текстове, които представят идеологията и програмата на организацията, като: Идейни начала на младите паисиевци – 1937 г.; Идеен законник – 1939 г.; Законът на твоята борба – 1941 г. и др.

Младите паисиевци водят борба за всебългарско обединение, което трябва да се постигне чрез изграждането на самобитна култура и народно организирана държава. За тях постигането на българско обединение е предпоставка за просперитета на народ и държава. Те споделят разирането, че „идеалите на българския народ, всички до един са важни и еднакво необходими за величието и възхода на българщината”. Българският народ не трябва да спира да се бори за изграждането и налагането на национално-патриотични чувства, докато не се формира единна национална ценностна система[14].

Можем да откроим наличието на идеите за творческия национализъм сред младежките националистически организации, тъй като на преден план за постигането на националните приоритети се изтъква нуждата от вътрешно, народно обединение. То е пръв и единствен двигател на духовния, политическия, стопанския и социалния възход на българщината[15].

През 40-те години на миналия век се появява една друга организация със силно изявени националистически постановки в своите идейни и пропагандни материали. Това е ***Организацията на българската младеж „Бранник”***, която се различава от останалите националистически формации по това, че се превръща в казионна организация, ръководена от държавата и олицетворяваща авторитарния царски режим.

Основни характеристики на идеологията на „Бранник” са дълбоко вкоренените черти на родолюбие и патриотично мислене (националистическо), подхранвано от връщането в националната ни история и показването на различните исторически примери за подражание. Силно застъпена е тезата за водача, присъща за целия разгледан период за авторитарно настроените национални сили, като цяло за десния политически поток в страната. Водаческите схващания отново се позовават на силните примери от националната история, на великите българските владетели, успели да съхранят българщината. И ако съществува някаква зависимост между дадена историческа епоха и нейните първенци, то е духовната връзка между господстващите идеи на епохата и онези силни, волеви личности, които се борят за налагането им.

Първо място в националната идеология на „Бранник" заема любовта на бранниците към българския цар. Йерархията на организацията почива върху водаческото начало, а в съзнанието на всеки бранник българският цар е единственият върховен вожд на българския народ. Както в българската държавно-политическа идеология, така и в бранническата идеология монархическият институт се покрива напълно с водаческия принцип. Водаческото начало води своя произход от българската история. Като пример се посочват владетелите Аспарух,Тервел, Крум и Симеон – „това са имена на български царе, които бележат светли и величави епохи в българският държавен живот"[16].

Ясна е идеята на бранниците в подкрепа на цар Борис III и неговата изконна историческа мисия за възраждане на могъществото на България на Балканите по подобие на ярките примери от българската история. Те се ръководят по повелите на времето, оттам идва това унифициране на личността на царя със средновековните български владетели. Както те са провеждали политика за съхранение на всичко българско, така и днешният царски институт се явява продължител на традицията на запазване на тези национални черти. Тези възгледи са свидетелство за безкрайното родолюбие на бранниците, което се корени в националната им идеология. Пример за проявата на патриотичните принципи в основните начала на идеологията им е националното им чувство: „Така чувството на национална самоувереност израсна от съзнанието на бранника, че принадлежи към един горд, смел и героичен народ, еднакво велик със своите военни победи и със своите културни завоевания"[17].

„Бранник" противопоставя националната солидарност на сухата, абстрактна и догматична идея на интернационализма, на народната солидарност, която се проповядва от марксистката идеология. Силният антикомунизъм, застъпен в техните възгледи, не може да бъде считан за основен факт, определящ организацията като профашистка. Именно това идеологическо противопоставяне между национализма и интернационализма, проповядван от комунистите, е в основата на тази омраза на бранниците към левите идеи: „Днес българското общество е свидетел на безпощадна борба, която „Бранник” води срещу болшевишката доктрина, която превърна революционната идея в страшен и отвратителен процес на разрушение, едновременно съзнателно и стихийно на исторически, културни и морални ценности”[18].

Направеният преглед на появата и разпространението на националистическите идеи в българското общество през периода 1919–1944 г. дават основание да бъдат направени определени изводи. След Първата световна война национализмът като идея и практика е широко застъпен в обществено-политическия живот на Царство България. СБНЛ, РНБ, БМСОП, ОБМ „Бранник” стават негови най-ревностни застъпници и пропагандатори. В програмите на десните организации националистическите идеи слагат отпечатък върху цялостните възгледи за устройството на държавата, стопанското и културното развитие на обществото. Национализмът стои в основата на демонстрирания стремеж да се създаде силна, обединена и социално стабилна България. Това най-ясно се олицетворява и може да се резюмира с легионерския девиз: ***„Национално могъща и социално справедлива България”***.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Алтънков, Н**. Нарекоха ги фашисти. София, 2004.

[2] Социално наляво, национализмът – напред. Програмни и организационни документи на българските авторитаристки националистически формации. Съст. **Н. Поппетров.** София, 2009 , с. 7–8.

[3] Пак там.

[4] Стенографски дневници на Народното събрание, Законопроект за поставянето на бюстове на заслужили българи в централната алея на Борисовата градина, София,1920, с. 232.

[5] **Колев, Й**. Министрите на народното просвещение. Благоевград, 2000, с. 125.

[6] Сборник с отбрани окръжни от Освобождението до края на 1942 г. Т. 1. София, 1943, с. 892–894.

[7] **Поппетров, Н., В. Божинов**. Национално могъща и обединена България. Формациите на радикалната десница и националният въпрос. София, 2014, с. 46–63.

[8] Пак там, с. 48.

[9] Никола Алтънков изразява следното становище: „Септемврийските събития от 1923 г. стреснаха народа с невероятно организирано насилие в служба на чужда кауза и небългарски интереси. Този безсмислен метеж е бил планиран в интересите на световната комунистистическа революция, наложен на нашите комунисти от Москва и Коминтерна, интереси обслужващи държавната политика на СССР. За съветската болшевишка партия не бе трудно да намери изпълнители за това дело в България в лицето на Васил Коларов и Георги Димитров, които скоро след безславното поражение на бунтовете от 1923 г. заеха ръководни длъжности в международния комунистически орган." (**Алтънков, Н.** Нарекоха ги фашисти, София, 2004, с. 33.)

[10] Социално наляво..., с. 688 –689. // Верую на ратниците до август 1936.

[11] Пак там, с. 387–390. //Програма на Съюза на младежките национални легиони, май 1933 г.

[12] Пак там, с. 708. // Насока № 3: За пропагандата на РНБ (от 1939–1940).

[13] Пак там, с. 646, 648, 650 // Очерк на идейните начала на младите паисиевци. С., 1937.

[14] Пак там, с. 655 –656. // Идеен законник.

[15] Пак там.

[16] Пак там, с. 826. // Основни начала на бранническата идеология между есента на 1942/1943 г. ; Царят в бранническата идеология.

[17] Пак там, с. 825. // Що е идеология?

[18] Пак там, с. 833 // Основни начала на бранническата идеология между есента на 1942/1943 г.

АМЕРИКАНСКИТЕ ОКУПАЦИОННИ РЕФОРМИ В ЯПОНИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Десислава НИКОЛОВА
докторант, катедра „Нова и най-нова обща история"
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий"
Научен ръководител: доц. д-р Силвия Александрова

The American Postwar Reforms in Japan have significant meaning for its future development. They are directed in three basic goals – demilitarization, democratization and reaching great economic progress in order to turn Japan into a peaceful trading nation. The reforms are featured as trust-busting legislation and dissolving the main trusts, agrarian reform, labour reform, accepting the new constitution giving equal rights to women, educational system reform and a try for local government reform. These important efforts are conducted with different success. The most successful are accepting the main clauses of the new democratic constitution, abolishing the remnants of the militarism and feudalism and the agrarian reform, the least successful is the try for local government. The labour reform, education changes and dissolving the trusts are contradictable ones, they are carried through with changeable success. The course of reforms as a whole is essential for laying the base of a democratic and prosperous Japanese society by the end of the Allied Occupation on 28th April 1952.

Втората световна война несъмнено е най-тежкия военен конфликт в историята на човечеството. Според редица изследователи периодът на войната е свързан със своеобразно цивилизационно и културно прекъсване на историята. Това е особено валидно по отношение на победените държави Германия и Япония, на чиято територия след края на военните действия са разположени окупационни войски на победителите за извършване на демилитаризация и демократизация.

За японската нация военното поражение се оказва особено травмиращо. Решението за капитулация е взето от японския император Хирохито и съветниците му след тежки дискусии на 14-15 август 1945 г. Съюзническите войски на победителите във Втората световна война (САЩ, СССР, Великобритания и Китай) започват да пристигат в Япония в края на август, но окупацията на страната започва де юре след официалната японска капитулация на 2 септември 1945 г. Фактическата окупация се осъществява само от военни части на САЩ и две австралийски дивизии от британска страна, няколко малки британски съединения са разположени на ограничен участък в Хирошима, Западен Хоншу. В помощ на Главнокомандващия на съюзническите окупационни войски ген. Макартър и за целите на окупацията са учредени Далекоизточна комисия (с участието на всичките 11 държави победителки) и Съюзнически Контролен съвет (съставен от представители на САЩ, СССР, Китай и Великобритания), но основните окупационни дейности се осъществяват лично от Маккартър и ръководения от него СКАП[1].

Предвид степента на индоктриниране и шовинизъм на японците от периода на войната, победителите предприемат т. нар. „непряка" окупация, провеждана чрез японско правителство и запазване на императорската институция и управляващата династия на император Хирохито (1926–1989). „Непряка" окупация (в отличие от ситуацията в Германия) се предприема след дълги дискусии във Вашингтон и защото става ясно, че японските дипломати и политически лидери сътрудничат успешно и целите на окупацията ще се постигнат по-лесно, ако се запази приемствеността в тяхната изпълнителна власт. Окупацията продължава 6 години и 8 месеца и променя коренно японското общество, но в същото време запазва живи традициите и идентичността му.

Според част от изследователите на японската следвоенна история като проф. Р. Калве, проф. Кенет Хеншал, проф. Андрю Гордън, Уилям Бийсли, Ричард Фин и други най-общо многобройните реформи на окупационните власти могат да се групират като:

- Разоръжаване (фиксирано в чл. 9 на конституцията) – Япония се отказва от суверенното право на всяка нация да води война.
- Либерализация на политическия живот и даване свобода на политическите партии.
- Антитръстово законодателство и нова икономическа политика.
- Аграрна реформа или реформа на поземлената собственост.
- Приемането на нова конституция, която осигурява цялостна демократизация и закрепва нови норми на уреждане на обществено-политическите отношения.

- Даване възможност за сдружаване в профсъюзи и колективно договаряне чрез Закон за профсъюзите; Закон за трудовите отношения и условията на труд; подобряване условията на труд на работниците в индустриалния сектор и служителите в частния и държавния сектор.
- Образователна реформа.
- Реформа на местното самоуправление с по-ограничено значение и полицейска реформа с цел децентрализация[2].

Други автори обобщават промените в по-кратък вид: поземлена реформа, реформа на трудовата организация и трудовите отношения, на големите търговско-промишлени корпорации в Япония (дзайбацу), т.е. антитръстово законодателство, промени в образователна система, конституцията, местно самоуправление[3].

По мое мнение, ключовите реформи от окупационния период са седем.

Първата и от особено важно значение реформа е ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ. Според одобрената от президента Труман до ген. Макартър директива Първоначална следокупационна политика по отношение на следвоенна Япония (22 септември 1945 г.)[4] и основната директива за първоначални действия на Главнокомандващия на СКАП[5] от 3 ноември 1945 г. Демилитаризацията е и първата от трите основни цели на Съюзническата окупация, заедно с демократизацията и постигането на икономическо възстановяване[6].

Учредява се Международен Военен трибунал за Далечния изток (Токийски трибунал), който функционира от април 1946 г. до октомври 1948. Разглежда извършените по време на войната престъпления с цел да осъди извършителите им. Работата му е трудна, поради уникалността на конфликта, дефинирането на отделните престъпления и доказването, че са извършени от обвиняемите личности. Осъдени са на смърт 7 от 28 души, определени като „военнопрестъпници клас А“, сред които бившия военен министър ген. Тоджо Хидеки и бившия премиер министър Хирота Коки. Освен тях около 900 души са осъдени на различни срокове затвор и отстранени от държавни длъжности и от политическия живот като цяло като военнопрестъпници от клас „B“ и клас „C“. Отделно от това се провежда вътрешна политическа чистка, с която да се отстранят от държавния и административен апарат „проводниците и представителите“ на японския милитаризъм. От нея са засегнати над 200 000 души – от министри в действащите непосредствено след края на войната кабинети на Нарухико Хигашикуни (17 авг. – 9 окт. 1945 г.) и Шидехара Киджуро (9 октомври 1945 – 22 май 1946 г.) през висши служители в Министерство на вътрешните работи и Министерство на правосъдието на Япония, до обикновени полицейски служители. Преследвани са консервативни политици от бившите управляващи партии от периода 1919–1927 г. Сейюкай[7] и Минсейто[8], докато в същото време са освободени от затворите стотици комунистически и социалистически лидери. Това коренно се променя с предприемането на „обратния курс“ от 1950 г., когато на „Червена чистка“ се подлагат комунистически и социалистически лидери, които оглавяват разрасналото се по това време профсъюзно движение и създават опасност от масови прояви на деструктивизъм и неподчинение. „Червената чистка“ е предприета и поради затягането на Студената война в Далечния Изток и новата линия на САЩ за привличане на Япония като основен съюзник в този регион.

Начело на японското общество в годините на окупацията е най-дълго управлявалия премиер Йошида Шигеру, който има пет мандата – първият е от 22 май 1946 г. до 24 май 1947 г., а останалите четири са поредни от 15 октомври 1948 г. до 10 декември 1954 г. Неговото управление се прекъсва само от управлявалите за кратко кабинети на християнина Тецу Катаяма (24 май 1947 г. – март 1948 г.) и на бившия дипломат от възстановената Демократическа партия Ашида Хитоши (март – октомври 1948 г.) Това прекъсване отразява ожесточените вътрешни политически борби и разногласията сред раздробилите се партии, както и разрастването на работническото и профсъюзно движение в Япония.

ПРИЕМАНЕТО НА НОВАТА ЯПОНСКА КОНСТИТУЦИЯ ОТ 3 НОЕМВРИ 1946 г.

Това е реформа от първостепенна важност за демократизирането на японското общество. В състава на комисията към Генералния щаб на СКАП, изработваща новата японска конституция от 16 члена петима са юристи. Най-голям принос за оформянето на проектоконституцията имат младият полковник Чарлз Кейдс, най-реформистки и радикално настроен от членовете на комисията, полковник Алфред Хъси и полковник Майло Роуел, и тримата с юридическо образование. Експертите по развитие на Далечния Изток в Държавния департамент на САЩ проф. Джордж Блейксли[9] и доц. Хю Бортън[10], назначени още от 1942 г., определят окупационната политика детайлно в насоки и очаквани резултати.

При изработването на законодателните основи на новото японско общество, тези юристи и експерти получават указания от ген. Макартър с трите основни принципа, от които трябва да се ръководят при изработването на Конституцията 1. Императорът е глава на нацията и държавата; 2. Войната като суверенно право на държавата се отменя; 3. Феодалната система в Япония ще се прекрати.

Още преди изработването и приемането на новата японска конституция, на 4 октомври 1945 г. СКАП издава Директива за гражданските права[11] до японското правителство, с която са освободени вътрешния и други министри от правителството на Нарухико Хигашикуни (17 август 1945 – 9 октомври 1945 г.), подложени на лустрация. Премахва се полицията на мисълта Токко[12] и тайната полиция Кемпейтай[13]. Освободени са политически затворници с леви убеждения. Документът, който окончателно закрепя основните граждански политически права като свобода на мисълта, словото, сдруженията, събранията е „Основна директива за първоначални действия на главнокомандващия на окупационните съюзнически сили при контролиране на Япония след нейната капитулация“ от 3 ноември 1945 г. и с него се разрешава дейността на политическите партии и пълната им свобода за политически действия, сдружаването на работниците в профсъюзи, като се дават и граждански права на жените (с оглед предстоящите избори от 10 април 1946 г. те са ценен електорат). Според проф. Лорънс Биър най-значимо е законово защитимото право на словото като най-сериозен тест за определяне наличието на конституционна демокрация. Свободата на словото е необходима за демокрацията и принципите, но в групата и междуличностните отношения понякога се предпочита лоялността и конформизма[14]. Без съмнение, няма ли свобода на словото, се обезмисля свободата на мисълта и никаква политическа дейност не може да се провежда.

В директивата се разкрива идеалистична картина в американски стил за бъдещето на демократична Япония. Според нея, ако се запази императорската институция, нейният титуляр ще запази само символичната си роля на държавен глава. Предвиждат се гаранции за гражданските права и за свободата на личността, което, ако е необходимо, трябва да стане посредством приемането на нова конституция. Всички пълнолетни граждани, в това число и жените, трябва да притежават право на глас. Старата военна и полицейска машина трябва да бъде унищожена, а т.нар. „дзайбацу" да бъдат разтурени. Всички служители в армията, администрацията и бизнеса, които са служили на военновременния режим, трябва да бъдат прочистени и да нямат право да заемат отговорни държавни постове. Професионалните съюзи трябва да бъдат поощрявани, а правата на синдикалистите – защитавани[15].

Въпреки лимитиращата роля на указанията на СКАП за конституционните текстове, американската страна се запознава и с японските виждания за новия основен закон на страната като предварителния план на министър Мацумото от кабинета на Йошида Шигеру и неговите „допълнителни бележки"[16]. Изготвящите проекта за конституция също вземат предвид клаузите на конституцията „Мейджи", исканията на японските правоприлагащи органи (адвокати и др.), мненията на пацифистки настроените политически лидери като Шидехара Киджуро и Йошида Шигеру и особено проекта на Асоциацията за конституционни изследвания под председателството на Судзуки Ясузу, който е изцяло преведен на английски език до края на декември 1945 г.[17]

С оглед насърчаването на позитивно отношение на японците към новата конституция, окупационните власти я представят като поправка, или изменение на Конституцията Мейджи, допустима според чл. 73 на последната. Не случайно проектът е внесен в Имперската Диета от императора, а названието му е Закон за преразглеждане на императорската конституция (Bill for Revision of the Imperial Constitution). До голяма степен по тази причина първото обсъждане на проекта в националното представително събрание на японците (Диета), минава без значителни възражения. С неохота от членовете на японското представително тяло е посрещнато искането за повторно разглеждане на проекта[18]. Японските предложения по конституционните текстове се определят както от съветски, така и от западни учени като консервативни и даващи твърде малко права и свободи на населението, но те просто отразяват развитието на правните отношения и правната мисъл в японското общество до момента.

В проекта за нова конституция всъщност най-оживени спорове предизвиква частта за изборното право на жените. В обществото срещу правото на глас на жените се обявяват не само мъже, но и много жени, главно поради насажданите още от времето преди XX в. конфуциански доктрини, които не са забравени. Интересен момент е, че приемането на голямата промяна в този конкретен аспект на конституцията се извършва до голяма степен благодарение на 22-годишната японска преводачка от руско-американско потекло Беате Сирота. Тя прекарва десет години от детството и юношеството си в Япония, има действителни познания върху японския бит и характер и е една от малкото цивилни в щаба на ген. Макартър. Освен това е юрист и сътрудник в Правния отдел на генерала. С изключително усърдие Беате Сирота проучва традициите в японското общество до края на войната и възможностите за промяна на позицията на жените в него. До голяма степен благодарение на усилията на Сирота, новата конституция изравнява напълно жените с мъжете не само чрез даване на избирателни права, но и в други законодателни аспекти – правните материи на встъпване в брак, семейни отношения и унаследяване. По съдържание, вид и форма тези права са изцяло издържани в духа на западните демократични ценности. Те правят японското общество по-справедливо, с по-голямо равенство и макар изследователите да твърдят, че дълго време тези права остават само на книга, те без съмнение са сериозно постижение в демократизацията не само на японското общество, но и на Далечния изток като цяло.

Конституцията е обнародвана на 3 ноември 1946 г., одобрена е от горната и долната камара на Диетата съответно на 6 и 7 ноември и влиза в сила на 3 май 1947 г.

Основните моменти в нея са следните:

- Императорът символизира цялата нация
- Народът е носител на държавния суверенитет
- Пълен отказ от война и от поддържане на въоръжени сили
- Равенство на половете
- Гарантиране на човешките права като цяло и по-специално „правото на живот, свобода и постигането на човешко щастие“
- Свобода на събранията, съвестта, възгледите (в това число и религиозните) и словото е гарантирана
- Право на глас получават всички, навършили 20-годишна възраст

- Църквата се отделя от държавата; шинтоизмът не е вече държавна религия
- Правата на работниците да се организират и да се договарят колективно с работодателите си, както и да работят при не по-лоши от определените в закона условия на труд, са гарантирани
- Образованието става безплатно и общодостъпно
- Благородническите титли се отменят
- Създаване на независима съдебна власт
- Изискване за две трети от гласовете на депутатите и в двете камари, както и на широка обществена подкрепа, изразена чрез референдум, като условия за извършване на промени в конституцията.

Текстовете на новия основен закон на страната показват, че в Япония е приета една от най-демократичните за тогавашния момент в света конституции. Основното ѝ предназначение е да премахне окончателно остатъците от феодалния строй и милитаристичните порядки в страната.

АНТИТРЪСТОВО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

Следващата важна реформа, но вече в икономиката, предназначена да демилитаризира и демократизира страната, е разпускането на дзайбацу[19] и антитръстовото законодателство. Още световната икономическа криза от 1900 г. способства за концентрацията на производството в Япония и формирането на концерните дзайбацу[20]. В края на войната „голямата четворка“ японски дзайбацу – „Мицуи“, „Мицубиши“, „Сумимото“ и „Ясуда“, контролират общо около 25% от наличния акционерен капитал в страната, а други 6 по-малки дзайбацу, сред които „Дайичи“, „Кангьо“, „Санва“, „Фуййо“ – още 11%. Тези общо 10 дружества представляват основната мишена на реформата, която включва разпускане на холдинговите структури на тези компании, забрана за членовете на семействата, участващи в дзайбацу, да работят в собствените им компании; забрана дзайбацу да отправят искове към правителството за покупки по време на войната; отнемане на военновременните свръхпечалби и разпределение на капитала на дзайбацу на широка основа. През април 1947 г. е прокаран Антимонополен закон и около 325 компании от промишлеността и от сектора на услугите попадат под ударите му, защото съсредоточават в себе си прекалено голяма финансова мощ. Мощните икономически групировки подпомагат през войната военнопромишления комплекс

(„гунбацу“) на държавата както с производството си, така и финансово. Затова тяхното разформироване може да се смята като част от демилитаризацията на страната и едновременно с това като наказателна мярка за участието им със средства и оръжие във войната.

Антитръстовата реформа засяга и над 300 освен гореизброените корпорации, но скоро те се възстановяват на основата на общата икономическа инициатива и на ефикасната организация[21]. Налице е приемственост в японския модел на икономическо развитие, която лесно преминава в политиката, чрез голямото влияние, което има едрият бизнес в политическия живот на страната. Това ясно личи в преобразуването на „дзайбацу“ първо в „кейрецу“ (букв. „родово коляно“). Новите широки монополни корпорации „кейрецу“ са не по-малко влиятелни и по всичко личи, че разрушаването на „дзайбацу“ е частично и временно[22]. Така е и според авторитетния изследовател на японската история проф. Андрю Гордън.

АГРАРНА РЕФОРМА

Реформите на окупационните власти засягат всички сфери от икономиката на страната. Аграрният сектор също е подложен на реформиране. Със Закона за земята от 1946 г. на земеделците се дава право да притежават толкова земя, колкото могат сами да обработват – обикновено около 3 хектара, както и да дават под аренда малки участъци земя в родното си село или местоживеене. Стойността на арендата е поставена под контрол, правата на арендаторите са защитени и са въведени различни механизми за наблюдение на процесите в аграрната сфера. Държавата изкупува земите на земеделците, които не живеят в имотите си, и ги разпределя между фермерите. В резултат на различните реформи арендаторството е намалено от почти 50 на 10%[23]. Проф. Жан-Мари Буису определя поземлената реформа като „най-коренното преразпределяне на земя, извършвано някога в некомунистически строй“[24]. Между 1947 и 1950 г. повече от 36% от земите сменят собственика си, без задлъжняване на купувачите вследствие на инфлацията. Проведената по настояване на Съюзническите държави аграрна реформа завършва дефеодализацията на Япония[25]. Благодарение на тази реформа много обикновени арендатори и малоимотни селяни стават собственици на земя. Казано с други думи, размерът на земята, отдавана на аренда по силата на договор, от 40% преди 1946 г., пада на 10%, докато делът на собствениците на земя достига 90%. Остават и неравенства, разбира се. Тъй като парите се обезценяват поради инфлацията, много селяни имат възможност да станат собственици на земя при реформата на СКАП.

ТРУДОВА РЕФОРМА

В същината на трудовата реформа е приемането на три трудови закона. Първият от тях – Законът за трудовите профсъюзи, е изработен по модела на американския Закон „Вагнер“ от 1935 г. и е обнародван през декември 1945 г. Той установява правото на японските работници да се организират и договарят колективно, освобождава профсъюзната дейност от гражданското законодателство и дефинира нечестните трудови практики. Законът за уреждане на трудовите взаимоотношения, обнародван септември 1946 г., определя границите на поведение при стачка и установява процедури за уреждане на трудови спорове. Законът за трудовите стандарти от април 1947 г. узаконява подобрени условия на труда като забрана на насилствения труд, установяване на 8-часов работен ден, ограничаване на женската и детската заетост, даване на компенсации за увреждания, свързани или придобити по време на работа. Тези три закона, и най-вече Законът за трудовите профсъюзи, съществено стимулират дейността на работническите обединения в Япония[26].

Още в първите години от окупацията дейността и числеността на японските профсъюзи значително се разраства. Те се превръщат в значителна политическа сила. Профсъюзът Сохьо (Генерален съюз на работническите профсъюзи) от 1950 г. присъединява голяма част от профсъюзи на служители в публичния сектор[27]. Сред първоначално възникналите с първите реформи от 1946 г. са левият Национален конгрес на индустриалните профсъюзи (Санбецу), дясната Японска национална федерация на труда (Содомей) и центристкият Японски конгрес на работническите профсъюзи (Ничирьо Кайги)[28]. По-късно се образуват профсъюзите Никкьосо (на учителите) и Нок-кьо (на селскостопанските работници), като последният обикновено подкрепя създадената през октомври 1955 г. Либералнодемократическа партия[29].

Около 1955 г. следвоенният период определено е завършил за японското работническо движение. От есента на 1946 г. започва нова ера – т.нар. шунто (пролетна работническа офанзива). Дава се възможност на работниците и техните съвети да договарят пряко с работодателя условията на труд и заплащането си. Исканията и проблемите на работниците се предоставят за разглеждане от правителството в началото на данъчната година, най-късно до 31 март, за да могат да бъдат разгледани и предвидени в бюджета. Тази структура на компромиси и съгласувания, която се оформя окончателно в 1955 г., продължава да е валидна и до днес[30].

ОБРАЗОВАТЕЛНА РЕФОРМА

Училищните учебници са също сред целите на окупационните реформи, защото ген. Макартър и съветниците му от СКАП добре знаят тяхното значение като средство за индоктриниране. В този смисъл образователната реформа заема важно място в дейността на окупационната администрация. Ген. Макартър заповядва всички текстове и обяснения в учебниците да бъдат променени в демократичен дух. Материали като „Кокутай-но хонги“ (Учение за държавата)[31] са заменени с американската „История на войната“, съставена от щаба на окупационните сили. През октомври 1945 г. всички неподходящи според окупационните власти хора са извадени от системата на образованието, което представлява един от ранните примери на прочистване на кадрите. Въведена е американската система в образованието, т.нар. 6-3-3-4 (6 г. начално училище, 3 г. прогимназия, 3 г. гимназия и 4 г. висше образование). За да се избегне крайната централизация, регионалните власти получават правото чрез избори да определят членовете на своите образователни бордове. За да бъде премахнат елитаризмът в образованието, характерен за предвоенния период, университетите с 4-годишен курс на следване стават много на брой и също са устроени по американски модел[32]. Много важен и положителен за тогавашния момент е фактът, че в страната се извършва кампания за ограмотяване, тъй като почти 90% от населението е неграмотно. Същността на реформата се състои в това, че се увеличава периодът на задължителното и безплатно обучение с 6 до 9 години. На съществено преразглеждане са подложени училищните програми, от които е отстранена националистическата и шовинистическа пропаганда. Така например е забранен временно курсът по морал и етика, в основата на който лежи традиционната самурайска идеология, а също и курсовете по история и география до създаването на нови учебници. Интересен момент е, че докато новите учебници бъдат създадени, старото съдържание за величие и слава на японската нация и войска просто се зачертава, превръщайки поредица страници в учебниците в напълно ненужна, зацапана с черно мастило хартия. Иронията, ако не и лицемерието на тази американска програма за демократизация на образованието, е урок за много японски ученици[33]. Новото учебно съдържание се използва за индоктриниране в обратната посока, този път чрез глорифициране на „Пакс Американа“.

Ревизирането на учебниците по история от 1945–52 г. е една от съществените черти на реформата, предназначена да демилитаризира и демократизира японското общество[34]. След 1952 г. обаче едновременно учебниците по история и цялата учебна система, която ги сертифицира, са крайно противоречиви. Те целят само либерализиране и демократизиране, но след 1952 г. и коренна промяна на японското политическо мислене, насочвайки го към американския политически модел. От друга страна, в следокупационния период държавите-съседки на Япония критикуват японските учебници по история, че прикриват японската военна агресия. В самата Япония съставителите на учебници и учителите по история последователно критикуват самата система за сертифициране като неконституционна. По ирония на съдбата, главният протестиращ е главният съставител на учебници по история към СКАП[35].

Каквито и да са критиките към образователната реформа обаче, остава огромното значение на ограмотяването на японската нация поради въвеждането на задължително и безплатно образование, което се увеличава с от 6 до 9 години. Освен това вследствие децентрализацията на образованието местните власти в Япония получават по-голяма автономия в тази област, което подобрява подготовката на специалистите. Образователната реформа и последвалите я актуализации са в основата на процес на постигане на висок образователен стандарт за населението и особено за младежта, което гарантира подем в икономическото развитие на Япония[36]. В сферата на университетското образование промените са повлияни от усещането на японската страна, че се извършва опит да се налагат чужди образци и съдържание. През 1946 г. окупационните власти вземат решение, че би трябвало да има университет във всяка префектура. Това ускорява боричкането между специалните висши училища, техническите колежи и други сходни институти, поединично или в комбинация да извоюват университетски статус. Като последица от това, японските университети, вече 70 на брой преди войната, се увеличават след войната до над 200, но мнозинството от тях са с малка значимост и репутация.

Образователната реформа е заложена в основата на много по-широк политически и идеологически аспект. Факт е, че с академичните въпроси и преподавателите е злоупотребено поради вътрешно и външнополитически съображения. И това е неизбежно при промяната на вътрешната политика от авторитарен национализъм към демокрация и на външната политика от затвореност към сътрудничество със западните сили, и най-вече САЩ. Преподавателите са подложени на натиск при тази рязка смяна на политиката, някои са уволнявани по идеологически причини, други напускат сами. Учебниците и учебните програми и в университетите са напълно променени.

Образователните реформи са свързани с версиите за миналото, които представляват значителна част от националната култура. Паметта на нацията всъщност е последната одежда на националната култура. Един идеализиран или травмиращ момент остава задълго в националната памет и доказва, че „миналото не изчезва/не си отива“. Според Себастиян Конрад, в Германия и Япония минало и настояще са рязко прекъснати (от историческата бразда на Втората световна война) и е нужно между тях да се прехвърли мост, за да се възприеме едно травматично преживяване, преследващо и двете общества[37].

РЕФОРМА НА МЕСТНОТО САМОУПРАВЛЕНИЕ

Глава седма на Основна директива за следокупационни действия до главнокомандващия на СКАП от 3 ноември 1945 г. цели реформа на местното самоуправление. В изследванията, касаещи разглеждания период от японската история, тази реформа е по-слабо засегната, защото ѝ се отдава по-малка значимост. Освен това не е сигурно долколко тя е осъществена успешно. Реформата на местното самоуправление е свързана с децентрализацията на полицейските управления, стремежа за местно самофинансиране и реформите по децентрализация и демократизация на образованието. Но тъй като е спорно дали са постигнати резултатите на образователната и полицейската реформа, особено в контекста на динамичните промени в американската политика, тази местна реформа се разглежда по-слабо.

Принципът на местна автономия, наред с даване правото на общините да управляват своята собственост и да приемат свои особени разпоредби в законодателството в Япония, е нов елемент, различен от конституцията „Мейджи”. При довоенното управление и особено по време на военните кабинети[38] не може и дума да става за местно самоуправление. Държавата тогава е строго централизирана, а икономиката ѝ – поставена на военни релси. Законът за местната автономия в следвоенна Япония влиза в сила на същия ден, в който и новата Конституция – 3 май 1947 г. Като двойник на документа, който структурира политиката на национално ниво – Конституцията, Законът за местната автономия значително трансформира политиката на местно ниво. Представителите на СКАП разбират, че през предвоенната ера местното правителство е по-скоро административен клон – опора на държавната структура. Като закрепват законодателно суверенитета на народа на местно ниво, окупационните власти желаят да изградят лаборатория за демокрация в общините по места. Според тях, само по този начин населението ще развие пряко и непосредствено разбиране как демокрацията работи на местно ниво[39].

Сърцето на реформата на местното управление е всеобщите избори за изпълнителни и представителни органи. На префектурно ниво на гласуващото гражданство е дадено правото да избира управители и делегати за префектурните събрания, в открити кампании и при подсигуряване на таен вот. В големите и малките градове, и на провинциално ниво, гласуващите също получават право да избират кметове и членове на местните събрания. За да подсилят автономията на избраните местни правителства, префектурите и местните власти получават повече данъчна власт, отколкото са имали преди. Така на местните власти се дава по-голям контрол над местните образователни дела и над полицейските сили. През 1950 г. правителството със закъснение прокарва Закона за местните граждански служби, за да насърчи едно по-професионално устройство на местните правителствени органи, като специфицира квалификацията за наемане и издигане в кариерата (кариерно развитие). Също за ограничаване възможностите за политическо фаворизиране[40].

В заключение можем да кажем, че реформите, особено след „обратния курс“[41], стават част от по-широко политическо уравнение, което инкорпорира много повече от чисто японски политически фактори и елементи. Намесват се фактори и от сферата на външната политика като например взаимоотношенията на суперсилите при започналата в края на 40-те години Студена война, отварящия се международен пазар за Япония и др.

Какво е значението и доколко са успешни реформите, осъществени под контрола на окупационните власти в Япония? Със сигурност, макар донякъде благодарение на благоприятно стечение на обстоятелствата, съюзниците довеждат до успешен край конституционната и поземлената реформи. Антимонополната реформа е по-скоро неуспешна, защото големите финансово-икономически корпорации дзайбацу се преобразуват в кейрецу, които до голяма степен наследяват както преимущества, така и недостатъци на предхождащите ги корпорации. Раздробяването на изградените монополони структури и подсъединения и конфискуването на имуществото на няколко богати рода, които са ги управлявали, има както положителен, така и отрицателен ефект. Положителен е ефектът, защото се дава възможност да се разпределят средства между по-големи групи от предприемачи и бизнесмени. Отрицателен, защото се възпрепятства акумулирането на средства. И в двата случая големи групи бенефициенти осигуряват приемственост и защита на реформените усилия. Трите други основни реформи имат смесени и несигурни резултати. Първоначалните промени относно профсъюзите, местното самоуправление и образованието започват успешно. Но поради съпротива от японска страна не се осъществяват изцяло в замисления вариант и форма. Реформените промени провокират различни форми на поведение, които Съюзническите власти не очакват. Още повече че самият СКАП антагонизира много бенефициенти на тези реформи, когато оказва натиск върху японското правителство да прекрати правата по тези реформи, дадени по-рано[42]. Трудовата реформа е най-яркият пример в това отношение. Първоначално се дават пълни права на работниците за сдружаване и протести. Когато обаче от 1946 г. работническото движение приема ляв уклон и се разраства комунистическата пропаганда в него, окупационните власти променят позицията си. Стачката на Ии Яширо, планирана за 1 февруари 1947 г., например е забранена със заповед на ген. Макартър. Също така започва рязко да се ограничава от страна на СКАП свободата на левите партии, защото консервативните правителства на Йошида

Шигеру и американските окупационни власти се боят от „плъзване“ на страната към комунистическата орбита.

Бюрократите от централната власт си позволяват явно вмешателство и в местната власт. Въпреки че Законът за местната власт забранява местни чиновници да се присъединяват към „работнически профсъюзи“, те формират организация, която изглежда и действа по-скоро като профсъюз, отколкото като професионално обединение. Това е т.нар. Джичиро, пряк събрат на Американската федерация на държавните, местните и общинските служители. Като прокарват ясно определена линия между подчинението и обществения алтруизъм, местните власти използват Джичиро, за да защитават интересите на членовете си срещу държавно вмешателство в местните дела.

Реформите и особено приемането на японската конституция от 1946 г., запазването на императорската институция и чл. 9 за отказа от война и даването пълни граждански и избирателни права на жените са знакови явления за японското общество от периода на американската окупация. През 1950 г. първоначалният курс на реформите се променя поради началото на Корейската война като част от Студената война, която набира скорост от 1947 г. От даване на широки нови права и свободи се преминава към закрепване на някои от елементите на преди съществуващата система. Опасението е, че прекалената демократизация ще облагодетелства леви и радикални сили в страната. Провежданата „Червена чистка“ от 1950 г. в държавния апарат и сред политическите партии, засяга даже частни предприятия. Все пак, макар рязко да се променя на моменти, курсът на реформите като цяло е успешен и до края на американската окупация в Япония – 1 май 1952 г. демилитаризацията и демократизацията са несъмнено постигнати, като заедно с това са положени основите на японското икономическо чудо от 60-те години на XX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] Абревиатурата означава Главнокомандващ на съюзническите окупационни войски, в английски вариант Supreme Commander of Allied Powers (SCAP), но по същество в Япония това название се използва не само за личността на Главнокомандващия, но и за неговия Генерален щаб, който има отдели и служби за всички основни сфери на политическия и социален живот. Приемам като основно означение СКАП.

[2] **Finn, Richard B.** Winners in Peace: MacArthur, Yoshida, and Postwar Japan. University of California Press, Berkeley a.o., 1992, p. 97

[3] **Allinson, Gary D**. Japan's Postwar History, London: UKL Press,1997, p. 55.

[4] Statement of Policy, Approved by the President, Relating to Post-War Japan [Released September 22, 1945. Dated September 6, 1945], Public Papers of the Presidents Harry S. Truman 1945–1953.

http://trumanlibrary.org/publicpapers/index.php?pid=151&st=&st1, (ползван на 10.02.2015)

[5] Basic Initial Post Surrender Directive to Supreme Commander for the Allied Powers for the Occupation and Control of Japan (JCS1380/15); 3 November 1945, Pages 134–168 http://www.ndl.go.jp/constitution/e/shiryo/01/036/036tx.html (ползван на 01.03.2015)

[6] **Makoto Iokibe, Sakamoto Kazuya.** The Diplomatic History of Postwar Japan. London and New York: 2009, p. 30

[7] Рикен Сейюкай, или Приятели на конституционното управление, основана през 1900 г., е една от най-влиятелните партии от междувоенния период в Япония и свързана с концерна „Мицуи“.

[8] Минсейто, или Пария на народното управление, е създадена през 1927 г. и е тясно свързана с концерна „Мицубиши“.

[9] Джордж Блейксли е професор по история от Университета „Кларк“. Той участва и в комисията „Литън“ на Обществото на народите, проучваща през 1931–1932 г. събитията, свързани с т.нар. Манджурския инцидент от септември 1931 г. и последвалата японска инвазия в Манджурия. (Вж. Hayashi, B. From Race to Nation: The Institute of Pacific Relations, Asian Americans, and George Blakeslee, from 1908 to 1929". – In: The Japanese Journal of American Studies, 2012, No. 23, p. 65.

[10] Доц. Хю Бортър е американски историк, специализирал история на Япония и с академични изследвания върху следвоенната история на Япония. Той е един от учредителите на американската Асоциация за азиатски науки.

[11] Civil Liberties Directive ("Memorandum on Removal of Restrictions on Political, Civil and Religious Liberties") – Директива за гражданските права („Меморандум за премахване ограниченията върху политическите, гражданските и религиозните свободи“) от 4 октомври 1945 г. http://www.ndl.go.jp/constitution/e/etc/glossary.html (ползван на 4.11.2014)

[12] Специалната висша полиция (特別高等警察 *Tokubetsu Kōtō Keisatsu*), наричана още „Полицията на мисълта“ или само „Токко“ е полицейско подразделение под егидата на Вътрешно министерство на Япония, създадено през 1911 г. Целта на Токко е да разследва и упражнява контрол върху политически групи и/или идеологии, които се определят като застрашаващи политическия ред в страната.

[13] Кемпейтай съществува от 1881 г. до 1945 г. като част от Имперската армия, но не е конвенционална военна сила, а по-скоро тайна полиция от рода на Гестапо в нацистка Германия. През 20-те и 30-те години Кемпейтай изгражда различни връзки с европейските служби за разузнаване. По време на Втората световна война е свързана с разузнавателни, криминални и колаборационистки мрежи, а някои изследователи я свързват с използването на жени за разтуха (янфу) и подразделение № 731, занимаващо се с вивисекция.

[14] Лорънс Биър е професор по гражданско право в колеж „Лафайет“, Ийстън, Пенсилвания. **Beer, Lawrence W**. Postwar Law on Civil Liberties in Japan. – In: UCLA Pacific Law Journal, 1983 https://escholarship.org/uc/item/3xb562pz?query=Civil%20Liberties%20Directive;hitNum=1#page-1 – ползван на 4.11.2014)

[15] **Хеншал, Кенет Г.** История на Япония: От каменната ера до превръщането на страната в свръхсила. София: Рива, 2007, с. 187–212.

[16] **Dower, John W**. Embracing defeat : Japan in the wake of World War II (1st ed). New York: W.W. Norton & Co/New Press., (1999). pp. 374, 375, 383, 384.

[17] Ibidem, pp. 365–367, 411

[18] **Kades, Ch. L**. „The American role in revising Japan’s Imperial Constitution“ – In: Political Science Quarterly, Vol. 104, 1989. № 2, p. 239–244.

[19] Големи монополни обединения, включващи групи индустриални предприятия, подизпълнители и понякога банки.

[20] **Пантев, А., Хр. Глушков, Р. Мишев.** История на модерния свят, В. Търново, 2010, с. 662.

[21] **Мирчева, Хр.** Съвременна история. Светът в историята на XX век., София, 1999, с. 455.

[22] **Александрова, С.** Съединените американски щати в света на XX век: По пътя към върха – от Испано-американската до Корейската война, В. Търново, 2010, с. 247.

[23] **Калве, Р.** Японците: Историята на един народ, София, 2005, с. 230

[24] Цитирано по: **Калве, Робер**. Японците: Историята на един народ, София: 2005, с. 216

[25] **Говоролов Ю. Л.** История стран Азии и Африки в новейшее время. Основы лекционного курса. – Кемерово: Кемеровский госуниверситет, 1997. (електронен вариант, публикуван на сайта на Кемеровския държавен унивеситет). – Раздел II. Основные этапы и проблемы стран Азии и Северной Африки в новейшее время; Япония в новейшее время – ttp://history.kemsu.ru/oldversion/PUBLIC/govorov/gov_2-1-0.htmh, (ползван на 12.12.2014)

[26] **Beasley, W**.The Modern History of Japan, New York and London, 1963, p. 298

[27] **Allinson, Gary D**. Japan’s Postwar History, London,1997, p. 71

[28] The Cambridge Hystory of Japan. V. 6. Cambridge, 1991, p. 174

[29] **Gibbs, Michael H.** Struggle and Purpose in Postwar Japanese unionism, Berkley, 2000, p. 45

[30] **The Cambridge Hystory of Japan.** V. 6. Cambridge ,1991, p. 653

[31] Терминът „кокутай“ се превежда като държава/ суверенитет и във военновременната доктрина е силно повлиян от милитаристични схващания и шинтоистки норми, които ги подкрепят.

[32] **Хеншал, Кенет Г**. История на Япония: От каменната ера до превръщането на страната в свръхсила. София, 2007, с. 198

[33] **Gordon, Andrew**, A Modern History of Japan, Oxford University Press, New York, 2003, p. 249

[34] **Thaker, Yoko H.** History Textbook Reform in Allied Occupied Japan 1945 – 52 – In: History of Education Quarterly, vol. 35, no 3, autumn 1995, p. 261–278.

[35] Ibidem.

[36] **Мирчева, Христина**. Съвременна история. Светът в историята на XX век. София: 1999 г., с. 458

[37] **Conrad, S**. Entangled memories: versions of the past in Germany and Japan, 1945–2001. – In: Journal of contemporary history, 2003, Vol. 38, № 1, p. 85–99.

[38] Първото военно правителство е на генерал Гиичи Танака (1927–1929 г.), формално от партия Сейюкай. Той идва на власт след кризите, които държавата претърпява след Първата световна война. Следват го Хамагучи Осачи и Вакацуки Рейджиро от партия Минсейто. До 1941 г. следват безпартийни правителства на Кейсуке Окада, Хирота Коки, Сенджуро Хаяши (военен), Фумимаро Коное, Киичиро Хиранума, Нобоюке Абе (военен), Мицумаса Йонаи (военен). По време на войната управлява принц Фумимаро Коное (юли 1940 – октомври 1941 г. два кабинета) начело на създадената от него Асоциация в подкрепа на имперското управление, в която се сливат остатъци от забранените партии, най-дълго управлявалия презвоенен кабинет на ген. Тоджо Хидеки (октомври 1941 – юли 1944 г.) и Куниаки Коисо (юли 1944 – април 1945 г.), които също са безпартийни, начело на военни кабинети. Премиер-министъра Кантаро Судзуки, също военен начело на безпартийно правителство, (април 1945 г. – август 1945 г.), приема решението за капитулация.

[39] **Allinson, Gary D.** Japan’s Postwar History. London, 1997, p. 62.

[40] Ibidem, p. 62.

[41] В хода на Студената война през 1947-50 г. политиката на САЩ рязко се променя от рестрикции към Япония до привличането и превръщането ѝ в ключов съюзник в Далечния изток. Тази промяна получава в японския печат названието „обратния курс“.

[42] **Allinson, Gary D**. Japan’s Postwar History, London: 1997, p. 73.

„ДА БЪДАТ УВОЛНЕНИ КАТО ФАШИСТИ!“ ЧИСТКАТА СРЕД ЮРИСТИТЕ В РУСЕ (СЕПТЕМВРИ 1944 – ФЕВРУАРИ 1945 г.)

Пресиян КОСТАДИНОВ
докторант, катедра „Нова и най-нова история на България“
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Николай Проданов

The purpose of this article is to reveal some unknown details about the mass purge of prosecutors, judges and lawyers in Ruse with accusations of fascism in the late fall of 1944 and beginning of 1945. Used documents from the State Archives – Russe Fund 82 – “Regional Committee of the Fatherland Front (FF) – Rousse”. In comparative terms are presented two cases – Krum Nikolov and Georgi Gubenski , and through the first attempt to put the technology and the basic principle by which lawyers are raided for fascists, but by the second – the way to procure the rehabilitation of the new Fatherland Front government.

В утрото на 9 септември 1944 г. по радиото прозвучава гласът на Кимон Георгиев. От неговите думи става ясно, че старото правителство е свалено и властта преминава в ръцете на Отечествения фронт (ОФ). Оценките за случилото се на 9 септември са изключително разнообразни и най-плътно взаимодействат с политическата конюнктура[1]. Според различните автори промяната представлява:

- начало на съветска окупация на страната;
- военен преврат;
- антифашистко въстание;
- социалистическа революция.

Различните тези определят и значителната трудност, с която всеки изследовател на периода се сблъсква при опит да обясни аргументирано събития, които в своята същност имат граничен (или направо епохален) характер. Безспорно обаче е, че установилата се власт, деклрарираща намерение да спазва конституционните порядки, в действителност насочва усилия в съвсем различно направление – промяна на политическия, икономически и идеологически облик на обществото чрез репресии и масов натиск.

За да извърши планираната промяна, първото правителство на ОФ предприема редица стъпки, някои от които и до днес продължават да бъдат поле на спорове сред историци. Такава е гласуваната на 30 септември 1944 г. „Наредба-закон за съдене от Народен съд виновниците за въвличане на България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея”. Нормативният акт е напълно в съответствие с „Програмата на Отечествения фронт” от 1942 г., чиито повели в най-общи линии следват програмата-минимум на Работническата партия. Наредбата-закон е в синхрон и с втората програма на управляващите от 17 септември 1944 г. Текстът ѝ предвижда демократизиране на основата на Търновската конституция, отмяна на изключителните закони, разтурване на Народното събрание и провеждане на свободни избори, възстановяване на общинското самоуправление, пълна свобода на вероизповеданията[2] и други по-малко значителни промени. Наред с демократичните призиви и демонстрирано намерение за разбирателство, новите управляващи не забравят старите сметки за уреждане. В репресивния арсенал на ОФ, освен Народния съд, се откриват и други методи, като конфискация на имуществото на хора, считани за незаконно забогатели, и прочистването на държавния чиновнически апарат от лица, сочени за противонародни елементи.

В полето на практическото действие ОФ разработва две основни линии за справяне с неудобните:

1. Физическото унищожение без съд и присъда.

2. Личностното и професионално превъзпитание, като тук се използват всевъзможни методи – от уволнение от работа до изселвания в дълбоката провинция.

Следва да се отбележи, че обект на репресивната политика стават представители на различни професионални групи – учители, лекари, служители в държавната власт, юристи, журналисти, банкери и други. В историческата литература[3] този въпрос присъства разработен в контекста на описанието на непосредствените събития около 9 септември 1944 г.[4], или в по-широк аспект – във връзка с Народния съд [5]. Засега липсва отделно монографично изследване, пък било то и с регионален характер, върху този кръг от проблеми.

Целта на статията е да разкрие непознати детайли около извършената през есента на 1944 г. масова чистка на прокурори, съдии и адвокати в град Русе. В по-широк контекст се представя технологията, посредством която ОФ заклеймява поставените на прицел лица, предимно чрез обвинения във фашизъм. Използвани са документи от Държавен архив – Русе, фонд 82 – „Областен комитет на Отечествения фронт (ОФ) – Русе”[6].

* * *

Да се разберат правилно мотивите или, което е по-трудно, да се разберат правилните мотиви за действията на новата власт в първите седмици след 9 септември 1944 г. е предизвикателство. Дивата агресия, която обзема ОФ, подтиквайки ги към открита саморазправа не може да бъде обяснена единствено с обстоятелството, че страната се намира в състояние на война. Най-малко защото възприемайки тази хипотеза се налага убеждението, че с идването на ОФ на власт, страната се завръща към рамките на нормалното, а предишното управление се оказва нелигитимно. Подобно предположение не може да се сочи като съвременен прочит за масовите репресии.

През 1943 г. официаланата позиция на българската полиция е, че до този момент жертвите сред партизаните са едва 122-ма. Арестуваните са 6000, голяма част от които по-късно освободени[7]. Вероятно оповестените факти са преувеличени, като по този начин се цели да се докаже на съюзниците на страната, че прилаганите методи за справяне с комунистическата заплаха дават резултат.

След 9 септември 1944 г. биват изнесени по-различни цифри за жертвите на антифашистката борба – около 15 000 според Главният щаб на НОВА, 30 000 в официални речи и доклади. Съвсем очевидно е, че броят им – включително ятаците, в никакъв случай няма подобен размер. Властта съсредоточено търси действителния брой, като се говори за 1931 убити – 1403 партизани, 509 – укриватели и 19 души членове на бойни групи[8].

От друга страна, пострадалите след узаконяването на масовите репресии чрез Наредбата-закон за Народния съд и проведените в следващите месеци „мероприятия”, са значителни с оглед действителния принос на страната в разпалването на Втората световна война – 11 122 души са обвиняемите, а делата се гледат от 65 състава из цяла България. Макар често оспорвани от различни историци, броят на осъдителните присъди е висок, а параметрите стряскащи – на смърт са осъдени 2618 души, от които са изпълнени 1046, на доживотен затвор са осъдени 1126 души[9].

В първото правителство на ОФ две от най-важните министерства са поверени на Българската работническа партия (комунисти), а именно Министерство на вътрешните работи и Министерството на правосъдието, съответно с министри Антон Югов и д-р Минчо Нейчев. Скоро от подчинените на комунистите институции са премахнати всички неудобни кадри, ала подмяна на състава тече и в Министерството на войната, подопечно на „Звено", както и в Министерство на народната просвета, управлявано също от звенар. Само в съдебното ведомство през първите няколко месеца след 9 септември 1944 г. са уволнени 162 от общо 603 съдии, което ще рече повече от ¼ от целия съдийски състав.

В Русе чистката в съдебните учреждения започва с изпратеното на 24 септември 1944 г. до Министреството на правосъдието писмо, в което Областният комитет на ОФ (Обл. комитет на ОФ) настоява да се премахнат от служба като „*явни фашисти, които провеждали и продължават да провеждат фашистките си разбирания*"[10] 11 юристи – 8 от Апелативният съд, сред които неговият председател д-р Никола Златаров, прокурора Крум Николов, подпредседателя Димитър Попов и съдиите Иван Саков, Димитър Бочаров, Иван Павлов, Стоян Генчев и Любомир Маринов. От Русенския областен съд са набелязани двама съдии – Кирил Наумов и д-р Иван Александров, а от Околийския – единствено Иван Хаджииванов. В архива се открива документ, където списъчно са представени значителен брой имена на действащи юристи, набедени за „фашисти". Върху него липсва дата, но може да се предположи, че е изработен във времето между 9 и 24 септември и се явява първообраз на всички последващи. В горният му ляв ъгъл се чете резолюция: „*Да се събере Комитета, за да се произнесе.*"[11]. От общо 25 изброени имена там, неизвестна ръка е поставила отметка срещу 11 от тях, обявени по-късно за „фашисти" (бройката от 11 души съответства с тази в писмото от 24 септември до правосъдния министър). Списъкът е разделен на три тематични части – още две, освен вече представената. Една с имена на съдии „антифашисти" и още една с адвокати също квалифицирани по подобен начин. Невъзможно е да се изясни съдбата на ония лица, срещу които липсва поставена отметка, като възможностите не са много – или Обл.комитет на ОФ е решил, че не са налични достатъчно доказателства да бъдат обвинени във фашизъм, или са уволнени във времето между 9 и 24 септември 1944 г.

На 24 октомври 1944 г. се получава поверително писмо № 4152[12] до Председателя на комитета на ОФ в града от Министерство на правосъдието, носещо подписа на д-р М.Нейчев. Написано, че „*...налага се да бъде извършено основно прочистване на персонала на съдебните учреждения от ония лица, които било поради своето приобщение към фашистките методи, било поради своята некадърност или морална поквара, не могат да бъдат достойни служители на народа в областа на правораздаването.*”[13]. В него присъстват освен споменатите инструкции, но и ясно спуснати изисквания по които следва да се изработят три различни списъка:

1. със съдии и прокурори, проявили се открито като фашисти;
2. втори с морално покварени служители, които не могат повече да носят своята служба;
3. с такива „*които макар и да не заслужават да бъдат уволнени, поради характера и поведението си са изгубили авторитета си и са станали неудобни за града Ви, за да бъдат преместени на друго място.*”[14].

Следва да се обърне специално внимание на начина по който се трупа информация за прокурорите и съдиите. Оценките за личните и професионални качества на служителите се правят посредством „*мнение*”[15] от „*най-добрите и ползващи се в града Ви с престиж на честни и добросъвестни адвокати, предани антифашисти...*”[16]. В опита си да внесат някаква привидна подреденост, която по-скоро напомня мимкрия, авторите на документа прецизират допълнително – когато се изготвя характеристика за прокурори и съдии да няма само една дума, която да квалифицира като „фашист” или „антифашист”, а да има цялостно изложение за работата в съда.

Обл. комитет на ОФ опитва да внесе известна яснота в иначе съвсем тенденциозните си постановки чрез които поставя на дневен ред необходимостта даден чиновник да бъде уволнен. На 11 ноември 1944 г. изпраща поредно писмо до правосъдното министрество, в което имената са напълно еднакви с тия в документа от 24 септември 1944 г. Разликата е единствено, че всяко следващо е на нов ред.

Присъства важното уточнение, че „*някои от гореизброените съдии са уволнени*”[17], ала проблемът е, че не всички са премахнати [18].

Особен интерес провокира протокол, изработен от Обл. комитет на ОФ с дата 16 ноември 1944 г.[19], където освен вече набелязаните за премахване юристи, има добавени други 15 лица. Забелязва се, че при изработката му са спазени въведените с поверителното писмо задължителни изисквания при оформянето. Първата точка, озаглавена повече като заръка – „*Да бъдат уволнени, като явни фашисти с открита фашистка дейност която са прокарали във всичките им служебни актове*”[20] събира имената на 14 от 15 общо за протокола души, сред които д-р Крум Николов и Любен Маринов от първия списък. Ясно е, че понятието „фашизъм” е употребено в неговата чисто пропагандна форма, по-скоро изразяващо комплексни „прегрешения” на въпросните личности към комунистическата партия, но в крайна сметка без реална плътност, препращаща към действителното значение на термина. Разбира се, на мястото на уволнените служители следва да се произведат от средите на адвокатите, „*принадлежащи към отечествения фронт*”[21] нови, предани съдии и прокурори.

За да се разбере действителната същност на обвиненията, които Обл. комитет на ОФ отправя към чиновниците, трябва първо да се вземе предвид самият механизъм, който в значителна степен съдържа в себе си елементите на личностно обругаване, посредством откровени доноси и лъжесвидетелски показания, които позволяват да бъде изфабрикувана в определена степен основната аргументация за атаката. Преди да се формира колективната вина следва на преден план да се изведе индивидуалната такава, а това се превръща в основна задача на управляващите, напълно резонираща с атмосферата в страната след 9 септември 1944 г. Въпросът за индивидуалната отговорност стои непосредствено преди този за индивидуалната репресия. И макар често последователността им да се разменя поради различни обстоятелства, тоталитарните режими в своята зародишна форма съвсем неумело и необучено, рефлексно, подхождат рязко първо към индивидуалната репресия, тъй като представата у хората за прекъснатото развитие у конкретни индивиди заема значително повече място, отколкото другата, свързваща се с неясна представа за унищожение на цели групи от обществото например (нещо, което се случва на по-късен етап с горяните). По този начин много по-ефективно се насажда страхът, като траен отблясък, като изначална и едновременно с това увърждаваща се същност на новите управляващи. И така, когато се представя колективната съдба, първо трябва да се мине през индивидуалните. Пишейки за ударите на комунистите над съдебните чиновници и адвокатите, представената картина няма да е пълна, ако не се разкрие и малка част от личните съдби на някои от засегнатите, а за да бъде панорамата още по-наситена и контрастът по-ярък в сравнителен план ще попаднат две лица. И двамата пострадали от репресиите, но в различна степен – единият след като е обвинен по-късно бива оправдан, докато другият – не.

Първият е прокурорът от Апелативния съд д-р Крум Николов,. Той успешно може да бъде назован като пример за това как новата власт „произвежда" врагове. Николов е сред имената, които присъстват още в първия списък от 24 септември, изпратен от Обл. комитет на ОФ до правосъдното министерство с издадена присъда „фашист". Присъства и във втория списък. В протокола от 16 ноември 1944 г., Николов е на първо място сред съдиите, обявени за „*явни фашисти*"[22].

Сериозно внимание следва да се обърне на Протокол на Областният комитет от 21 декември 1944 г.[23], който обхваща три основни точки: „*1. Уволнението на прокурора при Русенския апелативен съд д-р К. Николов, 2. Уволнението на съдията при Русенския апелативен съд Любен Маринов и 3.Уволнението на зам.-прокурора при Русенския апелативен съд Тодор Пашмаков.*"[24]. В четири страници Обл. комитет на ОФ развива аргументите си за уволнението на споменатите съдебни служители. От тях три са отделени за Крум Николов.

Както на всеки обвинен, така и на К. Николов се предоставя възможност да изрази своето възражение, в което да изложи гледната си точка. Същото д-р Николов отправя директно към Минчо Нейчев – правосъден министър, който на свой ред го връща за разглеждане обратно в Обл. комитет на ОФ в Русе. Самият факт, че от страна на министъра не следва моментална реакция, с която директно се уволнява въпросният служител показва, че все още се спазва съподчиненост и йерархичност между местните и национални институции. След 9 септември 1944 г. комитетите на ОФ по места се явяват обществено-политическа опора и база на властта, които основно подбират и препоръчват кадрите за държавните органи. Възражението на Николов не е зачетено от Обл. комитет на ОФ, въпреки че според тях „*при вземането на решението се е имало предвид*"[25]. Забавянето на уволнението му видимо изнервя комитета, което личи в самия край на точка първа, където се откриват следните два абзаца, цитирани със запазен правопис: „*Комитета има разбирания какво значи професионален дълг и какво значи фашизъм провеждан от един съдия и с оглед на най-тънката разлика между тия две понятия заявява, ЧЕ Е ОБИДНО ЗА НЕГО КОГАТО ПО НЯКОЛКО ПЪТИ Е СЕЗИРВАН ДА СЕ ЗАНИМАВА С ЕДНИ И СЪЩИ ХОРА И ДА ПИШЕ ДЪЛГИ ПРОТОКОЛИ, МЕСТО ДА СИ ГЛЕДА ЦЕННАТА РАБОТА В ТИЯ ТЕЖКИ ВРЕМЕНА. Колкото и да уважава институциите на нашата държава принуден е да изкаже съжалението си, ЧЕ ТЕЗИ ИНСТИТУЦИИ НЕДОСТАТЪЧНО ДОВЕРЯВАТ НА ОБЛАСТНИЯ КОМИТЕТ, КОЙТО ИМА СЪСТАВ ОТ ЗРЕЛИ ПОЛИТИЦИ И ДОСТОЙНИ БОРЦИ.*"[26]. Категоричното становище на Обл. комитет на ОФ по отношение на Николов, заедно с декларацията, че са способни да „различават" фашизма, създава впечатление, че самият доктор е сред главно действащите лица на фашисткото движение в Русе.

В какво се проявяват неговите „зверства", това заради което е предложен за уволнение обаче? Най-напред се взимат предвид събитията от 1925 г.[27]. Тях той е „*теоритизирал*"[28]. Тогава същият е имал неблагоразумието да сподели открито свое мнение за случилото се в страната: „*Между членовете на комитета е и Димитър Нейков, пред който поменатият прокурор е казвал, че трябва да бъдат избити водачите на комунистите, което е станало след атентата на църквата „Св. Неделя" през 1925 г. с думите: „Папите трябва да бъдат избити, папите", като с това име назоваваха тогавашните убийци – нашите първи другари Ал. Атанасов и Н. Киров от гр. Русе.*"[29].

Второто „неоспоримо" доказателство датира от 1935 г., когато Николов е председателствал състав на Апелативния съд за дело по Закона за защита на държавата (ЗЗД). Адвокати на един от подсъдимите – Фердинанд Александров са Иван Кантарджиев и Борис Атанасов (и двамата заемащи немаловажни постове [30] след 9 септември 1944 г.). Поради неизяснени причини Николов решава, че случаят с Александров следва да се гледа задочно – т.е. без присъствието на обвиняемия. От протокола не се разбира каква е присъдата, но е отбелязано, че Александров е „*по-късно обесен*”[31]. Дали това се е случило в следствие на същото дело, или заради нещо различно остава неизвестно. Може да се предполага, че бесилото не ще да е застигнало Александров в следствие на въпросното дело, тъй като ако беше така, то в никой случай нямаше да бъде спестено като провинение в следдеветосептемврийското досие на прокурора. Интересно е, че случаят с Фердинанд Александров няма толкова особена тежест, колкото самото отношение на Николов към неговите адвокати: „*Тогава пред всички подсъдими е казал „Вашите адвокати ви учат така и те трябва да бъдат на ваше място*”[32]. В какъв контекст са изречени тия думи и защо не е известно. Знае се само, че факта е проверен „*наново чрез свидетелстването на двамата много почтени адвокати, сега съдии* (Иван Кантарджиев и Борис Атанасов – *бел. моя, П. К.*)”[33].

Следващият случай на проява на „фашизъм” у Николов ни връща във времето около 1925 г. За него този път „разказва” Руско Попхристов, кмет на Русе между 29 септември 1944 г. и 8 февруари 1945 г. През 1924 г. детето на Попхристов се разболява от скарлатина. По същото време на гости у бъдещия кмет е поканен д-р Николов с неговото семейство, но след като диагнозата става известна, последният отменя срещата под претекст да не се зарази отрочето на Николов. Това не би било притеснително, освен ако не се свързваше със събитията от 1925 г. В началото на годината (1925 г.) Попхристов се оказва в полицията, поради това, че властите са разкрили конспиративната дейност на Българската комунистическа партия, а той е сочен за един от членовете на окръжния комитет. По неговите думи Николов свидетелства тогава пред следователя по случая, като казва, че вечерта, когато Попхристов отменя семейната им среща го прави с цел да присъства на заседание на комитета. Видно е, че между двамата съществува продължително познанство, тъй като Попхристов е призован от Областния комитет да свидетелства като сочен от Николов за близък.

Последният щрих в обвинението идва с това, че през 1925 г. Николов, като съдебен следовател, изисква легитимация на лица, преследвани за убийство, които по същото време са подслонени у Димитър Нейков – тогава мирови съдия в гр. Бяла, а през 1944 г. член на Областния комитет на ОФ. През 1925 г. действията на Николов нямат никакви последици, но през 1944 г. споменът за тях подпомага окончателното определяне на прокурора като човек със затвърдени фашистки разбирания.

Приведените примери изкарват на преден план тъмното лице на една политически мотивирана и предизвестена смърт. Макар и само кариерна, тя е показател за нивото на новите управници. Субективното измерване на вина, породена от мотиви, нямащи никакво отношение към действащото законодателство в страната, не може да бъде квалифицирано по друг начин, освен като форма на политическа репресия. Случаят „Николов” показва, че в страната са настъпили съществени промени – правото на всеки да получи адекватна юридическа защита, базирана на установени нормативни актове е по-скоро привидно, а предоставената възможност за опровержение – възможност не да се отхвърлят обвиненията изцяло, а напротив, да се приемат искрено и чрез самокритика да се извърши самоочистение, един вид политическо окротяване на опърничавите.

Подобен характер – на порицание, има случаят с подпредседателя на шуменския областен съд и бивш член на русенския Георги Гъбенски. В протокола, изпратен до Министерството на правосъдието от 16 ноември 1944 г. същият е характеризиран като *„…най-жестокият съдия на русенския областен съд във всички политически процеси, с открита фашистка идеология. Много силно приобщен към падналият на 9 септември режим.*”[34]. В архивите е запазена молба от Георги Гъбенски, която носи дата 10 януари 1945 г. до Комитета на ОФ в Русе. В нея той повтаря известните му мотиви за уволнение, но едновременно допълва: „*Това уволнение ме изненадва, тъй като никога като съдия и в частния си живот не съм проявявал такава* (груба фашистка – бел.моя П.К.) *дейност, нито съм споделял подобни разбирания.*”[35]. На 12 февруари 1945 г. отечественофронтовският комитет при Русенската съдебна палата излиза с искане Гъбенски да бъде върнат на служба. Случаят повдига въпроси. Как съдия, квалифициран в протокола от 16 ноември 1944 г., като „*най-жестокият*”[36], такъв „*с открита фашистка идеология*”[37] след опровержение се превръща в „*до-*

бър"[38] и то за времето от 16 ноември 1944 г. до 13 февруари 1945 г., когато Обл. комитет на ОФ в Русе изпраща до правосъдния министър писмо с искането Гъбенски да бъде възстановен на работа? За да се даде отговор на този въпрос следва да се върнем към поверителната инструкция № 4152 от октомври 1944 г. В нея е дадена точната формулировка как следва да се оценяват служителите на ведомството като „фашист" или съответно „антифашист" – „*От сведението трябва да се вижда какво е било държанието на съдията извън съда, как се е изказвал върху политическите и държавните порядки преди 9 септември, а така също какво е било държанието му в съда, главно по политическите процеси.*"[39]. Именно политическите процеси са истинското опровержение според комунистите. Всеки съдия или прокурор може да настоява, че не е „фашист", но ако няма кой да потвърди, че в дадено дело (най-често по смисъла на ЗЗД) е проявил „симпатия" към нелегалните, това са просто думи без особена тежест.

* * *

Представените случаи показват двете различни крайности на системата в нейния зародиш. Те не могат да се приемат за уникални за времето си. Разбира се списъкът с лица, несподелящи съдбата на Гъбенски, е дълъг. Така е уволнен от работа Иван Павлов, макар че той посочва за свой свидетел „*главния организатор на БНЗС и председател на юридическата секция при същия съюз г. Недко Ботев, гр. София.*"[40]. Обл. комитет на ОФ в Русе остава непоклатим в своето решение, а с едно изречение е отговорено, че „*няма причини да измени първоначалното си становище – уволнението на горния съдия.*"[41]. Не с по-различна съдба е и Димитър Бочаров, съдия от Русенски апелативен съд. Макар и да признава в своето заявление, че: „*От 1919 г. непрекъснато и до днес съм се числил в редовете на социал-демократическата партия.*"[42], да представя като свидетели, сред които да се произведе анкета, авторитетни имена като Александър Ковачев, член към онова време на Обл. комитет на ОФ и Димитър Басманджиев, подпредседател на Русенски апелативен съд. Освен тях Бочаров изброява още – Аспарух Емануилов, адвокат и член на Обл. комитет на ОФ в Русе, Кирил Христов – също, Моско Мъсев – също, д-р Никола Ковачев – член на Обл. комитет на ОФ, полковник Атанас Семизов, командир на V пехотна девизия, както и секретаря на БРСДП в Русе Пенчо Владков, Величко Цонев, народен обвинител от град Русе и Добри Изворов, за когото не става ясно какъв е [43]. И в този случай присъдата е окончателна и не подлежи на обжалване – Димитър Бочаров, в едно с други, чиито молби Областният комитет преразглежда, е заклеймен, като съдия, чиято „*фашистка дейност е толкова явна и неоспорима...*”[44]. Трудно е да се предположи защо никой от изброените не се застъпва за Бочаров. Не е ясно дали посочените въобще са анкетирани. Факт е, че уволнението е налице, а онова, което може би се явява решаващ фактор за изваждането на Бочаров от съдебната система е обстоятелството, че същият е бил мобилизиран като военен съдия в Шумен във времето преди 9 септември. Макар че там са го третирали като „неблагонадежден” по негови думи, както и че частната му кореспонденция е била следена и фотографирана, Бочаров не успява да предизвика симпатии и съчувствие у отечественофронтовците и не се завръща на работа.

Прочистването не подминава и адвокатите, но за жалост в архива не се откриха множество документи, които да представят по-подробно този епизод. В протокол от 14 ноември 1944 г. на Организационната комисия на Обл. комитет на ОФ в Русе са посочени две имена, на Георги Теодосиев и на Коста Наков. Първият е „*апелативен държавен адвокат при държавна адвокатура в Русе*”[45], а Наков е споменат само като „*русенски държавен адвокат*”[46]. И за двамата „присъдата” е еднаква – „*привърженици на фашизма и са пропагандирали това, като най-грубо са подчертали фашистките си разбирания*”[47].

Не може да се твърди с точност какъв е броят на уволнените в Русе юристи с такова обвинение. Може да се предположи обаче, че е значителен. Косвено свидетелство в това отношение е цитираното поверително писмо № 4152 от 24 октомври 1944 г. В него има специална част – инструкция, в която е разяснено, че следва да се информират за ставащото „*адвокатите от града, принадлежащи към отечествения фронт...*”[48], ако сред тях има желаещи да попълнят вакантните места за съдии и прокурори. Съвсем красноречиво пасажът сочи начина, по който насетне ще да става назначаването на подобна отговорна длъжност, както и своеобразната атестация, която следва да има всеки кандидатстващ – да бъде доверен човек на новата власт.

В заключение може да се направят няколко обобщаващи извода, касаещи пряко второто направление на институционалното прочистване на неудобните в Русе. Дунавският град не е изключение от разразилото се в национален мащаб. Сред най-засегнатите държавни институции са съдилищата – Околийския, Областния и Апелативния съд. Категорично е известна съдбата на 11 висшестоящи магистрати – изхвърлени от системата като „фашисти” без право да се защитят.

Двата емблематични примера с Николов и Гъбенски са показателни за случващото се в съдебната система в Русе непосредствено след 9 септември. Методите, посредством които действа новата власт, за да докаже своето обвинение във „фашизъм” спрямо даден юрист, минават от очерняне чрез местната преса до откровени доноси, връщащи се до събития, станали много назад във времето (1923–1925 г.). По този начин напълно се компрометира настоящата работа на съответния прокурор или съдия. Запазените документи създават впечатлението, че анкетиращите се „вкопчват” в незначителни факти или изказвания на лицето от миналото, единствено с цел да изваят желаният от тях негативен образ. Изглежда, че провеждащите обследванията лесно променят своето „окончателно” мнение за даден юрист, имайки предвид решенията в някой от т.нар. „политически процеси”. Комунистическите функционери окачествяват даден юрист като „фашист”, не като разглеждат съвкупно неговите качества и цялостното му поведение и мироглед, а имайки предвид отделни негови съдебни решения, които са взети напълно в унисон с действащото преди 9 септември 1944 година законодателство. Анкетиращите в много случаи пряко отричат идеята за съществуването на някакъв реален правен порядък в страната преди превратната дата. След като този порядък според тях е нелигитимен и неморален, никой юрист, постановявал своите решения в съответствие с него, не може да бъде застрахован от репресии.

Ако се потърси обобщаващ отговор за мотивите на комунистите за тази институционална чистка, може да се твърди, че цялата кампания има за цел не толкова да извади на показ ония служители, които в действителност са имали някакви „противонародни прояви” преди 9 септември 1944 г., а по-скоро се търси начин за премахване на неудобните в новото време служители – онези със собствено мнение и независими в решенията си. Те се заменят с предани на комунистическата идея „антифашисти", които във всяко свое действие ще се ръководят единствено от интересите на новата власт.

БЕЛЕЖКИ

[1] По-подробно по този въпрос в: **Минчев, М**. България отново на кръстопът (1942–1946). София, 1999; **Исусов, М.** Сталин и България. София, 1991; **Калинова, Е.** Победителите и България (1939-1945), София, 2005; **Везенков, А**. 9 септември 1944. София, 2014; **Калинова, Е., И. Баева**. Българските преходи (1939–2005). София, 2006; История на Народна република България. Режимът и обществото. София, 2009 и др.

[2] **Калинова, Е**. Мястото и ролята на Отечествения фронт в годините на „Народната демокрация" (1944–1947). – В: История на Отечествения фронт/съюз в България. Т. 1, с. 51.

[3] Става дума за хронологичният отрязък между 1944 и 1947 г.

[4] **Вранчев, П.** Спомени 1913–1944. София, 1968; **Вълков, В**. Участието ми в Деветосептемврийското въстание с учебната рота на Военното училище, Спомени. кн. 4., 1965; История на антифашистката борба в България 1939–1944 г. Т. II. София, 1976; **Везенков, А.** Цит. съч. и др.

[5] **Мешкова, П., Д. Шарланов**. Българската гилотина:Тайните механизми на нар. съд. София, 1994; **Муравиев, К.** Събития и хора: Спомени. София, 2004; **Огнянов, Л.** Държавно-политическата система на България 1944–1948. София, 1993; **Семерджиев, П.** Народният съд в България 1944–1945: Кому и защо е бил необходим? София, 1998; **Токушев, Д**. Народният съд 1944–1945 г.: Правно-историческо изследване. София, 1989 и др.

[6] Във фонда има три описа с архивни единици. В Инвентарен опис № 1 намират място документи, определени за постоянно запазване, от периода между 1944–1948 г. В Инв. оп. № 2 са запазени документи от периода 1944 до 1946 г., а в Инв. оп. № 3 от 1944 до 1951 г. Класификационната схема включва два дяла – I. Административна дейност и II.Организационна, стопанска и просветно-политическа дейност.

[7] История на Народна република България. Режимът и обществото. София, 2009.

[8] „Вероятно при това първо събиране на данни е имало известни разминавания, до по-голям брой: 2680 души по данни от полицейски, военни съдебни архиви; малко повече – 2740 души според тогавашния Музей на революционното движение; към 3200 според сбора от данни, събирани по места."[9]. Цит. по **Везенков, А.** Цит. съч., с. 370.

[10] Данните са по **Семерджиев, П.** Цит. съч., с.406–407; Другаде се посочва бройката от 10 907 души, която се открива в доклад на д-р Минчо Нейчев до Националният комитет на ОФ от 20 юли 1945 г. В него смъртните присъди са 2680. За повече подробности около различните вариации в броят осъдени вж. **Мешкова, П., Диню Шарланов**. Цит. съч., както и **Везенков, А.** Цит. съч., с. 364–369.

[11] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 58.

[12] Пак там, л. 38.

[13] Пак там, л. 32–33.

[14] Пак там, л. 32.

[15] Пак там.

[16] Пак там.

[17] Пак там.

[18] Пак там, л. 59.

[19] Пак там.

[20] Пак там, л. 29–31.

[21] Пак там, л. 29.

[22] Пак там, л. 33.

[23] Пак там, л. 29.

[24] Пак там, л. 66–69.

[25] Пак там, л. 66.

[26] Пак там.

[27] Пак там, л. 68.

[28] На 16 април 1925 г. шестима дейци на нелегалната по него време БКП организират и извършват атентат в църквата „Св. Неделя", целта на който е да бъде ликвидиран военният и политически елит на страната, както и цар Борис III. Жертвите на този кървав акт са 213 души, а ранени са 500. Вечерта след атентата в страната е обявено извънредно военно положение, останало в сила до 24 октомври, а в това време правителството предприема репресивни мерки срещу представителите на комунистическата партия.

[29] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 66.

[30] Пак там.

[31] Иван Кантарджиев е председател на Плевенският областен съд, а Борис Атанасов пък сред председатващите състави в Народният съд за Плевенска област.

[32] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 67.

[33] Пак там.

[34] Пак там.

[35] Пак там, л. 29.

[36] Пак там, л. 93.
[37] Пак там, л. 29.
[38] Пак там.
[39] Пак там, л. 95.
[40] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 32–33.
[41] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 35.
[42] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 41.
[43] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 33.
[44] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 34.
[45] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. не се чете.
[46] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 26.
[47] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 26.
[48] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 26.
[49] ДА-Русе, ф. 82, оп. 2, а.е. 6, л. 33.

„СЛАВЕН ПЪТ НИ ЧАКА – ТРУДОВ ПЪТ“ – ПРОФЕСИОНАЛНА ПОДГОТОВКА НА МЛАДИТЕ ХОРА ЗА УЧАСТИЕ В ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА НА БЪЛГАРИЯ (1947–1948 г.)

Мариела ГЕОРГИЕВА
докторант, катедра „Нова и най-нова история на България“
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Лора Дончева

After the establishment of the Communist Party in power after 1944, changes in the economic model in Bulgaria occur. New ruled economy tries to achieve optimum distribution of resources, including labour. The restructuring and the development of the economics in Bulgaria begins to implement in parallel with the development of the professional training of young people for their participation in the process of industrialization of the country. This article presents the process of organization of professional training of young people; structures the institutional framework and follows chronologically the legislation; and outlines its significance for the industrialization of Bulgaria in the early years of socialism. Objects of the research are the main forms of qualification which logically build upon and add on the existing school system. Chronologically, the analysis covers the period of the two-year economic plan (1947–1948).

След утвърждаването на Комунистическата партия във властта настъпват промени в икономическия модел в България. Стопанският живот в страната започва да се диктува от управленския център по политически път, посредством командно-административна система и негова основна характеристика стават централно изготвяните директивни планове. Една от целите на плановата икономика е да постигне оптимално разпределение на ресурсите за производство, включително и на работната ръка. Затова можем да твърдим, че преструктурирането и развитието на икономиката в България през социализма и конкретно в разглеждания период започва да се осъществява паралелно с развитието на професионалната подготовка на младите хора за участието им в процеса на индустриализация на страната.

Настоящата статия има за цел да проследи процеса, свързан с организацията на професионалната подготовка на младите хора, да структурира институционалната уредба, да проследи хронологично нормативната му база и да очертае значението му за индустриализацията на България в ранните години на социализма. Обект на научно изследване са основните форми на квалификация, които логично надграждат и допълват съществуващата система на училищно образование.

Хронологически, анализът съвпада с периода на Двегодишния стопански план (1947–1948 г.)[1]. Основна цел на икономическата политика, заявена в него, е линията за възстановяване и развитие на следвоенната икономика чрез индустриализация с акцент върху тежката индустрия (електропроизводство, добивна промишленост, металургия, машиностроене и химическа промишленост). Планът предвижда разширяване на съществуващата и развитие на нова промишленост (особено химическа); развитие на енергетиката чрез строеж на нови електроцентрали, язовири и разработването на рудници; повишаване производителността на труда чрез механизиране на производството. Според разпоредбите индустриалното производство на България следва да бъде увеличено през 1947 г. с 34% и през 1948 г. с 67% спрямо 1939 г.

Глава X от Закона изцяло регламентира осигуряването и подготовката на трудовите ресурси, необходими за обезпечаване на плана. Съгласно прогнозите броят на заетите в производството трябва да нарасне през 1948 г. с 16% спрямо 1946 г. Основните пълномощия за това са дадени на Дирекция на труда и местните ѝ структури, Дирекция на трудовата повинност, Дирекция на професионалното образование, Министерство на народната просвета, както и на стопанските министерства и областните стопански камари. Дирекция на труда съдейства за набиране и разпределение на необходимите работници във връзка с производственото изпълнение на плана, както и подпомага заинтересованите ведомства и предприятия за откриване на курсове за преквалификация на безработните във връзка с чл. 29 и чл. 38 на Закона за настаняване на работа и обезпечаване на безработните.

Планът предвижда образователното министерство, заедно със стопанските министерства и ведомства, да разработят и представят в двумесечен срок пред Върховния стопански съвет програма за преустройство на образованието, което да отчита новите насоки в развитието на икономиката на страната. За тази цел откриването на учебни заведения, както и приемът в средните, полувисшите и висшите училища ще става по предварително изработен план, който е съгласуван с нуждите от работници.

За повишаване на квалификацията на работниците, които постъпват на работа в предприятията или за преквалифициране на безработни, стопанските министерства и ведомства се задължават да откриват промишлени практически училища към предприятията и курсове към училищата или предприятията. Пред завършилите средни, полувисши и висши технически училища е поставено условието в продължение на три години да останат на работа в съответните предприятия. По изчисления на Върховния стопански съвет за изпълнение на стопанския план за 1947 г. са необходими около 18 хил. нови работници[2].

Планирана нужда от нова работна ръка за 1947 г. в България

Икономическа дейност	**Налична работна ръка през 1946 г.**	**Планирана работна ръка през 1947 г.**	**Необходима нова работна ръка през 1947 г.**
Индустрия	108 426	118 250	9824
Производство на ел. енергия	2504	2840	336
Производство на каменни въглища	17 040	23 865	6825
Руди, неруди и кариери	7471	8381	910
Транспорт	68 247	68 533	286
Занаяти	126 243	126 843	600
Общо:	329 931	348 712	18 781

Опитът показва, че една от основните причини за неизпълнението на плана за 1946 г. по строителството, каменовъгленото производство и някои клонове на индустрията е липсата на работна ръка и квалифицирани кадри. Така например в каменовъгленото производство нужната работна ръка е била 22 хил. души, а наличната – 17 хил.[3]

За да преодолее този проблем и да компенсира в кратки срокове недостига на квалифицирана работна ръка, партийната система и ръководеният от нея държавно-административен апарат разработват няколко форми за повишаване на професионалната квалификация на младите хора за участието им в индустриализацията на страната. Най-масово прилаганата форма за повишаване квалификацията на младежите са курсовете, в които се предоставя теоретична и практическа подготовка (задължително придружена с идейно-политическо възпитание) по дадена специалност.

През 1947 г. са организирани над 755 технически курса, през които преминават 23 869 души[4]. От тях 156 курса с 10 552 курсисти са проведени от Областните стопански камари, а останалите 599 курса с 13 347 курсисти от Общия работнически и професионален съюз (ОРПС)[5]. През 1948 г. са организирани 1522 курса, през които преминават 48 481 работници, по-голямата част от които са младежи[6]. Курсовете се организират по план от министерствата и стопанските обединения, а понякога и по инициатива на самите предприятия с помощта на профорганизациите и дружествата на младежкия съюз по места. За курсовете, проведени от профсъюзите, е характерно, че възникват по инициатива на профорганизациите или младежките дружества в предприятията. Учебните занимания обикновено се водят от майстори и в редки случаи са ангажирани инженерно-технически специалисти. Застъпените учебни теми, а оттам и учебните програми, са предимно практически и по преценка на лекторите и почти отсъства преподаването на теория. Ресурсната осигуреност на курсовете е слаба. Липсва диференциране по отношение на заплащането между завършващите курсовете младежи и тези, които са новопостъпили. При редица курсове се забелязва текучество на младежите, които се обучават. Някои производства остават изолирани и за тях не се провеждат курсове за повишаване на квалификацията.

Тези констатации позволяват да се направят следните препоръки относно бъдещите курсове за повишаване на квалификацията: организирането и провеждането им да се централизира към Дирекция на професионалното образование; да се планират и унифицират учебните програми, като се предвиди програма за всяка професия и обучението задължително се води по нея; да се включи изучаването на теория и за тази част от учебната програма да се ангажират подготвени лектори предимно от професионалните училища; да се осигурят учебни ресурси и пособия; да се разработи и прилага система за разграничаване между младежите, които завършват курсовете и тези, които са новопостъпващи; при по-големите предприятия да се организират постоянни курсове за повишаване на квалификацията, които впоследствие да се развият в промишлено-практически училища.

През ноември 1947 г. към Съюза на народната младеж (СНМ) се създава Бюро за професионално ориентиране на младежта, чиито преки задачи са да подпомага включването на младежите в изпълнението на стопанските планове[7]. Тази структура извършва дейности в подкрепа на работата на курсовете за квалификация, събирането на статистически данни за безработни младежи и нуждата на икономиката от работна ръка, настаняване на работа на младежи, изготвяне на библиографски списъци за професионалното ориентиране и психологически изследвания[8]. Бюрото самостоятелно организира и провежда курсове за квалификация на младежи или подпомага с лектори и отговорници за културно-възпитателната работа курсовете, организирани от други административни или стопански структури, а така също и съдейства за провеждането на строителните курсове в младежките бригади. То проучва нуждите от работна ръка на различните стопански обединения и им съдейства за набирането на работници сред безработните младежи и впоследствие участва в организирането на курсовете за квалификация на новопостъпилите на работа младежи. По професионалното ориентиране в компетенциите на структурата е провеждането на агитационни действия за насочването на младежите към курсовете за квалификация, към професионалните училища за завършващите прогимназиално образование и особено към преквалификация или към учителската професия на завършващите общообразователни училища.

Опитът, придобит на централно ниво чрез работата на Бюрото за професионално ориентиране на младежта, се мултиплицира на по-ниско административно ниво, най-напред в най-големите градове – София и Пловдив. В градските комитети на СНМ в двата града се изграждат сектори за професионално ориентиране на младежта, които действат към организационните отдели и в сътрудничество с народните съвети и инспекцията по труда[9]. Тези структури отговарят за агитацията сред младежите, установяването на безработните младежи и настаняването им на работа.

В началото на 1948 г. на дневен ред се поставя въпросът за професионалното ориентиране на младежите, които завършват реални гимназии. Според данните в периода 1943–1947 г. завършилите общообразователни училища са около 63 хил. младежи, от които не продължават образованието си около 22 500 младежи, а кандидатстват във висши учебни заведения около 45 500 младежи. От кандидатствалите са приети около 22 хил., а останалите около 23 500 младежи остават неприети да продължат образованието си[10]. Логично, в една планова икономика, възниква въпросът накъде да бъде насочен този многоброен човешки ресурс, за да бъде ефективно използван.

СНМ изготвя план за професионалното ориентиране на завършилите средно реално образование младежи[11]. Чрез информация в младежката преса, изпращане на указания за агитация и определянето на контролни цифри за набиране на курсисти от околийските си комитети, младежката организация планира да съдейства за провеждането на курсове както за национално значими производства, така и за развиващи се местни стопански дейности или служби с недостиг на работна ръка (кадри за минната индустрия, за строителното производство, за трудово-кооперативните земеделски стопанства, държавните земеделски стопанства и машинно-тракторните станции, счетоводители, учители и др.). Професионалното ориентиране на младежите, завършващи гимназии, и тяхното насочване към висшето образование, квалификационните курсове и производството се осъществява чрез системна и съвместна агитация от учителите, околийските комитети и учкомитетите на СНМ.

За да въведе плановост в провеждането на курсовете за квалификация, СНМ поема координираща роля в междуведомствената им подготовка. Централният комитет (ЦК) на СНМ счита, *„че грижите на младежката организация за повишаване квалификацията на младежта е кръвно дело на нашия Съюз. Всеки младеж трябва да знае, че с постъпването си във фабриката или учреждението негова първа задача е да повиши техническите си знания, да се обучи с производството като добър работник. Лозунгът, под който трябва да работят нашите комитети, трябва да бъде „Нито един младеж-работник без квалификация”*[12]. В резултат на съгласуваните усилия е уточнено, че Дирекция на труда към Министерство на труда и социалните грижи ще финансира курсовете чрез местните инспекции по труда, а Отдел „Промишлени училища и курсове” към Министерството на индустрията и занаятите ще ги ръководи, като утвърждава програмите, продължителността, местата, където ще се провеждат, назначава ръководителите и лекторите. С оглед на тези решения излизат Наредба № 2/9.2.1948 г. на Министерство на труда и социалните грижи[13] и Окръжно № 22/13.2.1948 г. на Министерство на индустрията и занаятите[14].

Наредба № 2/9.2.1948 г. на Дирекция на труда към Министерство на труда и социалните грижи регламентира отговорните институции и правомощията им за установяване, настаняване на работа и професионална подготовка на трудовите кадри[15]. Поддържането на актуална информация за броя на заетите и незаетите лица в страната е задължение на регионалните инспекции по труда. В документа настаняването на работа се регламентира според вида на промишлената дейност[16]. Недостигът на квалифицирана работна ръка в даден регион на страната се компенсира чрез централно разпределение на наличните трудови ресурси в останалите региони. В случаите, когато на територията на цялата страна не са налични специалисти със съответния ценз, се предвижда да се пристъпи към квалификация или преквалификация чрез професионални курсове. Те се разграничават на такива за подготовката на начинаещи работници, за преквалификация на безработни и за повишаване на квалификацията на заети в производството. Установяването на нуждата от тях става ежегодно в края на месец ноември от инспекциите по труда след получаване на сведения от предприятията в района им и в сътрудничество по места със синдикалните съвети, профкомитетите на работниците, младежките дружества и представители на производствата, нуждаещи се от работници. Одобрените курсове се провеждат от инспекциите по труда отново в сътрудничество с местните обществени и професионални организации, под ръководството и контрола на Отдел „Промишлени училища и курсове" при Министерство на индустрията и занаятите. Целта на Наредбата е да спомогне за навременното осигуряване нуждите на производството с работна ръка.

В съответствие с Наредба № 2/9.2.1948 г. на Дирекция на труда, всички фабрики, които се нуждаят от работна ръка, трябва да организират курсове за подготовка на начинаещи работници и такива за преквалификация на безработните, за да бъдат включени в отрасли на производството с дефицит на работна ръка[17]. Съгласно тези разпоредби Градският комитет на СНМ – Пловдив, и Околийският комитет на СНМ – Габрово, заедно с памуко-текстилното обединение и ОРПС набират и изпращат 25 девойки и 20 младежи, които започват работа в няколко предприятия[18]. Това са младежи, които са освободени от работа при национализацията и преструктурирането на тютюневото производство и уедряването на фабриките в Пловдив.

В подкрепа на координирането на усилията за повишаване квалификацията на младите работници се явява Окръжно № 22/13.2.1948 г. на Отдел „Промишлени училища и курсове" при Министерство на индустрията и занаятите[19]. Чрез него държавното ведомство информира подведомствените му индустриални обединения и предприятия и професионалните и занаятчийските училища за предстоящите процедури по откриване, организиране и провеждане на квалификационни курсове за млади работници и специалисти. В документа отново се набляга на аргумента, че курсовете за квалификация ще допринесат за повишаване производителността на труда. Описана е процедурата по откриване на курсове за квалификация, както и разпределението на задълженията на институциите при провеждането им. Отделът „Промишлени училища и курсове" и Дирекцията на труда регламентират програмата, по която се провеждат курсовете, а директорите на предприятията и промишлените и занаятчийски училища осигуряват лектори, помещения, инвентар и материали. При организирането на курсовете се търси съдействието на ОРПС и СНМ, като последният отговаря за възпитателната работа сред курсистите. В населените места, където преобладават по-малки индустриални предприятия, се разкрива общ курс за квалификация. Надграждане по отношение на Наредба № 2/9.2.1948 г. е уточняването на правата и отговорностите на курсистите, които се обучават, за да придобият или повишат своята квалификация, а така също и на предприятията, които провеждат курсовете. Курсисти, които се обучават целодневно, не заплащат обучението си и издръжката им за жилище, храна и учебни пособия е за сметка на предприятията. Постъпилите на обучение в тези курсове обаче са задължени да заявят, че ще останат на работа в предприятието, което ги обучава, най-малко в продължение на една до две години.

Напредък по отношение регламентиране правата на лицата, които завършват курсове за квалификация, е Окръжно № 49/21.4.1948 г.

на Отдел „Промишлени училища и курсове" към Министерство на индустрията и занаятите[20]. Според разпоредбите, посочени в документа, всички лица, които успешно завършат квалификационен курс, получават удостоверение и могат да заемат по-високи длъжности от досега заеманите, според Наредбата за надничния блок или Закона за щатните таблици на държавните служители. Курсистите се класират за предварително обявените свободни работни места според реда на общия им успех с приоритет на този по практика. Лицата, които преминат обучение през курс за квалификация, не получават еднакъв образователен ценз със завършващите училище по същата специалност и нямат право самостоятелно да упражняват професията. На частните индустриалци се забранява да откриват курсове за квалификация, с които да уреждат нуждата от квалифицирана работна ръка за своите производства, като по този начин още веднъж се поставя пречка пред развитието им в конкуренция с държавната индустрия.

В резултат на натрупаната нормативна база, която цели да уреди организация по квалификацията на младежите чрез курсове, в края на юли 1948 г. СНМ инструктира своите околийски и градски комитети за подобряване работата им[21]. За да се повиши дисциплината и посещаемостта на курсовете, младежката организация препоръчва да се прибегне до изграждането на ръководство сред самите курсисти, което да включва отговорник на курса, завеждащ успеха, и отговорник по дисциплината. Отговорникът ще съблюдава цялостната работа на курса и ще съдейства за изработването на седмичната програма на лекциите. Завеждащият успеха ще подпомага курсистите при усвояването на учебния материал, ще носи отговорност за инвентара, предоставен на курса и ще отговаря за навременното снабдяване с учебни материали. Отговорникът по дисциплината ще следи за спазването на курсовия правилник и редовното посещение на курса от страна на курсистите. Тези препоръки целят да увлекат самите младежи в успешното провеждане на курсовете и да ангажират съзнанието им за участие в социалистическото строителство. Ръководството на курса е призовано да се отчита пред местния комитет на СНМ. Дружествата на СНМ са насърчавани за активна агитационна работа преди започването на курсовете, при която да се наблегне на информиране за бъдещата квалификация и правата за навлизане в производството, които ще придобият курсистите.

Особено внимание се отделя на участието на младежките комитети по места в изработването на правилници за работа на курсовете, които да имат дисциплиниращ характер. От правилниците се очаква да регламентират правата и задълженията на курсистите и санкциите при неспазването на последните. Правата, които се определят заедно с директора на предприятието и профкомитета, засягат въпросите за удостоверяване успешното завършване на курса, придобиването на квалификация и др. Задълженията на курсистите се отнасят до редовното посещение, спазването на дисциплината и опазването на инвентара. Санкциите указват наказанията, които се налагат на курсистите при неспазване на задълженията им и като крайна мярка се допуска изключването от курса.

Извън курсовете за квалификация в промишлеността, целенасочено се разработва и въпросът за професионалното ориентиране на огромния ресурс младежи, които участват в бригадирското движение. През 1948 г. СНМ изготвя проекторешения относно курсовете за подготовка на строителни работници в бригадите[22]. Тази форма на квалификация се прилага от всички строителни дирекции, на чиито обекти през годината има работещи национални и околийски младежки бригади. Младежката организация чрез своите структури отговаря за набирането на курсистите сред бригадирите, а строителните дирекции организират и провеждат тримесечни курсове в рамките на първа и трета бригадирски смени. Обучаващите се в курс за строителна квалификация бригадири се обособяват от останалите младежи в т.нар. курс-бригада и за времето на обучението им работят при различна от общата програма. Курсовете се организират съгласно разпоредбите на Наредба № 2/9.2.1948 г. на Дирекция на труда. Курсистите полагат изпити и получават удостоверение, след което са задължени да останат на работа в съответното ведомство за срок от две години. След приключването на курса те се включват като специалисти на работа в същите обекти, където работят и бригадите, а трудът им е заплащан по надничния блок според специалността[23]. Строителните организации заявяват нуждата от работна ръка след приключване на бригадите и определят условията, при които ще приемат курсисти-бригадири на работа. За да се съгласува работата на курсовете за професионално ориентиране в младежките бригади, от лятото на 1948 г. във всички бригадирски щабове към

Отдел „Производство и съревнование” се назначава по един отговорник за професионалното ориентиране, както и доброволен сътрудник-бригадир със същия ресор[24].

През бригадирския сезон на 1948 г. Бюрото за професионално ориентиране при СНМ, в сътрудничество с Дирекция на статистиката, провежда анкета сред младежите от околийските и националните бригади, за да проучи професионалното им положение, трудовата им реализация и нагласите им за бъдеща такава[25]. Резултатите от анкетата целят да подпомогнат ефективната работа по професионалното ориентиране на младежите в бригадите и насочването им към различни курсове за квалификация, училища, производствени дейности или набирането им като курсисти и работници.

Въпреки амбициозно заявените намерения да обхване всички бригадири, включително и тези от местните бригади, анкетното проучване се провежда в рамките само на трите редовни смени на околийските и националните бригади, без да се разпростре върху бригадирите от подготвителната и четвъртата – войнишка смяна, които са около 17 хил. души[26]. Докладът за резултатите посочва незадоволително провеждане на анкетата при околийските бригади и по-успешното ѝ реализиране в националните бригади. Най-често допусканите слабости са неправилно и ненавременно попълване на статистическите листове, както и непълното обхващане на бригадирите. От 98 071 бригадири в трите редовни смени на околийските и национални бригади анкетно проучване е проведено сред 76 602 (78,1%) бригадири, а 21 469 (21,9%) от тях остават необхванати[27]. Резултати от проведената анкета сред местните младежки бригади изобщо липсват.

Докладът констатира липса на подкрепа за провеждането на статистическото проучване от ЦК на СНМ, което води до подценяване на провеждането му от някои от бригадирските щабове, а оттам и до неефективното използване на достигнатите резултати за професионалното ориентиране на младежите-бригадири. Успешно провеждане на анкетата и приложение на резултатите има в националните и някои от по-големите околийски бригади.

Какви изводи биха могли да бъдат направени по отношение на професионалното ориентиране на младежите от околийските и националните строителни бригади? На първо време е необходимо да се създадат условия за насочването на младежите от селата, които не са заети в селското стопанство, към града и включването им в индустриалното производство и строителството. Ефективното им участие в индустриализацията на страната е необходимо да бъде подсигурено чрез квалифицирането на свободната младежка работна ръка. Делът на младежите, които са безработни и без професионална подготовка в сравнение с тези, които имат такава, доказва нуждата от действия по тяхното професионално образование, което да улесни включването им като работници в икономиката на страната.

Какви действия са предприети за професионалното ориентиране на младежите от бригадите? Една от главните цели на анкетното проучване – да даде представа за професионалните намерения на младежите – не е постигната поради липсата на отговори при повече от 80% от анкетираните бригадири. Въпреки тези резултати от I бригадирска смяна на околийските и националните бригади са набрани необходимите младежи за тракторните училища и трите летни строителни курса. Бюрото за професионално ориентиране води кореспонденция с младежите, които нямат професионална подготовка, като ги насочва към строителните курсове и курсовете за общи селскостопански работници или средни земеделски техници. През II смяна са набрани необходимите курсисти със средно гимназиално образование, които да се включат в двугодишните технически курсове.

Проведеното за първи път през 1948 г. анкетно проучване сред младежите от околийските и национални бригади има за цел да насочи професионалното им ориентиране и по този начин да допринесе за ефективното им включване в изпълнението на стопанския план. На базата на опита от провеждането му и получените резултати Бюрото за професионално ориентиране предприема действия за агитиране и насочване на младежи към откриващи се курсове за квалификация, които възникват за производства, изпитващи дефицит на работна ръка.

Въпреки все по-конкретните условия и непрестанните административни инструкции за подготовката на курсовете през 1948 г. по места продължават да се забелязват практики, които затрудняват ефективната работа по професионалната подготовка на младите хора. Така например в отчет за курса при Азотно-торовия завод в Димитровград се казва, че курсистите не се подбират диференцирано според образованието и професионалния им опит, не се провежда физически подбор на младежите, особено важен за по-тежките производства и строителството, околийските комитети на СНМ изпращат младежи с грешна информация за курса, в който ще се обучават, дисциплината и мотивацията на някои от курсистите е слаба, случват се криминални прояви и др.[28]

Независимо от приноса им за повишаване квалификацията на работната ръка, се регистрират редица слабости при подготовката, провеждането и отчитането на курсовете. Повечето от курсовете се провеждат без необходимата предварителна подготовка, протичат формално и основно, за да оправдаят планираните от държавните стопански обединения резултати. Отчита се недостатъчната посещаемост на записалите се курсисти, особено на младежите. Според анализа на слабостите, липсва достатъчно активна разяснителна кампания, която да „убеждава" младите хора в необходимостта от повишаване на тяхната професионална квалификация, а така също и достатъчно контрол на посещението на курсовете от страна на младежката обществена организация. Методическите и педагогически слабости, които се посочват " преподаването на учебния материал и провеждането на изпитите на курсистите е формално, преобладава преподаването на теория за сметка на практиката или обратно, липсват учебници или печатни лекции. В разглеждания период 1947–1948 г. системата за организиране и провеждане на курсовете за квалификация непрекъснато се централизира.

Амбициозната програма за индустриализация на България в края на 40-те години на XX в. поставя политическия режим пред проблема за създаване на подготвени в теоретично и практическо отношение кадри за нейното осъществяване. Развитието на икономиката и разкриването на нови стопански дейности предполага нарастваща нужда от квалифицирана работна ръка през следващите години. Особено внимание се отделя на проблемите, свързани с професионалната подготовка на младежта като основен фактор в осъществяване на процеса на индустриализация в страната. Опитът на институциите да решат този въпрос води до създаването и развитието на курсове за професионална подготовка като основна форма за повишаване квалификацията на младите хора. Прегледът позволява да се откроят няколко съществени слабости по отношение обезпечаването на квалифицирани кадри за „младежкия трудов фронт”. Основните пропуски се откриват в липса на координираност между заинтересованите институции – най-често те действат самостоятелно едни от други; разглеждат въпроса инцидентно и главно, когато се поставя от по-високо управленско ниво; слабо проявяват инициативност и по-скоро тя е първоначална при организирането и по-рядко при контрола на изпълнението; отчитат резултатите количествено без да правят оценка на ефективността. Никъде в докладите на институциите не се държи сметка за професионалното развитие на преминалите през различните форми на обучение младежи, за тяхната мотивация за участие и постигане на добри резултати по време на обучението и след това в производството и не на последно място, повишаването на квалификация не се обвързва задължително с израстване в професионалната йерархия или със заплащането на труда. Проблемът за професионалните качества на работната сила в България продължава да бъде актуален и през следващите десетилетия.

БЕЛЕЖКИ

[1] Държавен вестник, № 93, 24 април 1947 г.

[2] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1185, л. 59.

[3] Пак там.

[4] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1166, л. 46.

[5] Данните за броя на курсистите са дословно взети от архивните документи. Разминаването при събирането им и посочения общ сбор вероятно се дължи на техническа грешка при изписването.

[6] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1191, л. 1.

[7] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1151, л. 432.

[8] Пак там, л. 413–416.

[9] Пак там, л. 425.

[10] Пак там, л. 412.

[11] Пак там, л. 409–411.

[12] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1185, л. 71.

[13] Държавен вестник, № 35, 13 февруари 1948 г.

[14] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1185, л. 54.

[15] Пак там, л. 52–53.

[16] В индустриалните предприятия и мините работниците се разпределят по реда на Наредба № 2/1945 г. (ДВ, № 281, 1945 г.), изменена и допълнена с

Наредба № 4/1946 г. (ДВ, № 186, 1946 г.) и Заповед № 963/1947 г (ДВ, № 116, 1947 г.). За настаняването на работа в строителните предприятия се съблюдава Наредба № 17/1944 г. (ДВ, № 44, 1944 г.), а в тютюневата промишленост – Наредба № 1/1946 (ДВ, № 109, 1946 г.). За всички останали производства в сила е чл. 17 от Закона за настаняване на работа и осигуряване при безработица.

[17] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1151, л. 403.

[18] Пак там, л. 403.

[19] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1185, л. 54.

[20] Пак там, л. 35.

[21] Пак там, л. 30–32.

[22] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1151, л. 407–408.

[23] Пак там, л. 424.

[24] Пак там, л. 422.

[25] Пак там, л. 423.

[26] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1153, л. 110–119.

[27] Пак там, л. 112.

[28] ЦДА, ф. 1053 (ЦК на ДСНМ), оп. 1, а. е. 1165, л. 52.

ПРИЧИНИ ЗА СТРУКТУРНОТО ИЗГРАЖДАНЕ НА КОМАНДВАНЕ НА СУХОПЪТНИ ВОЙСКИ (КСВ)

Богдан АНДРЕЕВ
докторант, Военна академия „Г. С. Раковски“
институт „Перспективни изследвания за отбраната“
научна секция „Военноисторически изследвания“
Научен ръководител: проф. д-р Йордан Баев

After the Second World War there was a contradiction between the USA and the USSR and their respective alliances. The international situation was tense. As a result new powerful weapons were created and developed; the basic strategies of battle management and leadership changed; structural changes happened in the different forces' branches. Nuclear weapons showed their power in action. The mobility of the ground forces increased drastically. The separate formations were equipped with contemporary weapons and other technical equipment. The process happened in leading military countries as well as in the armed forces of our neighbouring countries. They had become factors that the Bulgarian People's Army must had in mind, despite the international political situation. Bulgarian political and military leadership decided to make changes in the organisation and the structure of the ground forces. It was necessary to increase the command potential of the Bulgarian People's Army; to optimize the management of the ground forces in order to guarantee the war footing. The new theoretical developments and their implementation in the management of the armed forces lead to a new complex approach and targets. At the beginning of 70's of the 20th century as a result of the improved relationship between the countries an idea came up - to create a special separate structure for managing the ground forces – the Command of the ground forces. Around November 1st 1973 the command was ready to fulfill its tasks in connected with the management of the ground forces.

Ситуацията след Втората световна война е динамична и понякога твърде напрегната. Противопоставянето между двата лагера, доминирани от САЩ и СССР, бързо се превръща в основен фактор в международните отношения. След края на войната светът става свидетел на поредица военни конфликти: войната в Корея (1950–1953 г.), войната във Виетнам (1955–1975 г.), Суецката криза (1956 г.), Арабско-

Израелския конфликт. Зад малките и слаборазвити държави, арена на ескалиращо напрежение, често се усеща намесата на големите играчи на световната сцена. Обикновено отделните участници в стълкновенията имат добра военностратегическа подготовка[1]. Подобни конфликти са удобни полигони за изпитания на нови оръжия и начини за водене на боя.

През 50-те и 60-те години на XX в. силно се развива военното дело. В края на Втората световна война ядреното оръжие показва на практика своята мощ. Само за няколко години произведените образци превишават в пъти разрушителната сила на първите ядрени бомби. Развитие бележат авиацията, артилерията, ракетното въоръжение. Теоретично се разработват сценарии за военни стълкновения с използването на големи авиационни формирования, мобилен флот и активна употреба на атомно оръжие. Армиите на повечето страни бързо се ориентират към стратегическа и оперативна подготовка за водене на бойни действия в новите условия. В Сухопътни войски (СВ), водещи по численост сред останалите родове войски, се налагат съответните промени във въоръжението и структурно-организационния модел. Вследствие на бързото развитие на военното дело – на авиацията и флота се излага схващането, че СВ едва ли ще имат място във войните от втората половина на XX в., но подобни виждания сравнително бързо са отхвърлени от натрупания практически опит[2]. Идеята за непрекъснат фронт и/или струпване в различни участъци на големи сухопътни формирования търпи сериозно развитие. Налага се модел на наситени с военна техника и мобилни сухопътни части, способни да нанасят концентрирани удари на противника в различни точки на театъра на бойните действия.

Към края на Втората световна война българската армия наброява около 570 000 души[3]. Основно те са групирани в 16 пехотни и една конна дивизия, две конни, една бронирана и две гранични бригади[4]. Своеобразна е обстановката след 9 септември 1944 г. Значителна част от българските офицери и подофицери са подложени на различни по характер репресии. Някои са съдени и осъдени от Народния съд, други особено в първите дни след 9 септември изчезват безследно. Неясно е бъдещето дори на тези, които през края на 1944–1945 г. приемат да сътрудничат на властта на Отечествения фронт и воюват по бойните полета. По-късно по различни причини много от тях са принудени да напуснат армията. Факт са сериозни проблеми от военно-технически характер. След края на войната по-голямата част от въоръжението, предимно немско производство, е остаряло. Липсват муниции и вещеви средства. В периода 1945–1955 г. започва постепенното превъоръжаване на армията и нейното реорганизиране по съветски модел[5]. Особено се набляга на структурните промени като основа за осъвременяването на въоръжените сили, съобразени с опита на съветската армия. При създаването на Варшавския пакт през 1955 г. пред Българската народна армия (БНА) вече стоят сериозни ангажименти, до голяма степен обвързани с географското разположение на страната. В началото на 60-те години в редовете на БНА се намират около 100 000 военнослужещи, оформени в четири мотострелкови, пет танкови и три зенитни съединения, шест авиационни полка и шест военноморски дивизиона, които са в постоянна бойна готовност, три мотострелкови дивизии с намален личен състав и съответните обслужващи части. При водене на бойни действия военнослужещите достигат 400 000, при общо 18 формирования за СВ.[6] В средите на българското военно ръководство се предизвиква сериозна полемика свързана с управлението на войските както за мирно време, така и за период на война. Особено актуален е проблемът за оптималното ръководство на БНА, и в частност на СВ, при активни бойни действия на Балканското направление. Към дейностите по неговото решаване се отнася създаването през 1963 г. на Главно управление за подготовка на войските (ГУПВ). На неговата основа при евентуален военен конфликт се разгръща Фронтово управление (ФУ), което ръководи съединенията на СВ в бой и субординира с останалите родове войски. За времето на своето съществуване ГУПВ развива сериозна дейност при учения, когато действа като ФУ, но въпреки положителните отзиви през 1965 г. работата му е преустановена[7]. Много години по-късно първият ръководител на КСВ генерал-полковник Христо Добрев споделя основната причина довела да закриването на ГУПВ. Според него в структурата имат превес офицери свързани с неуспелия опит за преврат от 1965 г. на Иван Тодоров – Горуня[8]. Държавнополитическото ръководство на страната взема решение вместо да се извършва чистка във ГУПВ, управлението да бъде премахнато.

Военнополитически причини от външен характер

Началото на 70-те години на XX в. се характеризира с разведряване във взаимоотношенията между двата противопоставящи се блока, ръководени от САЩ и СССР. Кулминацията на този процес са договореностите в Хелзинки от 1975 г. Въпреки това не може да се говори за повсеместно разоръжаване и омиротворяване. По света има редица конфликтни зони, в които противоречията, привидно затихнали, при съответните условия твърде бързо се превръщат в ожесточени стълкновения. Ситуацията на Балканите от началото на 70-те години също е достатъчно своеобразна – налице са опити на САЩ и дори на Китай, за прокарване на свои интереси в региона[9]. Водещите държави във военната сфера продължават теоретично да развиват и прилагат в практиката разработки, свързани с усъвършенстването и изобретяването на нови оръжия. През 70-те години редица страни от НАТО: като САЩ, ФРГ, Великобритания, Италия, Франция структурно реорганизират своите СВ. Нараства броят на отделните сухопътни формации и в същото време се цели насищане на пехотата със съвременни военнотехнически средства. В южно направление България граничи с две държави, членки на НАТО – Гърция и Турция. През 1972 г. в армията на Гърция има 12 формирования на СВ, за четири години, през 1976 г. броят им нараства на 14. През 70-те години сухопътните части на Турция след реорганизация на армията се променят от 24 на 34. Наблюдава се увеличаване на бронетанковите и механизирани части на СВ в тези страни[10]. При евентуален военен конфликт този факт от стратегическа и оперативна гледна точка поставя БНА в сложна ситуация. В западна посока България граничи с Югославия. След Втората световна война в значителна степен отношението между двете държави е обвързано с позицията, която заема съветското ръководство спрямо различни международни проблеми и която съответно налага на своите сателити. В същото време своеобразната политика, която провежда Югославия, понякога води до изостряне на взаимоотношенията с България. В съседната страна през 1971 г. е в ход мащабно войсково учение „Свобода" – 71. Ангажирана е югославската „общонародна отбрана". Следват учения в различните военни области на страната. В началото на 70-те години Югославия е в добри взаимоотношения със САЩ и НАТО, като развива военно сътрудничество с редица държави от пакта[11]. Югославската армия бързо се превръща в добре организирана, обезпечена с военнотехнически средства реална сила. Независимо от международната ситуация при евентуален военен конфликт тя е фактор, с който БНА трябва да се съобразява. Ситуацията на

Балканите, реорганизираните и наситени с модерно за времето си въоръжение армии на нашите съседи, факта че две от тях (Турция и Гърция) принадлежат на страни членки на НАТО, налага бързата и адекватна реакция от страна на българското държавно и военно ръководство. Създаването и структурното оформяне на КСВ в значителна степен е свързано с мерките, взети за повишаване на командно-организационния потенциал на БНА, оптимизиране управлението на СВ, гарантиране на висока бойна готовност.

Вътрешнополитически и военноадминистративни причини

След Втората световна война във военното изкуство бързо навлизат кибернетиката, разработки от сферата на математика, физиката, химията и други научни направления. Използват се съвременни методи по организиране и управление на войските. Повечето армии за кратко време се реорганизират структурно, като по този начин рязко повишават бойния си потенциал. През 60-те и началото на 70-те години в СССР и останалите съветски сателити в различни обществени сфери се прилага програмно-целевият и комплексен подход[12]. БНА използва програмно-целевия подход за решаване на задачи по управлението на войските, за тяхното военнотехническо обезпечаване, поддържането на висока бойна готовност. В структурно отношение оформянето на управление за СВ е приложение на програмно-целевия и комплексен подход за усъвършенстване командването на войсковите съединения.

В началото на 70-те години сред българското държавнополитическо и военно ръководство съществува полемика за това необходимо ли е създаване на командна структура за СВ. Наистина дотогава подобна структура, като се изключи краткото съществуване на ГУПВ за СВ, в българските въоръжени сили не е съществувала. Изказват се най-различни мнения, понякога крайно противоположни. Дори има становище, че подобна структура не само е излишна но и неприложима за БНА. Сериозни възражения се отправят от страна на Генералния щаб (ГЩ). Неговият началник генерал-полковник Атанас Семерджиев е скептично настроен спрямо подобна инициатива. Това е обяснимо – оформянето за СВ на отделно командване би лишило ГЩ от възможността пряко да влияе на тяхното управление. Но както Семерджиев коментира в спомените си, след вземането на решение за създаване на КСВ, ГЩ прави всичко възможно за неговото бързо сглобяване и функционално изграждане[13]. В същото време идеята е защитена от доста положителни изказвания. Един от нейните поддръжници е ерудираният военен специалист генерал-полковник Христо Добрев, по-късно първи командващ на СВ. Излагат се аргументи, свързани с необходимата структурна реорганизация, спрямо последните тенденции при управлението на войските и конкретната ситуация в региона. Като важна причина се посочва необходимостта от конкретен орган за управление на СВ за мирно време и стройно изградена командна организация на СВ за период на война[14]. Може да се посочи и една своеобразно лична причина за създаване на КСВ, коментирана в разговори със съвременници на разглежданите събития: с оформянето на командна структура за СВ, армейски генерал Добри Джуров смята, че сериозно се приближава до реализирането на една своя идея а именно присвояването на маршалско звание. Постепенно в средите на българското държавнополитическо и военно ръководство се налага схващането за създаване на обособена структура за управлението на СВ – КСВ.

Създаване и оформяне на КСВ

Времето от втората половина на 1973 г. се характеризира с осъществяването на редица дейности по създаването и структурното оформяне на КСВ. На 18.09.1973 г. излиза решение на Политбюро на ЦК на БКП, последвано от министерска заповед 21.09.1973 г., които регламентират създаването на КСВ като орган на МНО за управлението на СВ.[15] Значителен ресурс от военнослужещи участва в организационното изграждане на командването. Привлечени са специалисти от ГЩ, МНО, командните структури на Първа, Втора и Трета армия. При формирането на КСВ се използва опитът на съветските въоръжени сили. В самия процес пряко са ангажирани редица съветски генерали и офицери[16]. Това се прави не само заради тяхната теоретическа и практическа подготовка, но и с оглед субординацията на КСВ със структурите на Варшавския пакт, особено за период на война. На 22.09.1973 г. генерал-полковник Христо Добрев е назначен за заместник-министър на Народната отбрана и командващ СВ.[17] Той е добре подготвен специалист и енергична личност. Значителен е приносът му за налагане на идеята за създаването и структурното оформяне на КСВ. Първоначалният щат на КСВ, влязъл в сила на 1.10.1973 г., предвижда за структурата 374 офицери, 15 сержанти и 130 служащи[18]. За БНА това е значително по мащабите си звено, изискващо обезпечаване със съответните ресурси. Осъществени са дейности по военнотехническото и тилово обезпечаване на КСВ. Внимание се обръща на сградата, в която се разполага структурата. В кратки срокове са извършени довършителни строително-ремонтни работи, монтират се необходимите за подобно звено свързочни средства[19]. Формира се шестчленен Военен съвет (ВС) на КСВ. От 30.10.1974 г. ВС се увеличава с още един член[20]. В такъв формат ВС съществува в продължение на почти две десетилетия, до началото на 90-те години на XX в., когато е извършена структурна реорганизация на КСВ. На 6.10.1973 г. в Близкия изток избухва война, известна под името Йом Кипур. Воюват армиите на Египет и Сирия срещу въоръжените сили на Израел. Макар и относително отдалечен от българска територия, конфликтът предизвиква реакция в българското държавнополитическо и военно ръководство. Налага се структурното оформяне на КСВ в съкратен срок далеч под първоначално предвиденото, своевременно изработване и приемане на планове по бойната и мобилизационна готовност[21]. Изградени са отделните звена на КСВ, но пълното изясняване на функционалните им задължения е оставено за един по-късен етап. Към 1.11.1973 г. командването, като орган на МНО вече е в състояние да изпълнява базовите задачи по управлението на СВ на БНА.[22] До 20.11.1973 г. са приключени дейностите по организационното изграждане на структурата. В различните управления и отдели на КСВ са назначени, предвидените по щат военнослужещи[23]. До началото на 1974 г. командването е обезпечено с необходимите кадри. Работата в КСВ се насочва към изработване на общ оперативен план за СВ, обезпечаване на бойната и мобилизационна готовност, на политическата подготовка, разгръщане на ФУ за период на евентуален военен конфликт. Ръководни за КСВ са заповедите и указанията на министъра на Народната отбрана, съответните органи на МНО, а извън страната – Комитета на министрите на отбраната на държавите участнички във Варшавския договор, Военния съвет и Щаба на Обединените въоръжени сили[24]. През цялата 1974 г. се работи по окончателното изграждане на структурата на КСВ. Доизясняват се функционалните задължения на различните управление и отдели. В началото на 1975 г. приключват дейностите по структурното и функционално оформяне на КСВ.[25]

Изводи

След Втората световна война ситуацията на моменти е напрегната, вследствие на противопоставянето между САЩ и СССР и техните съюзници. Военната наука се развива бързо. Създават се и са в процес на усъвършенстване нови мощни оръжия. Променят се основни концепции по воденето и управлението на боя. В СВ, както и в останалите родове войски, се осъществяват структурни промени съобразени с актуалната ситуация на бойното поле. СВ рязко повишават своята мобилност, отделните формирования се насищат със съвременни военнотехнически средства. Структурни промени търпят армиите на съседните страни, членки на НАТО Гърция и Турция. В техните СВ се увеличава броят на механизираните съединения. Личният състав разполага с ново въоръжение, повишава се комуникативността и мобилността, а оттам и общата бойна готовност. Подобни процеси са факт и в армията на западната съседка Югославия. Като адекватна реакция в средите на българското държавно-политическо и военно ръководство се налага становището за осъществяване на организационно-структурни промени в СВ. В същото време ангажиментите на БНА към Варшавския пакт провокират подобна реорганизация съобразена с актуалните към това време постановки за прилагане на планово-целевия и комплексен подход в управлението на войските. Макар и в условията на международно разведряване към началото на 70-те години на ХХ в. се възприема идеята за създаване на обособен орган за управление на СВ – КСВ. През втората половина на 1973 г. се извършват основните дейности по неговото създаване и структурно оформяне. Заради избухването на войната в Близкия изток се налага изграждането на КСВ в съкратени срокове. Към началото на 1974 г. звеното е обезпечено с необходимите кадри. Структурното и функционално оформяне на КСВ окончателно приключва към началото на 1975 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Димитров, Г.** Особености в подготовката и разпалването на съвременните локални конфликти. – Военна мисъл, 1980, № 1, с. 78.

[2] **Димитров, Г.** Локални войни и развитието на Сухопътните войски след Втората световна война. – Военна мисъл, 1983, № 1, с. 65.

[3] **Баев, Й.**, Комунистическото управление в България и системата за национална сигурност и отбрана (1944 – 1989 г.). – В: Изследвания по история на социализма в България (1944 – 1989). Ред. Т. Турлакова. София, 2010, с. 368.

[4] **Гинчев, Г.** Действията на Българската народна армия през първия период на Отечествената война. – Военна мисъл, 1974, № 6, с. 72.

[5] **Антонов, Е.** Фактори и периоди в развитието на Българската народна армия. – Военна мисъл, № 6, 1974, с. 40–41.

[6] ЦДА, ф. 1б, оп. 64, а.е. 324, л. 4.

[7] **Добрев, Хр.** Сухопътните войски на БНА – 1973 – 1991 г. – В: Строителството на въоръжените сили на България. Ред. Д. Калончев. София, 2002, с. 17–18.

[8] **Копривленски, Д.** Мъдрост и размисли в едно непубликувано интервю. - <http://www.duma.bg/node/55599> 04.06.2013.

[9] ДВИА – В. Търново, ф. 42 о, оп. 4, а. е. 3, л. 83.

[10] **Петков, П.** Тенденции в развитието на организационната структура на Сухопътните войски на основните страни от НАТО, Гърция и Турция. – Военна мисъл, 1978, № 1, с. 86–88.

[11] ДВИА – В. Търново, ф. 42 о, оп. 4, а. е. 3, л. 77.

[12] Програмно-целевое управление социалистическим производством. Вопросы теоррии и практики. Предисловие. Ред. А. Мельникова. Москва, 1980, с. 3.

[13] **Семерджиев, Ат.** Преживяното не подлежи на обжалване. София, 2004, с. 268.

[14] **Добрев, Хр.** Сухопътните войски на БНА – 1973 – 1991 г. – В: Строителството на въоръжените сили на България. Ред. Д. Калончев. София, 2002, с. 17–18.

[15] ДВИА – В. Търново, извлечение от историческа справка към делото на ф. 2783, л. 1.

[16] Пак там, ф. 2783, оп. 15, а. е. 1, л. 5–7.

[17] Пак там, оп. 1, а. е. 1, л. 1.

[18] Пак там, оп. 15, а. е. 1, л. 46.

[19] Пак там, оп. 1, а. е. 3, л. 160.

[20] Пак там, а. е. 9, л. 293.

[21] Пак там, а. е. 3, л. 163.

[22] Пак там, л. 157.

[23] Пак там, а. е. 9, л. 285.

[24] Пак там, оп. 8, а. е. 1, л. 4–5.

[25] Пак там, оп. 1, а. е. 9, л. 294.

ДВИА – В. Търново – Държавен военноисторически архив – Велико Търново

ЦДА – Централен държавен архив

ПОЛИТИКАТА НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ СПРЯМО ЦИГАНСКИЯ ЕТНОС 1944–1989 г.

Явор ГЕНОВ
специалност „История“, IV курс
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Лора Дончева

The article resolves around the problems of Gypsy integration in the Bulgarian society after 9th September 1944. As an introduction it focuses on the culture, everyday life, moral and world view of the gypsies in Bulgaria, their different ethnic groups and traditions. The main focus is the period 1944–1989 – namely the Communist's reign in Bulgaria. The next describers the politics of gypsy integration used by the Bulgarian Communist Party. Different types of strategies and policies for handling the integration problems are divided into a few periods: 1944–1956, 1956–1970 and 1970–1989. In conclusion, the researched topic aims to cast light on the present problem of Roma segregation, exemplifying the issue's unsolved status since 1944.

Много и различни са въпросите, свързани с развитието на българското общество и държава след Втората световна война, които са предмет на изследване в съвременната българска историография. Един от тях фокусира вниманието върху политиката на Българската комунистическа партия (БКП) и социалистическата държава към етническите общности в България. Настоящото научно съобщение е опит да се разкрие същността на политиката към циганите в България в годините на социализма, да се проследят опитите на БКП да интегрира циганското малцинство в „българското социалистическо общество” в периода 1944–1989 г.

Като се има предвид съществуването на различни определения за етнос, народност и нация, в изложението понятието „етническа общност”се използва в смисъла на относително голяма група хора, която е свързана чрез вярата в общ произход, култура, история, актуални преживявания и освен това притежава съзнание за идентичност и солидарност[1]. В българските земи винаги са живели множество етнически общности – турци, цигани, евреи, арменци, гърци, руснаци, каракачани и др. Въпреки това числеността на основния етнос в България, българския, винаги е била изключително висока спрямо останалите етнически групи. Според преброяванията на населението в периода 1946–1992 г. делът на българите е 84–87% от населението на България. Що се отнася до циганския етнос, той е едно от най-големите малцинства в България от 1878 г. до ден днешен. В периода 1944–1989 г. циганите са на трето място по брой след българския и турския етнос. Информация за числеността на циганската етническа група в България получаваме от данните на четири преброявания на населението в периода 1946–1992 г., според които: през 1946 г. те наброяват 170 011 д. (2,42%); през 1956 г. – 197 865 д. (2,6%); през 1965 г. – 148 874 д. (1,81%); през 1992 г. – 313 396 д. (3,41%)[2]. Можем да приемем тези данни при няколко условия. Не е сигурно дали те са абсолютно точни, тъй като преброяването на циганите е изключително трудно поради няколко причини – голяма част от тях са чергари (скитащи) и нямат постоянен адрес, липсва им нужната грамотност, нямат общ език, представят се пред преброяващите като българи или турци.

Циганската етническа група е много разнообразна и вътрешно разпокъсана общност. Тя се състои от над 20 групи и подгрупи според начина им на самоопределяне. На практика ромите са общност за „другите“. За българите те са голяма трудноразличима маса, но самите цигани не се възприемат като единна голяма ромска общност. Това е така, защото те се делят според езика, бита, занаята, религията или друг признак. На тази основа техните групи биват кардараши, ловари, калайджии, бургуджии, лингурари, кошничари, турски цигани и др. За да се създаде по-детайлна картина за политиката на БКП спрямо циганския етнос, в изложението се използва периодизацията, която е характерна за историческите изследвания, отнасящи се до времето от 1944 до1989 г.

I. 1944–1956 г.

След 9 септември 1944 г. правителството на Отечествения фронт (ОФ) се заема да подпомогне издигането на циганския етнос в обществото. Това е част от цялостната политика, която води ОФ. Силно застъпени в нея са идеите на интернационализма, републиката и демократизма – т.нар. „народна демокрация”. Циганското малцинство в България по това време е най-изостаналото в развитието си спрямо останалите етноси в страната " нивото на неграмотност сред циганите след Втората световна война е 81%. В годините след войната правителството полага усилия да приобщи социално циганската етническа група и да подпомогне нейното самоопределяне. В приетата през декември 1947 г. нова Конституция се гарантира правото на националните малцинства „да се учат на своя майчин език и да развиват националната си култура, като изучаването на българския език е задължително" (чл. 79)[3]. Това е и времето, когато тази етническа общност се ползва с най-много права и свободи.

Начело на инициативите за издигане на циганския етнос в обществото застава Шакир Пашов – член на БКП и представител на циганския етнос не само в партията, но и в Народното събрание. През 1945 г. с негова помощ е създадена „Общоциганска организация за борба против фашизма и расизма и за културно издигане на циганското малцинство в България". Правителството на ОФ продължава линията на своята демократична политика като подпомага и създаването на „Единна общокултурнопросветна организация на циганските малцинства" през пролетта на 1946 г. През същата година започва издаването на вестника „Романо еси" (Цигански глас) с главен редактор Шакир Пашов[4]. Инициативите на циганския лидер за образователно и културно издигане на ромите продължават и през 1947 г. Тогава е открито първото циганско училище в квартал „Факулетета" и Централният цигански музикално-артистичен театър „Рома" в София.

Своеобразен връх в кариерата на Шакир Пашов е избирането му за депутат във Великото народно събрание на 27 октомври 1946 г., чиято задача е да изработи новата републиканска конституция. С това действие ОФ за пореден път показва, от една страна, отстояването на идеята за толериране на различните етнически групи, а от друга, желанието си да приобщи циганския етнос към обществото, да го издигне културно и да помогне за неговото самоопределяне. От страниците на в. „Цигански глас" открито се призовава: „...онези, които досега са се срамували да се нарекат цигани и които са преминали към турското малцинство, или пък са били кръстени като християни, нека да свалят маските от лицата си, да вдигнат глави и да покажат, че са цигани..."[5].

Но, според Анастасия Пашова „задачата пред партията не е за културното издигане, а за скрито асимилиране и дистанциране на циганското малцинство от турците“. Като аргумент тя използва факта, че локалните цигански организации по места са включени като секции към структурите на ОФ, т.е. инициативност от страна на циганския етнос липсва и това са поредните партийни организации[6]. Не може да се отрече, че ОФ и БКП изискват преданост от циганския етнос. Но тези изисквания важат не само за циганите, а за абсолютно всички членове и симпатизанти на тези организации. Политиката спрямо циганите недвусмислено показва желанието на ОФ да подпомогне интеграцията и самоопределянето на циганския етнос чрез изграждане на образователни, културни и просветни организации. Смятам, че тази политика не може да бъде определена като асимилаторска по никакъв начин.

В края на 40-те и началото на 50-те години на XX в. под диктовката на Москва политическата ситуация в страната разко се променя. Настъпва краят на управлението на Отечествения фронт, а с това и на „народната демокрация”. БКП налага своя монопол в държавното управление. Започва периодът на „сталинизация”, за който е характерна подозрителността към всички различни (по етнос, политически убеждения, собственост, професия и др.) и постепенното отнемане на техните права. В това число попадат и етническите малцинства. Много скоро промените се отразяват върху положението на циганите. Шакир Пашов е репресиран, отнето му е депутатското място, а по-късно е въдворен в лагера в Белене. Ромският вестник е спрян, а театърът е затворен. По време на масовата изселническа кампания на български турци в Турция през 1950–1951 г. е направен опит за изселване на турчеещи се цигани. Но именно заради опита за изселване на циганите Турция затваря границата си, а изселените цигани по не надвишават 5000 души[7].

II. 1956–1970 г.

След смъртта на Сталин настъпват промени в целия Източен блок, които не подминават и България. Тезата за „многонационалния характер” на страната, възприета от СССР, губи своята актуалност. Новото ръководство на БКП постепенно е овладяно от „националния комунист” Тодор Живков, който предприема програма за интеграция на етническите малцинства, целяща създаването на единна „българска социалистическа нация”[8]. След като става ясно, че не е възможно циганите просто да бъдат преместени в Турция и с това проблемът да се реши, БКП преминава към по-дългосрочни мерки. Това са мерки за „адаптация“ или според Анастасия Пашова за „асимилация“ на ромския етнос. През втората половина на 50-те години политиката на БКП отново прави завой в синхрон с политическите промени в СССР – започва период на „десталинизация”. Репресивните методи на Комунистическата партия донякъде са изоставени и с промените циганите получават някои от изгубените си права и привилегии. Ромският лидер Шакир Пашов е частично реабилитиран, той е освободен от Белене, но не е възстановен в БКП. Част от организациите, създадени от Пашов, са възобновени.

През 1957 г. в София отново е създаден Музикално-артистичният ансамбъл „Рома” към циганското читалище „Девети септември”. През същата година в. „Цигански глас” започва да излиза отново, но като в. „Неве рома” (Нови цигани), а през 1959 г. е преименуван на в. „Нов път”. След последната промяна на заглавието му започва да излиза само на български език. В края на 50-те години циганите имат и нов лидер и техен представител в ЦК на БКП – Господин Колев. Новата политика на БКП под ръководството на Т. Живков си поставя няколко основни цели, свързани с „модернизирането” и интегрирането на циганите – да се обърне особено внимание на заселването в постоянни жилища, да се реши проблема с високото ниво на неграмотност и циганите да станат активна част от „българското социалистическо общество”.

1. За заселването

Основен приоритет в политиката на БКП спрямо циганския етнос е решаването на проблема с чергарството и заселването в постоянни жилища. За дългосрочното решаване на този проблем на 17 октомври 1957 г. Министерски съвет приема Постановление № 1216 „За решаване въпроса с циганското малцинство в България”, с което се забранява чергарството (скитничеството), характерно за голяма част от ромското малцинство. В него е подчертано: „Задължават се изпълнителните комитети на окръжните, околийските, градските и селските народни съвети, в чиито райони живеят, да издирят онези от тях, които не се занимават с общественополезен труд и да вземат мерки за настаняването им на работа в държавните и други обществени предприятия, в селските и горски стопанства и други”[9]. Според А. Пашова тези мерки имат дискриминационен характер спрямо ромския етнос. Те нарушават начина им на живот, нанасят удар върху етнокултурната им специфика и целят психическа, културна и социална асимилация. Но този закон не важи само за циганите. Скитничеството е забранено за всички граждани на Народна Република България (НРБ). Защо тези закони да са специално насочени към циганския етнос и да дискриминират точно него, след като важат с еднаква сила за всички?

Успоредно с политиката на заселване БКП започва да полага и усилия за активно привличане на циганите в трудовия живот на страната. За целта е прието Постановление № 258 от 17 декември 1958 г. Ето част от него, която разкрива изключително точно поставените цели: „Все още част от циганското население изостава от общото развитие на страната, не е заето с постоянен труд, не се задържа на едно място, води скитнически живот, занимава се с просия, с гадаене и други нарушения на обществения живот”[10]. По силата на това Постановление Аграрното министерство се задължава да провери кои ТКЗС-та в страната имат недостиг на работна сила и да се осигури работа до края на 1960 г. на не по-малко от 1000 цигански семейства. Отпускат се средства за построяване на „евтини и хигиенични“ домове и за разрастване на предприятия с цел настаняване и осигуряване на работни места за циганския етнос.

Що се отнася до политиката на заселване, общините се заемат с подобряване инфраструктурата и хигиената на ромските квартали и спазване на хигиенните условия при строежа на нови блокове за заселване. Друга грижа на местните ръководства е разселването на ромите. Една от основните идеи на постановлението е да се избягва концентрацията на големи цигански групи в квартали. Ромските семейства се разселват сред българите с цел да се повиши нивото на „бит и култура“ при взаимодействие със съседите и да се избегне евентуално отделяне и гетоизиране на малцинствения етнос. Така например в блоковете се настаняват по едно или две цигански семейства във вход. Също така Постановлението гласи, че не трябва да се допуска заселване на роми в места с преобладаващо турско население. В това действие можем да разчетем страха на БКП от турското влияние върху ромите. Както вече споменахме ромите често сменят своята принадлежност и доста често се представят за мюсюлмани или дори турци. Тъй като Турция е част от НАТО, БКП изпитва опасения, че някои от циганите могат да бъдат вербувани от турски агенти и да се превърнат във „врагове на народа”.

Заселването на ромите не минава без проблеми. Новопостроените блокове и къщи се намират в края на населените места. Постепенно в блоковете започват да се настаняват повече от 1-2 ромски семейства, а къщите започват да се надстрояват и разширяват. Често се стига до конфликти между българското и ромското население. Вследствие на това постепенно българското население започва да се изселва от тези квартали. Властите скоро спират да съблюдават условията и реда в тези поселища. Канализацията, снабдяването с питейна вода, извозването на боклука се занемаряват, а строителството на нови пътища спира. С течение на времето целият замисъл се проваля и тези населени места се превръщат в мизерни гета. А ромското население отново е компактно и отделено от българското. Едва през 1978 г. ръководството на партията реагира с Решение № 1360 на ЦК на БКП „За по-нататъшното подобряване на работата сред българските цигани, за тяхното по-активно привличане в строителството на развитото социалистическо общество.“ То предвижда в следващите 10 години да бъдат ликвидирани всички обособени ромски квартали. Но в крайна сметка от 547 квартала са премахнати едва 36[11].

2. За образованието

Образованието е следващият сериозен проблем, който е залегнал в политиката на БКП спрямо циганската етническа група. С постановление № 258 от декември 1958 г. е наредено на Министерството на народната просвета и упълномощените местни органи на властта да осигурят целокупното приемане на децата в училищна възраст от цигански произход в български училища. В училищата в ромските квартали се обособяват стаи, в които под учителски надзор децата от цигански произход да подготвят домашните си. Предвижда се и строителствто на детски градини в същите тези квартали. А от 1958 г. българският е утвърден като първи език за преподаване във всички училища, дори и в турските.

От средата на 60-те години на ХХ в. започва създаването на Основни училища със засилено трудово обучение (ОУЗТО). Тази идея е приложена в Столипиново (Пловдив) като експеримент. В този тип училище е добавен предметът „трудово обучение“. Той има за цел да научи децата на „по-висок трудов морал“ и да им даде познания в различните професии. Процентът на отсъствия, който по това време е около 70% в този тип училище пада до 20% и експериментът е оценен като успешен. Започва изграждане на подобни училища в цялата страна. Данни за ОУЗТО има едва от 1990 г., тогава в страната има 31 училища от този тип с 18 000 ученици и 1400 учители. Създаването на този тип училище обаче влиза в противоречие със съществуващата нормативна уредба, тъй като учениците го завършват на 13–14 години, а законът не позволява на лица под 16 години да извършват трудова дейност. Така подготвящите се в ОУЗТО излизат подготвени, но нямат право да упражняват съответната професия. Това води до спад в интереса към този тип училище.

Заедно с училищата, правителството на НР България инициира и създаването на интернати за деца и юноши. Твърди се, че основен инициатор на тази дейност е Тодор Живков, като началото е поставено през 1961 г. Смята се, че когато ромските деца бъдат отделени от семействата си, кварталната среда и бъдат поставени в по-добри условия, за броени месеци те ще се променят. И ще се създаде здрава основа за превръщането им в „пълноценни граждани и убедени строители на социализма и комунизма“. През 1967 г. броят на настанените деца и юноши от ромски произход е около 9000.

В крайна сметка нивото на неграмотност на циганите в периода 1946–1992 г. спада от 81% до 11%. Но това далеч не означава, че ромският етнос е достигнал висока степен на грамотност. Едва 0.6% завършват полувисше или висше образование. С това се изчерпва положителното в образователната политика на БКП спрямо ромите. В годините след 1992 г. до днес неграмотността се повишава главоломно. Това ни навежда на извода, че за 46 години програмата за образование на циганския етнос не успява да развие уважение и необходимост от образование. Всъщност ромите запазват и до днес своя мироглед за образованието. Според тях образованието на детето трябва да започне на 8–9-годишна възраст и да завърши на 13–14, когато то влиза в пубертета, защото вече е годно за женене. А българското законодателство предвижда задължително образование в периода от 6 до 16-годишна възраст, т.е. има голямо разминаване в мирогледа на българи и роми. Интеграционната политика на НР България не успява да промени възприятията на циганите за образованието и не успява да събуди чувството за уважение и нужда от образование[12].

3. За промяната на имената

Промяната на турско-арабските имена на ромите започва с Решение на Политбюро от 1962 г. като процедурата е максимално улеснена " промяната се осъществява чрез молба. Според Решението трябва „да се разяснят правата на гражданите от небългарски произход, които при пълно вътрешно убеждение и открито собствено желание могат да регистрират себе си и своите деца като българи, да променят своите собствени, бащини и фамилни имена, без решение на Народния съд, а само с писмена молба". Тази инициатива е започната за приобщаването на циганите към българската култура и активното им включване в структурите на обществото. В същото време тя има за цел да се засили отделянето на ромския етнос от турския. БКП се опитва да приобщи ромите към българското мнозинство, за да бъде избегнато разрастване на турското малцинство. Или по-точно: „...партийните комитети и организации на ОФ, ДКМС, Професионалните съюзи и други обществени организации в населените места с цигани, татари и българо-мохамедани да смятат за една от своите главни задачи в своята идеологическа и политическа работа сред това население системната и упорита дейност за повишаване на неговата политическа съзнателност и трудова активност и издигане на културата му, за постепенно преодоляване на тенденцията на турчеене, като водят системна идейно политическа борба против религиозната турска шовинистична пропаганда и нейните пантюркистки стремежи и цели"[13].

В духа на следваната политика ромите се записват в регистрите като българи. Новородените също се записват като българи, независимо от етноса на родителите. Според доклад на Георги Атанасов от януари 1985 г. броят на ромите, променили имената си към този момент е 250 000.

Особено впечатление прави фактът, че смяната на имената на ромите минава без особена съпротива, за разлика от смяната на имената на турците и помаците. Принципно това се обяснява с приспособимостта на ромите. Според някои изследователи често ромите имат по две имена. Едно за пред държавата и едно, което използват в общността си. А извод за отношението на ромите към тази кампания, можем да си направим и от популярен по това време виц: „Един циганин стои на пътя и налага своето магаре с тояга, крещейки: „Стани кон! Стани кон!”. В това време един милиционер минал покрай него и му казал: „Как може да си толкова глупав и да мислиш, че може да превърнеш магаре в кон?” Циганинът отвърнал: „Е, щом като може да превърнеш циганин в българин, значи със сигурност може и от магаре да направиш кон”[14].

III. 1970–1989 г.

През този период според БКП обществото вече навлиза в етапа на „изграждането на развития социализъм”. На X конгрес на БКП управляващите обръщат внимание на следните факти по отношение на циганите: „...само 30% от циганите завършват училище, една пренебрежимо малка част от тях минават в по-горна степен или завършват висше образование, а над половината от възрастните са просто неграмотни”[15]. Стратегията за решаване на проблема с интеграцията на ромите води до поредното Решение № 1360 на Министерския съвет от 9 октомври 1978 г. „За по-нататъшно подобряване на работата сред българските цигани, за по-активна интеграция в построяването и развитието на социалистическото общество”. В него се поставят следните цели“ въвличане на циганите в общественополезен труд, повишаване на тяхното образование, подобряване на техния бит, повишаване на комунистическата съзнателност и самочувствието им на пълноценни граждани на социалистическа България, на тяхното по-активно участие в строителството на развито социалистическо общество. Звучи идентично с Постановления № 1216 и № 258, които са приети преди цели 20 години. Явно дейците на БКП осъзнават, че ефективността на всички взети решения и постановления е недостатъчна.

Затова е прието Разпореждане № 7 от 26 януари 1979 г. В него специално се набляга на практическото изпълнение на заложените задачи в Решение № 1360, като за това са ангажирани най-различни партийни, държавни институции и обществени организации “ отдели на ЦК на БКП, окръжни комитети на БКП, Националният съвет на ОФ, ЦК на ДКМС, ЦС на Българските професионални съюзи, Комитетът на българските жени, редица министерства, окръжни и общински народни съвети, домовете за социалистически бит и култура и др. В архива на ЦК на БКП съществува богата отчетност по изпълнение на Решение № 1360 от 1978 г. – проведени мероприятия, школи, курсове, екскурзии и т.н. На практика резултатите са незначителни, а в някои случаи даже и противоположни на желаните, независимо от богатата формална отчетност[16].

Според проучване от края на 70-те години интеграцията на ромите в „социалистическото общество” напредва със задоволителни темпове. Проучването сочи, че около 300 хил. цигани са успешно интегрирани, но около 180 хил. от тях продължават да се турчеят. Отделянето на циганския от турския етнос и интеграцията на турчеещите се роми са едни от основните цели на БКП. За да реши този проблем, в началото на 80-те години БКП взема решение за смяна на турско-арабските имена на турчеещите се цигани. Начинът, по който става това, е чрез смяната на старите паспорти с нови. С тази кампания БКП няма за цел промяната на имената да стане бързо и насилствено, тъй като предвиденият срок е пет години. В същото време с това решение властта не пропуска да прокламира и останалите си интеграционни мерки: „Замяната на имената да се съпътства с ускореното и последователно решаване на някои социални проблеми на българските цигани по места – жилищни, трудови, благоустройствени, образователни и др.” Резултатите от инициативата по „паспортизация” на турчеещите се цигани не закъсняват. Според данииите на проучване от началото на 1985 г., 255 хил. цигани са сменили турско-арабските си имена с български[17].

IV. От „модернизация” към сегрегация (1985–1989 г.)

От средата на 80-те години на XX в. до 1989 г., правителството на НРБ тотално променя политиката си спрямо циганския етнос. БКП буквално „вдига ръце” от интеграционната си политика. Този период е свързан с пълна сегрегация, гетоизиране и изключване на циганите от обществения живот. А. Пашова посочва следните данни за дадения период: „В началото на 80-те години 68% от жилищата, в които живеят цигани нямат санитарен възел, само 31% имат течаща вода, 67% чешма на двора, 15% обща чешма за целия квартал, а 83% нямат водопровод за отпадните води”[18].

В средата на 80-те години понятието циганин изчезва от държавните текстове. През 1984 г. публичното изпълнение на циганска музика изцяло е забранено, а в някои градове започва строителство на масивни бетонни стени около гетата и ромските квартали. През втората половина на 80-те години се появават табели по някои гари, предупреждаващи пътниците да се пазят от джебчии, и по-точно от цигани-джебчии. В някои кафенета и ресторанти на циганите е отказван достъп. Събитието, което се превръща в апогей и символ на тази политика на БКП спрямо малцинствата през 80-те години, е т.нар. Възродителен процес. Това е задължителна смяна на турско-арабските имена на всички граждани от малцинствата с български[19].

Изложените факти дават основание да бъдат направени определени изводи и обобщения. Политиката, която води България от 1944 до 1989 г., може да бъде характеризирана като непостоянна, противоречива и дори често непоследователна. Това се дължи на няколко особено важни причини. През този период България е част от Източния блок и е силно зависима в политическо и идеологическо отношение от Съветския съюз. Поради това страната ни трябва да съобразява вътрешната и външната си политика със съюзниците от блока и най-вече с неговия изключително влиятелен „сюзерен” – СССР. Промените, които настъпват в развитието на обществото и държавата следват и са пряко повлияни от развитието на политическата система в Съветския съюз. В този смисъл ясно може да се забележи липсата на точно определена самостоятелна политическа линия, по която българското правителство да се движи при решаване на проблеми с дългосрочен характер. Такъв проблем е въпросът за интеграцията на циганския етнос в българското общество. Конкретен пример за променливата и непоследователна политика на БКП спрямо цигански етнос е съдбата на Шакир Пашов (чиято дейност бе описана подробно в изложението), който по време на управлението на ОФ се издига до представител на циганския етнос във ВНС, а след края на управлението на ОФ е репресиран и изпратен в Белене.

Въпреки че политиката на ОФ и БКП спрямо ромския етнос е непоследователна, не можем да пропуснем положителните резултати от инициативите за интеграция на циганите. Нормативните актове, приети от държавното ръководство през периода 1944–1989 г., целят подобряване на условията на живот, утвърждаване на уседналостта на циганите и прекратяване на чергарството, повишаване на нивото на образование и култура, подпомагане навлизането им в трудовия живот и др. Най-голям успех отчитат образователните инициативи като нивото на неграмотност пада от 81% до 11% за периода 1944–1992 г. Тази политика до голяма степен бележи напредък и има частичен успех за интегрирането на циганското малцинство в обществото. Сходно е и мнението на Е. Марушиакова за резултатите от политиката на БКП спрямо циганите: „Не може да се отрече, че условията на живот на циганите в социалистическа България рязко се подобряват в сравнение с прешишната историческа епоха; че степента на тяхната интеграция в българското общество нараства; че се създава значима прослойка от цигани със сравнително добро образование (включително и висше) и т.н.”[20].

В края 80-те години ефективността на интеграционната политика спада значително поради липсата на контрол за спазване на реда на интеграционните дейности – настаняване, хигиена, битова култура и др. Политиката на БКП спрямо малцинствата от средата на 80-те години се променя за пореден път и поема в посока, противоположна на инициативите за интеграция. Създават се условия за възникването на сериозни проблеми от етнически характер. След падането на БКП от власт през ноември 1989 г. изострянето на интеграционните проблеми се превръща в тенденция. През 90-те години на ХХ век, поради дълбоката политическа и икономическа криза, хаоса в страната и слабостта на държавните институции, въпросът с циганската интеграция остава на заден план. А неговите здравни, образователни, политически, социални, междуетнически и много други проблеми продължават да се задълбочват все повече и през XXI век.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Баева, И., Е. Калинова**. Етнически и религиозни общности в следвоенна България. – В: Изследвания по история на социализма в България. Т. 2 София, 2010, с. 517.

[2] Пак там, с. 519.

[3] Български конституции и конституционни проекти. София, 1990, с. 50–51.

[4] **Пашова, А.** Политики на тоталитарната власт към ромите в България (1944–1989) – <http://wp1109248.server-he.de/librev250/index.php/discussion-politics-publisher/1785 ...1944–1989 > 15.09.2015 г.

[5] **Тилкиджиев, Н.** Успелите роми, София, 2011 /Политики към ромите: фази и акценти. = <http://www.omda.bg/book.php?tittle=23._%D0% 9F% D0% BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8_% D0%BA% D1%8A%D0%BC_%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1% 82%D0% B5&IDMenu = 750&IDArticle=2107> 09.06.2015.

[6] **Пашова, А.** Цит. съч., с. 4–5.

[7] **Баева, И., Е. Калинова**. Цит. съч., с. 549.

[8] **Пак там.**

[9] **Пашова, А.** Цит. съч.

[10] **Баева, И., Е. Калинова** Цит. съч., с. 552.

[11] **Бюксеншютц, У.** Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944–1989). София, 2000. с. 30–31.

[12] **Пак там,** с. 31–32.

[13] **Тилкиджиев, Н.** Цит. съч.

[14] **Бюксеншютц, У.** Цит. съч., 32–34.

[15] **Пак там,** с. 23–24.

[16] **Тилкиджиев, Н.** Цит. съч.,

[17] **Баева, И., Е. Калинова**. Цит. съч., с. 554–555.

[18] **Пашова, А.** Цит. съч.

[19] **Пак там**.

[20] **Баева, И., Е. Калинова** Цит. съч., с. 556.

МЕЖДУНАРОДНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ВЪЗРОДИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС (1984–1989 г.)

Марина БАРАКОВА
МП „Кризи, конфликти и дипломация в световната политика XVI–XX век“
СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет
Научен ръководител: проф. д-р Евгения Калинова

The paper analyses the foreign dimensions of the events in Bulgaria of the forceful changing of the turkish Bulgarians in 1984-1985. In the paper are addressed the main documents which are showing the reaction of some countries and organisations to the domestic political decision of the Bulgarian party leadership, which became known as Revival Process. The most affected is, of course, Turkey. Her reaction and politics lead to anti-Bulgarian propaganda against the Bulgarian actions. There are also presented the conflicting views of countries like USA, USSR and Yugoslavia – their reasons and the consequences of their politics toward finding a solution to the problem.

80-то десетилетие на XX век поставя България пред поредица от вътрешнополитически проблеми, бележещи кризата на късния социализъм и неизменно водещи до неговия естествен край[1]. Едновременно с това в условията на започналата от началото на десетилетието „втора Студена война”[2], както и честата смяна на висшето съветско ръководство[3], поставят стабилността на Живковия режим под въпрос, а оттам и пътя, по който България ще продължи да се развива. С поредната смяната на караула в Москва през март 1985 г., ясно проличават конфликтните моменти в българо-съветските връзки, що се отнася най-вече до политическите и икономически отношения[4].

Безспорно Михаил Горбачов е лидер от ново поколение, за което Живков е имал ясна представа, но продължава да разчита на репутацията на България като „най-верен съветски сателит”, на русофилските чувства на голяма част от българския народ, които се превръщат в отличителна черта за страната в рамките на Източния блок[5]. Международната изолация, пред която е изправена

България след мащабната кампания, свързваща я с атентата срещу папа Йоан Павел II, а преди това и с обвиненията в убийството на журналиста Георги Марков в Лондон, са допълнителните катализатори, бележещи затрудненото ѝ международно положение. Именно при тези условия Живков решава да започне в края на 1984 г. кампанията по насилствената смяна на мюсюлманските имена на българските турци, заменяйки ги с християнски и славянски[6]. Така се поставя началото на „възродителния процес” в страната, целящ асимилирането на турското население в България.

Българо-турските отношения в периода след Втората световна война продължават да бъдат доминирани от изселническия проблем[7]. След осъществения обществено-политически поврат в България през септември 1944 г. се налага нова национална политика, свързана с малцинствата, а турското в страната е най-голямо. Ето защо българското партийно ръководство е изправено пред необходимостта от ясна и последователна политика, каквато за целия период на държавен социализъм липсва[8] и която в синхрон с новите чисто политически тенденции след войната, пропагандира интернационална политика, изключваща национализма като буржоазен и великобългарски[9]. С утвърждаването на новия партиен лидер в лицето на Т. Живков, след средата на 50-те години започва да се лансира националистическият подход в политиката на БКП към турското население[10]. В родната историография тези отношения са подробно разгледани и осветлени[11]. Що се отнася до „възродителния процес” и неговото отражение върху международното положение, в което изпада България след 1984 г., научните изследвания от българска страна не са много, а документалната страна на проблема е осветлена благодарение на съставените наскоро сборници[12]. Принос към проблема са и публикуваните на сайта на Комисията по досиетата документи, осветляващи събитията от този период в България[13]. Разбира се, допълнителен и съществен принос биха имали и архивните документи в чужбина, и най-вече в пряко засегнати държави като Турция, а също и СССР. За съжаление такива публикации в момента липсват, което неминуемо води до непълното изясняване на проблема от гледна точка на всяка засегната страна.

За настоящата работа ще бъдат разгледани отделни публикувани документи[14], отразяващи международния отглас на случващото се в България, като се представят и двете крайни гледни точки основно в пресата; позицията на българското партийно ръководство, както и българската дипломация в защита на вътрешнополитическия акт на българската държава; позицията на отделни държави, заемащи различни страни в конфликта; и не на последно място международните организации, неизменно влияещи с позицията си върху авторитета и името на България. Вече беше посочена международната обстановка в условията на „втората Студена война”, превърнала се в катализатор на започналите процеси, бележещи краха на социалистическите системи както на държавите от Източния блок, така и на България. Следователно „възродителният процес” е част от продължаваща война между Изтока и Запада за надмощие, в условията на която Живков и неговите приближени решават, че е настъпил моментът за кардинално решение на турския проблем. Доколко избраният от партийното ръководство метод е правилен или не, а именно по насилствен начин да се извърши смяната на мюсюлманските имена на българските турци, не е тема на изследването, нито ще се опитвам да оправдавам или обвинявам. По-важното, според мен, е защо именно при тази очевидно неблагоприятна за България международна конюнктура, се стига до такова решение от страна на Живков, могъл ли е да предприеме други действия и доколко е очаквал разбиране от страна най-вече на СССР, при положение че новият лидер в лицето на Михаил Горбачов е изключително резервиран, поставен пред свършен факт и приема без особен ентусиазъм станалото[15]. Интересно е да се проследи как се стига до вземането на това решение (отчитайки факта, че на 1.08.1975г. България се присъединява към Заключителния акт от Хелзинки, с което се е ангажирала да спазва човешките права), дебатите около него и имало ли е вътрешна опозиция и скептици по отношение на възприетите методи за осъществяване на смяната на имената. Един от възможните отговори принадлежи на Ал. Лилов на Пленума на ЦК на БКП от 29.12.1989 г., а именно*: ”Очевидно става дума за една от върхните в деформирането и деградирането на нормалното функциониране на ръководната роля на партията, нейния ЦК и Политбюро от авторитарния режим на Т. Живков”*[16].

Турция, разбира се, като най-засегната страна е първата, която реагира на смяната на имената[17], използва акцията по „преименуването”, за да се включи в антибългарската пропаганда. Два са основно „каналите”, от които се възползва за осъждане на българските политически действия: медиите, най-вече местен печат не само в Турция, но и в други държави(безспорно си намира „защитници” от други мюсюлмански държави), както и от трибуната на различни международни форуми, а също и отделни организации, в които тя членува[18]. В периодичния турски печат още от лятото на 1985 г. започват целенасочени изявления в подкрепа на българските мюсюлмани-турци. Малко по-рано през същата година в Иран, сп. „Соруш” публикува статия със заглавие: „Мюсюлманите – жертва на националната политика за побългаряване”[19]. Статията е ясен пример за абсолютно неверните и на места, дори измислени данни за мюсюлманското малцинство в България, които „*съставляват 25% от цялото население в страната след 1878 г.*”. Освен това, се твърди че „*110 хил. мюсюлмани са бедни и лишени от жилища*”, което не отговаря на истината нито в този период, нито преди това. Все в този негативен за България план е отразен „възродителният процес” и в други страни от Западна Европа. Във ФРГ например, за периода март-април 1985г. са намерили място общо 59 публикации по проблема с преименуването на българите-мохамедани[20]. В част от тях се споменава за *„антибългарската демонстрация на турски десни екстремисти във ФРГ в Кьолн в средата на април*”. В изключително негативен план, според писмо на Ив. Кюлев, посланик на НРБ в Белгия[21], са представени действията на България и през 1986г. като „*поголовно избиване на турците в страната*”, за осъществяване на „*българско насилие*”. Годината е важна що се отнася до проведената в Мароко XVI Ислямска конференция на министрите на външните работи, на страните от ОИК. Приета е „Резолюция по тежкото положение на турското мюсюлманско малцинство”[22], с което двустранният българо-турски проблем се превръща в международен[23]. От тук насетне Турция ще използва трибуната на всеки по-важен международен форум, за да осъди действията на българските власти и с това да допринесе за още по-неблагоприятната за страната международна обстановка. Лятото на същата 1986 г. и пресата зад океана, в лицето на „Вашингтон пост” отбелязва в своя статия за „*тежкото положение на турското етническо население в България*”[24]. За разлика от останалите публикации, тази се отличава със сравнително по-мек и внимателен подход при представяне на събитията, макар отново да присъства невярното твърдение за етническите турци като *„най-пренебрегнатото малцинство в България*”. През цялата година продължават да се тиражират подобни статии в САЩ[25], като интересното в случая е фактът, че конкретни журналисти се занимават с обвинения срещу българската държава[26]. Радио „Гласът на Америка” и „Свободна Европа” не правят изключение от общия тон[27]. В свои предавания изнасят *„клеветнически твърдения, че са създадени 40 лагера за „български турци” в НРБ”,* както и абсолютно невярното твърдение на Организацията за човешки права „Хелзинки уотч” със седалище в Ню Йорк *„за масови убийства в България (300 до 1500 убити), множество ранени и арестувани и провеждане на сурова антирелигиозна кампания*”. От посочените примери прави впечатление за доста единната позиция и еднostранчивост при „отразяването” на случващото се от страна на Запада[28] към България, която естествено продължава да бъде под международен натиск и не само заради „възродителния процес”. Има и такива държави, като Португалия и Испания, които са *„заявили, че в техните средства за масова информация не са реагирали на кампанията”*[29]. Освен това присъстват и доста коректно и нетенденциозно представени събития. Ще посоча статия в японския вестник „Асахи шимбун” от март 1985г.[30]Прави впечатление доста ясно изложените в статията тенденции за намаляване на раждаемостта сред българското население, за сметка на турското[31], както и представянето на двете гледни точки в конфликта. Освен това е една от малкото, с посочени верни статистически данни за броя на турското население у нас *„около 900 хил.*” Отново от гледна точка на двете засегнати страни са изложените в люксембургския печат общо 13 материала за „турските събития” у нас[32]. Българо-турските отношения са разгледани още в по-ранния период, като се посочва, че *„въз основа на договора от 1968 г. България е разрешавала изселването на турците. Анкара обаче е спряла едностранно този процес с цел да не изчезне напълно турското малцинство от България от една страна и да се предотврати изострянето на социално-икономическите проблеми на Турция от друга”.* Няма как да не направи впечатление, че малко са статиите, опитващи се да разгледат отношенията между България и

Турция за по-дълъг период от време, а не да се поставя „възродителния процес” тенденциозно и извън контекста на продължилите с десетилетия отношения между двете държави. Разбира се, в общия тон на обвинение единствено и само срещу България се цели нейната продължителна изолация в международните отношения, заради възприемането ѝ, както бе посочено, като най-верен сателит на Москва и не на последно място на „диференцирания подход” при възприемането на всяка държава, съюзник на СССР в Източния блок, идея лансирана от западните съюзници в края на 70-те години.

Интерес представлява реакцията на страни като Унгария и Полша, които заедно с България са съюзници в СИВ и ОВД. И двете държави в началото на 80-те са на прага на пазарна икономика и политическия плурализъм[33], започнали са реформиране на своите системи три десетилетия по-рано, като отношението им към събитията в България е негативно и изразяват ясно нежелание за международна подкрепа. В случая с Полша, безспорна роля изиграва вече натрупаното отрицателно отношение върху България, във връзка с „българската следа” в атентата срещу папата, който е поляк. Унгария от своя страна, през април 1986 г. се позовава на сведения на „Амнести Интернешънъл” за положението на турското малцинство у нас[34], без обаче да помести българската гледна точка. Не такава е позицията на останалите социалистически страни, като Чехословакия и ГДР. Така например на среща между Петър Василев с представители на МВнР на ГДР през октомври 1987 г.[35], последната обещава, че *„ГДР ще оказва подкрепа на България при разглеждането на въпроса в различни международни форуми”*. В Чехословакия българската позиция също е подкрепена, като важно е да се отбележи, че и тя, както и България, е атакувана по същия начин, въпреки различните причини[36]. Позицията на съседните на българската държава страни също не е еднозначна. Безспорно в своите действия Живков си е давал сметка за наследените конфликти на Балканите, свързан с малцинствения въпрос, от една страна[37], както и напрежението между Турция и Гърция след Кипърската криза. Ето защо последната се явява и основният „съюзник” на България на Балканския полуостров. Така например в гръцката преса, задочно е „защитена” българската страна, като се посочва политиката на Турция спрямо своите малцинства в статиите „Турците избиват кюрдите”, както и „Пантюркизмът-цел на шовинистична Анкара”[38]. В интервю с постоянния представител на Гърция в ЕИО се посочва, че *„Турция няма моралното право под никаква форма да се интересува от малцинствата в другите страни”*, запитан какво е отношението на Гърция към „насилията върху българските турци”. В своя докладна записка Захари Зарков[39], втори секретар при посолството на НРБ в Гърция, със среща с журналисти от водещи атински вестници, съобщава за направени изявления от гръцка страна, *„че българското правителство е предприело навременна и необходима стъпка, която е резултат от негова дългосрочна и последователно следвана програма”*. Изказано е мнение, *„че България трябва да бъде за пример, както за провежданата политика спрямо Турция, така и за твърдостта, с която отстоява своите позиции и не възнамерява да отстъпи от тях”*. За разлика от Гърция, позицията на Югославия е в другата крайност. И тук обаче реакцията е вследствие на изострените българо-югославски отношения по „македонския въпрос” и твърдата позиция на Живков, изказана абсолютно ясно при срещата му с Л. Брежнев в резиденцията във „Воден” от септември 1973 г.[40], а именно*:”Македонският въпрос за нас, другарю Брежнев, е ликвидиран!.... Населението в Благоевградския окръг напълно свободно изрази своето българско самосъзнание, своята българска национална принадлежност…”[41]*. Ето защо позицията на СФРЮ неизменно е поставена през призмата на тези отношения и заявената гледна точка не е неочаквана, а именно *„Югославия продължава да твърди, че у нас има „турско малцинство”, а възродителния процес оценява като „денационализаторски”.[42]* Информацията на българския посланик в Белград, посочва за *„използването от страна на югославските СМИ различни поводи, за да отразят турските обвинения срещу нас”*, а също и *„по брой публикувани материали в тази връзка югославските СМИ се нареждат на второ място след Турция”*.

От изложените до момента източници, относно позицията на отделни държави по въпроса за проведения „възродителен процес” в България, се наблюдават както крайно отрицателни, така и защитни реакции по отношение на последната. Не е за пренебрегване фактът, че зад „монолитността” на Източния блок се наблюдават диаметрално противоположни позиции, а линията на Москва също не е за пренебрегване. Тук е важно да се отбележи, наложената от М. Горбачов политика на отказ от двойните стандарти сред държавите от социалистическия лагер, а от това България безспорно губи подкрепа в действията си. При срещите си с Живков, съветският лидер не изразява крайна и ясна позиция относно българо-турския конфликт. На поредната визита на Живков в Москва от лятото на 1989 г., Горбачов изразява ясно желание за съдействие при преговори между двете страни по проблема[43]. При направения призив от страна на Живков за *„обща позиция и съгласуване на становищата на двете държави”,* Горбачов отново не изказва такава. Дали този отказ показва дистанциране на последния от Живков, в когото вижда представител на консерватизма в българското ръководство[44], или е породен от вътрешнополитическите и икономически проблеми в СССР, е въпрос на историографска интерпретация. Неблагоприятен обаче, за Живков се оказва фактът, че в този труден за България международен период, Москва отказва каквото и да било ангажираност и подкрепа. Силната обвързаност, на която толкова е разчитал и от която безспорно се е възползвал при предишните съветски лидери, в края на режима му се оказва най-голямото предизвикателство[45].

Как България отговаря на обвиненията срещу нея? Още в началото на 1985 г. български дипломати получават инструкции лично от Т. Живков, в които се акцентира, *„че българската страна е в правото си да настоява пред турското правителство да вземе необходимите мерки за слагане край на необузданата антибългарска кампания в турските вестници, радио и телевизия и за пресичане на каквито и да било опити за намеса във вътрешните работи на НРБ”*[46]. В следващите години на различни международни разговори и срещи, проблемът с „възродителния процес” неизменно присъства. Провеждат се разяснителни разговори от наши дипломати, по въпросите за антибългарската кампания в Турция. На една такава среща, ръководителят на кабинета на председателя на ГСДП Вили Брандт, Карл-Хайнц Клер заявява„ *Вашата съдба, както и съдбата на кюрдите и арменците ми е ясна. Времето работи за вас, но действайте внимателно, а не като югославяните в Косово.”*[47] Част от защитата се явява и Декларацията на БТА по „възродителния процес”, изпратена от отдел „ООН и разоръжаване” до Постоянните представителства на НРБ в Ню Йорк и

Женева[48]. Декларацията завършва с твърдата българска позиция, че *„Българската страна е полагала и ще полага усилия за развитие на равноправни отношения между двете държави на основата на Декларацията за добросъседство от 1975г., но едновременно с това тя решително ще пресича всякакъв опит отвън за намеса във вътрешните работи на суверенната българска държава и нейните граждани*”.[49] Едновременно с това важно е да се посочи, че българското партийно ръководство е разполагало с навременна информация относно действията на турските власти и във всеки един момент е било готово да „защити” позицията си. Българските дипломати в чужбина, най-вече посланици, са разполагали и докладвали за настроенията и медийното отразяване на „възродителния процес” в съответната държава[50], а също и промененото сред някои от „защитниците” на България държави поведение. В този контекст идва информацията обсъждана от Колегиума на МВР, за пасивната политика на Гърция през 1988 г. и заключението, че се *„очаква спадане на гръцката активност в ООН, НАТО, ЕИО и Европейския съвет в подкрепа на НРБ по възродителния процес”*[51]. Официалната българска позиция е ясно лансирана от Петър Младенов пред в. „Генерал Айнцайгер” през юли 1989 г. и тя гласи, че *„ в моята страна няма турско малцинство… В България има български мюсюлмани, български християни и атеисти”*[52]. Последвалите събития в Западна Европа от есента на същата година, както и вътрешнопартийният преврат срещу Живков у нас, неминуемо водят до обрат в българските действия и до осъждането на „възродителния процес”.

Върху авторитета и международното „осъждане” или „оправдание” на България, относно „възродителния процес”, роля играят и различните международни организации и институции. Така например още през май 1985 г. в Европейския парламент в Страсбург, социалдемократът от ФРГ Фелермайер отправя запитване: *„При положение, че НРБ е подписала Заключителният акт от Хелзинки, вижда ли Конференцията на министрите на външните работи възможност да направи постъпки към България, за да спазва тази страна човешките права и по отношение на турското малцинство?”*[53]. Явен е следваният във Федералната република общ тон на негативно отношение към страната ни. Вече беше посочена и приетата „Резолюция по тежкото положение на турското малцинство в България" на Ислямската конференция в гр. Фес (Мароко), в която се *„изразява солидарност с мюсюлманското малцинство в България, както и да се търсят необходимите политически решения сред страните членки на ОИК"*[54]. В края на следващата 1986 г. на среща на П. Младенов с 18 външни министри, по време на участието му в 41-та редовна сесия на ОС на ООН, отново е направен опит от страна на външния ни министър да *„обясни същността на антибългарската кампания, разгърната в последно време от турското правителство"*[55]. Така *„Сирия, Ирак, Иран, НДРЙ, ООП и Алжир, всеки от тях в различна степен (най-лаконично Иран) изразиха съгласие с нашата принципна теза и обещаха да ни подкрепят"*[56]. За разлика от тях *„Мароко, Кувейт и Египет, изтъкнаха, че този проблем има специфично политическо значение като ислямски държави"*, което още веднъж свидетелства, че и разделението при ислямските страни, следва противопоставянето между двете свръхсили на Студената война (СССР и САЩ). От това се възползват българските дипломати за привличането на съюзници в защита на „възродителния процес". С наближаващия край на системата на държавен социализъм в държавите от Източния блок, все по-трудно НРБ защитава своите действия. През 1989 г. започват поредица от събития[57], които водят до изказването на Живков от 29.05. и призива към Турция: *„отворете границата за всички български мюсюлмани, които желаят да отидат в Турция временно или да останат да живеят там"*[58]. Така се поставя началото на масовото изселване на български мюсюлмани, на което няма да се спирам, тъй като не е тема на настоящата работа. В заключение ще посоча, че за целия петгодишен период на „възродителния процес" над 300 хил. български турци напускат България, над 120 хил. се завръщат[59], но огорчението и обидата на тези хора от действията на българските власти, продължава да тегне в отношенията им с българите и до днес. Икономическите последствия от това масово изселване са подробно изяснени[60], що се отнася и до обезлюдяването на цели селски райони.

Ключовата дата 9.11.1989 г. от най-новата ни история, бележи не само края на една отминала епоха. Свалянето на Живков от най-приближените му хора е сравнително лесен политически акт, когато всички искат промяната. Новите ръководители на БКП, в лицето на Петър Младенов, също и А. Луканов, още на 29.12.1989 г. на специален Пленум на ЦК на БКП „преразглеждат” политиката по „възродителния процес”[61]. Хората, стоящи до Живков, защитавали политиката му не само по „възродителния процес” през последните години го обявяват за „*самозабравил се диктатор*”. Решението на Пленума „*Отхвърля като* *принципно неправилна и осъжда като груба политическа грешка* *провежданата от авторитарния режим на Тодор Живков кампания за създаване на етнически монолитна българска нация и свързаните с нея извращения на конституционни права на български граждани”*[62]. Така още в края на годината „възродителния процес” е отречен, което не изключва продължаващите и до днес опити за неговото преразглеждане, едностранчиво представяне, с цел по-скоро извличане на политически дивиденти. След разпадането на СССР в условията на еднополюсния свят на 90-те години, отпадна и необходимостта от непрекъснато водената антибългарска международна кампания, с каквато се характеризираше 80-то десетилетие на века. Що се отнася до отношенията с Турция, още на 6.05.1992 г. е подписан договор за „мир, добросъседски отношения, сигурност и съвместно сътрудничество”. Към днешна дата и двете държави са съюзници в Северноатлантическия пакт, а дали конфликтните моменти в близкото минало са преодолени – само бъдещето ще покаже.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Баева, И**. „Възродителният процес” в България като национален и регионален конфликт (Причини за възникване и начини на преодоляване). – В:Гранични и етнонационални конфликти в Средна и Югоизточна Европа. София, 2008, с. 99.

[2] Често с това име е известен в литературата периодът, бележещ края на разведряването през 70-те години на XX век и поставящ началото на ново напрежение между САЩ и СССР.

[3] Има се предвид, че след смъртта на Леонид Брежнев (10.11.1982 г.), само в рамките на три години се сменят трима съветски лидери. През март 1985 г. начело на КПСС застава Михаил Горбачов, който е първият генерален секретар в СССР от новото поколение и не е част от герантократите, управлявали преди него. За разлика от предшествениците си, той е по-малко верен

на идеологията и е склонен към реформена дейност, най-вече що се отнася до икономиката.

[4] **Калинова, Е., И. Баева**. Българските преходи 1939–2002. София, 2002, с. 226.

[5] Пак там.

[6] **Баева, И**. Цит. съч. с. 99.

[7] **Калинова, Е., И. Баева**. Българските преходи…, с. 207.

[8] Турция също води доста непоследователна политика, относно българските турци, не изпълнява някои от договорените въпроси и се опитва едностранчиво и в своя полза да реши казуса, което безспорно дразни българската страна.

[9] **Баева, И**. Цит. съч. с. 101.

[10] **Баева, И**. Социално-икономически предпоставки за и последици от „възродителния процес”. – В: Евразийски хоризонти: минало и настояще. Сб. в чест на проф. д.и.н. Валери Стоянов. ИИИ-БАН, София, 2011, с. 156.

[11] Вж**. Тодорова, Р**. Българо-турски отношения след Втората световна война (40-те-60-те години). – ИПр, 1994–1995, № 5, с. 34–57**; Стоянов, В**. Българските турци след Втората световна война. – ИПр, 1998, кн. 1–2, с. 95–133; **Трифонов, Ст**. Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989). – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. ч. 2, с. 211–221; **Баева, И., Е. Калинова**. Следвоенното десетилетие на българската външна политика 1944–1955. София, 2006; **Баев, Й., Н. Котев**. Изселническият проблем в българо-турските отношения след Втората световна война. – В: Международни отношения, 1994, ч. 1–2, с. 16–27.

[12] “Възродителният процес”. Българската държава и българските турци (средата на 30-те-началото на 90-те години наXX век). Съст. **И. Баева, Е. Калинова**. Т. I, Архивите говорят. Т. 55, ДА „Архиви”, София, 2009; „Възродителният процес”. Международни измерения (1984–1989). Т. II, Съст**.** И. Баева, Е. Калинова, Архивите говорят, Т. 61. София: ДА „Архиви”, 2009.

[13]Държавна сигурност – Смяната на имената. Възродителният процес (1945–1985), Т. 1–2, „Из архивите на ДС“, КРДОПБГДСРСБНА, София, 2013. – http://comdos.bg/Нашите_издания/ds-smyanata-na-imenata-vazroditelniya-protses (23.01.2015)

[14] Конкретно за настоящата работа ще се използват документите от сборника: „Възродителният процес”. Международни измерения (1984–1989). Съст. **И. Баева, Е. Калинова**, Т. II. Архивите говорят. Т. 61. София: ДА „Архиви”, 2009.

[15] **Баева, И**. Гранични и етнонационални…. с. 108.

[16] **Баева, И., Е. Калинова**. „Възродителният процес”. Българската държава и българските турци… с. 671.

[17] Пак там.

[18] Има се предвид членството на Турция в Организация на Ислямска конференция (ОИК), основана в Рабат (Мароко) през 1969 г.

[19] „Възродителният процес”. Международни измерения…, с. 80

[20] Пак там, с. 110–111.

[21] Пак там, с. 165.

[22] Пак там, с. 169.

[23] **Баева, И**. Гранични и етнонационални…. с. 113.

[24] „Възродителният процес”. Международни измерения….. с. 290.

[25] Пак там, с. 298.

[26] За пример ще посоча Джек Андерсън, който е доста активен в антибългарските си публикации през 1986г. и е подозиран във връзки с разузнавателните центрове в САЩ. Няколко години по-рано във връзка с „българската следа” в атентата срещу папата, Клеър Стърлинг беше неизменният обвинител от страна на американската журналистика срещу България.

[27] Пак там, с. 302–303.

[28] Има се предвид САЩ и техните съюзници, най-вече в НАТО. В същия тон са позициите на Великобритания, Франция, Финландия и др.

[29] Пак там, с. 92.

[30] Пак там, с. 91.

[31] Демографският характер на въпроса се възприема и като една от основните отрицателни тенденции сред българите, за преименуването на българските турци. Това е и една от посочените от Т. Живков причини за „възродителния процес”. Вж. Стенографски запис на срещата на Политбюро на ЦК на БКП с М. Горбачов – генерален секретар на ЦК на КПСС. – В: Ново време, 1995, № 6, с. 82.

[32] „Възродителният процес”. Международни измерения…. с. 100–101.

[33] Пак там, с. 9.

[34] Пак там, с. 203–204.

[35] Пак там, с. 501.

[36] Чехословакия в атакувана по линия на репресирани политически дисиденти и възпрепятстването на дейността на Католическата църква.

[37] Точно в този период се наблюдава съвпадение на гръцката и българска позиция по отношение на турските общности.

[38] Пак там, с.198.

[39] Пак там, с. 240–241.

[40] Беседа между Т. Живков и Л. Брежнев в правителствената резиденция „Воден” (Разградско), проведена на 20 септември 1973. – Българска историческа библиотека, 2000, № 2, с. 62–83.

[41] Пак там, с. 73.

[42] “Възродителният процес”. Международни измерения….. с. 249.

[43] Пак там, с. 677–678.

[44] **Баева, И**. „Възродителният процес” в България…. с. 119.

[45] **Калинова, Е., И. Баева**. Българските преходи….. с. 218.

[46] „Възродителният процес”. Международни измерения…. с. 84.

[47] Пак там, с. 111.

[48] Пак там, с. 179–180.

[49] Пак там.

[50] Пак там, с. 138 (№ 110, № 111), 141, 143,151(№ 126).

[51] Пак там, с. 540

[52] Пак там, с. 705.

[53] Пак там, с. 114.

[54] Пак там, с. 169.

[55] Пак там, с. 315–316.

[56] Пак там.

[57] Има се предвид готвените през пролетта на 1989г. демонстрации от страна на дисидентски организации за възстановяване на имената на българските турци. В периода 20–29 май в североизточна България се организират митинги, на които има загинали при сблъсъци с полицията.

[58] **Калинова, Е., И. Баева**, Българските преходи…. с. 214.

[59] **Баева, И.** „Възродителният процес” в България… с. 121.

[60] **Баева, И**. Социално-икономически предпоставки…. с. 158–159.

[61] **Баева, И., Е. Калинова**. „Възродителният процес”. Българската държава и българските турци… с. 670–683.

[62] Пак там, с. 681.

ПРЕЗИДЕНТСКАТА ИНСТИТУЦИЯ В САЩ В НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК

Георги МИТЕВ
докторант, специалност „Политология“
ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: доц. д-р Ангелина Марковска

When it comes to decision making concerning the foreign policy of the USA, without doubt the most authoritative figure is that of the president. He has the final word when following a certain line of conduct. He is also the ultimate goal various diplomatic missions and lobbyist organization strive to get to. This article examines the role which the presidential position holds in the foreign policy of the USA in the beginning of the XXI c.

Най-авторитетната фигура във вземане на външнополитическите решения в САЩ безспорно е тази на президента. За следването на определена политика той е последна инстанция. Той е и крайната цел на много дипломатически мисии и лобистки организации. Всеки произведен от администрацията на Белия дом външнополитически акт, може да бъде отхвърлен или одобрен от президента. Често пъти при вземането на решения, президентът разчита не само на Националния консултативен съвет по сигурността но и на свои съветници и членове на семейството си.

Американският президент е главнокомандващ на въоръжените сили, но няма право да обявява война или да изпраща военни сили зад граница без това да бъде одобрено от Сената. Американските граждани традиционно делегират по-голямо доверие на президента по външнополитическите процеси, отколкото по отношение на вътрешната политика. Личните предпочитания на президентите към определени области от публичния живот си проличават в провежданата от тях външна политика. Но те рядко успяват да поставят под контрола си външнополитическите стратегии.

Недостатък за последователното и продължително следване на дадена политика водена от президентите е краткият срок на мандатите им. Честите разногласия по решаване на даден проблем водят до липса на логичност и последователност. Независимо от индивидуалните характеристики на президентите не трябва да се правят прибързани заключения за провежданата от тях външна политика.

Тази статия има за цел да разгледа ролята на президентската институция при провеждането на външната политика на САЩ в началото на XXI в.Ще започнем с управлението на Джордж Буш младши и предизвикателствата пред неговата администрация. Неговата роля е неизменно свързана с кървавите атентати от 11.09.2001 г.[1] Като президент той налага решението за нанасяне на адекватен ответен удар над терористичната организация „Ал Кайда", поела отговорност за атентатите срещу Световния търговски център и Пентагона. Америка ще започне война с всички подкрепящи, прикриващи или даващи подслон на членове на „Ал Кайда" и нейният лидер Осама Бин Ладен. Лидерските качества на президента Буш ще си проличат в подкрепата, която му дава американския народ в борбата срещу терористите.

Друг негов успех, който не трябва да бъде подминаван е намирането на съюзници сред евроатлантическите партньори на САЩ. Хилядите загинали в резултат на невижданите до този момент терористични актове будят съжалението на останалия свят, който до този момент е бил източник на антиамерикански настроения. Световната общност се чувства длъжна да предприеме някакви действия, с които да противостои на заплашващия демокрацията и свободата тероризъм[2].

От момента на срутването на кулите на Световния търговски център до бомбардировките над Афганистан, мнозина се питат дали тази война срещу световния тероризъм ще се отрази на международните отношения. Участието и на трети страни в антитерористичната коалиция не е лишено от определени интереси. Редица държави сред които и Пакистан получават финансова подкрепа от САЩ. Над 40 страни осигуряват на САЩ въздушни коридори, летища и военни бази. Водещите сили, които нанасят ответния удар обаче са тези на САЩ и Великобритания.

САЩ добре отъпкват пътя пред себе си като обявяват тероризма за престъпление, предвиждат санкции срещу страни отказващи да сътрудничат в борбата с това световно зло, които са приложени от САЩ след атентатите от 11.09.2001 г. Принципът за ненамеса във вътрешните работи на други държави е нарушен със започналата акция срещу талибаните като управляващи нелигитимно Афганистан от 1996 г. Ислямският свят е резервиран спрямо политиката на САЩ и определя войната срещу Афганистан като „опасна офанзива срещу ислямската цивилизация“. Изказването на Силвио Берлускони че „западната цивилизация е по-висша от ислямската“ също не спомага за затопляне на отношенията.

С продължаването на американската политика на отвръщане на удара съюзниците започват да се отдръпват и да поставят условия и граници на начина, по който тази политика да бъде провеждана. Като цяло арабско-ислямската част от коалицията не е особено активна с изключение на Пакистан и Турция. Арабските държави не само не предлагат помощта си и територията си, но искат бомбардировките да бъдат прекратени, защото от тях страдат много невинни хора. Политиката на безрезервна подкрепа на дясното правителство на Ариел Шарон в Израел също не се нрави на арабските държави.

В отношенията си с Европа САЩ са доста критични, като обвиняват европейските лидери, че не полагат достатъчно грижа за отбраната на страните си. Щатските военни стратези дори твърдят, че „САЩ приготвят вечерята, а Европа мие чиниите“. В отговор Франция обвинява САЩ в преследване на „имперски цели“[3]. Официалната позиция на ЕС е изложена от Романо Проди, който заявява:“ Европейците разбират, че тероризмът няма да бъде победен със сила. Затова е необходимо да разбираме и решаваме причините, които го пораждат“. Така Европа се старае да обясни на САЩ, че държи войната да остане поучителна реликва от миналото.

На 29.01.2002 г. Джордж Буш-младши развива своята теза за „Оста на Злото“ – Ирак, Северна Корея и Иран. Голяма част от европейските правителства се дистанцират от реториката на Вашингтон, напомняйки че не са обикновени американски сателити. С тази своя реч Буш намеква, че Ирак е свързан с атентатите от 11 септември. През ноември същата година мисия от оръжейни инспектори пристига в Ирак, за да провери дали страната е унищожила запасите си от биологично и химическо оръжие. Не се откриват големи нарушения. Скоро след това американски войски навлизат в Ирак. Тези сили се състоят от над 20 държави, изпратили контингенти за военната операция.

Инвазията започва на 20.03.2003 г. Столицата Багдад е превзета на 09.04.2002 г. след преговори с командири от иракската армия отбраняващи града, а президентът Буш произнася прибързаната си реч озаглавена „Мисията е изпълнена“[4].

Съпротивата, на която американските части стават свидетели е яростна. Много на брой групиривки се обединяват срещу американско-британската окупация в Ирак. През 2004 г. обстановката в страната става все по-лоша и според редица наблюдатели в Ирак се вихри истинска гражданска война. В щатите натиска срещу президента за връщане на американските войници обратно у дома се засилва. Очаква се да бъде създаден график за изтегляне на американския контингент от Ирак.

Буш е принуден да признае грешките по осигуряването на вътрешната стабилност на страната, но продължава да смята цялостната си политика за правилна и ненуждаеща се от промени. Изтеглянето на американските войски от Ирак е обявено от президента Буш в края на юли 2008 г.[5]

Нещата в Ирак въпреки всичко се подобряват благодарение на действията на Буш, а управлението става по-демократично. Външната политика на президента в Ирак, която има за цел да свали режима на Садам Хюсеин и да демократизира страната се приема от политическите наблюдатели и експерти като успешна, въпреки че силовите интервенции не са приемливи във всички случаи и рядко водят до добри резултати.

В едно интервю за списание Шпигел големият политик- международник, най-известният, но и най-конфликтният държавен секретар на САЩ Хенри Кисинджър характеризира настоящия курс на американската външна политика по следния начин: “През по-голямата част от човешката история, та до съвсем неотдавна, световният ред беше регионален. Днес за първи път различните негови части могат да си взаимодействат една с друга. Това поражда необходимост глобалният свят да се пренареди по новому. Липсват обаче универсални правила. На лице е китайски възглед, ислямско схващане, западен поглед, а в известен смисъл и руско мнение. И всички невинаги са съвместими и функционално еквивалентни“[6].

Как реагира избраникът на демокрите Барак Обама на новите предизвикателства. Америка е силно поляризирана, висока е агресията в политическия дебат. Американската публика предпочита да се ангажира с вътрешните си работи и поради това Обама говори за “нация, която се изгражда у дома“. Новата американска политика се обуславя от случилото се в Ирак. След интервенцията през 2003 г. САЩ не оценяват последиците и изтеглят войските си с решение взето по времето на Буш-младши и подкрепено от Обама. В резултат на това Иран се сдобива с много по-голямо влияние.

Що се отнася до Либия като резултат от изводите за грешките в Ирак, САЩ не пожелават да се намесват в събитията. Тук обаче се намесва Европа и най-вече Франция, според която в Либия се застрашават човешките права и е необходим ответен удар. Принудени от обстоятелствата и от желанието си да продължат коалицията си с Европа и поемайки морални ангажименти, САЩ се включват във въздушната кампания. Срещу това те получават убийството на собствения си посланик в Бенгази. Освен това става ясно, че общественото мнение може бързо да се променя и още, че когато САЩ се включат в една военна кампания, винаги се смятат отговорни за нея. Интервенцията по правило винаги води до непредвидими последици.

Относно Сирия, САЩ признават, че Асад е тиранин като Садам и Кадафи. Те предполагат, че държавите от региона също ще се ангажират със сирийския проблем, но позицията на Турция е, че евентуалната интервенция е свързана с неясен резултат, а Саудитска Арабия и Катар подпомагат опозицията с пари, оръжие и джихадисти[7].

В Иран САЩ не са готови да започнат война. Те използват очевидно неефективни средства за натиск, и оттам събитията се развиват безконтролно. Доктрината на Белия дом е, че е крайно време държавите да се оправят сами, а възприемането ѝ е резултат от новите реалности.

Без съмнение разположението на силите в света се крепи на САЩ, Европа и Китай. Що се отнася до Русия, несъмнено тя си остава силна държава, но нейната национална мощ се основава на влиянието ѝ в енергийната сфера. Според Джордж Фридман САЩ имат само два потенциални противника Южна Америка и Евразия. При това Южна Америка е географски „празна”, т.е. основната част от населението живее по крайбрежието на двата океана и остава само Евразия в която съществува потенциал за обединение. Затова в основата на доктрината на САЩ е да се попречи на такава обединение.

От каква външна политика се нуждае Америка това е въпрос, който се определя от реалностите. Т.е. ходът на събитията да следва естественото си развитие и да се признае, че по-голямата част от света няма пряко отношение към американските интереси. Президентът Обама спечели втори мандат въпреки, че половината избиратели гласуваха против него. Следва въпросът дали това обстоятелство е предимство или слабост в бъдещата дейност на президентската институция.

Днес управлението на Барак Обама е в последната си фаза. Енергията на президента не може да бъде насочена към нови инициативи, а към възстановяването на основната подкрепа. Президентите, които изпадат в тази ситуация към края на мандата си, не са способни да възстановят напълно подкрепата за себе си. В края на управлението му единственият случай, който изпъква и който може да окаже влияние, е надигането на “Ислямска държава” и чувството, дори в собствената му партия, че не е имал достатъчно ефективна реакция. В исторически план продължителните войни, в които президентът не е имал стратегия, са унищожителни за президентството му[8].

Цялостната стратегия на Обама е да се оттегли от съществуващите конфликти в Близкия Изток. Ако следваме историческите примери, Обама ще опита бавно и неумело да засили военните операции в Сирия и Ирак, като в същото време увеличи невоенния натиск върху Русия и т.нар. „хибридна война”, или започне в Украйна военни дейности на ниско ниво. Действията ще имат за цел да постигнат бърз преговорен процес, което няма да се случи. Президентството ще се предаде на другата партия, както стана при Труман, Джонсън и Джордж Буш. Ако моделът се окаже верен, републиканците ще поемат властта в президентството.

Кога да действаш? И кога да се въздържиш? С този избор се определя, в крайна сметка, един държавен глава визионер. Именно това обясни Барак Обама пред кадрите на Военната академия в Уест Пойнт в края на май 2014 г., с прочутия си афоризъм: “Не защото имаш най-добрия чук, трябва да гледаш на всеки проблем като на пирон”. Той добави, че военното действие – прибягването до “чука” – “не може да бъде единствената или дори главната съставка на нашето лидерство”.

Многобройните кризи, с които се сблъсква в момента света, в отсъствието на ефективна роля на ООН и на класическите инструменти на мултилатерализма, изпробват по критичен начин тази благоразумна и мъдра доктрина.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Woodward, B.** Bush of War. London, 2003, p. 158–165.

[2] **Zelizer, J.** The presidency of George W. Bush. Princeton and Oxford, 2010, p. 59–88.

[3] **Аврейски, Н.** САЩ и Европа. В. Търново, 2013, с. 652.

[4] Пак там, с. 653.

[5] **Anderson, T. H.** Bush's wars. Oxford University Press, 2011, p. 247.

[6] **Gregory, D.** The Colonial Present: Afganistan, Palestine, Iraq. Wiley-Blackwell, 2004, p. 205.

[7] **Gunnar, U.** As in Libya, so in Syria. The Folly of US-NATO Interventionism. – In: Global Research 07 September, 2014, p. 21.

[8] **Фридман, Д.** Сирия и новата иранска геополитика на САЩ. – Геополитика, 2014, 2, с. 2.

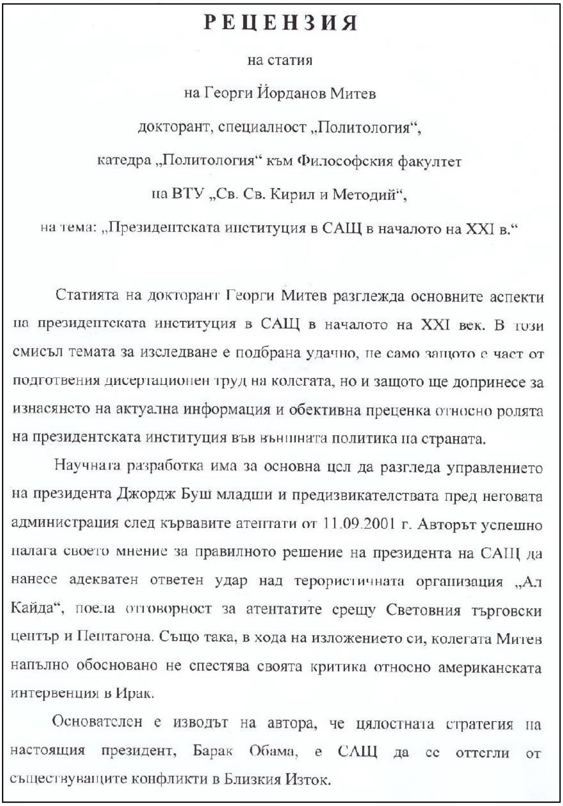

РЕЦЕНЗИЯ

на статия

на Георги Йорданов Митев

докторант, специалност „Политология“,

катедра „Политология“ към Философския факултет

на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“,

на тема: „Президентската институция в САЩ в началото на XXI в.“

Статията на докторант Георги Митев разглежда основните аспекти на президентската институция в САЩ в началото на XXI век. В този смисъл темата за изследване е подбрана удачно, не само защото е част от подготвения дисертационен труд на колегата, но и защото ще допринесе за изнасянето на актуална информация и обективна преценка относно ролята на президентската институция във външната политика на страната.

Научната разработка има за основна цел да разгледа управлението на президента Джордж Буш младши и предизвикателствата пред неговата администрация след кървавите атентати от 11.09.2001 г. Авторът успешно налага своето мнение за правилното решение на президента на САЩ да нанесе адекватен ответен удар над терористичната организация „Ал Кайда“, поела отговорност за атентатите срещу Световния търговски център и Пентагона. Също така, в хода на изложението си, колегата Митев напълно обосновано не спестява своята критика относно американската интервенция в Ирак.

Основателен е изводът на автора, че цялостната стратегия на настоящия президент, Барак Обама, е САЩ да се оттегли от съществуващите конфликти в Близкия Изток.

Обр. 1

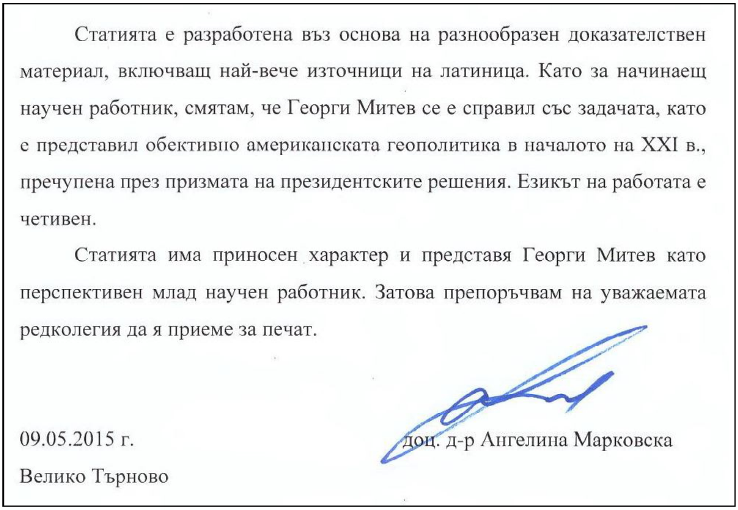

Статията е разработена въз основа на разнообразен доказателствен материал, включващ най-вече източници на латиница. Като за начинаещ научен работник, смятам, че Георги Митев се е справил със задачата, като е представил обективно американската геополитика в началото на XXI в., пречупена през призмата на президентските решения. Езикът на работата е четивен.

Статията има приносен характер и представя Георги Митев като перспективен млад научен работник. Затова препоръчвам на уважаемата редколегия да я приеме за печат.

09.05.2015 г.
Велико Търново

доц. д-р Ангелина Марковска

Обр. 2

ФОЛКЛОРИСТИКА

САМОДИВАТА В БЪЛГАРСКИТЕ ФОЛКЛОРНИ ПРИКАЗКИ

Цветомира КЮРКЧИЕВА
специалност „Българска филология“,
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: гл. ас. д-р Светла Дживтерева

The wood nymps, or fairies (samodiva, plл samodivi in Bulgarian) have been examined in that paper. Some special attention is paid onto the frequency of their appearance in some motifs of the fairy tales. As far as the wood nymphs are important part of our folklore, also the significance of their existence – partly or entirely, as a symbol or often a mediator have been observed.

Според народната вяра самодивите са красиви жени с крила и бели дрехи. Живеят накрай света, където започва другият свят. Техни места са неусвоените от хората пространства. Характерно за самодивите е да се къпят в горски води и да играят своето „самодивско хоро”. Те са свързани с представата за възраждането на природата и растителността през пролетта и с умирането ѝ през есента. Това, според Иваничка Георгиева, ги сближава с божествата на умиращата и възраждащата се природа[1]. Черти от същността на самодивата се разкриват и от обвързаността ѝ с определени животни като – елен, сврака, змия, орел, т.е. животни, свързани с дивата природа.

Като персонаж самодивата присъства в почти всички фолклорни жанрове. Най-често се появата в песните, устните разкази, основани на вяра, преданията и легендите, приказките. Предмет на предстоящото изследване са вълшебните приказки.

При събирането и издаването на фолклорни материали се установява, че много от мотивите имат международен характер. Сходството в приказките може да се дължи на исторически или икономически причини, може да е и следствие от еднакъв произход. В изследването си „Исторически корени на вълшебната приказка” Владимир Проп посочва миторитуален произход на вълшебните приказки във връзка с обредите за социален преход. Според него, този вид обред е присъщ за родовия строй и през него преминават юношите и девойките при настъпване на полова зрялост[2].

Въпреки близостта си, отделните приказни мотиви имат своя специфична реализация във всяка една етнокултурна традиция. Българската народна приказка има свои етнични особености, една от които е специфичното назоваване на персонажите. Обект на изследването е самодивата, а целта е да се проследи появата ѝ в приказните мотиви и позициите, които тя заема спрямо функциите, които изпълнява в текста.

Изследването се базира на 79 приказки с персонаж самодива, от 13 мотива[3] с известни 192 архивни и публикувани варианта. След разглеждане на мотивите се установява, че най-устойчиво персонажът присъства в приказния мотив „Невяста самодива" (AT 400). Този мотив е съставен основно от три хода. Момък наблюдава как самодиви се къпят в езеро или играят хоро. Той открадва крилете или част от облеклото на една от тях и благодарение на това се оженва за нея. След като си възвръща крилата (намира ги случайно или принуждава мъжа си да ѝ ги върне), самодивата изчезва. Съпругът търси невястата и с помощта на съвети, получени от помощници по пътя (най-често те са диви животни – елен, орел, шаран и др.), я намира. Този наративен текст вероятно е производен от вярата, която е залегнала и в обредната народна песен „Старата юда и храбро юначе"[4]. Тя представя календарен мит, обясняващ мартенския преход от стара към нова година и описан чрез едно от обясненията за този преход – брак – с цел преподреждане на макрокосмоса.

„Самодива къща не гледа" (AT 400*) е вариант на мотива „Невяста самодива" и се отличава от него с това, че овчарят не просто открадва дрехите на самодивата, а чрез облог за надсвирване или надиграване той ги получава. Йордан Иванов в „Българските народни песни", след като е изследвал мотива за облога между овчар и самодиви в народната поезия, твърди, че това е трансформиран мит за Орфей, наричан в българската фолклористика „орфеевски мотив"[5].

Друг вариант на мотива е „Невяста дяволица" (AT *400**). В него две момчета харесват на дяволско хоро дяволици. Единият изгаря дрехите на дяволицата и тя остава при него, а другият казва къде е скрил дрехите ѝ и тя избягва. Вариантът показва назоваване на чудната жена с друг термин, който сработва при определянето на същността ѝ. „Дяволица” е название, което определя отрицателната ѝ природа, осмислена през християнската вяра.

Подобна замяна се наблюдава и в мотива „Костенурка (жаба) невяста” (АТ 402). Най-малкият от трима братя получава костенурка (жаба) за жена. Когато я прибира у дома си, тя започва да се грижи за домакинството му. Героят изненадва жабата, когато тя е приела образа на красива жена. Съпругът изгаря животинската ѝ кожа и така тя остава при него. В един от вариантите на този мотив персонажът е назован „костенурка – самовила”[6]. Свалянето и изгарянето на жабешката кожа може да се определи като тъждествено на свалянето и скриването на крилете на самодивата в други мотиви. В народната вяра костенурката е наричана „костена жаба”, което се потвърждава и от труда на Димитър Маринов „Народна вяра и религиозни народни обичаи”, където той е включил в една група костенурката и костната жаба[7]. Жабата (или костенурката) има основание да се приема като териоморфен код на женско митично божество, свързано с женското начало, раждането и водите. Отделни функции на това божество при християнизацията в народната вяра са осмислени в образа на Богородица и Света Петка[8].

Сюжетът на мотива „Златното момиче” ($*480_3$) накракто се развива така: След като е заведена от баща си в гората, заварената дъщеря се изгубва. Прибира я старица, като ѝ възлага задачи. След успешното изпълнение старицата потапя момичето в река с жълта вода и то става златно, улавя и сандък със злато и безценни камъни. Мащехата изпраща и своето момиче при старицата. То не изпълнява поставените от нея задачи и старицата го потапя в реката, когато водата е черна, то става черно и улавя сандък, пълен със змии и гущери. Бисерка Алексиева изследва тази приказка[9]. Според нея, сюжетът на приказката представя следствие от вяра в два различни етапа на древен посветителен ритуал. Позлатеното момиче е част от обред, в който се въвеждат момичетата в брачната група на девойките, а момичето, потопено в черната вода е избраница, подложена на ритуал, при който се е сдобила с особени жречески умения (лечителски способности, пророчески дар). Момичето, дарено със сандък, пълен със змии и гущери, е наследило способностите на старицата, която в някои от вариантите е назована самодива. Следователно самодивата присъства в този текст, заради нейната връзка с „долната” земя и мъртвите.

Функционалният ред на вълшебната приказка следва принципа: забрана – нарушение – следствие. В българските вълшебни приказки се открива нетипично следствие от нарушението – героят получава вълшебен помощник. Като основен композиционен елемент забраната има своя специфика в българската приказна традиция. Най-типична реализация на забраната се осъществява чрез мотива за забранената стая. Този мотив е характерен за българските приказки за „Златният момък” (AT 314) В тези приказки беден момък попада в дома на сляп старец (с варианти самодива, ламя, змей, дявол). Героят нарушава забраната да влиза в определена стая и там намира чудесен кон, заради което част от тялото му бива позлатено. С помощта на чудесния си кон героят преминава различни изпитания и се жени за царска дъщеря. Нарушението на забраната не води до появата на антагонист, а до получаване на дар – вълшебен помощник. Златната окраска, която придобива героят, е знак за пребиваването му на „онзи” свят.

Присъщо на мотива за „Златният момък” е контаминацията му с други приказни типове, а за българската традиция е характерно съединението му с мотива „Слуга у сляп старец” (AT 321). В този мотив момък става слуга при сляп старец и въпреки предупрежденията отива да пасе овцете там, където самодивите са взели очите на стареца. Героят надхитрява самодивите (заплита им косите или ги кара да си сложат пръстите в разцепено дърво, благодарение на което спечелва облог за надиграване) и така ги принуждава да върнат очите на стареца. Контаминацията на този мотив служи за обяснение на това как героят попада в дома на стареца и при самодивите. Пребиваването на героя при стареца може да се тълкува като мъжки вариант на разглеждания преди това мотив „Златното момиче”, където потопеното в черната вода момиче е придобило жречески функции, а това, потопено в златна, е преминало масовия обред и получава правото да встъпва в брак. В мотива „Слуга у сляп старец” са показани и двете реализации. Героят, който връща очите на стареца, е позлатен, той отговаря на позлатеното момиче от другия мотив, а старецът е изгубилият от самодивите облог за надсвирване. Старецът се е сдобил със способности, които му осигуряват контакт със света на мъртвите, което в текста е подсказано от слепотата му. Тази част, която описва съдбата на изгубилия, не е разгърната в песенните варианти.

В приказният моитив „Юнакът с двата бели косъма” (АТ 590) героят е изпратен от майка си за лекарство (жива вода, самодивска ябълка, диня, грозде, лъвче и др.). Самодива (три самодиви, Богородица) го дарява с вълшебен кон, с помощта на който юнакът изпълнява задачата си. Вероломната му майка го разсича, а самодивата го възкресява с жива вода. В някои от вариантите мотивът завършва със сватба със самодивата, тоест в контаминация с мотива „Невяста самодива” (АТ 400). Това, че героят винаги оживява, подсказва за временния характер на смъртта. Временната смърт е част от обреда, залегнал в основата на вълшебните приказки. Посичането на главния герой е една от формите ѝ. Самодивата в този мотив изпълнява функции на помощник и дарител.

Характерно за мотивите „Овчар свирач и самодиви” (АТ *425Е*) и „Скъсаните чехли на царската дъщеря” (АТ 306) е, че представят преминаването на границите между „този” и „онзи” свят, чрез контакта на героя със самодивата. Присъствието ѝ в такива мотиви е определено от функциите ѝ като владетелка на долната земя, а оттам и като изпитател – водач в обредите на прехода. Такива функции на самодивата се откриват и в други фолклорни текстове например в баладата „Самовила град градила”[10], където Димна Юда Самовила за градежа си иска по три моми песнопойки, момчета гайдарджии и невести хороигри. Те отказали да ѝ дадат и тя уморила по стотина юнаци, девойки и невести, които след определен срок на пребиваване при самодивата, означено като „робуване”, се завръщат.

В народните представи самодивата заема междинна позиция. Та наказва и разболява, но лекува и дарява. Самодивата е възприемана и като гадателка. В сюжетите на приказните мотиви „Самодива дарява бедняк” (АТ 729) и „Самодива изпълнява желания” (АТ 750А) назоваването на персонажа като самодива е вероятно следствие от тази вяра. В първия мотив бедняк изпуска във водата секирата си (или рибарската си мрежа), а самодивата (или риба) му връща три (златна, сребърна и неговата). Друг човек нарочно хвърля секирата си и не получава нищо. Във втория мотив самодива изпълнява три желания на бедни старци. Първите две желания са злонамерени, а третото винаги неутрализира сторената злина. И в двата мотива самодивата има функции на изпитател и дарител. Изпитанията, които преминават героите в приказките, са изпитания за мъдрост.

В „Морфология на приказката” Владимир Проп установява, че приказката приписва еднакви действия на различни персонажи. Според него, може да се промени единствено осъществяването на функцията[11]. Подобни замени се наблюдават в почти всички изследвани мотиви. В мотивите „Дяволът слуга” (АТ *810С*) и „Безстрашен момък взима гривните на самодиви” (АТ *326_2) персонажът изпитател в отделни варианти е назован като дявол, таласъм, вампир, змей и самодива. Това показва, че различните наименования са привлечени в текста заради нуждите на възприемателя да разпознае определени характерни черти в тях. Водеща за героя е неговата функция.

Връзката на самодивата с женско божество беше вече спомената. Според Иваничка Георгиева това божество е Артемида. В „Българска народна митология” тя пише: „Артемида подобно на самодивите е в посредническа позиция и роля между живота и смъртта. Без съмнение основата, която е залегнала в същността на тези два образа, е обща. С утвърждаването на новата религия езическите божества деградират, а накрая се запазват само като поетични образи”[12]. Авторката категорично посочва обвързаността на самодивата със света на мъртвите, което я прави близка и с посветителните обреди. Коренът „сам” в наименованието „самодива” е специфичен за българската традиция. Този корен я доближава до наименования като „Самси Господ”, използвано след християнизацията. Връзката вероятно се дължи на първоначалното осъзнаване на божествена ѝ същност.

Любомира Парпулова в труда си „Българските вълшебни приказки” пише, че в „съзнанието на носителите на фолклора вълшебната приказка се съотнася и с по-общия културен стереотип, оформящ това съзнание”[13]. При съотнасянето се появяват някои черти, които отличават българските приказки от приказките на другите народи. Една от тези разлики е назоваването на красивата или „чудната” жена. Характерен за руските вълшебни приказки е образът на девойка-лебед, който образ почти не се среща в българските. За българската култура е характерна замяната му със самодива. В разгледания мотив „Невяста самодива” (АТ 400) момъкът открадва крилете на самодива и тя се превръща в обикновена жена. След като ги получава обратно, тя излита и казва на момъка да я търси в самодивското село Кушкундалево. В турски език „куш” означава птица, появата му в българските приказки най-вероятно е следствие на културно-исторически влияния. Птичата ѝ природа е подсказана и от самото ѝ излитане, също така знаещите къде се намира това село са именно птици, те помагат на момъка да я намери. В мотива се разкриват две нейни хипостази – на жена и на птица, което от своя страна я прави съотносима с образа „девойка-лебед” в руските вълшебни приказки.

След изброяването и систематезирането на приказните мотиви, в които се появява самодива, може да се определи, че образът ѝ е формиран под влияние на съчетаването на различни идеи – едни базирани на календарната митология, а други с миторитуален произход. Самодивата е термин – обозначител на определени функции и област на действие. В българските вълшебни приказки самодивата е етноспецифичен термин за назоваване на определен тип герой.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Георгиева, Ив.** Българска народна митология. София, 1983.

[2] **Проп, В.** Исторически корени на вълшебната приказка. София, 1995, с. 54–55.

[3] Всички цитирани мотиви са използвани от: **Перковска, Л., Д. Добрева, Й. Коцева, Е. Мицева.** Български фолклорни приказки. Каталог. София, 1994.

[4] Вж. **Калоянов, А.** Славите ли Млада бога? Велико Търново, 1992.

[5] **Иванов, Й.** Български народни песни. София, 1959.

[6] **Веркович.** с. 78.

[7] **Маринов, Д.** Нардна вяра и религиозни нардони обичаи. София, 1994.

[8] Вж. **Дживтерева, Св.** Сюжетопораждащи матрици в някои български етиологични легенди и обреди. – В: Език и етнос. Годишник на Асоциация „Онгъл”. Т. 11, VIII, 2013, С.: ИК „Род”, 2013, с. 271–278.

[9] **Алексиева, Б.** Още веднъж за произхода на вълшебните приказки. – В: Алманах V клас. Ред. Ив. Радев. Велико Търново, 1994, с. 51–58.

[10] СбНУ, 60, 22.

[11] **Проп, Вл.** Морфология на приказката. София, 1995, с. 31.

[12] **Георгиева, Ив.** Българска народна митология. София, 1983

[13] **Парпулова, Л.** Българските вълшебни приказки. София, 1978, с. 161.

БИБЛИОГРАФИЯ

Алексиева, Б. Още веднъж за произхода на вълшебните приказки. – В: Алманах V клас. Ред. Ив. Радев. Велико Търново, 1994.

Георгиева, Ив. Българска народна митология. София, 1983.

Дживтерева, Св. Сюжетопораждащи матрици в някои български етиологични легенди и обреди. – В: Език и етнос. Годишник на Асоциация „Онгъл”. Т. 11, г.VIII, 2013.

Иванов, Й. Български народни песни. София, 1959.

Калоянов, А. Славите ли Млада бога? Велико Търново, 1992.

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. София, 1994.

Парпулова, Л. Българските вълшебни приказки. София, 1978.

Проп, Вл. Исторически корени на вълшебната приказка.

Проп, Вл. Морфология на приказката. София, 1995.

Стойнев, Ан. Българска митология. Енциклопедичен речник. София, 2006.

ГЕОГРАФИЯ

ГЕОСТАТИСТИЧЕСКА ИНФОРМАЦИЯ ЗА НАСЕЛЕНИЕТО И СЕЛИЩАТА

Таня ПЕТКОВА
докторант, катедра „География“,
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Научен ръководител: проф. д-р Румен Янков

The main objective of the paper is to present the main types of statistical sources of information on the social and economic situation and development of the population and the settlements on the territory of Bulgaria. For this purpose are concentrated three of the most important institutions – the National Statistical Institute (NSI), Civil registration and administrative services and the National Register of Populated Places (NRPP). With that information can be traced to changes in the size, population dynamics over the years and recognize different patterns in its development, to analyze the information gathered for the settlements, their administrative-territorial belonging and inclusion in different territorial groupings and formations at each moment of the period covered by the register. Turning the statistic information into geostatistic helping to analyzing the changes in different regions.

Вторичната обработка на статистическа информация и трансформацията и в геоданни заема важно място в методиката на геодемографските и геоурбанистичните изследвания.

В България съществуват няколко основни звена, които събират статистическа информация и обработват данни, въз основа на които може да се правят анализи и изводи. Тук ще бъдат представени основните видове статистическа информация за социалното и икономическо състояние и развитие на населението и селищата на територията на България. За целта са разгледани три от най-важните институции – Националният статистически институт (НСИ) и поддържания от него Национален регистър на населените места, както и Главна дирекция „Гражданска администрация и административно обслужване“ (ГРАО). Редовно публикуваната статистическа информация позволява да се проследят промените в броя, динамиката на населението през годините и да се откроят различните закономерности в развитието му, да се анализира събраната информация за населените места, тяхната административно-териториална принадлежност и включването им в различни териториални групировки и образувания към всеки момент от обхванатия от регистъра период. Превръщането на статистическите данни в геоданни позволява анализирането на мястото, тежестта на всяка една административно-териториална единица от територията на страната и проследяване на промените ѝ.

Най-мощното средство за анализиране и обработка на статистическа информация, който се провежда от Националният статистически институт[1] са преброяванията на населението и жилищата. Те представят достатъчно детайлизирана информация по административно-териториалните единици за броя, структурата на населението и промените, които настъпват. Извършват се веднъж на десет години и са в основата на цялостната държавна политика, като информацията се събира съгласно определени преброителни карти, отчетни форми и въпросници и отчита състоянието на отделните единици – домакинствата, техните членове и жилища. Проследява се населението през годините и се открояват различните закономерности в развитието му. Информацията за населението и демографските процеси обикновено включва основните демографски показатели – пол, възраст, образование, етническа и религиозна принадлежност, деца и раждаемост в семействата, икономическа активност.

Възможността да се води статистическа отчетност на състоянието във всеки отделен момент, да се разполага с динамични данни за социалните процеси в тяхното възпроизводство е солидна база и за съставяне на прогнозни варианти за бъдещото развитие на населението, за заетостта и безработицата, за капацитета на образованието и здравеопазването.

Информационна система от данни за адресната регистрация на територията на страната се обработва от Главна дирекция „Гражданска регистрация и административно обслужване“[2]. Съчетано с данните от преброяванията регистрите позволяват по-точно да се отчитат закономерностите в миграциите и разпределението на населението в страната.

По този начин се получава информация за развитието на отделните процеси, докато преброяванията генерират информационна картина на състоянието на определена дата. Въпреки това съществуват и много допирни точки и общи черти между тези два вида информационни източници. При планирането на преброяванията на населенията обикновено се изхожда от данните от регистъра на населението или ако няма такъв – от регистъра на адресите, на дворните места или някакъв друг помощен информационен масив. От своя страна резултатите от преброяванията обикновено служат за верификация на регистрите и особено на регистъра на населението.

Информацията от преброяванията може отчасти да се конкретизира с включването на въпроси както за настоящо, така и за предходно и постоянно местоживеене, предходно семейно положение или предходен трудов статут, като например шест месеца или година по-рано. Събраната информация има динамичен характер и позволява по-ясно да се откроят съществените тенденции в развитието, което е в основата на познавателна функция и на регистрите. Включването на подобни въпроси скъсява дистанцията между преброяванията и регистрите. Гражданска регистрация има йерархична структура като се разкриват три нива – национално, областно и общинско. Информацията за населението по настоящ и постоянен адрес (по области, общини и населени места), се обновява месечно, тримесечно и годишно.

Статистическа информация относно състоянието на селищата на територията на страната е представена в Националният регистър на населените места.[3] Така например, регистърът съдържа данни за населените места, за тяхната административно-териториална принадлежност и за включването им в различни териториални групировки и образувания към всеки момент от обхванатия от регистъра период. За точното отразяване на всички промени в административно-териториалното устройство на страната, регистърът включва и другите териториални и административно-териториални единици, съществували в различни периоди преди и след приемането на Закона за административно-териториалното устройство на Република България (1995 г.) .

Основната цел на регистъра е да осигури еднозначното идентифициране на териториалните и административно-териториалните единици, както и да даде информация на държавната администрация, организациите и гражданите относно всички настъпили промени в административно-териториалното устройство на страната. Актуалното състояние се отразява автоматично в Единния класификатор на административно-териториалните и териториалните единици (ЕКАТТЕ).[4]

Списъците на населените места от по-ранните преброявания се ползват и като източник на статистическа информация за броя на жителите на селищата при отделните преброявания.

Географските информационни системи представляват тази система от геоданни, която се използва за специфични изследвания, управление на ресурси, регионално и териториално планиране и в много области от социално-икономическите аспекти на човека. Геостатististическата информация представлява вид статистически данни, които са свързани с местоположението в географското пространство – всички административно-териториални единици на територията на страната – области, общини, населени места. Събраната информация може да бъде обработена чрез географските информационни системи, като представя нагледно и детайлизирано основните закономерности на определен район, групи райони или всяка една териториална единица.

За целта на настоящата работа се използват данни за територията на Централна Северна България, като информацията от статистическите институции се превръща в източник за географски анализи чрез програмата ArcGIS.

В този процес се спазват определена методическа и технологична последователност.

1) Върху растерна карта се нанасят векторни слоеве с административно-териториалните и териториални единици- области, общини и населени места.

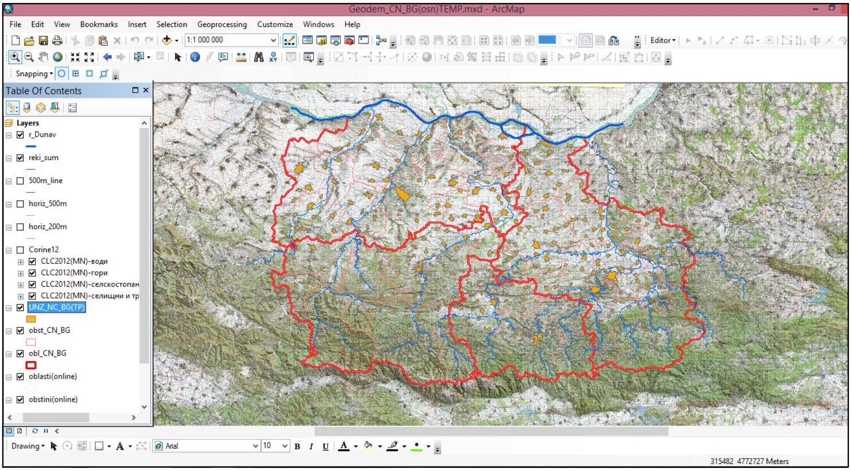
Geodem_CN_BG(osn)TEMP.mxd - ArcMap
File
Edit
View
Bookmarks
Insert
Selection
Geoprocessing
Customize
Windows
Help
1:1 000 000
Editor
Snapping
Table Of Contents
Layers
☑ r_Dunav
☑ reki_sum
☐ 500m_line
☐ horiz_500m
☐ horiz_200m
☐ Corine12
☑ CLC2012(MN)-води
☑ CLC2012(MN)-гори
☑ CLC2012(MN)-селскостопан
☑ CLC2012(MN)-селищни и тр
☑ UNZ_NC_BG(TP)
☑ obst_CN_BG
☑ obl_CN_BG
☑ oblasti(online)
☑ obstini(online)
Drawing
Arial
10
B
I
U
A
315482 4772727 Meters

2) С използване на данни от ГИС на Министерството на регионалното развитие и благоустройството се създава нов слой – землища.

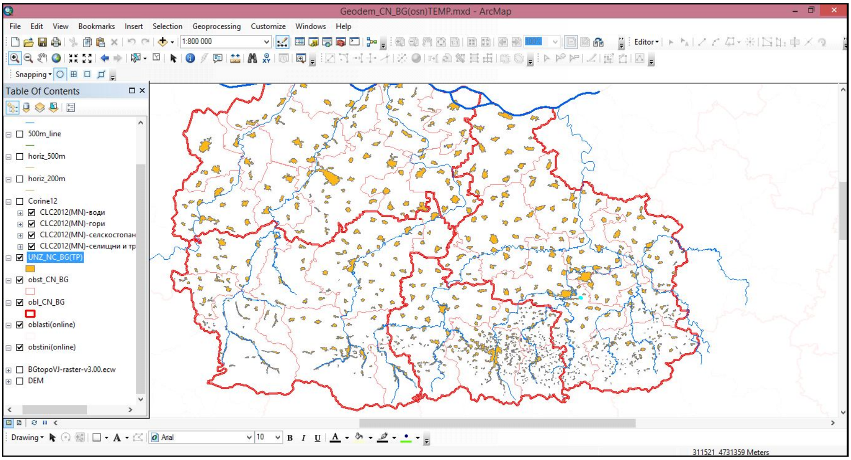
Geodem_CN_BG(osn)TEMP.mxd - ArcMap
File Edit View Bookmarks Insert Selection Geoprocessing Customize Windows Help
1:800 000
Editor
Snapping
Table Of Contents
500m_line
horiz_500m
horiz_200m
Corine12
CLC2012(MN)-води
CLC2012(MN)-гори
CLC2012(MN)-селскостопан
CLC2012(MN)-селищни и тр
UNZ_NC_BG(TP)
obst_CN_BG
obl_CN_BG
oblasti(online)
obstini(online)
BGtopoVJ-raster-v3.00.ecw
DEM
Drawing
Arial
10
311521 4731359 Meters

3) При нанасянето на всяка териториална единица, наименованието и се вписва в таблица от програмата, с която е свързана.

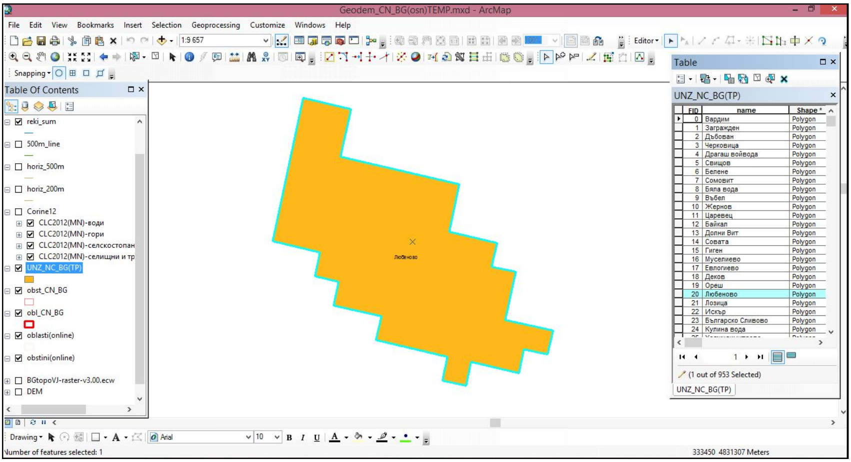
Geodem_CN_BG(osn)TEMP.mxd - ArcMap
File Edit View Bookmarks Insert Selection Geoprocessing Customize Windows Help
1:9 657
Editor
Snapping
Table Of Contents
reki_sum
500m_line
horiz_500m
horiz_200m
Corine12
CLC2012(MN)-води
CLC2012(MN)-гори
CLC2012(MN)-селскостопан
CLC2012(MN)-селищни и тр
UNZ_NC_BG(TP)
obst_CN_BG
obl_CN_BG
oblasti(online)
obstini(online)
BGtopoVJ-raster-v3.00.ecw
DEM
Любеново
Table
Drawing
Arial
10
333450 4831307 Meters

UNZ_NC_BG(TP)

FID	name	Shape *
0	Вардим	Polygon
1	Заграден	Polygon
2	Дъбован	Polygon
3	Черковица	Polygon
4	Драгаш войвода	Polygon
5	Свищов	Polygon
6	Белене	Polygon
7	Сомовит	Polygon
8	Бяла вода	Polygon
9	Въбел	Polygon
10	Жернов	Polygon
11	Царевец	Polygon
12	Байкал	Polygon
13	Долни Вит	Polygon
14	Совата	Polygon
15	Гиген	Polygon
16	Муселиево	Polygon
17	Евлогиево	Polygon
18	Деков	Polygon
19	Ореш	Polygon
20	Любеново	Polygon
21	Лозица	Polygon
22	Искър	Polygon
23	Българско Сливово	Polygon
24	Кулина вода	Polygon

(1 out of 953 Selected)

Number of features selected: 1

4) Основните данни, които се използват се вземат от предварително подготвена таблица в Excel, но свързана със съответните данни в атрибутивната таблица. Тази връзка позволява да бъдат

проследени промените в разглеждания район за определен период, в случая 1934–2011г., и подпериоди.

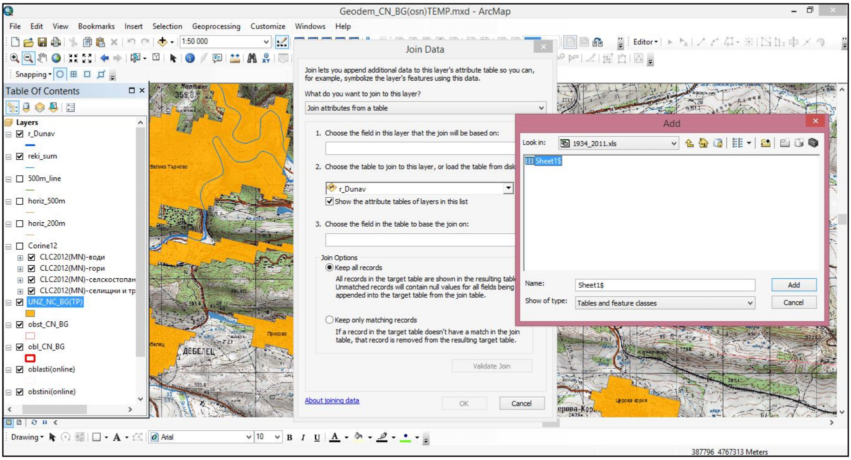
Join Data

Join lets you append additional data to this layer's attribute table so you can, for example, symbolize the layer's features using this data.

What do you want to join to this layer?
Join attributes from a table

1. Choose the field in this layer that the join will be based on:

2. Choose the table to join to this layer, or load the table from disk:
r_Dunav
☑ Show the attribute tables of layers in this list

3. Choose the field in the table to base the join on:

Join Options
● Keep all records
All records in the target table are shown in the resulting table. Unmatched records will contain null values for all fields being appended into the target table from the join table.

○ Keep only matching records
If a record in the target table doesn't have a match in the join table, that record is removed from the resulting target table.

Add

Look in: 1934_2011.xls
Sheet1$
Name: Sheet1$
Show of type: Tables and feature classes

Geodem_CN_BG(osn)TEMP.mxd - ArcMap
File
Edit
View
Bookmarks
Insert
Selection
Geoprocessing
Customize
Windows
Help
1:50 000
Editor
Snapping
Table Of Contents
Layers
r_Dunav
reki_sum
500m_line
horiz_500m
horiz_200m
Corine12
CLC2012(MN)-води
CLC2012(MN)-гори
CLC2012(MN)-селскостопан
CLC2012(MN)-селищни и тр
UNZ_NC_BG(TP)
obst_CN_BG
obl_CN_BG
oblasti(online)
obstini(online)
Validate Join
About joining data
OK
Cancel
Add
Cancel
Drawing
Arial
10
387796 4767313 Meters

5) Свързаната статистическа информация от таблицата Excel и тази на програмата ArcGIS позволяват всяко населено място от картата на разглеждания район да идентифицира данните за определеният период.

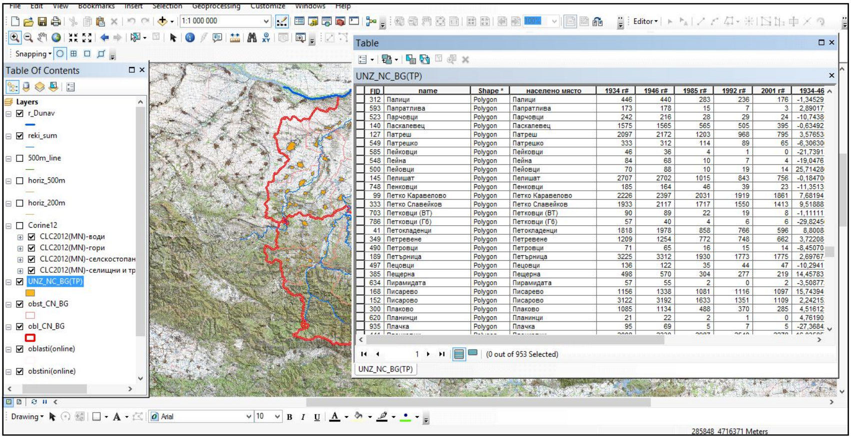
Table

UNZ_NC_BG(TP)

FID	name	Shape *	населено място	1934 г#	1946 г#	1985 г#	1992 г#	2001 г#	1934-46
312	Палици	Polygon	Палици	446	440	283	236	176	-1,34529
593	Папратлива	Polygon	Папратлива	173	178	15	7	3	2,89017
523	Парчовци	Polygon	Парчовци	242	216	28	29	24	-10,7438
140	Паскалевец	Polygon	Паскалевец	1575	1565	565	505	395	-0,63492
127	Патреш	Polygon	Патреш	2097	2172	1203	968	795	3,57653
549	Патрешко	Polygon	Патрешко	333	312	114	89	65	-6,30630
585	Пейковци	Polygon	Пейковци	46	36	4	1	0	-21,7391
548	Пейна	Polygon	Пейна	84	68	10	7	4	-19,0476
500	Пейовци	Polygon	Пейовци	70	88	10	19	14	25,71428
145	Пелишат	Polygon	Пелишат	2707	2702	1015	843	756	-0,18470
748	Пенковци	Polygon	Пенковци	185	164	46	39	23	-11,3513
99	Петко Каравелово	Polygon	Петко Каравелово	2226	2397	2031	1919	1861	7,68194
333	Петко Славейков	Polygon	Петко Славейков	1933	2117	1717	1550	1413	9,51888
703	Петковци (ВТ)	Polygon	Петковци (ВТ)	90	89	22	19	8	-1,11111
786	Петковци (Гб)	Polygon	Петковци (Гб)	57	40	4	6	6	-29,8245
41	Петокладенци	Polygon	Петокладенци	1818	1978	858	766	596	8,8008
349	Петревене	Polygon	Петревене	1209	1254	772	748	662	3,72208
490	Петровци	Polygon	Петровци	71	65	16	15	14	-8,45070
189	Петърница	Polygon	Петърница	3225	3312	1930	1773	1775	2,69767
497	Пецовци	Polygon	Пецовци	136	122	35	44	47	-10,2941
385	Пещерна	Polygon	Пещерна	498	570	304	277	219	14,45783
634	Пирамидата	Polygon	Пирамидата	57	55	2	0	2	-3,50877
168	Писарево	Polygon	Писарево	1156	1338	1081	1116	1097	15,74394
152	Писарово	Polygon	Писарово	3122	3192	1633	1351	1109	2,24215
300	Плаково	Polygon	Плаково	1085	1134	488	370	285	4,51612
620	Планинци	Polygon	Планинци	21	22	2	1	0	4,76190
935	Плачка	Polygon	Плачка	95	69	5	7	5	-27,3684

(0 out of 953 Selected)

File
Edit
View
Bookmarks
Insert
Selection
Geoprocessing
Customize
Windows
Help
1:1 000 000
Editor
Snapping
Table Of Contents
Layers
r_Dunav
reki_sum
500m_line
horiz_500m
horiz_200m
Corine12
CLC2012(MN)-води
CLC2012(MN)-гори
CLC2012(MN)-селскостопан
CLC2012(MN)-селищни и тр
UNZ_NC_BG(TP)
obst_CN_BG
obl_CN_BG
oblasti(online)
obstini(online)
UNZ_NC_BG(TP)
Drawing
Arial
10
285848 4716371 Meters

6) Програмата дава възможност за селектиране, филтриране или класифициране на групи селища, в зависимост от техните динамични показатели.

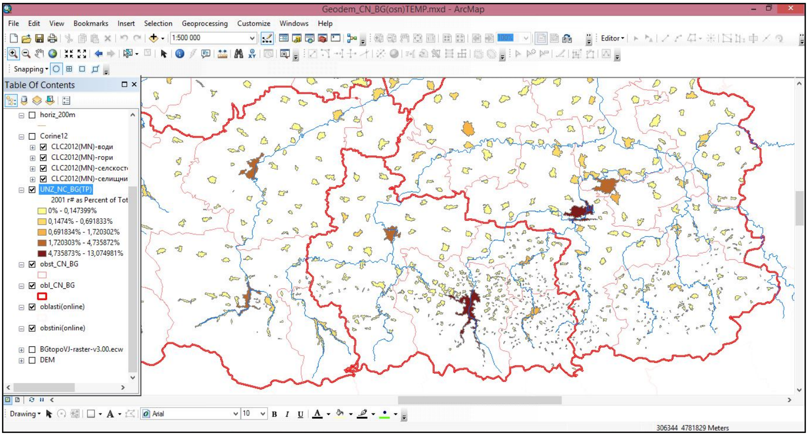
Geodem_CN_BG(osn)TEMP.mxd - ArcMap
File
Edit
View
Bookmarks
Insert
Selection
Geoprocessing
Customize
Windows
Help
1:500 000
Editor
Snapping
Table Of Contents
horiz_200m
Corine12
CLC2012(MN)-води
CLC2012(MN)-гори
CLC2012(MN)-селскост
CLC2012(MN)-селищни
UNZ_NC_BG(TP)
2001 г# as Percent of Tot
0% - 0,147399%
0,1474% - 0,691833%
0,691834% - 1,720302%
1,720303% - 4,735872%
4,735873% - 13,074981%
obst_CN_BG
obl_CN_BG
oblasti(online)
obstini(online)
BGtopoVJ-raster-v3.00.ecw
DEM
Drawing
Arial
10
306344 4781829 Meters

7) Справка в НРНМ служи за проверка относно административни промени в селищната мрежа, появата на нови или отпадането на някои характеристики на единиците.

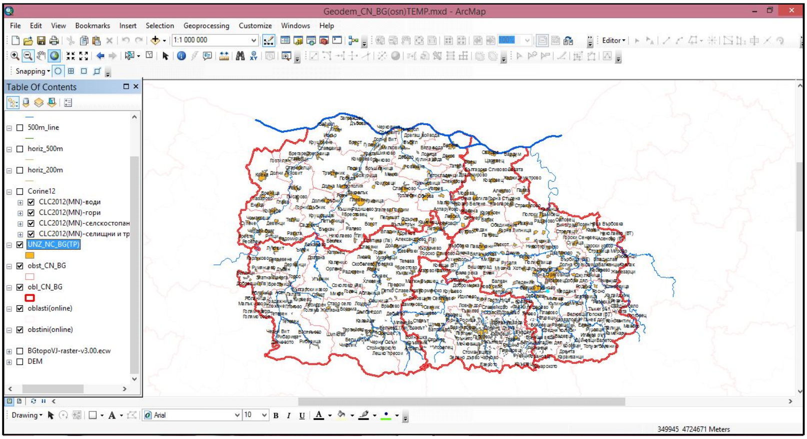
Geodem_CN_BG(osn)TEMP.mxd - ArcMap
File
Edit
View
Bookmarks
Insert
Selection
Geoprocessing
Customize
Windows
Help
1:1 000 000
Editor
Snapping
Table Of Contents
500m_line
horiz_500m
horiz_200m
Corine12
CLC2012(MN)-води
CLC2012(MN)-гори
CLC2012(MN)-селскостопан
CLC2012(MN)-селищни и тр
UNZ_NC_BG(TP)
obst_CN_BG
obl_CN_BG
oblasti(online)
obstini(online)
BGtopoVJ-raster-v3.00.ecw
DEM
Drawing
Arial
10
349945 4724671 Meters

Основни изводи:

➢ Преброяванията на населението и жилищата служат за генериране на информация за протичащите във времето процеси по населени места и административно-териториални единици, така и за моментното им състояние.

➢ Геостатистическата информация дава възможност за точни оценки на ролята на демографските процеси по отношение на заетостта и икономиката системата на социалното осигуряване в условията на непрекъснато и задълбочаващото се стареене на населението, предизвикателствата пред териториалната структура на здравеопазването и образованието.

➢ Гражданска регистрация и административно обслужване спомага получената от преброяванията информация да бъде по-детайлно разгледана и анализирана.

➢ Регистърът на населените места допълва картината, като следи състоянието и промените в административно-териториалните единици на територията на страната.

➢ Превръщането на статистическите данни в геоданни позволява анализирането на всяка една административно-териториална единица на територията на страната – селище, групи селища, район и съответно постоянното преразпределение на населението и промените на социално-териториалните структури.

БЕЛЕЖКИ

[1] Национален статистически институт <http://www.nsi.bg/>10.03.2015

[2] Главна дирекция гражданска регистрация и административно обслужване <http://www.grao.bg> 10.03.2015

[3] Национален регистър на населените места <http://www.nsi.bg/nrnm/index.php?ezik=bul>10.03.2015

[4] Единен класификатор на административно-териториалните и териториалните единици <http://www.ekatte.com/>10.03.2015

ЛИТЕРАТУРА

1. **Михайлов, П.** Списъците на населените места като извори за научни изследвания. Пловдив: Астарта, 2010.

2. НСИ. Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година. Т. 1. Население, книга 1. Население по области, общини и населени места. София, 2012.

3. Главна дирекция гражданска регистрация и административно обслужване <http://www.grao.bg> 10.03.2015

4. Единен класификатор на административно-териториалните и териториалните единици<http://www.ekatte.com/>10.03.2015

5. Национален статистически институт <http://www.nsi.bg> 10.03.2015

6. Национален регистър на населените места< http://www.nsi.bg/nrnm/index.php?ezik=bul > 10.03.2015